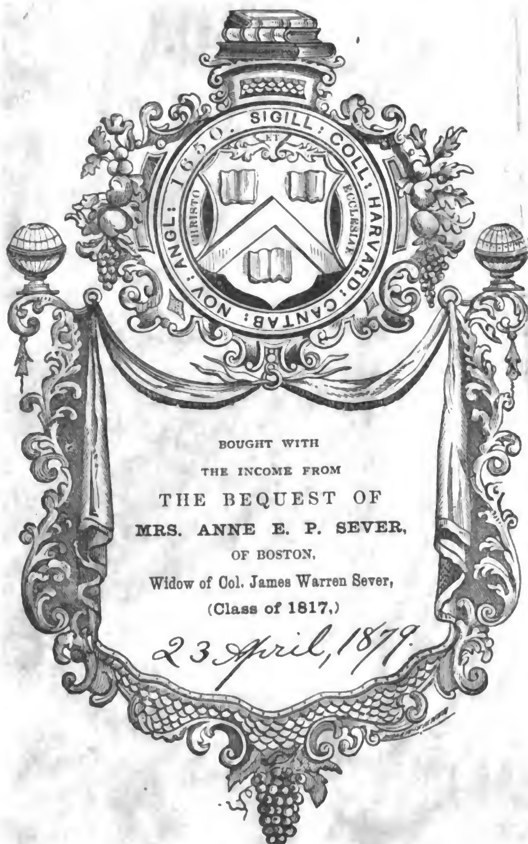

SIGILL: COLL: HARVARD: CANTAB: NOV: ANGL: 1650.
CHRISTO ET ECCLESIAE
BOUGHT WITH
THE INCOME FROM
THE BEQUEST OF
MRS. ANNE E. P. SEVER,
OF BOSTON,
Widow of Col. James Warren Sever,
(Class of 1817,)
23 April, 1879.

PROEVE

VAN EEN

KRITISCH WOORDENBOEK

DER

NEDERLANDSCHE MYTHOLOGIE,

DOOR

Mr. L. Ph. C. van den Bergh.

TE UTRECHT, BIJ
L. E. BOSCH EN ZOON.
Akademie- en Prov. Gouvernements-drukkers.
1846.

1879, April 23.
Sever fund.

VOORBERIGT.

Eindelijk waag ik het datgeen, wat ik sedert jaren over onze Nederlandsche mythologie verzameld en bearbeid had, aan het publiek mede te deelen. De les van Horatius nonum prematur in annum *is er rijkelijk bij betracht, onophoudelijk is het verzamelde verrijkt en herhaaldelijk omgearbeid en men zal hier meer over dit onderwerp vinden dan ergens elders, en toch heb ik op verre na geen volledig overzigt kunnen geven, maar ik troost mij met de gedachte, dat een ander nu op mijnen grondslag voortbouwende, het gebouw toch allengs verrijzen zal, mits men niet fantaseere in plaats van te onderzoeken en geen gevolgen trekke, voor dat de grond eerst gevestigd is. De oppervlakkigheid is de grootste hinderpaal voor de wetenschap.*

Van meer dan eene zijde ontving ik heusche bijdragen of ophelderingen over enkele duistere punten, dank ben ik deswegens inzonderheid onzen geleerden archaeoloog Dr. Janssen te Leiden verschuldigd. Zeldzame en weinig bekende werken, zoo gedrukt als in handschrift stonden mij daarbij ten dienst, veelal uit de

koninklijke boekerij, en elk die deze bezocht heeft, kent de heuschheid van den heer Holtrop, haren bibliothecaris, en van den onderbibliothecaris den heer Noordziek. Aan hunne welwillende belangstelling is dit werk veel verschuldigd, en het is mij aangenaam hun in het openbaar daarvoor mijnen dank te mogen toebrengen.

Drukfouten, hoop ik, dat men slechts weinig vinden zal, de lezer moge ze verontschuldigen.

INLEIDING.

Sedert eenige jaren heeft het onderzoek naar de vaderlandsche oudheden, en daaronder inzonderheid naar onze mythologie de belangstelling van velen opgewekt. Van verscheidene kanten werden bijdragen daartoe geleverd, en men overtuigde zich, dat die, schoon fragmentarisch, nog op te sporen is, met het maatschappelijke leven der voorouders ten naauwste is zaamgeweven, en nog heden in oude gebruiken, sprookjes, uitdrukkingen en vooral in het volksbijgeloof onbemerkt voortleeft, als een omgehouwen boom, wiens wortels nog spruiten schieten.

Met den ijver tot onderzoek kwam ook allengs de overtuiging van het nut daarvan. Men verkreeg hier opheldering over menig oud gebruik, over aloude wetten en instellingen, over woorden en uitdrukkingen, die sedert eeuwen duister geweest waren, en men leerde de denkwijze der vroegere tijden al beter en beter kennen, zoodat dit onderzoek ook reeds voor andere wetenschappen vruchten gedragen heeft.

Het ontbreekt ons echter aan een werk, dat de geheele mythologie omvat. Alle die verschillende bijdragen zijn verstrooid, ongeordend en meestal nog weinig toegelicht en met het overige in verband gebragt. Deze taak heb ik in dit werk beproefd, ik acht mij dus verpligt daarvan vooraf rekenschap te geven, en tevens aan te wijzen, op welke hoogte die wetenschap thans bij ons gekomen is.

Wat de kronijkschrijvers der 15e en 16e eeuw van onze mythologie mededeelden, werd door de kritiek der twee volgende eeuwen als ijdele fabelen verworpen. De klassieke schrijvers der Grieken en Romeinen waren de eenige, wier gezag men erkende, gelijk natuurlijk was in eenen tijd, toen men die vreemde literatuur aanbad, en de middeleeuwen als het tijdperk der barbaarschheid verachtte. Sedert de laatste vijf en twintig jaren kwam daarin verandering, en het was Duitschland, dat, even als in andere wetenschappen, zoo ook hier het eerst den onbebouwden akker bearbeidde.

Het eerste werk van dien aard, dat hier te lande de denkwijze over de mythologie omstemde, was Mones *Geschichte des Heidenthums im nördlichen Europa*, ten vervolge op Creuzers *Symbolik*. Deze schrijver nam ook de Friesche mythologie in zijn werk op, en hoe onbeduidend zijne berigten daarover ook waren, zoo wekten zij evenwel hier de belangstelling op, daar zij de overtuiging gaven, dat nadere nasporingen niet vruchteloos zouden wezen. De maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden stelde toen de inlandsche mythologie tot het onderwerp eener prijsvraag voor, die door Dr. Westendorp in eene zeer uitvoerige verhandeling beantwoord werd. In dat werk is de invloed van Mones denkwijze overal zigtbaar; dezelfde zucht, om overal symbolen te zien en aan de mythen een geheimen zin toe te schrijven, ofschoon niet zoo ver voortgezet, maar ook tevens wordt hier het eerst de aandacht op de volkssprookjes, de sagen en het bijgeloof gevestigd, en daaruit menige belangrijke bijdrage gegeven. Jammer is het, dat het den schrijver aan naauwkeurigheid en scherpe kritiek mangelde, en hij de bronnen te veel verwaarloosd heeft, om zich met de bedorvene verhalen van lateren op te houden; een gedeelte van zijn werk is daardoor onbruikbaar, en het overige slechts met voorzigtigheid en na onderzoek te bezigen. Overigens werd hij door een warmen ijver voor de wetenschap bezield, en verzamelde ook in zijne *Antiquiteiten*, zijne *Verhandelingen* en andere schriften veel belangrijks, waarop tot nog toe nooit de aandacht der geleerden gevallen was. Deze werken wekten op

eenmaal den geheel verdoofden lust voor die wetenschap weder op. Staring gaf zijne Proeven van heidensch bijgeloof in het Zutphensche, en ik zelf volgde kort daarna met mijne verhandeling over de Nederlandsche volksoverleveringen en godenleer. Mones gezag heeft mij daarin ook meermalen medegesleept, en dikwijls heb ik Westendorp een te groot vertrouwen geschonken, en ook te weinig de middeleeuwsche bronnen geraadpleegd; evenwel trachtte ik een vaster standpunt te bekomen, en aan de volkssagen zoo veel mogelijk eenen historischen grond te verschaffen. Dat werk was in den toenmaligen toestand der wetenschap bruikbaar, doch kan thans, ten aanzien der eigenlijke mythologie, niet meer voldoen, nu wij een geheel eind weegs vooruit zijn gekomen. Hiertoe gaven de kort daarop verschijnende provinciale volksalmanakken zeer bruikbare bijdragen. Zij verzamelden hetgeen nog onder het landvolk van de oude mythen overgebleven was, en dat niet zelden in de volkstaal, waardoor het nog aan belangrijkheid won. Sprookjes, bijgeloof, oude zeden en gebruiken, vreemde uitdrukkingen, dat alles werd uit de vergetelheid aan het licht gebragt, en daardoor voor den toekomstigen mytholoog bouwstoffen bijeenvergaderd, wel is waar meestal onverklaard en zonder kritiek, doch het voornaamste was, dat het bestaande opgezameld werd, later kon dan de oordeelkunde het hare doen. Bij deze kleine berigten kwamen een paar grootere stukken, zoo als Halbertsma's Verhandeling over de Witte Wijven, in den almanak voor oudheidkunde van Overijssel, een belangrijk stuk, en het zonderlinge werk van Teenstra: *Volksverhalen en legenden*, dat bij veel heterogeens ook menige goede bijdrage bevat. De verhandeling van Ds. ab Utrecht Dresselhuis, over de godsdienstleer der aloude Zeelanders, is mij integendeel te weinig positief, en Buddinghs Verhandeling over het Westland komt mij, even als Schraders Germanische Mythologie, geheel onbruikbaar voor.

België leverde, zoo ver mij bekend is, in dit opzigt nog minder op, alleen de volkssagen en sprookjes begon men te verzamelen, maar ongelukkig onthield men zich niet altijd van willekeurige opsiering, en dischte zelfs nu en dan geheel verdichte

verhalen voor echt op. In het *Belgisch Museum* van den verdienstelijken Willems treft men eenige belangrijke sagen aan, weinigen echter hebben betrekking tot de mythologie. Schayes in zijne *Essais historiques*, Reiffenberg in de *Archives historiques*, en vooral Dr. Snellaert in het *Kunst- en Letterblad*, gelijk ook de *Bijdragen tot de Gazette van Gend*, bragten veel bruikbaars bij een.

Wolfs *Recherches sur les traces de l'ancien culte germanique dans les Pays-Bas*, in het 8e deel der *Bulletins de l'acad. de Bruxelles*, kwamen mij niet ter hand, maar zijne *Niederländische Sagen*, Leipzig 1843, heb ik vlijtig gebruikt. Ofschoon het dezen schrijver aan strenge kritiek mangelt, verscheidene onechte sprookjes in zijn werk opgenomen zijn (b. v. no. 267, 332, 507, 565), ook vele ijdele monnikenverdichtsels en uitheemsche sagen, en hij voor Noord-Nederland te weinige bronnen raadpleegde, zoo bevat evenwel zijne verzameling eenen schat van berigten nopens het volksbijgeloof, die men elders te vergeefs zoekt. De overige Duitsche mythologen Uhland, Zeuss, Schreiber, zijn voor *ons* land minder gewigtig.

Gelijktijdig begon ook de studie der archaeologie zich weder te verheffen, en ondersteunde de zusterlijke wetenschap. De hoogleeraar Reuvens bragt die het eerst weder op de hoogte onzes tijds. Hem vergezelden en volgden Westendorp, Janssen, Leemans, Heldring, Macaré, Dresselhuis en anderen, elk op zijne wijze, maar daar allen bouwstoffen aanbragten, verhief zich het gebouw merkelijk hooger.

De Nederlandsche mythologie had zich evenwel als wetenschap vermoedelijk nog lang op het nu verkregene standpunt blijven bewegen, ware niet Jacob Grimm opgetreden, die in zijne *Deutsche Mythologie* der zaak een geheel nieuw aanzien gaf. Gelijk hij vroeger de taal en het regt behandeld had, zoo doorgrondde hij nu ook de godenleer en al wat daarmede in verband stond. Strenge grammatische verklaring der benamingen, diepe nasporing der bronnen, kritiek harer waarde, scherpzinnige vergelijking en zamenstelling van het verstrooide en afgebrokene, en rijke verzameling van opgaven verhieven zijn werk boven alle de tot nog toe verschenenen. Even als in zijne vorige werken, was ook hier

Nederland niet onbemerkt aan zijnen blik voorbijgegaan. Hij had er vele garven gelezen, en wat meer waard is, den weg tot verdere nasporing duidelijker aangetoond, dan iemand zijner voorgangers.

Thans zij het mij vergund van mij zelven te spreken. Sedert de uitgave mijner verhandeling over de volksoverleveringen en godenleer, waarbij mij nog zeer veel duister gebleven was, trachtte ik alles op te zamelen, wat tot nadere opheldering over dat onderwerp leiden kon, en dit was door de straks opgegevene bijdragen niet weinig. Toen Grimms werk verscheen, had dit op die verzameling merkelijken invloed; geene bladzijde, die niet groote wijziging en dikwijls geheele omwerking ondervond, en ook uit andere bronnen telkens weder verrijkt werd. Zoo kwam deze arbeid tot stand, die welligt nog in lang het licht niet zou gezien hebben, ware het niet, dat de behoefte aan een algemeen overzigt dagelijks grooter wordt, en echter niemand onzer geleerden de hand aan het werk schijnt te slaan. Bij alle gebreken, die men hierin ontdekken zal, en die allengs meer in het oog zullen vallen, naar mate men in kennis vooruitgaat, geloof ik dan evenwel iets nuttigs ondernomen te hebben, doch ik acht het noodzakelijk, van den aard des werks rekenschap te geven, opdat men wete hoe dat bearbeid is, wat er in gevonden wordt en welke gevoelens over de mythologie onzes lands, in vergelijking met die van anderen, hier ontwikkeld worden.

Omtrent den vorm heb ik alleen te melden, dat ik dien van een woordenboek gekozen heb, vermits hetgeen tot nog toe van onze mythologie bekend is, dikwijls te weinig zamenhangt, om hetzelve in de omtrekken van een stelsel op te sluiten. Grimm heeft dit van de Duitsche mythologie gedaan, maar even als die veel armer is dan de Skandinavische, zoo is de onze, als van een gedeelte van Germanië, ook weder naar die mate geringer van omvang. Bij de afzonderlijke behandeling van elk voorkomend artikel viel de moeijelijkheid weg, die aan het overige vast te knoopen en eene bepaalde plaats aan te wijzen, en toch kon de navorsching der onderwerpen even grondig zijn.

De inhoud zal misschien niet allen voldoen, die wenschen zouden, dat men meer uit de rijke mythologie der Skandinaviërs had overgenomen. Dit is voorbedachtelijk geschied. Ten einde zich van alle ijdele gissingen te onthouden en in zekere kennis te vorderen, moet men eerst naauwkeurig verzamelen, wat op eigen bodem wast, dat ordenen en met de vruchten der naburen vergelijken, dan eerst kan men tot vaste resultaten geraken, niet, wanneer men a priori aanneemt, dat al hetgeen de rijkere vreemdeling bezit, ook eenmaal ons eigendom geweest is, want dan ontbreekt het bewijs en moet door conjecturen aangevuld worden.

De bronnen, waaruit onze godenleer geput moet worden, zijn veelsoortig, maar meestal schraal. Onvolledige, dikwijls duistere of blijkbaar onjuiste berigten van klassieke schrijvers, die daarenboven meestal uit een zeker oogpunt de zaken beschouwen; voorts de berigten der eerste geloofspredikers, die almede onvolledig en tevens partijdig zijn, en zich verdichtingen veroorloven; voorts oude wetten, kronijken en gedichten, dan de taal kritisch onderzocht en eindelijk het nog heden voortlevende bijgeloof.

Het blijft altijd vreemd, dat de berigten der Grieken en Romeinen over de Germaansche goden zoo weinig overeenkomen met die, welke de Noordsche fabelen mededeelen. Caesar noemt de zon, de maan en Vulcanus; Tacitus maakt melding van Mercurius, Hercules, Mars, Isis en bovendien van drie of vier goden met Duitsche namen, en in de Skandinavische mythologie vinden wij daarvan zelfs geene sporen. Men verklaart dit, met aan te nemen, dat de Romeinsche schrijvers, alleen voor hunne landgenooten schrijvende, de eigene godenleer tot grondslag van vergelijking maakten, en slechts aangaven, waarin de eerdienst der barbaren van den hunnen afweek, b. v. in de bijzondere vereering van Mercurius, in de ontstentenis van tempels en beelden en dergelijken. Wanneer dan de schrijvers der 7e en 8e eeuw Mercurius door Wodan verklaren, en de Noordsche sagen dien voor eenzelvig met haren Odhinn erkennen, dan laat zich die beschouwing der Romeinsche berigten aannemen; maar wanneer men van de meening uitgaat, dat de Skandinavische godenleer echt en ten tijde

van Tacitus ook in Duitschland, althans grootendeels bekend was, dan zal men toch wel tevens moeten toegeven, dat de Romeinen die al zeer slecht begrepen en verklaard hebben, en dat hunne tijdgenooten daaruit zeer weinig hebben kunnen leeren.

Men heeft wel eens beweerd, dat de oude schrijvers daarbij meer bijzonder op die Germanen het oog zouden gehad hebben, die nevens hunnen inlandschen, tevens den Romeinschen godsdienst gedeeltelijk hadden aangenomen, doch naar hunne begrippen gewijzigd; dat b. v. de Mercurius, dien zij bij voorkeur vereerden, de Romeinsche was, zoo ook de Hercules, de Mars, de Isis. Het is waar, dat aan dezen, vooral aan Mercurius, vele geloftesteenen door Germanen gewijd zijn, maar men vindt er ook velen aan Jupiter, Juno en andere Romeinsche goden. Die meening wordt ook door andere argumenten weêrsproken. Tacitus verhaalt, dat de Germanen ten strijd gaande, den lof van Hercules zongen. Zouden zij, tegen de Romeinen te velde trekkende, de goden hunner vijanden gehuldigd hebben? Hoewel ik erken, dat de meeste monumenten van Mercurius en Hercules bij de Germanen, de Romeinsche goden aangaan, kan ik dus niet toestemmen, dat Tacitus alleen op dezen het oog gehad heeft.

Men heeft ook op de godin Nerthus, door Tacitus *terra mater* verklaard, gewezen, als eenzelvig met den noordschen god Niördhr, en de *dea Hludana*, op een monument voorkomende, met de noordsche *Hlódhijn* vergeleken. Ook dit voldoet mij niet, voor de laatste moet ik die duiding op de beneden ontwikkelde gronden afwijzen, en tusschen Nerthus en Niördhr beken ik de overeenkomst niet in te zien.

Er is nog een opmerkelijk onderscheid tusschen de Tacitische en de Eddische godenleer. Volgens de eerste zijn de Germanen aborigenes, de stamgoden Mannus en Tuisco komen uit de aarde voort; de Edda daarentegen laat de Asen van elders komen, Wodan was vroeger in Griekenland of Tyrkenland geweest.

Zoo vallen dan mijns inziens alle die gronden van vergelijking weg, maar er blijft er één over, dien ik hier nader moet aanduiden, deze namelijk, dat de Eddische mythologie in hare grond-

trekken echt Duitsch is, en dat men evenzoo echt Duitsche grondtrekken in eenige schilderingen van Tacitus opmerkt.

Tot toetssteen daarvan neem ik inzonderheid het oud Duitsche regt en de maatschappelijke inrigting. Wat Tacitus ons daarvan mededeelt, vinden wij in de wetten der middeleeuwen uitvoerig weder, zelfs (en dit is waar het hier vooral op aankomt), waar dit met den godsdienst en de mythologie ten naauwste zamenhangt. Hiertoe behoort de geregtelijke telling bij nachten, die alle Duitsche volkeren tot na de middeleeuwen nog gebruikt hebben; de gewoonte, om volksvergaderingen in heilige bosschen te houden, het bestieren daarvan door de priesters, het regt, om op dezelven zware misdaden te beklagen; voorts de verdeeling des volks in standen en des lands in gouwen en marken, die stamgoden vereeren, gelijk Tacitus dit van de Semnonische Sueven verhaalt, al hetgeen door de latere inheemsche oorkonden bevestigd wordt. Eindelijk zijn eenige door Tacitus vermelde godsdienstgebruiken almede gewigtig, omdat zij nog eeuwen daarna bestaan hebben, als het vieren der goden in heilige wouden, de vereering van zekere vrouwen, die het lot des volks voorspelden en voor heilig en met de goden in betrekking staande, gehouden werden, hetgeen met het geloof nopens de *matres*, *matronen* en *witte wijven* overeenkomt; voorts de wijze van wichelarij, en het in acht nemen van den maanstand bij godsdienstplegtigheden. Dit alles toch vinden wij in de middeleeuwen weder, en dit strekt ter bevestiging van de overige berigten, die Tacitus van de Germaansche goden mededeelt, en wij worden derhalve gedrongen, om den inlandschen schrijvers der 7e en 8e eeuw, die zeker goed onderrigt waren, geloof te schenken, wanneer zij verhalen, dat door Mercurius de Duitsche god Wodan verstaan wordt, te meer daar de latere schrijvers, van de 8e tot de 12e eeuw, toen de bekeering geheel volbragt was, nog beide namen onverschillig gebruiken, en de bekende abrenuntiatio diaboli uitdrukkelijk Wodan onder de Duitsche goden opnoemt, maar van Mercurius zwijgt, en te regt, daar dit stuk voor het volk was opgesteld, en Mercurius meer bij de geletterden bekend was, waarom hij ook meest in

de Latijnsche schriften, door en voor geestelijken geschreven, genoemd wordt.

Dat de stamsage van Tuisco en zijnen zoon Mannus, benevens diens *drie*, of volgens anderen, *zeven* zonen (Germ. C. 2), echt is, kan, dunkt mij, redelijker wijze niet betwijfeld worden. Mannus is een ware Duitsche naam, dien ik zelfs nog in den zwakken vorm *Manno* in een charter van 981 bij Kluit, en sterk in de brieven van Bonifacius, Ep. 5 edit. Serrarii gevonden heb, en die ook in zaamgestelde namen veel voorkomt, b. v. Gelmannus, Herimannus, Husemannus, Ockeman, Osman, Wigmannus, Willemannus; ook voor *vir* is het woord *mans* reeds in het Gothisch der 4e eeuw bekend, en evenzoo in het IJsl. als *madhr*, dat grammatisch hetzelfde is, omdat het oud noordsch de *dhr* met *nn* verwisselt. Men meent voorts nog sporen dier stamsage in oude Angel-Saxische geslachtregisters en elders te hervinden, zelfs bij de Schotten. Zie Grimm, Myth. anh. XXVII ff. en Leo in de altd. Bl. 1842. 2. 533, hetgeen ik niet tegenspreek.

De godenleer der Edda en Noordsche Sagen is geheel anders, de Asen worden als een goddelijke volksstam, om zoo te spreken, voorgesteld, die het rijk veroverd hebbende, steeds vijandig tegen de oude inwoners, reuzen of Ioten, overstaan. De noordsche Odhinn of Duitsche Wodan, is niet de algemeene stamvader des geheelen volks, maar alleen die der koningen en het hoofd der Asen. Daarentegen zijn niet alle goden van dat geslacht. Derhalve doet zich de Asenleer zelve als later voor, als de godsdienst van eenen ingedrongenen stam, die heerschend geworden, vooral in het noorden zijne mythologie aankweekte en ontwikkelde, maar reeds eene vroegere aantrof, die niet geheel te gronde ging, ofschoon onderdrukt en aangevochten.

Daardoor verklaar ik den bloei der Asenleer in Skandinavië en hare geringere uitbreiding in Duitschland. Ten tijde der Romeinen, althans toen Tacitus schreef, was de oorspronkelijke stam, die der Germanen daar heerschend en hield zijne stamsagen in eere. De Asenleer schijnt vooral in het noordwesten des lands ingedrongen te zijn, bij Saxers en Franken, en van daar dat de geslachtlijsten

der eersten ook tot Wodan opklimmen, en hetgeen opmerking verdient, de stamsage dezes volks maakt hen ook tot vreemden, die te scheep herwaart gekomen, het land veroverden. Zie Sachsenspiegel, B. 3. art. 44. p. 147 ed. Homeyer. Ik weet wel, dat eene andere sage hen met hunnen koning Aschan uit de rotsen van den Harz in het groene woud bij eene bron, doet voortkomen, maar ik zie daarin de stamsage der oorspronkelijke bewoners, die van de overwinnaars overgenomen en op hen zelven toegepast werd. Ook de Friezen en zelfs de Beijeren zijn, volgens hunne stamsagen, over zee derwaarts gekomen.

Ik onderscheid dus in Duitschland twee stamsagen, en diensvolgens twee mythologiën. De eene der oorspronkelijke inwoners, wier stamsage Tuisco en Mannus noemt, de andere der later ingedrongene stammen, die de Asen vereeren, maar wier mythen allengs met die der oudere stammen ineengesmolten zijn. Toen Tacitus schreef, moet deze vermenging reeds plaats gehad hebben, want de Friezen bewoonden reeds het land, dat zij sedert bezeten hebben, en waarschijnlijk ook de Saxers, schoon hij die niet noemt.

Tot deze latere aankomelingen breng ik dan den Mercurius- of Wodandienst terug, die, naar het mij voorkomt, eerst omstreeks den tijd van Tacitus door geheel Duitschland gedrongen is, en allengs de oudere sagen, die Tacitus nog kende, heeft doen verslijten. Hetgeen hij verder van de godenleer en den godsdienst verhaalt, en door latere berigten bevestigd wordt, kan dan met beide stamsagen zamengaan. In Nederland echter vindt men alleen sporen van de Wodanleer, en de oude sagen kennen ook geene vroegere bewoners dan de Friezen, Batavieren en andere verwante stammen, behalve dat zij van Hunen, Slaven, Wilten, Celten en Galliërs spreken, die of voor de aanrukkende Duitschers geweken, of later daarmede zamengesmolten zijn. Daarom is de sage van Tuisco in dit werk onaangeroerd gebleven.

Het is opmerkelijk, dat op de vele overgeblevene gedenkstukken van Germanië, geen eenige maal de naam van een der hoofdgoden uit de Asen voorkomt; nergens vindt men een opschrift, dat Wo-

dan, Thunar, Fricco, Frouwa, of Friga vermeldt, en toch komen er genoeg barbaarsche godennamen daarop voor, zelfs zoodanigen, die kennelijk Duitsch zijn, als de *dea Sandraudiga*, *Hludana*, de Matres of matronae *Quadruburgicae* of *Nersihenae* aan de Niers. Dit zijn, wel is waar, topische godheden, *genii loci*, maar van anderen blijkt dit niet, als *Haeva*, *Vagdavera*. Men kan dit verklaren door aan te nemen, dat de stichters dier monumenten den Romeinschen godsdienst althans gedeeltelijk hadden overgenomen, die ook de vreemde beschermgoden van plaatsen en personen toeliet, terwijl de echte Duitschers, die aan hun vaderlijk geloof vast hielden, de gewoonte niet hadden, hun op de Romeinsche wijs gedenksteenen toe te wijden. In Gallië evenwel komt de deus *Taranucnus*, ook *Tanarucus*, *Tanaricus*, *Tanarus* op monumenten voor, dien men door dondergod verklaart, dewijl men op eenen gedenksteen *I. O. M. Taranuco* leest. Zie Mone, Heidenth. 2. 350. Vgl. 414. In het Galisch heet de donder *torunn*, *torrunn*, *torin*, een zwaar gedruisch *toran*, *torgan*, *torman*, *tarman*. Shaw Galic dict. i. v. Ook heet de donder nog *tarnach*, *tarnainach*, ibid., hetgeen met het Duitsche *Thunar* kennelijk verwant is, en welligt ook met het Scythische *Taranis* bij Lucaan 1. 446.

Dat de leer van Wodan sedert de zesde of zevende eeuw algemeen in Duitschland en ook bijzonder hier te lande bekend was, behoeft thans niet meer bewezen te worden. De schrijvers dier tijden staan daar als onwraakbare getuigen, maar ook de plaats- en personennamen leveren daarvoor bewijzen op, en zullen gewis bij scherpere navorsching nog veel aan den dag brengen, en dit is te meer belangrijk, omdat wij daar enkel inlandsche namen in aantreffen. Zoo, wanneer wij ons alleen tot Nederland bepalen, komen ons de plaatsnamen *Woensel*, *Woensdrecht*, *Urthunsula*, *Stavoren*, *Medemblik* te stade, en wanneer wij naar heidensche heiligdommen zoeken: *Alkmaar*, *Baarlo*, *Hargen*, *Herghe*, *Herkhuizen*. Indien de nog meestal duistere namen van eenige wouden in de oudste oorkonden bewezen kunnen worden tot goden betrekking te hebben, zullen wij daaruit nog menige thans onbekende godheid aan het licht zien komen. Ook de personennamen

zijn daartoe dienstig. Zoo is uit Angel-Saxische genealogiën die van Saxnot bevestigd, die in de abrenuntiatio genoemd, maar zeer verschillend geduid werd, vele andere voorbeelden kan men bij Grimm vinden.

De schrijvers der middeleeuwen, als grootendeels geestelijken, waren tegen het heidendom vijandig gezind, en hebben het doorgaans in een hatelijk daglicht gesteld. Daarbij schijnen zij bevreesd te zijn, om er vele bijzonderheden van te vermelden, maar gebruiken veelal algemeene uitdrukkingen, die de een den ander naschreef, en waaruit men naauwelijks iets leeren kan. Ook dacht geen hunner er aan, een tafereel van den volkstoestand onder het heidendom te geven, gelijk Saxo Grammaticus dit van het noorden deed. Het is bijna alleen uit hetgeen hun bij toeval ontglipt, dat wij het een en ander te weten komen.

Is dit zoo bij hen, die opzettelijk over de invoering van het Christendom schreven, nog minder vindt men in de oudste kronijken en wetten; maar door alle die kleine aanduidingen en bijzonderheden te verzamelen, te schiften en de eene met de andere te vergelijken, bekomt men eindelijk een tweelicht, waarbij men vele voorwerpen redelijk leert onderscheiden.

Bij deze oude gedenkstukken komen nog de latere kronijken der 15e en 16e eeuw, opgesteld voor dat de nieuwe kritiek de onbewezene sagen uit de geschiedenis weggeworpen had. Ook in Nederland heeft men onderscheidene dusdanige kronijken, als voor Friesland die van Occo van Scharl, door Andreas Cornelius uitgegeven, die van Furmerius en de werken van Hamconius en Suffridus Petri; voor Holland het oude Goudsche kronijkje en de zoogenoemde Divisiekronijk, benevens nog een paar anderen; voor Braband de oude kronijk van dat land, ook Vaernewyck en eenige van gelijken stempel, die allen een aantal sagen en berigten van de oudste tijden mededeelen, Nederland en zijne bewoners betreffende, waarvan geen andere kondschap is, en waarvan de bronnen bijna nooit door hen worden opgegeven. Dikwijls strijden die verhalen tegen de mogelijkheid, of zijn althans onwaarschijnlijk, maar het komt mij evenwel voor, dat men die kronijken te

streng beoordeeld heeft, en dat er onder veel kaf ook veel goed koren schuilt. Het is hier de plaats niet, om dit breedvoerig uit een te zetten, maar ik wil toch daarop opmerkzaam maken, dat eenigen dier sagen en verhalen ook in oudere stukken voorkomen, en dikwijls met opmerkelijke verandering of meer of min uitvoerig. Zoo heb ik dit omtrent Occo van Scharl in het bijzonder aangewezen beneden op *Stavo.* Verg. ook mijne Nederl. volksoverl. en godenleer. Omtrent de Goudsche kronijk in de overlevering van het woud zonder genade; (Zie *Wouden*) maar van vele andere verhalen zijn ons de bronnen nog onbekend; men moet aannemen, dat er in den aanvang der 16ᵉ eeuw nog verscheidene oude kronijken over geweest zijn, waaruit de toenmalige schrijvers geput hebben, en ik vind geene zwarigheid, te veronderstellen, dat sommigen dier verhalen zeer oud zijn, en welligt tot de tijden des heidendoms opklimmen. Het is evenwel opmerkenswaardig, dat de beste annalen der 13ᵉ en 14ᵉ eeuw meestal omtrent die sagen het stilzwijgen bewaren. Van dien aard zijn b. v. de verhalen van de godin *Meda* of *Medea*, van koning Richard Aurundulius of Ezelsoor, van het Schakenbosch, van de Slaven en Slavenburg en meer anderen.

Deze berigten moeten derhalve met zeer veel omzigtigheid gebruikt worden, waar men hunnen oorsprong niet kent, want dit is zeker, dat die schrijvers weinig kiesch waren in het gebruik hunner bronnen, en zoo doende wel eens ondergeschovene of ten minste verdachte of geïnterpoleerde stukken gebezigd hebben. Zoo bedient zich de Hollandsche divisiekronijk, gedrukt te Leiden 1517 en later, bij het verhaal van de invoering des Christendoms hier te lande, onder anderen van Marcellini Vita S. Suidberti, een onecht stuk, naar de berekening van Ghesquiere in de 14ᵉ eeuw vervaardigd, en evenzoo zijn de uitvoerige berigten over de heidensche priesters in Friesland en hunne geschriften bij Suffridus Petri, klaarblijkelijk verdicht; echter kan ook hier nog eenige waarheid schuilen, gelijk ik beneden op *Tempeldienst* heb getracht te betoogen.

Als hulpbronnen komen de middeleeuwsche wetten en gedichten, vooral de romans. Onder die wetten zijn de Friesche, zoo

om hare oudheid en eigenaardigheid, als om de sporen van aloude volkssagen, de merkwaardigsten. Daar vindt men b. v. de sage van de twaalf reglers van Eeswei, van de weddingschap tusschen Karel en Radbod, van de vrijverklaring der Friezen door Karel. Zie bij von Richthofen, Fries. Rechtsq. s. 437 ff. Zelfs vindt men eene heidensche mythe van de schepping des menschen, ibid. s. 211, en eene wet tegen het berooven der heidensche tempels. Lex Fris. T. 5 en 11, ibid. s. XLII, behalve nog vele sporen van andere volksoverleveringen.

De oude wetten, landregten en charters der overige provinciën zijn voor de mythologie van mindere waarde. Zij geven echter ook dikwijls opheldering over oude gebruiken, leeren den maatschappelijken toestand des volks in de middeleeuwen kennen, en geven de oude vormen van plaats- en personennamen op, dat voor de mythologie dikwijls van groot gewigt is. Zoo leeren wij, om ten minste één voorbeeld aan te halen, daaruit, dat de oude naam der stad Medemblik, *Medemolaca* was, en dat dus het verhaal der latere kronijken, die den naam van het blikkeren van het vergulde beeld der godinne Meda afleiden, een bloot verdichtsel is.

De gedichten, vooral de romans, leveren ruimere bijdragen. Niettegenstaande zij eerst van de 13e en 14e eeuw dagteekenen, en onze oudere letterkunde vergaan is, bewaren zij echter vele kostelijke sagen of herinneringen daaraan. Het gebruik van dit werk zal dit in het licht stellen. Ook de godgeleerde, genees- en natuurkundige werken diens tijds zijn niet te verwaarloozen. Voor de geschiedenis der tooverij en des bijgeloofs zijn zij dikwijls hoogst belangrijk, inzonderheid de werken over de tooverij, gelijk die van Delrius en Wier.

Er is eindelijk nog eene rijke bron, waarop eerst in den laatsten tijd de aandacht meer bijzonder gevestigd is, namelijk het levende bijgeloof en de volkssprookjes. Het gaat daarmede als met de volkstaal. Men vindt er veel onder, dat van hooge oudheid is, maar verwaarloosd en verbasterd. Het is de taak van hen, die daartoe in de gelegenheid zijn, dat alles te verzamelen, den critischen mytholoog blijft de arbeid der schifting over. Dat eindelijk

de taal zelve nog vele oude mythische uitdrukkingen bezit, is reeds lang ingezien, maar hier komt vooral scherpe critiek te pas, die niet te ligtgeloovig is, en geen stap doet, zonder vasten grond te hebben. Het ijdele etymologiseren op den klank af, dat nog in veler smaak valt, is noodlottig voor de wetenschap en kan niet te streng tegengegaan worden.

Dezen zijn de voornaamste bronnen, waaruit de kennis onzer mythologie geput moet worden, schraal zijn doorgaans de resultaten, die men verkrijgt, maar wanneer slechts het bestaan van eene of andere mythe gestaafd en eenige trekken bewaard gebleven zijn, dan kan men nog dikwijls *ex ungue leonem* herstellen. Daartoe wendt zich natuurlijk in de eerste plaats de blik naar het noorden, waar de nationale goden- en fabelleer als een geheel stelsel behouden is gebleven, en daar vinden wij dan ook meestal opheldering en aanvulling van hetgeen ons hier nog duister bleef. Evenwel mag men niet al te veel zich daaraan toegeven, want het is twijfelachtig, hoeveel er van de noordsche mythologie in Duitschland aangenomen was, ik voor mij geloof, dat dit minder is, dan men gewoonlijk meent. Odhinn als Wodan, Thôrr als Thunar, Tyr als Dis, Freya en Frigga, en misschien onder de Anglen Baldr als Bäldäg, naar wien ook, zoo men wil, de Baltische zee en de havenplaats Baltischport genoemd zijn, benevens eenige tusschenwezens, alven, nikkers, reuzen en dergelijken, ziedaar, geloof ik, alles wat men met zekerheid beweren kan, dat in Duitschland evenzeer als in Skandinavië bekend geweest is, van Freyr, Niördhr en anderen is dit zeer onzeker; trouwens na de scheiding der beide stammen moest zich de mythologie van elk hunner eigenaardig ontwikkelen, en daardoor is het dan ook te verklaren, dat verscheidene Duitsche goden wederkeerig in Skandinavië onbekend gebleven zijn, alsmede dat de natuur der goden aan beiden gemeen, somtijds bij elk verschillend gewijzigd is, b. v. Urdhr of Urth. Daarenboven is het de vraag, of het niet met de mythologiën gaat als met de volkswetten en de talen, dat er van tijd tot tijd weêr nieuwe loten op den ouden stam geënt worden, en daarentegen oude twijgen afsterven. Ook was de natuur, het klimaat en de leefwijze anders in Skandinavië dan

in Duitschland, en vooral in het moerassige Nederland, daarom moesten vele noordsche mythen hier onverstaanbaar zijn, en vooral het bovennatuurlijke en het grootsche in de noordsche sagen hier verdwijnen.

Het kan dan bij den huidigen toestand der wetenschap bijna overtollig geacht worden, nog de vraag te beantwoorden, of Germanië dezelfde mythologie als Skandinavië gehad heeft, doch het kan niet schaden daar nog eens op terug te komen, en met nieuwe bewijzen te staven, dat beide landen de hoofdtrekken gemeen hadden, maar in bijzonderheden afweken. Dat de Duitsche *Wodan* dezelfde is als de noordsche *Odhinn*, erkent de jongere edda zelf: «Voden, thann köllum ver Odhinn." Dat *Thunaer* de noordsche *Thórr* is, leert de taal en de bijzonderheden, van beiden bekend. Odhins gemalin Frigga wordt door Paulus Diaconus als Frea, Wodans echtgenoot, bij de Longobarden vereerd, vermeld. Ook bij Galfrid van Monmouth uit de 12e eeuw, en Freke, Frikke komt reeds bij plaatsnamen der 9e eeuw voor. Urth of Vyrd, de noordsche norne Urdhr, treft men in Angel-Saxische gedichten der 6e en volgende, in oud Saxische der 9e, ook in oud Hoogd. stukken aan, en hare vereering hier te lande wordt door den plaatsnaam Urthunsula van 855 bewezen. De alven en nikkers komen in beide mythologiën voor, evenzoo de reuzen, Hunen, Ioten en de dwergen en aardmannetjes. Dat de leer van Walhalla in Friesland bekend was, is beneden op het woord *Hemel* betoogd, en blijkt ook elders in Duitschland, waar nog de noordsche mythische benamingen *mutspilli*, *middangard* bekend waren. De noordsche begrippen over de cosmogonie vonden wij gewijzigd in Friesland weder. Zie *Wereld*. Eindelijk wordt die overeenstemming nog buitendien bevestigd door de getuigenis van eenen Angel-Saxischen geestelijke der 8e eeuw, bisschop Daniël van Winchester, in eenen brief aan den H. Bonifacius. Ep. 67 ed. Serrarii. Hij wil, dat men den heidenen vragen zal: «cum ipsi id est Christiani fertilis terras vinique et olei feraces, caeterisque opibus abundantes possident provincias, ipsis autem, id est paganis, frigore semper rigentes terras cum eorum diis reliquerunt, in quibus jam *toto urbe pulsi* falso regnare putantur." Dit

zijn dus zoovele bewijzen voor de eenheid van beider mythologie en te gelijk voor de echtheid der Skandinavische, waarbij men nog de overeenkomst der Duitsche heldensage met de noordsche voegen kan.

Ook de mythologie der Celtische stammen behoort niet geheel onopgemerkt te blijven, te meer, daar er in zeer vroege tijden en zelfs later Celten in Nederland gewoond hebben. De linker Waaloever heette van ouds de Gallische; de Waal wordt bij de ouden somtijds Gallicus Rhenus genoemd, hetgeen misschien het woord *Waal*, Lat. *Vahalis* zelf uitdrukt. Ook de overlevering noemt hier de Gallen als oudste bewoners en de namen Nijmegen en Megen schijnen zelfs van Gallischen oorsprong. Voorts zijn de Britsche volkplantingen op onze kusten bekend. Hier doen zich nu twee vragen op, als: 1°. heeft de Duitsche mythologie hare grondtrekken met de Celtische gemeen? en 2°. hebben de Celtische inwoners eenen bijzonderen invloed gehad op onze Nederlandsche godenleer? Wat het eerste betreft, zoo acht ik het voorbarig daarop stellig te antwoorden, daar de Celtische mythologie nog te weinig bekend en critisch onderzocht is; eenige punten echter, die mij voorkomen opmerking te verdienen, wil ik aangeven. Daartoe behoort vooreerst de bijzondere vereering van Mercurius, die Caesar den Galliërs, even als Tacitus den Germanen toeschrijft, en met dezelfde woorden: de B. G. 6. 17. »Deorum maxime Mercurium colunt," maar hij voegt er bij: »Hujus sunt plurima simulacra: hunc inventorem artium ferunt; hunc viarum atque itinerum ducem; hunc ad quaestus pecuniae mercaturasque habere vim maximam arbitrantur." Dit laatste, en hetgeen hij er nog van de overige goden bijvoegt, schijnt mij van Romeinschen invloed te getuigen, maar de bijzonder hooge vereering van Mercurius zelven eigenaardig te zijn en met het geloof der Germanen verwant. Evenzoo acht ik de vereering van matres, matronae, sulevae, fatae, diusii, aan beide stammen gemeen, maar in de latere Germaansche hulde eenigzins naar Gallische begrippen gewijzigd. In Nederland, geloof ik, dat de Celtische eeredienst nog andere sporen heeft nagelaten: Nehalennia is misschien daaruit te verklaren, al moge de naam Latijnsch zijn, en

Burorina en Vagdavera, benevens velerlei bijgeloof, b. v. dat de heksen in eijerschalen naar Engeland varen.

In de letterkunde heeft het Celtische element diepere sporen nagelaten, maar ik kan niet beslissen of dit onmiddelijk of door Frankrijk ontstaan is. Zoo liggen er in de reis van Brandaen vele Celtische sagen, alsmede in den Walewein, den Ferguut, den Lancelot en anderen, en wat men daarin voor de oude dierenfabel meent te vinden zie men ontwikkeld door Leo in de altdeutsche blätter. Onze kronijken melden ook van de reuzen uit Brittannië, van koning Richard Arundel of Aurundulius, bijgenaamd Ezelsoor en zijn uitgestrekt paleis bij Voorburg; van koning Magus, den stichter van Nijmegen en zijnen zoon Hessus, naar wien de Hezel- of Hessenberg zou genaamd zijn, alle zoovele sporen van bekendheid met de Celtische stammen.

Veel gewigtiger echter is de invloed van Rome geweest, dat eenige eeuwen hier den meester gespeeld heeft, en ofschoon verdraagzaam van aard, echter zijnen godsdienst en zijne mythologie hier invoerde en den inlander vergunde daaraan deel te nemen. De Romeinsche schrijvers, waar zij den Germaanschen eerdienst schetsen, geven dan ook grootendeels Romeinsche godennamen op. Misschien was hier staatkundig inzigt bij, gelijk Montesquieu meent, om aan te toonen, dat de goden der barbaren met hunne volgelingen onder het Romeinsche rijk gebragt waren, maar dat deze grond ten minste alleen van de hoofdgoden gelden kan, blijkt uit Tacitus, die ons de inlandsche namen van eenige Duitsche goden leert kennen.

Het zal niet ongepast zijn de vraag op te werpen, of de echt Romeinsche mythologie, ontdaan van Grieksche inmengselen, niet ten minste dezelfde betrekking tot de Germaansche had, als de taal, als het regt? De beantwoording daarvan is moeilijk, omdat de Grieksche mythologie zich zoo digt in de Romeinsche heeft ingedrongen, dat het zeer bezwaarlijk is de beide bestanddeelen overal te onderscheiden, en wij aan den anderen kant van de Duitsche mythologie, toen zij nog in hare volle zuiverheid bestond, te weinig onderrigt zijn. Ik waag het echter, eenige denkbeelden daarover voor te dragen; zoowel uit een grammatisch, als uit een mythisch oogpunt de zaak beschouwende.

Het treft ons al dadelijk, dat eenige namen tot de godenleer betrekkelijk, in beide talen dezelfde zijn. Zooals het Latijnsche *sol* met langen klinker en het Gothische *saul*, IJsl. *sol*. Het Lat. woord is mann., het IJsl. vrouw. en dit toont eene verschillende opvatting der sage, want met de maan is het juist omgekeerd. Zie verder op *Maan* en *Zon*. Even na verwant is het Lat. *tonitrus*, mann. met het Duitsche *Thunaer* van de abrenuntiatio, IJsl. *Thórr*, dat zamentrekking is, oud Friesch *tonger*, *thuner*, *torn*. Richthofen altfr. Wb. i. v., overal met korten klinker. Voor het geluid zelfs gebruikt het Lat. meest het neutrum *tonitru*, het masc. *tonitrus* vergeleken met Jupiters benaming *tonans*, *altitonans* schijnt oudere personificatie aan te duiden. Doch nog merkwaardiger vertoont zich die verwantschap in andere namen, waar die nog niet gezocht is. Mercurius schijnt van *merx*, *mercis* afgeleid te zijn, verwant daaraan is wel ons *markt*, *merkt*, hetzij dit echt Duitsch is, hetzij verkort van *mercatus*; maar Mercurius schijnt ook wel verwant met de eigennamen Marcus, Marcius, Mamercus, die in zamenstellingen bij Duitschers voorkomen: Marchard, Marcricus, Marclef, afgeleid van Mark. Ik wil echter op die verwantschap niet staan en alleen aantoonen, dat er Duitsche namen waren, die groote overeenkomst met dezen Romeinschen hadden. Treffender is de benaming van zekere geesten in Duitschland *alven* en *nikkers;* de eersten waren of wit (helder) of donker en zwart van kleur, maar de eersten schijnen de oorspronkelijksten. Zie het aangevoerde bij Mone Heidenth. I. 365, ook de witte zwaan heet *alf;* de nikkers daarentegen waren zwart, waarvan wij nog de spreekwijs hebben: zoo zwart als een nikker. Woordelijk zijn dit de Latijnsche adjectiven *albus* en *niger*, schoon ik daarom de noordsche naam niet van het Latijn wil afleiden, alleen de verwantschap is, dunkt mij, niet tegen te spreken. Tusschen Neptunus en den Noordschen Niord of Niördhr schijnt geene betrekking te bestaan, maar het is toch opmerkelijk, dat het paleis des laatsten *Noatun* heet. In het oud Noordsch beteekent *tuna* een ompaald verblijf, ook wel heg, ons huidige *tuin*. Zoo heette eene beroemde plaats in Zweden Sigtun, d. i. Sigs woning. Eene andere stad in Zweden heet Eskils-

tuna. In het Latijn is de uitgang *tunus* afgeleid, en komt niet veel voor; ik herinner mij op dit oogenblik slechts *Fortuna* van *fors*, *Portunus* van *porta* en *oportunus* van *oportet*. Zou dan misschien Neptunus ook afgeleid zijn, welligt van *navis*? hetgeen verwant is aan het Gr. *ναῦς*, of daar navis langen klinker heeft, van een woord *nef*, verwant aan ons *nap*? Gallie kende oudtijds zekere geesten *Neptuni*, in Engeland *Portuni* genoemd: »hi domos intrant, et si quid gestandum in domo fuerit, aut onerosi operis agendum, ad operandum se jungunt; sunt senili vultu; facie corrugata, statura pusilli, dimidium pollicis non habentes." Gervas. Tilb. (omstreeks 1211) Otia imp. 3. 61. bij Leibnitz Scriptt. rer. Br. 1. 980. (1) De vraag is slechts of Neptunus en Noatun elk naar den aard der taal gevormd zijn, of welligt de een van den ander ontleend, onbewust van de eigenaardige vorming? In de Celtische mythologie is *Nevijdd Nav Neivion*, d. i. de hemelsche heer Neivion, de bouwmeester van een schip, waarin bij eenen wereldvloed twee menschen ontkwamen. Mone Heidenth. 2. 492.

Ik wil nog een paar namen vergelijken: Hecate, Gr. Ἑκάτη komt in vorm vrij nabij aan ons *heks*, vroeger *haghedis*, A. S. *haegtesse*, *haegesse*, oud Hoogd. *hazusa*, ook de beteekenis laat zich vereenigen, maar zoo de verwantschap bestaat, dat ik niet durf beslissen, moet het Duitsche woord uit het Grieksch afgeleid worden, waar het eene regelmatige afstamming heeft, t. w. als superl. van ἑκὰς, waarvan ook ἑκατὸν, dus de verste, de afgelegenste.

---

(1) Ik geloof dat Gervasius dwaalt, met de Neptuni als huisgeesten te schilderen. Broeder Thomas (13e eeuw) een Brabander, meldt uitdrukkelijk, dat het watergeesten waren. Byenboeck, Zwol, 1488. fol. 170b. »Daer zijn sommighe duvels die daer inden water bliven ende dese werden vanden poeten ghenoemt *neptuni*. . . Vanden *neptunen* secht men vele wonder, ende tis seker dat si dikwijl ghehoert worden ende ghesien vanden menschen. Mer bi onse tiden nae den dat die kerste ghelove claerlicke beghonnen is te predicken, worden si min ghesien dan si te voren plaghen." Het is duidelijk dat hier nikkers of watergeesten bedoeld worden, de naam Neptuni is van de Romeinsche kolonisten afkomstig, of van de Latijnsche dichters der middeleeuwen.

Meer overeenkomst zie ik tusschen het Lat. *rana*, kikvorsch, en de noordsche zeegodin *Rán*, tusschen den Griekschen krijgsgod Ἄρης en den Duitschen *Er*, welligt ook tusschen den Noordschen *Aegir*, een reus, dien men gewoonlijk voor de zee houdt, en het Lat. *aequor*, neutrum. Er zouden ongetwijfeld nog vele punten van overeenkomst aan te wijzen zijn, indien wij beter met de Romeinsche mythologie bekend waren, zooals die zich onder het volk en op het land openbaarde; welk een aantal mindere goden toch leert men alleen uit de monumenten kennen, waarvan ons de klassieke schrijvers niet spreken, en ongelukkig bezitten wij van de Romeinen bijna niets anders, de volkspoëzij is ongekend en waarschijnlijk miskend te gronde gegaan, en met haar menige mythe, waaronder misschien wonderschoone. Alleen van de tooverij en het volksbijgeloof weten wij iets en juist daarin is de naauwste overeenkomst met Duitschland op te merken.

Eene tweede even gewigtige vraag is deze: welken invloed heeft de heerschappij der Romeinen op den godsdienst en de mythologie der Duitschers gehad? Om dit te beantwoorden herinnere men zich hoe de Romeinen zich hier inrigtten. Zij hadden een aantal vestingen en versterkte posten zoowel in ons land als in het overige Germanie. Daar was bestendig een garnizoen uit een gedeelte van een legioen bestaande; die legioenen hadden hunne vaste standplaatsen en verwisselden niet ligtelijk van standplaats. Diensvolgens trachtten zij zich daar alle gemakken en behoeften, waaraan zij in Italie gewend waren, aan te schaffen, zooveel dit slechts mogelijk was en zij leefden er op Romeinschen voet. Van daar dat men te Nijmegen en elders sporen van badhuizen en van tempels vindt, en eene menigte Romeinsche geloftesteenen. Hierdoor in gestadige aanraking met de inlanders komende, moesten zij als beschaafder, dezen wel allengs iets van hunne zeden mededeelen; ook huwden zij wel eens met barbaarsche vrouwen en nog veel meer hielden zij inlandsche minnaressen. Later schonken zij zelfs aan de aanzienlijkste inwoners dikwijls het burgerregt, en dezen werden dan als het ware tevens in den Romeinschen godsdienst opgenomen. Vandaar dat vele inlanders votiefsteenen aan Roomsche goden oprigteden, en die somtijds

nevens hunne vaderlandsche goden vereerden, maar dan wordt op den geloftesteen de Romeinsche god altijd het eerst genoemd. Even zoo handelden de Romeinen, maar zelden bekommerden zij zich om den inlandschen naam der Duitsche godheid; gewoonlijk noemden zij die slechts *genius loci*, *dii deaeque praesides provinciae* of wel voegden zij den naam der plaats er bij: *deae Sandraudigae*, *Hludanae*, echter wordt nu en dan ook de inlandsche naam of althans een barbaarsche genoemd.

De inlandsche soldaten ontvingen, wanneer zij in Romeinsche dienst traden veelal eenen Romeinschen naam bij den hunnen, waarschijnlijk ook de ambtenaren, en men mag wel aannemen dat hun dan de verpligting werd opgelegd, aan de Roomsche godsdienstfeesten deel te nemen. Zoo werd dan allengs het voornaamste deel des volks tot den vreemden eerdienst overgehaald en waarschijnlijk zonk toen de Duitsche allengs in hunne schatting, naar mate zij meer aan zuidelijke zeden en praal gewend werden.

Hetgeen ik hier opmerk, betreft voornamelijk de zuidelijke streken van het tegenwoordig Nederland en den linker Rhijnoever; de Overrhijnsche Germanen, de Saxers en de Friezen hielden vaster aan hunne voorouderlijke begrippen.

Echter werd de Duitsche adel nooit geheel ontrouw aan hunne goden, dit blijkt genoegzaam uit de Romeinsche schrijvers, maar zij gaven dien een Romeinsch aanzien en vermengden die met de godheden hunner overheerschers.

Het verdient opmerking, dat de eigenlijke wij-altaren in het westelijke Germanie met het begin der vierde eeuw ophouden, ofschoon de Romeinsche heerschappij toen nog stand hield en het Christendom slechts enkele belijders onder de inlanders telde; de meesten dezer altaren komen in de laatste helft der tweede en de eerste der derde eeuw voor. Keizernamen op monumenten vindt men tot op Arcadius toe, d. i. tot aan de vijfde eeuw. Zie Steiner Cod. inscr. rom. Rheni, 2. XI en Reg. 2 en 4. Ik geloof dit te moeten toeschrijven aan de onophoudelijke invallen der Overrhijnsche Germanen, die toenmaals plaats vonden en die minder beschaafd, den Romeinschen eerdienst niet verschoond

zullen hebben. Hierdoor zijn echter niet de Franken te verstaan, die monumenten in den Romeinschen geest oprigtten (Zie Steiner l. c. n°. 589, 594, misschien ook 592), maar toen dezen door hunne oostelijke naburen gedrongen werden en het land vernield werd, hebben zij zich vermoedelijk naar den godsdienst der indringende stammen geschikt.

Van de vierde tot de zevende eeuw ontbreken de berigten over den toestand van den godsdienst hier te lande. Aan den Bovenrhijn vindt men ook Christelijke monumenten, vooral bij Trier en ook zelfs te Keulen, maar in Nederland zijn er zoover ik weet, nog geene ontdekt.

Toen de eerste Christelijke geloofspredikers in het land kwamen, vonden zij in de 7[de] eeuw het volk nog geheel heidensch, zoodat de Christelijke soldaten in de Romeinsche legers geenen invloed op het volk schijnen uitgeoefend te hebben. Dit offerde in heilige wouden, en in tempels en kapellen (templa et fana). Het blijkt niet duidelijk of men toen alleen inlandsche goden eerde of te gelijk de Romeinsche. Het laatste is evenwel waarschijnlijk, omdat het uit de toenmalige volksregten blijkt, dat er vele Romeinen als kolonisten in Duitsche streken woonden, wier weergeld minder dan dat der oorspronkelijke inwoners was, maar die nogtans hunne regten hadden en dus denkelijk ook hunnen godsdienst behouden zullen hebben, behalve dat ook de heugenis der Romeinsche heerschappij toen nog onder het volk levendig was. In Friesland echter was de eerdienst allerwaarschijnlijkst echt nationaal.

Op welke wijs het Christendom in Duitschland en het Noorden ingevoerd is, behoef ik hier niet uitvoerig te onderzoeken, daar men beneden van die invoering hier te lande de bijzonderheden aangeteekend zal vinden. In het algemeen merk ik slechts op, dat de nieuwe leer meest met geweld en door het zwaard den inlanders is opgedrongen en stroomen bloeds heeft doen vergieten, maar dat evenwel verscheidene geestelijken de noodzakelijkheid inzagen om door redenering het volk van de nietigheid hunner goden te overtuigen en daardoor voor de nieuwe leer te winnen. Hoogst merkwaardig zijn desaangaande de voorschriften,

die bisschop Daniel van Winchester aan zijnen leerling, den beroemden Bonifacius gaf. Bonif. Epp. n°. 67 edit. Serrarii. Daarin zegt hij onder anderen: betwist den heidenen de voortdurende voortplanting hunner godengeslachten niet, ten einde gij bewijzen kunt, dat zij geene goden maar menschen geweest zijn. Want daar de goden een begin hebben, zoo vraag hun of de wereld ook eenen aanvang heeft of eeuwig is? Zoo neen, wie dan dezelve geschapen heeft? Of hunne geborene goden vóór het bestaan der wereld hadden kunnen aanwezig zijn? Maar schrijven zij der wereld geen begin toe, dan wederspreek hen, en wanneer zij met u redetwisten, vraag dan, wie vóór de geborene goden geregeerd heeft? Wie de wereld thans bestiert, wie den eersten god gegenereerd heeft, of die generatie nog voortduurt, of daardoor de goden niet tot in het oneindige vermeerderen of wanneer en waarom dit ophoudt? Vereeren de heidenen hunne goden om wereldsch welzijn, zoo vraag hun, waarin zij dan gelukkiger zijn dan de Christenen? doen zij het uit liefde tot de goden, zoo moeten zij zeggen of de goden hunne offers behoeven of niet. Dit en meer andere punten moet gij hun te gemoet voeren, niet om ze te tergen of te bespotten, maar met vriendelijkheid en gematigdheid, waarbij gij dan allengs en als in het voorbijgaan de Christelijke leer tegen hun bijgeloof moet overstellen, opdat zij eer beschaamd dan beleedigd, de nietigheid hunner meeningen inzien en verlaten. En daar hunne goden almagtig, goed en regtvaardig zijn, en dus beloonen en straffen, vraag hun dan, waarom zij overal de Christenen verschoonen, die het heidendom en hunnen eerdienst verstoren? Waarom de Christenen de vruchtbare en warme streken der aarde bewonen, en de heidensche goden hunnen vereerderen slechts het koude noorden overgelaten hebben? Zeg hun dat het onwaar is, dat de heidensche goden zelven hunne heerschappij in het noorden gevestigd hebben, maar dat zij door de geheele wereld tot in dezen laatsten schuilhoek teruggedrongen zijn."

De Christenpredikers begrepen daarenboven, dat zij de nieuwe leer moesten nationaliseren en zooveel dit maar mogelijk was met de zeden en gebruiken des volks in overeenstemming brengen.

Daarom lieten zij veel bestaan, dat eigenlijk tot het heidensche geloof behoorde, maar gaven het slechts eene Christelijke duiding. De kerken en kloosters werden op de plaatsen der vroegere heiligdommen gesticht, de gewijde bronnen aan heiligen opgedragen, het minnedrinken van de goden insgelijks op de heiligen overgebragt, de tooverij en het bijgeloof werd een mengsel van ongelijksoortige bestanddeelen, de meer verlichte geestelijken trokken er herhaaldelijk tegen te velde, ook de keizerlijke capitularien en de concilieacten, maar het gros der geestelijkheid, bijgeloovig van aard, versterkte het volk in zijnen waan en voegde er nieuwe bijgeloovigheden bij. Alleen waar het den eigenlijken godsdienst betrof, zag men naauwer; het offeren aan de goden werd verboden, de heilige boomen en altaren omgehouwen en vernield, het eten van paardenvleesch streng verboden, de afgodsbeelden verbroken en in het water geworpen. Maar daar de meeste geestelijken het bestaan der heidensche goden toegaven, maar hunne werking aan den duivel toeschreven, dien zij groote magt toekenden, zoo bleven velen, aan de voorouderlijke zeden gehecht, in het geheim die goden vereeren, en bij de overigen ging de oude eerdienst nu tot spokerij over.

Men heeft dezen invloed van het Christendom ook in de noordsche mythologie zelve meenen te bespeuren en dit als een argument gebruikt om de echtheid daarvan te betwijfelen, alsof die eerst na de invoering des Christendoms door de skalden verdicht zou zijn, deels naar overleveringen, deels naar hunne eigene meeningen. Zoo vond men het leerstuk der drieëenheid, van den antichrist, van den jongsten dag in de Edda weder en beschuldigde daarom de dichters van dat werk van valschheid. In den laatsten tijd is die meening evenwel opgegeven en men heeft alleen toegestaan, dat of de latere bewerkers dier stukken er eenige Christelijke begrippen uit hunnen tijd in gemengd kunnen hebben of dat de oudere heidensche opstellers door hunne zwerftogten eenige flaauwe kennis aan het Christendom kunnen erlangd hebben, maar de mythologie zelve was eigenaardig en van eene geheel andere natuur dan de leer der Christenen, hetgeen door inwendige gronden genoegzaam gestaafd wordt, zonder dat men zich nog eens

op andere bewijzen behoeft te beroepen. Daar ik niet over de noordsche mythologie handel, behoef ik dit niet verder uiteen te zetten, maar ik moet evenwel een ander punt aanroeren, dat voor de waardeering der Duitsche mythen van gewigt is, namelijk de groote overeenstemming die in de volkssagen en sprookjes van alle Duitsche volkeren gevonden wordt. Deze bepaalt zich niet bij de grondtrekken der verhalen, maar toont zich niet zelden zelfs in de geringste bijzonderheden, zoo als ik bij het handelen over de reuzen, de witte wijven, de klokken, de weerwolven, de aardmannetjes en de tooverij getoond heb. Men kan onmogelijk aannemen dat die sagen en sprookjes zich overal volmaakt op dezelfde wijze zelfstandig zouden ontwikkeld hebben, dit kan alleen door mededeeling geschied zijn. Bij zeer weinigen kan men bewijzen, dat zij reeds eeuwen bestaan hebben, want eerst in onzen tijd heeft men er de waarde van beseft en ze opgeteekend, en dus neig ik er er toe om een aantal daarvan van de verhalen van heidens of Zigeuners af te leiden, die sedert ruim vierhonderd jaar door Europa zwerven en zich bijzonder met de voortplanting van allerlei soort van bijgeloof bezig hielden; enkelen evenwel schijnen oorspronkelijk en van hooge oudheid te zijn, zelfs in Nederland. Hetzelfde verschijnsel doet zich bij de volksliederen op, daar kan men dat wel niet aan de heidens toeschrijven, maar het bewijst eene meerdere gemeenschap tusschen de verschillende volkeren dan men voor de middeleeuwen gewoonlijk aanneemt.

Nu doet zich de gewigtige vraag op: welke is in het algemeen de aard dezer mythen? hoe moet men die verstaan en verklaren? Er is niets waarover de gevoelens der geleerden meer uiteenloopen dan aangaande dit punt, de een ziet daarin de oudste historische overleveringen des volks in het kleed der poëzy gehuld, de ander beschouwt ze als zinnebeeldige voorstellingen van eenen geheimen eerdienst, deze geeft er eene physische, gene eene astronomische duiding aan. Het kan aanmatigend schijnen, dit vraagstuk te willen beslissen, maar het is noodzakelijk den lezer open te leggen, wat hij in dit woordenboek vinden zal en de redenen op te geven, waarom die sagen niet op eene andere wijze verklaard zijn.

Ik neem aan dat er eene tweeledige overeenstemming bestaat tusschen de sagen der verschillende Duitsche en Noordsche stammen, vooreerst in de algemeene grondtrekken dier sagen en dan in een aantal overleveringen en sprookjes zelven, maar daarom wil ik niet loochenen, dat niet elk volk en stam een aantal mythen eigenaardig hebbe uitgesponnen, waarop de omstandigheden eenen verschillenden invloed uitoefenden, het klimaat, de grond, de geaardheid, bedrijven en zeden der inwoners enz. Zoo zijn b. v. de sprookjes van berggeesten in Nederland weinig of niet bekend, maar die van de witte vrouwen daarentegen zeer algemeen. De duiding der mythen moet derhalve daarnaar gewijzigd worden.

Het noorden heeft zijne mythologie in haren geheelen omvang bewaard, maar Germanië niets dan een aantal kleine en onzamenhangende fragmenten overig. Het is daarom gewaagd, verklaringen te geven van sagen, die men slechts ten deele kennen kan, en het ontbrekende uit de Skandinavische mythologie aan te vullen. Wij weten b. v. dat er in Germanië eene godin Urth als het *lot* vereerd werd, maar het zou voorbarig zijn daaruit te besluiten, dat de Duitschers alle de noordsche mythen van de nornen gekend hebben, omdat eene derzelve Urdhr heet, dat dezelfde naam is. Evenmin kan men den Duitschen Wodan in alles gelijk stellen met den noordschen Odhinn, of Thunaer alle de mythen van Thórr opdragen. Alleen dan wanneer eene of andere sage van eenen god duidelijke overblijfselen nagelaten heeft, mag men met zekerheid tot de kennis dier sage besluiten. Wanneer men b. v. weet, dat de zwaan oudtijds zoo hier als in het noorden *alf*, *elps* heette, dan mag men aannemen, dat ook hier de noordsche mythe bekend was, volgens welke de alven zich somtijds in zwanen veranderen.

Het komt er dus in de eerste plaats op aan, voor onze Nederlandsche godenleer bewijzen en getuigenissen te verzamelen, die het bestaan der mythen buiten twijfel stellen. Daartoe moet men zoo hoog mogelijk in de oudheid opklimmen en allengs tot latere tijden overgaande, in het licht stellen, welke denkbeelden men bij het verloop der tijden van de oude mythen gekoesterd

heeft. Dan eerst kan men het gewonnene overzien en daaruit eenige bepaalde resultaten trekken. Deze handelwijze is in dit werk overal aangenomen en wanneer daardoor meestal slechts onvoldoende uitkomsten geleverd werden, heeft men echter dit voordeel, dat zij op vasten grond gebouwd zijn en als eene aanwinst kunnen beschouwd worden.

Deze wijze van onderzoek heeft mij tot de overtuiging gebragt, dat niet alle mythen op gelijke wijze kunnen beschouwd worden. Sommigen moeten historisch, anderen physisch, anderen symbolisch geduid worden, maar bij verre de meesten ligt eene of andere ware daadzaak ten grondslage. Ik moet deze uitspraak regtvaardigen.

De sprookjes van bergmannetjes en van schatten in het diepste der aarde verborgen, en alleen door toeval, gunst der geesten of tooverij te verkrijgen, zijn hier zeldzaam, maar in Duitschland en het noorden algemeen. Waarom? omdat die landen rijke mijnen bezitten, Nederland niet; maar waar men hier zoodanige volksvertellingen aantreft, is ook gewoonlijk het een of ander, hetzij oude penningen, hetzij andere kostbaarheden, opgegraven. Ook bestaan die sprookjes veelal daar, waar eenmaal heidensche heiligdommen bestonden, gelijk bij de *wivenbelter*, en dat de heidensche tempels eenen tamelijken schat aan goud en zilver bezaten, blijkt uit het leven van den H. Ludger, die ze plunderde: »at illi jussa complentes, attulerunt magnum thesaurum cum, quem in delubris invenerant." Altfridi v. s. Ludg. I. 15. Zie verder op *Tempels*. Men kan dus met grond besluiten, dat alle dergelijke sagen, hetzij op onbekende mijnen, hetzij op oude tempelschatten, hetzij op begravene kostbaarheden en penningen betrekking hebben en men behoeft zijne toevlugt niet te nemen tot eene zinnebeeldige uitlegging.

Van eenen geheel anderen aard zijn de mythen van Thôrr. Deze is kennelijk een natuurgod, de bewerker van een ontzaggelijk natuurverschijnsel, van daar dat die naam in de meeste Indo-Germaansche en zelfs in andere talen voorkomt. Pers. تندر (tunder) Lat. *tonitrus*, *tonitru*, Scytisch *Taranis*, Gallisch *Taranucnus*, *Tanaricus*, Galisch *torunn*, *tairnenach*, *toirneis*, *toir-*

neach, *torin*. Maar dewijl het onweder een zoo indrukwekkend en grootsch verschijnsel is, moest men het wel aan de werking van den opppersten god toeschrijven, wiens magt en heerschappij groot is; om die reden schreef men hem ook gezag over vele andere dingen toe, in een woord over alles, wat naar de toenmalige begrippen, de magt der mindere goden te boven ging. Doch altijd werden die denkbeelden naar den aard van elk volk gewijzigd. De sagen van Thors hamer en van de donderbeitels moeten dus physisch verklaard worden, maar wil men nu diezelfde duiding aan alle de noordsche sagen die van hem bestaan toepassen, zoo vervalt men tot ongerijmdheden. Thor was niet enkel de donderaar, hij was ook de eerste der volksgoden en stond als zoodanig de zijnen voor in den strijd tegen de vreemde stammen, daarom moet zijn krijgsleven op eene andere wijze verklaard worden.

Deze twee voorbeelden zullen voldoende zijn om mijne meening te doen kennen. Wat de ontwikkeling der mythologie in het algemeen betreft, moet men zeker een groot onderscheid tusschen het noorden en Duitschland erkennen. Men ga slechts na hoe verschillend de stijl, de wijze van uitdrukking en de redenering der noordsche skalden is, van die der dichters van Duitschland. Het is waar men heeft hier van het heidendom weinig over, maar de noordsche skaldenzangen zijn ook niet allen even oud; de Krakumàl wordt hoogstens tot de 9de eeuw gebragt; vergelijk die nu eens bij het lied van Hildebrand en Hadubrand, bij het Annolied, het lied op de overwinning over de Noormannen; hoe veel kunstloozer zijn die niet, en zelfs het zoogenoemde heldenboek, dat men ook gedeeltelijk in Skandinavie heeft, vertoont in stijl en kleur iets veel eenvoudigers dan de dikwijls onverstaanbare zangen der Yslanders. Het lied van Beowulf alleen nadert den beeldrijken noordschen skaldenstijl. Men wil, dat dit heldenboek, dat ook hier te lande nationaal erfgoed was, op oude mythen berust. Dit zij zoo, maar daarom behoeft dit niet overal op godsdienstige leerstellingen en meeningen en op godenleer terug te wijzen. Ook hier ligt ongetwijfeld waarheid, historische overlevering ten grondslag, maar dit is het kenmerk van een nationaal epos, dat het alle oude sagen van verschillende tijden en personen tot een geheel zamensmelt

en de held des dichters een zedelijk persoon en de vertegenwoordiger is van alle helden wier gedachtenis in de volksoverlevering bewaard is gebleven. Juist zoo is het met Arthur en de ridders van de ronde tafel, met Karel den groote en zijne twaalf genoten, met Faust, met Reinaert en Isegrim en in het Oosten met Alexander. Bij alle deze epische werken ligt waarheid ten grondslag, maar het werk zelf is geene waarheid. Men kan dit het best bewijzen ten aanzien van de Karolingische liederen. Karel is een historisch personaadje, maar hoe geheel anders komt hij in de heldenliederen dan in de geschiedenis voor. Om slechts bij het historische te blijven, heeft men hem niet eenen togt naar Constantinopel toegedicht, waarvan de geschiedenis niets weet? en hoe is niet het verhaal van de zamenzwering van Hardrad verfabeld in den roman van Karel en Elegast, en wat de twaalf pairs betreft, wanneer men Ariosto leest, die onloochenbaar op oudere sagen voortbouwde, of de kronijk van Tulpijn, zou men dan niet geneigd zijn, te ontkennen dat er ooit een Roeland bestaan hebbe en in hem slechts een mythisch personaadje meenen te zien, ten ware ons zijn aanzijn door Eginhard zelve geboekt was? indien de 13ᵉ, de 12ᵉ, de 11ᵉ eeuw zoo haar epos vormde, waarom zoude wij het dan van de 8ᵉ, van de 6ᵉ, ja van nog vroegere tijden willen ontkennen? Maar men vindt de namen der oude noordsche goden in het heldenboek terug. — Ook dit stoot mijne meening niet omver, want de volksgoden droegen (weinige hoofdgoden uitgezonderd) dezelfde namen als het volk zelf of zijne helden. Wie dit betwijfelt, sla slechts de echte oorkonden der middeleeuwen na. Daar zal hij b. v. *Wotan*, *Irmin*, *Sunno*, *Heggo*, *Retto*, *Stuf*, *Manno* en verscheidene anderen aantreffen, en waarom zal men dan die namen in de epische liederen en in de oude stamboomen enkel voor godennamen houden, wanneer men ze in de charters voor menschennamen erkennen moet?

Men heeft ook als een bewijs van het mythische dier namen, het bij herhaling voorkomen van denzelfden in ééne geslachtlijst aangevoerd. Suhm, die daarvan geene oplossing wist, kwam daardoor tot het besluit om meerdere gelijknamige goden te stellen, b. v. drie of vier Odins; doch wanneer men het historisch opvat,

dan laat zich dat gedurig terugkomen van dezelfde namen zeer goed verklaren en pleit voor de echtheid der overleveringen. Men weet immers dat zekere voornamen in aanzienlijke geslachten als het ware erfelijk waren, ten minste herhaaldelijk voorkomen, en vooral was dit vóór de uitvinding der toenamen het geval. Voorbeelden gaf ik in de Jagers Taalk. Mag. 4. 549. Doch ik wil daarom niet tegenspreken, dat er en in het heldenboek en in de stamboomen der koningen betrekking tot heidensche mythen is. Even als de Grieken en Romeinen zoo rekenden ook de Duitsche vorsten en edelen het zich tot eene eer van de góden af te stammen, maar dit gold alleen den stamvader, niet de volgende voorzaten. Daarenboven toont ook het oude Duitsche regt talrijke sporen van godsdienstige mythen en men mag die derhalve nog veel meer in de volkspoëzy zoeken. Het bestieren der volksvergadering door de priesters, de wigchelarijen daarbij in gebruik, het waarnemen van den maanstand, de heiligheid van zekere getallen in het regt, dit alles vindt alleen in den godsdienst opheldering; het zamenkomen der twaalf Asen ten gerigt bij de Urdharbron en de esch Ygdrasill, de regtsspreuken en heldenliederen in de Edda, de drie groote volksfeesten, die tevens voor volksvergaderingen en groote regtsdagen dienden, dit toont wederkeerig den naauwsten zamenhang van godsdienst, regt en poëzy aan.

Doch gelijk ik vroeger opmerkte, de Skandinavische mythologie moet van de Duitsche onderscheiden worden, schoon beiden verwant zijn; gene had haren tijd van bloei en luister, toen zij ongestoord door de edelsten des volks gekweekt, door dichters en eene magtige priesterschap ontwikkeld werd; deze werd bijna altijd onderdrukt, of stond ten minste reeds zeer vroeg tot eene andere in de verhouding van het volk tot den adel. Onder de Romeinen eerden de Duitsche grooten de goden van Italië in het Latijn en door vreemdaardige monumenten, den Duitschen goden stond geen kunstenaar ten dienst, zij bleven meer de beschermers van het volk, terwijl de adel zich emancipeerde, of hun althans alleen onder een geromaniseerd uiterlijk zijne hulde en eerbied bewees.

Ik heb om deze redenen veiligst geacht bij het onderzoek naar de Duitsche mythologie mij zooveel mogelijk van alle symbolische

en astronomische duiding te onthouden; vooreerst alle getuigenissen over elk onderwerp te verzamelen, daaruit eene schets zamen te stellen en dan hier en daar eene, hetzij historische, hetzij physische verklaring er bij te voegen, doch alleen dan, wanneer het onderwerp daartoe zelf aanleiding gaf. Men zie b. v. het aangeteekende over *Heggemoeder*, *Wereld*, *Schatten*.

Tot nog toe bestaat dan onze mythologie, ondanks de vlijtigste nasporing, nog slechts uit een aantal kleine fragmenten, die men slechts hier en daar met moeite aan een knoopen kan. Voortgezette navorsching zal zeker nieuwe ontdekkingen baren en welligt dat ook nog van elders licht opdaagt. Men heeft reeds beproefd onze Duitsche mythen met de Indische zamen te stellen en zelfs met die van andere zoo Oostersche als Westersche stammen; Finn Magnusen vooral heeft daartoe groote vlijt besteed, maar tot nog toe zijn de resultaten onvoldoende. Er behoort eene diepe kennis van de taal, de oudheden, geschiedenis en zeden van Indië toe, om in den geest dier mythen diep in te dringen, en die kennis ontbreekt ons nog. Het is derhalve veiliger er zich vooreerst van te onthouden en vooraf de eigene overblijfsels te verzamelen, alvorens tot het minder bekende over te gaan en een gebouw op te trekken, waarvan de grondslagen nog niet gevestigd zijn.

Ik geef dan in dit werk niet anders dan fragmenten onzer mythologie. Vlijt in het opsporen daarvan en ijver voor de vermeerdering van kennis zal men mij niet ontzeggen, en ik geloof met alle bescheidenheid te kunnen verzekeren, dat de wetenschap hierdoor eene schrede voorwaarts gemaakt heeft, maar onbedacht voort te rennen, zonder vooraf in het duister dat ons omgeeft, den grond te onderzoeken, houd ik voor gewaagd. Struikelen doen wij echter allen, daarom moge ook hier de spreuk herinnerd worden: proeft alle dingen en behoudt het goede.

A.

ALVEN. Het Duitsche gelijk het Grieksche heidendom beschouwde de natuur als het verblijf van tallooze geesten, die zich in al hare werkingen openbaarden, waarvan elk zijn bepaald gebied bezat, en die ook op den mensch invloed uitoefenden. De Duitsche mythologie gaf hun veelal den naam van alven. Alle Germaansche stammen kennen deze wezens, die vooral in de Skandinavische godenleer uitvoerig geschilderd worden, maar schier overal den val des heidendoms overleefden; zoo ook in Nederland. Skandinavie kent zoowel lichtalven (liosálfar), die in Alfheim, als donkeralven (döckálfar), zwarter dan pek, die onder den grond wonen. Sommigen willen hiervan nog de *svartálfar* (zwarte alven) onderscheiden, doch dit is onzeker. Het woord schijnt mij toe oorspronkelijk een adjectief te zijn, verwant met het Latijnsche *albus*, even als *nikker*, (Oud-Hoogd. *nichus*, A. Sax. *nicor*, pl. *niceras*, Beov. 838, 1144, 2854) met *niger;* uit dien hoofde meen ik te mogen aannemen, dat er oorspronkelijk slechts ééne soort dezer wezens erkend werd, de blank- of lichtalven, en dat de donkere alven (omtrent als de afgevallen engelen) als een verbasterd geslacht beschouwd werden; van daar, dat ook de witte zwaan *alpiz*, *elps* heet.

Men behoeft evenwel het woord daarom niet uit het Latijn af te leiden, d. i. voor overgenomen te houden; het toont alleen, dat beider mythologie even als beider taal van verre verwant was; zelfs schijnt het Grieksch een adject. ἀλφος gekend te

hebben. Daar en in Italie is echter de alvenleer verdwenen, in Duitschland en vooral in Skandinavie zelfstandig ontwikkeld.

De natuur der alven of elven is deze: zij zijn ouder dan het menschengeslacht, klein, de lichtalven welgevormd, de zwartalven leelijk en mismaakt; kunstig in allerlei handwerken, listig, dievachtig, menschenhulp behoevend; zij wonen, ten minste volgens het volksbijgeloof, onder den grond, veelal in bergen, doch ook in het water; bezitten schatten, worden door eenen koning of eene koningin geregeerd, maken een volk uit. Hunne vorsten wonen in prachtige onderaardsche paleizen. Wanneer zij ongestoord blijven, houden zij vrede met de menschen, en bewijzen hun diensten; daarentegen behoeven zij de hulp van vrouwen bij in barensnood zich bevindende elvinnen, van verstandige mannen bij het verdeelen van schatten of het slechten van twisten, eindelijk leenen zij gaarn eene zaal voor hunne bruiloften of zamenkomsten, maar beloonen deze diensten door goud en kleinoodiën, die den beschonkene geluk aanbrengen. Ook kennen zij vele verborgene eigenschappen van planten en steenen.

De alven, als een verdrongen geslacht, zijn schuw en het Christendom ongunstig; van daar eene zekere vijandschap tusschen hen en de menschen, wanneer derzelver doen en streven hunnen vrede stoort, of de verkregene magt verder uitstrekt.

In Nederland is de natuur dezer wezens uit de gedenkstukken slechts onvolledig op te maken, niet dan enkele trekken zijn daarvan bewaard gebleven, hetzij dat hier dit bijgeloof minder vast geworteld was, of dat het vroeger dan elders vergaan is; men vindt althans bij onze oudste schrijvers de alven tot de duivelsche of helsche wezens gebragt. Zoo in eene plaats door van Wijn bijgebragt uit de Natuurkunde van Broeder Geraert:

Duvele die sijn in die lucht,
Coubouten, *alven*, nickers, maren, enz.

Evenzoo schrijft Maerlant Sp. Hist. I: bl. 6, de tooverij der alven aan de kwade engelen toe:

Dit sijn die belaghen mede
Talre tijt die menschelichede,

Bede wakende ende in drome.
Elfsghedroch ende fantome,
Touerie comen van desen.

Vandaar dat zij het daglicht schuwen en meestal des nachts werkzaam zijn, Maerl. Naturenbl. op *Hane:*

Elfs ghedrochte scuwet sijn luut.

Uit dit woord *Elfsghedroch* wordt het denkbeeld reeds duidelijk, dat zij den mensch beguichelen, door hem dingen voor te spiegelen, die niet bestaan, doorgaans met kwade oogmerken. Zoo Kar. en Elegast, vs. 51:

Wat eist dat dit wonder meent?
Eist *alfs ghedroch* dat mi quelt
Ende dit grote wonder telt?

t. w. het bevel aan Karel den Grooten, om uit stelen te gaan Vs. 775:

Ic ben verraden na mijn ghedochte
Oft mi verleit nu *alfs ghedrochte.*

Vs. 876:

Oft hem *alven* wilden verleiden.

Reinaert. 5367:

Donre, blixem, mach hem niet scaden,
Tovery, noch *alfs ghedroch.*

Sotternie van Lippijn, vs. 98 (Hor. Belg. P. VI.):

En hoorde ghi noit segghen van *alfsgedrochte*
Dat die liede pleghet te bedrieghen?

Ib. vs. 104:

Wat duvel! heeft God die werelt gheplaecht
Met *alven* ende met *elvinnen?*

Ib. vs. 114:

Talfsgedrochte es also groot
Dat den meneghen maect so blint
Dat hi hem selven niet en kint,
Hoe soude hi dan eenen andren kinnen?

Ib. vs. 129:

Het es ene *elvinne* die u quelt

1*

Si heeft u gesichte al ontstelt.

Ib. vs. 134:

Het was eene *elvinne* dat daer lach.

namelijk hetgeen Lippijn voor zijne vrouw aangezien had.

Ib. vs. 142:

Eene *elvinne* heeft haer nette ghespreit
Dat sie ic wel, om u te vaen.

Ib. vs. 146:

Wat! ben ic dronken van den biere,
Ochte vlieghen *dalve* achter straten?

Het schijnt, dat men hier te lande meer vrouwelijke alven kende, en dat men de licht- en zwartalven onderling verwarde. Zie hier, hoe Junius in de 16de eeuw de alven beschrijft, Nomencl. 325: «Lamiae mulieres putabantur oculis exemtilibus esse, seu daemonum imaginariae species ludibriaque, quae blanditiis illectos juvenes formosos, muliebri assumpta forma vorare atque in exitium trahere credebantur." Kilian schijnt nogtans ook mannelijke te kennen, en daarbij te weten, dat zij in heuvelen wonen: «*Alue.* j. *alf.* Incubus, ephialtes, faunus, sylvanus, daemon insultor hominum etc. Aluen, inquit Becanus (helft der 16de eeuw) dicuntur, wit-vrouwen. j. albae mulieres, nempe albae nymphae diabolicae: oreades, montium deae. *Aluinne.* Lamia, larua, empusa, strix: spectrum albo habitu viduae lugentis ruri obambulans. vulgo elua." (K. schreef omtrent 1588, de voorr. voor v. Hasselts uitg. is van 1598.)

De alven wonen in heuvelen, in bosschen, bij of in bronnen. Zoo vindt men in Braband vele heuvelen, *Alvinnenbergen* geheeten, welke door het volksgeloof als hunne verblijfplaatsen worden aangewezen, hetgeen ook Kilian door zijne verklaring «oreades, montium deae" aanduidt. Vooral zijn zij menigvuldig in de Kempen, b. v. te Castelre bij Eersel, waar zij *Alfenbergen*, en bij verbastering *Abergen*, *Asbergen*, *Alsbergen*, *Alfbergen* heeten. Men vindt er dikwijls Germaansche urnen in, welke, naar de meening der landlieden, voortijds van de alven of kaboutermannekens, die daarin woonden, zouden gebruikt zijn,

een bijgeloof, dat ook in andere landen gangbaar is. Christ. Manlius, Histor. Lusat. I: 1. c. 22 verhaalt het volgende: Thuringi nanos his (urnis) usos, qui olim in Sebergo excavato habitarint, opinantur. Cujus rei Fabricius quoque meminit, itinere Chemnicensi, his verbis:

Post haec ansatas Sebergi inquirimus ollas
Montis, ubi perhibent, Pygmaeis vascula, quondam
Triticeas colerent dum terras, forte relicta.

Ook vertelt het volk in Noord-Braband, dat de korte, dikke pijpjes, die men dikwijls in den grond vindt, van de aardmannetjes gerookt worden. Een hunner houdt het pijpje vast, een ander rookt, en een derde steekt er het vuur in. Zie Hermans Gesch. Mengelw. voor de prov. Noord-Braband, D. 2, bl. 269 en Willems Belg. Mus. 1841, D. 5, bl. 63 volg. In de romans van Lancelot en Lemborch wonen zij daarentegen in wouden, bij of in bronnen, zie *Bronnen*. Ook meent men dit nog heden in Braband. Wanneer ledige eijerschalen op het water drijven, varen de alven daarin rond; ook bewonen zij de waterblazen, die men dikwijls in vijvers op het water ziet. Wolf Niederl. sagen N°. 572. Zij kunnen zich in zwanen veranderen; ook dit geloof was hier te lande bekend. Kil. «Elps, elpsch. Germ. Helvet. Sax. Sicambr. j. swaen cygnus." In ons volksboek de Ridder met de Zwaan, (geappr. 1543.) en in Berchemii Chron. dom. Gelr. (15de eeuw) is de sage opgenomen, dat de zes zonen van Oriant van de gouden ketenen, die zij om den hals droegen, en waarmede zij ter wereld kwamen, beroofd wordende, terstond in zwanen veranderden, en niet eer hunne vorige gedaante herkregen, voor dat hun de ketens weder omgehangen werden. Aan dit geloof moet men misschien de bescherming toeschrijven, welke de oude Zeeuwsche en Hollandsche keuren reeds in de 13de eeuw aan de zwanen verleenden, daar op het dooden dezer dieren zware boeten gesteld werden; zeer lang bleef ook het houden van zwanen een bijzonder voorregt. Onder het heidendom was de zwaan zeker een heilige vogel waarvan vele thands vergetene mythen bestaan hebben, die mise

schien ook in Italie niet onbekend geweest zijn. Even als de zes zonen van Oriant in zwanen veranderen, vliegen de Walkyrien *Svanhildr*, d. i. zwanemaagd, en hare gezellinnen, volgens een der eddaliederen, door de lucht. Dit Svanhildr, of naar ons oude taaleigen *Svanhildis*, was ook hier te lande als eigennaam bekend, en is mij in een charter van 1295 ontmoet. *Zwaantje* is als vrouwennaam nog in Noord-Holland gebruikelijk. Het wondervolle gezang der zwanen, dat men, volgens Finn Magnusen, nu en dan wel op IJsland hoort, en ook den Romeinen bekend was, bragt zeker veel toe, om dezen dieren iets heiligs toe te schrijven.

De alven hebben de hulp van ervarene vrouwen noodig bij hunne jonggeboren kinderen. Talrijk zijn in het noorden de sprookjes van alven, die haar daartoe komen uitnoodigen, en ze dan rijkelijk beloonen. Daarvan meldt ook een Belgisch sprookje bij Wolf Niederl. sagen N°. 417. In de Kempen werd eens eene vrouw in het veld door eenen ruiter op een zwart paard weggevoerd. Op eens bevond zij zich op eene weide onder eenen lindenboom voor een prachtig huis. Hier kwam eene vrouw bij haar, en reikte haar een bleek mager kind, om het te zuigen; acht dagen lang deed zij dit en toen was het kind frisch en welvarend geworden. Nu was zij eens, na het kind in de wieg gelegd te hebben, zelve ingesluimerd, en toen zij ontwaakte, was alles verdwenen, en bevond zij zich te huis naast haren man te bed, hebbende haren zak vol zilvergeld. Dat had de alf haar ter belooning geschonken. Soortgelijke vertelsels bij Grimm, deutsche Sagen, N°. 41, 68 en 69. Thiele danske folkesagn 1, 36 en Grimm, deutsche Myth. 258 (1).

De alven ruilen de kleine kinderen, en leggen daarvoor de hunnen of zich zelven in de plaats. Deze ondergeschovenen heeten *wisselkinderen*, Kilian *Wisselbalgh*, j. wisselinck, Puer

(1) Hier en elders wordt de eerste uitgave der Duitsche Mythologie bedoeld; waar de tweede aangehaald wordt, is dit er telkens bij aangeteekend.

subdititius. G. Voetius Disp. I, 1016 (Ultraj. 1648). «Fuisse autem nonnumquam ejusmodi supposititios infantes (revera daemones) quos Germani et Belgae *Wisschel-Kinderen* vocant, docuisse experientiam, et autores nonnullos referre, diximus (pag. 754.) in disp. de Creatione." Hij haalt hierbij een voorbeeld van Luther aan, die een dergelijk kind wilde doen verdrinken. In het Hoogd. heeten zij ook *wechselbälge* en *krielköpfe*, mhd. *wislonbalk*, oudhoogd. *wihselinga*, Zw. *byttingar*, Deensch *byttinger*, van *bytte* ruilen. Plaatsen bij Grimm, Deutsche Mythol. 263, wien ik ook de volgende opgave verschuldigd ben: in het Latijn der middeleeuwen *cambiones*. In een papieren H. S. uit de 15de eeuw op de Baselsche bibl. 12, v. b. «Videtur utique quod demones proprie generent, quia compertum est et apud vulgares communiter dicitur, quod filii demonum incuborum mulieribus, eorum filiis subtractis, ab ipsis demonibus supponantur et ab eis tanquam proprii filii nutriantur, propter quod eciam *cambiones* dicuntur, eciam *cambiti* vel *mutuati* et mulieribus parientibus propriis filiis subtractis suppositi, hos dicunt macilentos, semper eiulantes, lactis eosque bibulos, ut quod nulla ubertate lactis unum lactare sufficiunt (1)."

De alven beminnen muzijk en dans. In het volksboek van Melusine, Antw. 1510, fol. 1. b. wordt verhaald, dat de *Elvinnen* zoo schoon zingen, «dat noyt meermynne badt (lees bat) en sanc." Volgens Buddingh N. Godenl. bl. 77, verhaalt men in de Overbetuwe, dat de *lichtelven* (dit zal wel een bijvoegsel des schr. zijn) des nachts in de weilanden aan rijen dansen, tot aan het opkomen der zon, ter plaatse, waar zij dansten, kringen als sporen achterlatende, waarom het verboden wordt, op zulke kringen te trappen. Iemand, die eens daarvan getuige geweest was, had de elven zich in eene zeef in de lucht zien verheffen en verdwijnen. Even zoo Chaucer in een zijner gedichten. Het-

(1) Het schijnt, dat men dit kinderruilen ook van de nachtmaren en belewitten geloofde. Zie het sprookje bij Wolf Niederl. Sagen No. 256, verg. beneden op *belewitten*.

zelfde wordt in lateren tijd van de heksen verteld, op wie veel van de alvennatuur is overgegaan. Zoo heeft men bij het dorp Doel eene weide, waarop eene plek is, waar nooit eenig gras wast, wijl de heksen daar dansen. Wolf Niederl. sagen, Leipz. 1843, N°. 388.

De alven kennen en gebruiken de eigenschappen van planten en kruiden, en bezigen die soms tot benadeeling hunner vijanden. In Belgie gelooft men, dat het *elvenblad* of tooverinnenkruid hun bijzonder lief is, daarom mag men dit niet afsnijden. De kwade alven maken sommige planten vergiftig, daarom laten de herders hun vee na zonnenondergang niet meer weiden. Nachtkruid behoort den alven, zeggen zij, en wie het neemt, moet sterven. Het is ook gevaarlijk na zonnenondergang op eene weide te slapen. Wolf t. a. p. n°. 572.

De alven worden door eenen koning of eene koningin geregeerd. Volgens het volksgeloof in Belgie, is *Wanne Thekla* de koningin der heksen en alven en van alle overige luchtgeesten. Wanneer het weder ruw en onstuimig is, speelt zij hare rol. Des nachts stijgt zij op aarde neder, gevolgd van eenen langen stoet, en danst en springt en drinkt op den Pottelsberg, waar vroeger eene galg stond. Op de Leije houdt zij een prachtig schip gereed, waarop zij, na den afloop van het nachtfeest, wegvaart, met den uitroep: wind met vieren! — Wolf t. a. p. n°. 520.

Deze sage is zeer merkwaardig. Door het schip worden misschien de wolken verstaan. Verg. Grimm. Mythol. 365. Ook zou men het met de wagens kunnen vergelijken, die hier en daar rondrijden, en ons de godenwagens herinneren. Maar wie is Wanne Thecla? Wegens haar ambt is zij te vergelijken met Holda, Berta, Diana, Herodias, die allen de nachtelijke alvinnen- of heksentogten voorstonden. Zie de bewijsplaatsen bij Grimm Myth. 175 en anh 34, verg. ook beneden *Holda*. Zoo zegt bisschop Augerius in 1280: «nulla mulier de nocturnis equitare cum Diana, dea paganorum, vel cum Herodiade seu Bensozia et innumera mulierum multitudine profiteatur." Ook vrouw Venus

komt in de middeleeuwen met haren stoet van vrouwen of alvinnen voor, maar zij woont meer in de bosschen. Zoo schildert haar de roman van Lemborch uit de 14[de] eeuw. Maar dit zijn de benamingen der toenmalige geleerden; het volk gaf aan die koningin der geesten zeker eenen inlandschen naam, misschien Holda of Berta of eenen anderen, en zoodanigen zie ik ook in Wanne Thecla. Maar het is vreemd, dat zij eenen dubbelen naam voert. Wanne is mij als Duitsche vrouwennaam nooit voorgekomen (zoo het ten minste geene verbastering is van *Wenda*, a°. 850 bij Bondam) en bovendien voerde men toen slechts éénen doopnaam, en zoo er een bijnaam was, volgde die op genen; maar Thecla is een doopnaam, dus kan Wanne geen bijnaam zijn. Of zou het slechts één naam wezen, vergelijkbaar den mansnaam Wlf-Hraban? Thecla is mij als naam eener godin of alvin onbekend, of zou Schiller er misschien op gedoeld hebben, toen hij zijn gedicht *Thecla*, *eine geisterstimme* schreef?

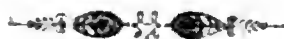
Eindelijk, de alven dragen bijzondere namen, even als de overige geesten. Zie *Eckerken*, *Flabbaert*, *Flerus*, *Langewapper*, *Lodder*, *Nachtridders*, *Nachtmerrie*, *Oschaert*, *Stoep*.

AVONDTRONCKEN. De eenige melding van deze wezens vond ik gemaakt in eene oude clute van *Nu Noch*, uitgegeven in Willems Belgisch Museum Dl. II.

Ic wil u belesen ende besweren
Ende manen by al dat u mach deren,
By nachtridders ende by *avondtroncken*,
Die achter den hoven de belle cloncken.

Het woord schijnt uit *avond* en *tronck* zaamgesteld te zijn; het Vlaamsch had een werkwoord *troncken*, Kil. truncare, dus avondschender? even als straatschender; een geest die des avonds eene klok luidt of eene schel trekt, om de lieden te plagen of te verschrikken. Hier komt weder de karakteristieke trek der alven te voorschijn. Willems echter wil *avetroncken* lezen, en vergelijkt het met het Duitsche *abetroc* phantasma, (ons droch) waarover zie Grimm Mythol. 261. In de Vilkina Saga komt

ook een reus *Aventród* voor. Zie Grimms aant. in de altdeutsche Blätter I. 293, en Grimm houdt dit voor personificatie van het gewone avondrood, maar deze kan hier niet bedoeld zijn.

B.

BAAR. Zie Tempels.

BADUHENNA. Tacitus gewaagt in het vierde boek zijner annalen c. 73 van eene nederlaag der Romeinen in Friesland, «apud lucum, quem *Baduhennae* vocant." Men heeft veel getwist over de vraag, of dit de naam eener Friesche godin, dan wel een plaatsnaam geweest zij. Alting verklaart het door het tegenwoordige *holt Pade* d. i. het bosch der godin Pade. Notit. Bat. et Fris. ant. 1. 14. Anderen houden het, zoo als het daar staat, voor eenen plaatsnaam, te vergelijken met *Arduennae silva*, de Ardennen. Het laatste gevoelen kwam mij vroeger verkieslijk voor, thans evenwel meen ik Baduhenna voor den naam der godin zelve te moeten houden, na overweging van het volgende:

De heilige wouden werden waarschijnlijk genoemd naar de goden die men er vereerde, Tacitus Germ. c. 9. zoo *Eresloch, Woensel* (Wodanslo), indien *lo* ten minste bosch beteekent. Meerdere voorbeelden uit Duitschland bij Grimm Myth. 2ᵉ aug. s. 64 ff. Zoo kan dan ook een bosch, waar Baduhenna gediend werd, *Baduhennae lucus* geheeten hebben, verg. ook *Levefanum* en *Castra Herculis.*

Ten andere zien wij, dat Tacitus zich nopens eene andere godin even zoo uitdrukt: «templum, quod Tanfanae vocabant," gelijk hier «l. q. Baduhennae vocant;" en dat T. werkelijk de naam eener godin was, blijkt uit eenen haar gewijden steen, met het opschrift TAMFANAE SACRUM. De naam zelf is blijkbaar

zamengesteld uit *Badu* en *henna*, waarvan het masc. *Henno* is, dat in een charter van 850 bij Bondam voorkomt. Badu treft men in de vrouwennamen *Baduhilt* en *Badeloch* aan, en als tweede lid in *Kanebada*, voorkomende in de brieven van Bonifacius. Doch de aard der godin wordt daardoor niet opgehelderd. Welligt was zij de Friesche Diana, waarvan de landskronijken, onder den naam van Fanna Waldacha, gewagen. Ook spreken de eerste geloofspredikers herhaaldelijk van de vereering van Diana in Duitschland en het noorden van Gallie. Zie de plaatsen uit hunne schriften aangehaald in Grimms Myth. 2e ausg. s. 263.

BARLEBAEN. Een spook, dat in oud Nederd. gedichten meermalen genoemd wordt, b. v. Reinaert 5184:

Elc was lelic als *Barlebaen*.

waar de proza *Barrabas* heeft.

Ferguut en Galiene vs. 1751:

Het sceen een viant:
Hi hadde niet wits dan den tant,
Het was al swert dat hi hadde ane,
Wel geleec hi *Barbelane*.

ald. vs. 3763:

Dit nes geen paert, hets *Barlebaen*.

Walewein HS. fol. 53d:

Al hadt ghewesen *Barlabaen*
Hine hads achter niet ghegaen,
Hine hadde ghevolgt toter helle.

Lemborch HS. B. IV vs. 959.

Soe ontmoeti comen ghereden
Enen ridder met overmoedicheden
Dravende gheliic enen *Barlibaen*.

Vooreerst merk ik op, dat de naam gealliteréerd is, hetgeen op hoogen ouderdom wijst. Ten andere laat zich uit deze plaatsen eenigzins de gedaante van dit wezen opmaken, namelijk leelijk, zwart, vreeselijk, woest voortdravende, en waarschijnlijk in de gedaante van een groot beest.

In Gelderland komt de duivel in de 16de eeuw voor onder den naam van *Barlebos*. In Zeeland *Barnebon*. Scheltema Gesch. der Heksenpr. 124, dat vermoedelijk dezelfde naam is.

Overigens doet ons deze beschrijving van Barlebaen denken aan het Noordsche bijgeloof van het driebeenige hellepaard (helhest), waarvan men nog in Denemarken de spreekwijze heeft: «han traeder som en helhest," van iemand, die met zware daverende treden voortstapt, en van iemand, die uit eene zware ziekte opgekomen is: «han har givet hel (of döden) en skjeppe bavre." Ook gelooft men, dat dit hellepaard zich voor de deur vertoont, waar iemand sterven zal. Finn Magnusen Eddalaeren. 4. 338.

BELEWITTEN. Bij Kilian vinden wij Bele-witte, *Sicambr.* Lamia, stryx. Door Sicambrisch verstaat hij het Geldersch, Cleefsch en Gulikseh. Ook van der Schueren, een Clevenaar, geeft dit in zijnen Teuthonista op (15de eeuw) als synoniem van goede holden, witte vrouwen. In de overige provinciën schijnt dit woord mede bekend geweest te zijn, G. Voetius Disp. Theol. I: 993, Ultraj. 1648. «Anile et vulgare est commentum, de hominibus quibusdam belgice dictis *beelt-wit* (etymo mihi hactenus ignoto), quos facultate aut dono videndi spectra nocturna, speciatim manium et funerum praeditos creditum est." Ib. II: 1018, «de illis, quos nostrates appellant *beeldwit* et *blinde belien*, a quibus nocturna visa videri atque ex iis arcana revelari putant." Hiertoe geloof ik ook het oude *belegge* te kunnen betrekken, dat Rein. 6658 voorkomt:

Maer rude onbesnode *beleggen*
En connen geen wijsheit gegronden.

Egge is eene vrouw. uitgang: dief, diefegge, zoodat het daar dan gelijk zoude staan met het Hoogd. *bulwehsin*. Westendorp N. Myth. 326 spreekt even zoo van *bilwyven*, nogtans komt het veelvuldiger in middel Hoogd. gedichten voor; een paar plaatsen neem ik uit Grimm over, Myth. 265:

Si wolten daz kein *pilwiz*
Si da schüzze durch diu knie. Wh. 324. 8.

Er solde sin ein guoter
Und ein *pilewiz* geheizen
Davon ist daz in reizen
Die übeln ungehiure. Rüediger von zwein gesellen.
(Cod. Regiom.) 15[b].

Da kom ich an *bulwechs* perg gangen
Da schôz mich der *bulwechs*,
Da schôz mich die *bulwechsin*,
Da schôz mich als ir hingesind. Cod. Vind. 2817. 71[a].

Een ander denkbeeld vind ik in een Hoogd. gedicht *vom Aberglauben* (uit de 15de eeuw?) door Michel Behamer bij Mone Anzeiger 1835. 451:

Etlich glaben daz kline kind
Zu *pilweissen* verwandelt sind.

waar het dus met *wechselbalg* verward wordt.

De afleiding van dit woord is duister. Grimm verklaart het aequum sciens; aequus, bonus; ik zoude het liever door goede witte (vrouw) duiden. Zie hier mijne afleiding: ons *billijk* bij Willeramus *bilithlich*, *billih*, is van *bil* gevormd, de wortel van het Gr. βελτιων, gelijk staande met het Lat. *bene* (verg. sol=zon, μεγαλου, mikils=magnus) betee- kenende goed. *Witten* worden bij ons in Overijssel, Groningen en elders de witte wijven genoemd, dus Belewitte=goede witte vrouw. De witte wijven zijn genoemd naar heure witte kleeding. Kil. »Wit-Vrouwe vulgo alba mulier, Sibylla alba." Intusschen levert ons Halbertsma in den Overijss. Alm. voor 1837, bl. 238, eene andere verklaring. Hij verklaart *bil* door fulgor; de maagd, die in het Noorden de maan vergezelt, heet *bil;* in Grimnismál, 43. 6. wordt de heerlijkste der bruggen *bil*-ravst genoemd; *bil-eygr* is iemand met bliksemende oogen, *bildr* een wit schaap. De A. S. hebben hiervan een adject. *bilehwit*, wit van glanzend licht. Bij Caedmon 53. 4, heet God de *bilhwit faedher*, pater fulgenti lumine albus, en 279. 23, de engelen vóór hunnen val *bilehwitne heap*, de blinkend witte hoop, zoodat *Belewitten* zou beteekenen de van hemelglans witte vrouwen, liever de glanzend witte vrouwen. Het

woord is mij in onze taal voor het eerst voorgekomen in een fragment van den Barlaam en Josaphat (14de eeuw) bij de Jager, Taalk. Magaz. IV. bl. 46. «Meerminnen ende *beelwiten*" waar men de aanteek. van den heer de Vries vergelijke, die het woord op deze plaats van het Latijnsche *bellua* afleidt. Volgens Bosworth A. Sax. Dict. i. v. beteekent het A. Saxische *bilehwit*, «innocent, simple, mild." De Belewitten behooren dus in allen geval tot de hemelsche of liever tot de lichtwezens van weldadige natuur. Het is twijfelachtig, of het heidendom haar onder de alven rangschikte, of alleen onder de waarzeggende of priesterlijke vrouwen. De benaming *bilsenkruid* hyoscyamus, oud Duitsch *belisa*, is waarschijnlijk daartoe betrekkelijk, even als *bilsen* en *bilsenschnitter*, door Grimm aangehaald, en kan op de kruidkennis dier vrouwen zien; evenwel wordt ook den alven die kunde toegeschreven. Zie *Tooverkruiden*. In de 17de eeuw schijnt het, naar de woorden van Voetius te oordeelen, tooveraars of waarzeggers beduid te hebben, en de beteekenis van geesten reeds verloren geweest te zijn. Ook gebruikte men het toen voor mannen. En dit is niet het eenige, waar de tooveraars de erfgenamen der alven geworden zijn.

BOEZEHAPPERTS. Zie Nikkers.

BOOMDIENST. Zie Wouden.

BORRIES. Zie Spookdieren.

BRONNENDIENST. Reeds in de eerste tijden, waarin ons de Germanen bekend worden, vernemen wij, dat zij bronnen en stroomen vereeren. Deze eerdienst was zoo diep bij hen ingeworteld, dat die nimmer geheel uitgeroeid heeft kunnen worden, niettegenstaande de Christelijke geloofspredikers aanhoudend ten sterkste daartegen ijverden, en den bronnendienst als heidensch en vloekwaardig afschilderden, en ook vele wetten daartegen gerigt zijn. Men meene niet, dat zij daarom het water zelf als

eene godheid vereerden, maar zij beschouwden het als de verblijfplaats der goden, en daarom heilig, bijna eveneens als de omtrek der heiligdommen gewijd was. Bovendien werd de geneeskracht van sommige bronnen aan den bijzonderen invloed der godheid toegeschreven. Tacitus verhaalt, dat op een eiland in den oceaan een heilig woud (castum nemus) zich bevindt, en daarbij een verborgen meer, waarin, na den plegtigen omgang, de wagen der Moeder aarde met de dekkleederen en, indien men het gelooven wil, de godin zelve gewasschen wordt. Germ. 40. — Agathias Scholasticus (vóór 582) van de Alamannen: *δένδρα τε γάρ τίνα ἱλάσκονται καὶ ῥεῖθρα ποταμῶν*. Ruodolfus Fuld. Ann. bij Pertz II. 676, van de Saxen: «frondosis arboribus *fontibusque* venerationem exhibebant." — Capit. de part. Sax. 20. «Si quis ad *fontes* aut arbores vel lucos votum fecerit." S. Eligius (✝ 659) in eene leerrede, te vinden in Audoeni V. Eligii (d'Achery Spicil. II.) «Nullus Christianus ad fana, vel ad petras, vel ad *fontes*, vel ad arbores, aut ad cellos vel per trivia luminaria faciat, aut vota reddere praesumat." — Indiculus superst. et pagan. (Capit. Karlomanni Leptin. anni 743) XI «de *fontibus* sacrificiorum." Burchard Wormat. I. 94. »interrogandum — si aliquis vota ad arbores vel ad *fontes* vel ad lapides faciat, aut ibi candelam seu quodlibet munus deferat, veluti ibi quoddam numen sit, quod bonum aut malum possit inferre." — Alle deze plaatsen, die ik uit Grimms Mythologie ontleene, bewijzen de gehechtheid der Duitschers aan deze vereering; de priesters der Christenen waren onvermogend dezelve uit te roeijen, en bedienden zich dus van het eenige hun overblijvende middel, hetgeen zij ook bij de tempels aangewend hadden, namelijk, dat zij de heiligheid dier bronnen toestonden, maar in de plaats der heidensche goden en geesten Heiligen stelden.

Even als het overige Duitschland, had Nederland zijne heilige bronnen, maar welligt minder, omdat de natuur minder indrukwekkend is, althans men vindt slechts enkelen gemeld.

De oudste opgave, die mij bekend is, wordt gevonden in het leven van Willebrordus, door Alcuinus I. 10. De heilige bevond

zich op Fositesland. « Qui locus a paganis in tanta veneratione habebatur, ut nihil in ea vel animalium ibi pascentium, vel aliarum quarumlibet rerum quisquam gentilium tangere auderet; nec etiam a *fonte* qui ibi ebulliebat, aquam haurire, nisi tacens praesumeret. Quo cum vir Dei tempestate jactatus est, mansit ibi aliquot dies, quo usque sepositis tempestatibus opportunum navigandi tempus adveniret. Sed parvipendens stultam loci illius *religionem*, vel ferocissimum Regis animum, qui violatores *sacrorum* illius atrocissima morte damnare solebat, tres homines in eo *fonte* cum invocatione sanctae Trinitatis baptizavit: sed et animalia, in ea terra pascentia, in cibaria suos mactare praecepit. Quod Pagani intuentes, arbitrabantur eos vel in furorem verti, vel etiam veloci morte perire." Hetzelfde berigt van deze bron vindt men in Altfridi Vita s. Ludgeri I. 19.

De Friesche god Holler had volgens Hamconius zijne altaren aan het *Tjeukemeer* (1), dat dus waarschijnlijk, indien zijn berigt echt is, voor gewijd gehouden moet worden, en daar veelal spokerijen op oud heidensche heilige plaatsen aangetroffen worden, ben ik geneigd, om het Lijskemeer in Westerwolde en de kommen in het gehucht Witte in Drenthe, waar volgens de overlevering Wittewijven gehuisd hebben, daartoe te rekenen.

Westendorp N. Myth. 302, maakt van heilige bronnen te Dordrecht, te Runxputte, te Heilo bij Alkmaar, te Dokkum in Friesland en te Solwerd in Groningen gewag; nogtans zijn niet allen van heidenschen oorsprong; die te Heilo is volgens Alcuinus Vita s. Willibr. I. 15, door dezen heilige gegraven, toen hij

---

(1) Hamconius meldt er dit van Frisia p. 2*a*.

Tyucius hic (Sept. sylvis) lacus est, quondam nemus ille, canino
Nomine qui gaudens, undas alit usque latrantes:

en hierbij teekent hij aan: »Tyuke Frisiis caniculam sonat. Cum faemina quaedam lac gerens, ab altera objurgaretur, et Canicula vocaretur, eo quod ignem in fundo nemoris gliscentem lacte suo extinguere nollet: lacus hic vulgo *Tyeuke Meer* dictus esse fertur."

gebrek aan water had (1); de heilige bron te Dordrecht is evenmin van heidenschen oorsprong. Volgens eene oude overlevering, geboekt bij Boxhorn, Junius, de oude Hollandsche Chronijk en van Leeuwen, zoude zekere maagd Sotheris aldaar eene kerk gesticht hebben, bekostigd door drie penningen, welke zij na die uitgegeven te hebben, telkens in hare beurs terugvond; de werklieden uit hebzucht haar hebbende omgebragt, vonden niet meer dan deze drie geldstukken en werden dus in hunne hoop bedrogen. Doch terstond ontsprong aldaar eene fontein, wier water verschillende ziekten en kwalen genas en daarom sedert als heilig vereerd werd. De Runxputten in den omtrek van Heilo waren aan de H. Maagd toegewijd en eene bedevaartsplaats, waar O. L. V. van Runxputte wonderen deed, gelijk in zekeren lofzang (Oude en Nieuwe Lofz. door J. S. II. 49) gemeld wordt; of de bron van heidenschen oorsprong is, heb ik nog niet kunnen ontdekken. Die te Dokkum ontstond, volgens Willibaldi vita S. Bonifacii C. 12. bij Pertz II: 352, ten jare 755 bij het bouwen van eene kerk. De gouwgraaf Abba, die tevens het opzigt over den bouw had, reed met eenigen zijner bedienden rondom de terp waarop de kerk gesticht werd, toen plotseling het paard van een hunner met de voorpooten in den grond zonk en er uitgetrokken zijnde, ontdekte men eene sterk stroomende bron, die bij de bestaande droogte eene groote weldaad was, en voor een wonder gold. Die bij de *heilige graven* in de oude kerk of

---

(1) Het verdient opmerking dat men in Noord-Braband nog ettelijke dezer Willebrordsputten heeft bij plaatsen den geloofsprediker door bekeerde Franken geschonken, als te Diessen, te Asten, te Maashees, te Bakel, (ook Enschydse of booze put), te Osch. Zie Ackersdijck over Taxandrie, in de N. Werken der Maatsch. van N. L. D. V. St. 1., voeg hierbij de S. Gertruidfontein te Bergen op Zoom, de S. Oelsput te Best, de put te Rixtel, de S. Valentinsput te Westerhoven, Hermans Gesch. Mengelw. 1. 342, Wolf. 51. 122. 124. 128. In het Westerlauwersche en eenige andere Friesche regten, komt eene sage voor van eene bron te Axenthove of Eeswei, die van eenen engel of misschien Christus zelven, (dit wordt verzwegen) door het werpen van eene bijl ontstond, maar die sage is niet heidensch. Zie dezelve bij von Richthofen altfr. Rechtsq. 439.

kapel te Solwerd in de provincie Groningen bij Appingadam, werd volgens Westendorp (N. Myth. 2. 492) op verzoek der hervormde geestelijkheid omstreeks 1682 gedempt, uit hoofde van het voortdurende bijgeloof aan bovennatuurlijke genezingen die daarbij plaats hadden; ik weet niet of de aard daarvan genoeg onderzocht is, om aan eenen heidenschen oorsprong te denken. Buddingh Verh. over de N. Myth. geeft ook nog eene heilige bron op benevens de overblijfsels van een heilig woud nabij den Hunerschans op den Veluwzoom; mij is daarvan niets naders bekend geworden en ik betwijfel het. Van de waarschijnlijk oudtijds gewijde tempelbronnen te Utrecht, zie mijne Volksoverl. en godenleer bl. 71. Plaatsnamen leveren schier geene bijdragen, wel vind ik in Limburg een gehucht *Offerbeek*, doch dit is zaamgetrokken uit Oefelrebeek, en heeft dus daarmede niets te maken. Maar hetgeen aandacht verdient, is het bestaan van bronnen, kolken of plassen, waaraan zekere sprookjes van spokerij verknocht zijn. Zoo heeft men er op het landgoed de Wildenborch bij Lochem, waarin een waterbullebak woont, en klokken te kersnacht luiden. Een gehucht *Nekkerspoel* ligt bij Mechelen. Zie *Nikkers*. Onder het heidendom woonden daar nikkers, alven of meerwijven. Daarvan leeft nog de heugenis in onze oude romans. In dien van Limborch B. 4. komt ridder Echites in een woud bij eene fontein, waar hem drie *meerwiven* verschijnen; in dien van Lancelot wordt eene *elvinnenbron* vermeld.
vs. 343.

Si voeren so verre dat si quamen
Tere fonteinen, die hiet bi namen
Der elvinnen fonteine, dat was bidien
Dat mense daer dickent hadde gesien,
Ende oec scone vrouwen mare,
Men mochte niet geweten tware
Daer af dat si hietten elfvinnen,
Die lieden woenden in den bosch binnen.

In Belgie heeft men verscheidene bronnen en kolken, die of aan heiligen gewijd zijn, of waarbij het sterk spookt; in beide gevallen kunnen zij waarschijnlijk tot de heilige bronnen des heidendoms

gerekend worden. Bij Leuven zijn drie kleine wonderdadige bronnen, bij drie graven, waarin drie gezusters begraven liggen. Dat water is heilzaam tegen vrouwelijke kwalen. Men *offert* daarbij eene naald, een draad van garen en een weinig koren, dat alles gebedeld moet zijn, Wolf Niederl. sagen, N°. 338. Zouden hier witte juffers, matres of matronen gewoond hebben? Eene zeer bezochte bedevaartplaats in Belgie heet *Trois fontaines*. Daarentegen ligt op eene weide bij Ravels niet ver van Turnhout een groote zomp, waar de heksen in de gedaante van katten hare nachtelijke vergaderingen houden, Wolf N°. 390 en s. 697.

Zoodanige bronnen zijn er zeker nog meerderen. Van diegenen die bij plaatsen gelegen zijn, welke tijdens het heidendom bestonden, mag men het vermoeden, vooral wanneer daarin naderhand gedoopt werd, gelijk op Fosetesland geschiedde.

BULLEMAN, BULLEBAK, BIETEBAAUW, BUDDE, BOESMAN, BOKENE. Verschillende benamingen voor zekere gedruisch makende geesten. Bulleman wordt door Kilian met Bietebaw vertolkt. »Bulleman Holl. j. Bietebaw." Sommigen leiden dit en het synonyme *bullebak*, van *bul*, taurus af, even als het Vlaamsche Oschaert van os, en verstaan er door een spook met eenen bullenkop. Aannemelijker is de meening van hen, die het van *bulderen*, Hoogd. *poltern* doen afkomen, waarvan *boldergeesten*, bij Kilian »lemures nocturni, nigri;" evenzoo heet de dondergod bij de Dithmarsen *blixbuller*. Grimm, die dit laatste gevoelen omhelst, haalt het Neder- of Platduitsche *bullmann*, *bullermann*, *bullerkater* aan, van *bullen*, *bullern*. De natuur van dit wezen, dat waarschijnlijk als de boldergeesten, zwart gedacht wordt, is door gedruisch den mensch te verschrikken; hoort men des avonds of des nachts, waar het spookt, gestommel, zoo is het een bulleman, bullebak. Hiertoe schijnt ook te behooren het Friesche *boesman*, door Kil. bietebauw verklaard, en het Noord-Brabandsche *boeman*, bullebak. Zie Hoeufft Bred. Taaleigen i. v. *Bietebaauw* of *bytebaauw*, in Plantijns woordenboek door loup garou, bij Kilian door »manducus, larva, spectrum" verklaard, is duisterer. Het woord is geallitereerd. Ten Kate

Aenl. 2, 119 leidt het af van byten, »als met gapende mombakkessen toegetakeld," maar dit voldoet mij niet; eer zou ik het in verband brengen met het Platd. *butke, bumann* (ons nbr. boeman) en het Hoogd. butze, buzibercht, butzenraule, butzenbell en soortgelijke benamingen, die Grimm gist af te komen van een Goth. *biutan*, tundo, pulso, middelhoogd. *bôzen*, pulsare. Dan is het verwant met ons *budde*, vooral in de Ommelanden bekend als een boldergeest, en misschien ook met *Bokene*, Kil. »vetus. Phantasma, spectrum." Zoo komt bij Bothe, Chron. Brunsv. pict. in Leibnitz Scriptt. Rer. Br. *Bodeke de Geyst* voor. Verg. over dit een en ander Grimm Myth. 289.

Hoe men in de Ommelanden over deze budden en bietebaauwen denkt, wordt ons medegedeeld door Teenstra in zijne Volksverh. en legenden bl. 97." Bietebauwen, ook budden genaamd, zegt hij, zijn spoken in menschelijke gedaante, welke alleen door hen, die met eenen helm geboren zijn, gezien kunnen worden, wien zij openbaringen en voorzeggingen doen. Zij, die door hunne geboorte kwaad kunnen zien, moeten op de komst der budden opstaan en hunne woning in stilte verlaten, ten einde op de aanwijzing van den bietebaauw, den voorloop te aanschouwen. Honden, welke gele plekken boven de oogen hebben, slaan des nachts, op de komst dier bietebaauwen, hoe stil en voorzigtig zij ook binnenkomen aan, daar ook zij kwaad kunnen zien; andere honden vernemen deze spoken niet."

Hier komt niet zoo zeer de natuur van den boldergeest uit, maar deze wezens zijn dikwijls met anderen verward en het bijgeloof daaromtrent werd hier en daar verschillend gewijzigd, verg. *Belewitten*.

BURORINA DEA. In den jare 1756 ontdekte men te Domburg op Walcheren, in den gevel van een huis tegen over de kerk eenen aschverwigen steen 10 duim hoog, 7 duim breed en 4 duim dik, met het volgende opschrift, dat vrij onduidelijk en beschadigd was:

DEAË
BVROR
NI (of NE) QVO:
VOTVM:
ECIT MA:
VS PRO S:
ET SVIS [P] (1)

Men heeft nergens elders geloften aan deze godin ontdekt en derhalve niet anders dan gissingen daaromtrent kunnen opgeven. Zie de verhand. van eenen ongenoemden over dit onderwerp in de N. Verh. van het Zeeuwsche Genootschap 1807, D. I. bl. 255 volgg. bij hetwelk thans de steen berust, waarvan eene afbeelding bij die Verh. gevoegd is. Waarschijnlijk is hier eene plaatsgodin bedoeld; de uitgang *ina* is even locaal als *ana*, *ena*, *ona*, maar komt evenwel ook in eigennamen voor; of de plaatsnaam *Buren*, *Burum*, die oudtijds in dit land niet zeldzaam was, hiertoe behoore, durf ik niet beslissen. Dewijl de steen te Domburg gevonden is, in welks nabijheid ook de Nehalennien ontdekt zijn, benevens eenige andere goden, mag men besluiten, dat die plaats ten tijde der Romeinen eene voorname haven en dat er veel vertier was; de gedachte aan een Germaansch heilig eiland komt mij twijfelachtig voor, hoewel er echter het een en ander voor schijnt te pleiten, inzonderheid het berigt omtrent Willebrordus.

D.

DERK MET DEN BEER. Staring, sporen van heid. bijgel. in het Zutph. verhaalt, dat volgens het volksgeloof in den kersnacht Derk met den Beer rondrijdt; men zorgt dan alle akkergereedschappen vooraf onder dak te brengen, anders trappelt de beer

(1) Ik zou dit dus lezen: *Deae Burorine, quoi votum fecit Manius* (of een soortgelijke naam) *pro se et suis posuit.*

(het zwijn) daarop en maakt ze onbruikbaar. Omstreeks kerstijd werd oudtijds in het noorden het heidensche joelfeest gevierd, aan den god Frey gewijd; in Duitschland houdt dan Holda of Bertha eenen omgang, vergezeld van den knecht Ruprecht; in de Lausitz van Dietrich van Bern. In dit alles schijnt eenige zamenhang te zijn, verg Grimm Myth. 139, 525.

DIS. Ons tegenwoordige *dingsdag*, bij Kil. (uit Duffel in Braband) *Dynsdagh*, *dyssendagh*, *dings-dagh*, N. Brabandsch nog heden *dynsdag*, in een Geldersch charter van 1371 (Handv. van Nym. 94), *dingstdag*, Friesch *Tyesdey*, (Wassenberg, bijdr. 2, 56), oud Fr. *Tysdei*, *Tiesdei*, *Tyesdei*, Richthofen altfr. wb. i. v., Noord-Friesch *Tirsdei*, Outzen gloss. der fries. sprache 38. A. Sax, *Tives-däg*, IJsl. *Tyrsdagr*, Schwabisch *Ziestac* voor Ziewestac, schijnt uit eenen ouderen vorm zaamgetrokken of verbasterd te zijn. Men leidt het veelal van *ding* af en verklaart het geregtsdag, doch zonder bewijs. In den oud Amsterdamschen tongval werd de *n* vóór eenen medeklinker als *ng* met de keelklemming uitgesproken, hetgeen onze oude comici in de spelling volgen, waar zij het gemeen doen spreken, zoo Bredero, Coster, Sixtinus *hongd*, *stongd*, *verstangt*, *hangd;* welligt is dit ook hier het geval, daar de oude taal geene *g* in het woord erkende. Zoo in eene Holl. rekening van 1398 (van Wijn H. A. 1. 341.) *tsdijnsdach*, terwijl ook, gelijk men ziet, de oudere taalverwanten geene *g* bezigen. De *n* in sommige dialekten aangenomen, in andere niet, schijnt op eene tweevoudige buiging, sterke en zwakke, van den wortel te wijzen. Het IJsl. *Tyrsdagr* is de dag van den god *Tyr*, gen. *Tys*, in de IJsl. mythologie bekend; desgelijks vertolkt een A. Sax. glossarium uit de 9e eeuw in Mones Anzeiger 1830, s. 145, Mars door *Tiig*. Het oud Friesch heeft den genit. *tys*, dus analogisch nomin. *ty*, *tie*? Het Hollandsch en Platduitsch zachter van uitspraak, heeft voor de *t* de *d.;* het oud Vlaamsche *dyssendagh* ook *disendagh*, toont eenen zwakken genit. van *dis*, *dys*, zoo ook *dassensmout* bij Kil. van *das*, *vossensteert* van *vos*. De dag is dus ook bij ons naar *dis*, *dys* genoemd, dezelfde god als de Noordsche *Tyr*. Grimm teekent aan,

dat dit woord volmaakt overeenkomt met het gr. Ζεύς gen. Διός; ik voeg er nog bij, dat Caesar van de Gallen zegt: »se omnes ab *Dite* patre prognatos praedicant: idque ab Druidibus proditum dicunt: ob eam causam spatia omnis temporis, non numero dierum, sed noctium finiunt et dies natales et mensium et annorum initia sic observant, ut noctem dies subsequatur," de B. G. 6, 18. Dezelfde gewoonte merkt Tacitus van de Germanen op, (Germ. 11.) en vertoont zich ook nog in meest alle oude wetten, zelfs in de Friesche. Deze Jupiter Ζεύς heet ook bij de Romeinen *Diespiter*, in het Sanskrit *Divespetir* (pitâ?) d. i. volgens William Jones *nubis dominus* (pater?). Deze overeenstemming toont den alouden dienst dezer godheid, die bij zooveel verschillende volkeren bloeide, maar langzaam hier en daar versleet. Caesar schijnt het woord verkeerd opgevat te hebben, daar hij *Dite patre* d. i. Pluto schrijft in stede van *Dive*. De Germaansche telling bij nachten zal wel aan eene andere oorzaak toegeschreven moeten worden. Een bewijs voor de identiteit dezer verschillende vormen, is de lange vokaal, die overal heerscht. Het Gr. Lat. en Sanskr. is twijfelachtig. Διός is kort, δῖος adject. lang. Ik aarzel dus deze benamingen voor gelijkluidend te verklaren, want δῖος schijnt tot διός te staan als *divus* tot *deus* en dat uit het Grieksche woord de digamma weggevallen is, laat zich bij vergelijking met het Lat. *divus*, *dius* opmaken; doch de eigenlijke nom. van διός is δίς, en *deus* (gelijk *reus* tot *res*) schijnt tot een primit. *des* of *dis*, waarvan door eene andere buiging *divus*, teruggebragt te kunnen worden en dan heeft dit primit. noodzakelijk even als *divus* lange vokaal. Ik geloof, om dit hier ter loops op te merken, dat de echt Latijnsche mythologie, zonder Grieksche menging, niet meer dan de taal van de Duitsche verschilt.

Na deze uitwijding keer ik tot het Duitsch terug. Oud Hoogd. runen alphabets hebben volgens Grimm de namen *Ziu* (Cod. Par. 52 39.). *Tyz* (Cod. Vindob. 140.) met Goth. letters; oud Saxische *Ti* (Cod. Isid. Par. en Cod. Salzburg.). *Tî* (Cod. Sangall. 270.); zoo zoude dus de Friesche naam ook *Ty* kunnen zijn, en waarschijnlijk was deze dan even als de Noordsche *Tyr*, de god des oorlogs, en zal als een gewapend man voorgesteld zijn.

Voor eenige jaren meende men een beeld van dezen god in Duitschland ontdekt te hebben. Zie Büsching, das Bild. des Gottes Tyr. 1819, doch dit is later tegengesproken.

DREUMIS, DREUTEL, DROL, KEUTEL. Deze zijn verschillende benamingen van kabouters of wezens van het dwergenvolk. Kil. »*drol*, Trullus, drollus, vulgo dicitur daeminum genus, quod in omni laborum genere se videtur exercere, cum tamen nihil agat, alio nomine kaboutermanneken." Door het Christendom is de naam in verachting geraakt en even als bij Israelieten de vreemde goden *drekgoden* heeten, tot eene benaming voor het verachtelijkste en laagste gebruikt, ofschoon de oorspronkelijke beteekenis nog min of meer bewaard is gebleven in het subst. *drol*, Kil. »homo facetus, lepidus, festivus et gesticulator," Fransch *drôle*, het adj. *drolligh*, lepidus en het woord *drollen*, voluere, volutare et conglobare, gelijk ook *drol* res convoluta; dus schijnen deze wezens als kort en dik maar tegelijk vlug, geestig en vrolijk beschouwd te zijn. In het IJsl. is *tröll* (neutr.) gen. *trölls* gewoonlijk een reus, doch wordt ook voor andere tooverwezens en geesten gebruikt; het Deensche *trylle* beteekent tooveren en *Drollen* is bij Holberg de duivel, drommel. In de meermaals aangehaalde clute van Nu Noch vind ik:

Ic wil u belesen ende besweren
Ende manen, by al dat u mach deren,
By nachtridders enz.
Ende by den *drollen* int *weerweghen*.

Weerweghen komt mij gelijkluidend voor met storm en onweder verwekken, dat van ouds aan de geesten, tooveraars en heksen toegeschreven wordt. Agobardus Episcopus († 840.) adversus insulsam vulgi opinionem de grandine et tonitruis, ed. Baluz. 1. 145. »In his regionibus pene omnes homines, nobiles et ignobiles, urbani et rustici, senes et juvenes, putant grandines et tonitrua hominum libitu posse fieri, dicunt enim, mox ut audierint tonitrua et viderint fulgura: *aura levatitia est.* Interrogati vero, quid sit aura levatitia? alii cum verecundia, parum remordente conscientia, alii autem confidenter, ut imperitorum moris esse solet, confirmant incanta-

tionibus hominum qui dicuntur tempestarii, esse levatam et ideo dici levatitiam auram." Zoude dit *aura levatitia*, *auram levare* niet ons *weerweghen* zijn? Hier zijn het menschen die den storm opwekken, maar in de IJsl. Sagen veelal reuzen en andere dergelijke wezens. In de Fornaldar sög. 3, 122, treedt de reus Grímnir op, die storm en goeden wind veroorzaakt, zelfs Odin doet dit door zijne runen en soms ook verkrijgen menschen dit vermogen. In Tegners Frithiofs Saga verwekt koning Helge eenen storm om zijnen vijand Frithiof te doen vergaan. Hier te lande schijnt dus deze kracht mede aan de drollen te zijn toegeschreven.

Dreutel beteekent thands even als *keutel* de drek van schapen en dergelijk vee. De echte beteekenis is echter nog niet geheel versleten. Ik herinner mij een kinderliedje, dat begint:

Klein, klein, *dreuteltje* (kleutertje; dreumisje)
Wat doeje in mijn hof?

Ook Kilian heeft, »*dreuteleerken*. Homuncio globosus; myscelus, nanis cruribus: *dreutelen* (thands drentelen) Pumilionis passus facere, gradi instar nani." *Kleuter* verklaart Bilderdijk Geslachtl. i. v. door gekloosterde, cloitrée, misschien teregt. *Dreumis* schijnt zaam te hangen met het oud Hoogd. *dremil* pessulus (Graff. AHD. Sprachsch. i. v.) en het IJsl. *trami*, *tremill*, cacodaemon, malus daemon, Biörn Haldurson i. v. *trami*). Keutel beduidt thands hetzelfde als dreutel, maar oudtijds een dwerg of kabouter, waarvan *keutelduimken*, een aardgeest in sommige streken onzes lands. (Westendorp. N. Myth. bl. 181). Alle deze wezens behooren tot het geslacht der aardgeesten, of gelijk dezelve veelal genoemd worden, aardmannetjes of kabouters (oud Nederd. *coubouten*), waarvan hier en daar nog verscheidene sprookjes gangbaar zijn, G. Voetius Disp. Theol. Ultraj. 1648, I. 994. »Antehac sub tenebris Papatus apud avos et proavos nostros multus sermo de Pygmaeis (boutermannekens), operas domesticas famulorum et ancillarum de nocte peragentibus; quorum incolatum seu conversationem in suis domibus etiam felicem populari errore putare ac praedicare solent."

DROES. Thands synonym van Duivel en Drommel: haal hem

de droes! wat droes! ook in Neder-Duitschland *dros*, *drost*, droost; in de Altmark: det di de *druse* hal! elders: de drôs in de helle," zie Grimm Myth. 299, 561, die het door het Hoogd. *druos*, *truos*, pest, buil verklaart. Veel pleit voor deze meening; de kwade droes is eene ziekte, den paarden eigen, die dan gezegd worden *droezig* te zijn. *Droesem* is het vuil van den wijn, dat op den bodem blijft liggen. Suffr. Sixtinus, een dichter uit de eerste helft der 17[de] eeuw, gebruikt den vloek mede in dien zin, Ger. van Velsen bl. 40, »de *droes* op je vleys." Bij zijnen tijdgenoot Bredero is het woord daarentegen altijd synonym van duivel: Stomme Ridder Bedr. I. Toon. 1. »Nu zydy by den *droes* of by zyn qua gesellen," anderen zooals Picart Antiquit. en Kiliaan i. v. leiden het van den eigennaam Drusus af, die onder de Germanen den schrik zijns naams verspreid had, en Westendorp verhaalt N. Myth. 161, dat volgens de overlevering de burgen te Bentheim en Tecklenburg door den Droes gebouwd zijn, hetgeen insgelijks op dien veldheer schijnt te zien, gelijk ook de opschriften aldaar hem uitdrukkelijk noemen. De oorsprong van dit woord blijft dus duister en misschien worden twee gelijknamige denkbeelden daarbij verward.

DROMMEL. Het is een gewone vloek: haal de drommel of drommekater! Het is de Duivel of Drommel (die hierbij synonym gesteld worden,) die in de gedaante van eenen grooten zwarten kater met gloeijende oogen zijne volgelingen of die hij verleiden of verschrikken wil, bezoekt, blijkens de vele depositien der heksen en tooveraars in de heksenprocessen; gelijk men uit Wier *de Praest. Daem.* van Leeuwen *Bat. illustr.* en Scheltema *over de Heksen-processen* leeren kan. *Drommel* schijnt een boldergeest te wezen, doch hedendaags is het als synonym van duivel algemeen aangenomen. In de sotternie *de Hexe* (14[de] eeuw) bij Hoffman, Hor. Belg. VI. 100, betoovert *die helsche cater* de melk der koeijen. Zie voorts beneden op *katten* en *duivel.*

DUIKER. Een vloekwoord, sedert de 17[de] eeuw synonym van

Duivel, Droes, Drommel. Brederoo klucht van de koe: »wat duicker!" Sixtinus Ger. van Velsen: »wat duicker moetje mienen!" Thands zegt men nog: de duiker haal! Het schijnt dus eenen watergeest te beteekenen. Grimm echter houdt het voor eene verbastering van duivel.

DUIVEL. Het denkbeeld van eenen duivel, als een magtig boosaardig wezen, in gestadige vijandschap tegen God en den mensch en onophoudelijk werkzaam om kwaad te doen en den mensch te verleiden, is uit het Christendom ontleend en eerst door de kerk onder de Duitsche volkeren ingevoerd; er waren onder het heidendom wel enkele vijandige, wraakzuchtige en meestal onheil brouwende wezens, maar het ideaal van eenen boozen geest, gelijk de middeleeuwen het schilderen, bestond onder het Duitsche heidendom niet.

Maar de Christelijke voorstelling van den duivel bleef in het volksgeloof niet zuiver. Oude heidensche denkbeelden slopen ongemerkt daarin en vermengden zich met datgene wat de kerk omtrent het booze wezen leerde, en de geestelijkheid zelve leende daartoe de hand, door al wat vroeger aan de oude goden was toegeschreven, nu op den duivel over te brengen en het volk te overreden, niet, dat hunne goden nimmer bestaan hadden, maar dat de duivel door hen gewerkt had, in een woord, dat hun vroegere godsdienst duiveldienst geweest was. Enkelen, gelijk paus Gregorius, Wulfram en anderen (Zie *Goden-beelden*) mogen zich over de nietigheid der oude goden uitgelaten hebben, de meeste geestelijken spraken van duiveldienst, wanneer zij tegen het heidendom ijverden. Zoo b. v. de bekende abrenuntiatio diaboli: »Forsachistu diabole? ec forsacho diabole end allom diobolgelde end allom dioboles wercum end wordum, Thunaer ende Woden ende Saxnote ende allem them unholdum the hira genotas sint." Of deze voorstelling der geestelijkheid uit eigen bijgeloof voortsproot, of uit de zucht om de oude goden bij het volk in haat te brengen of uit beiden, staat ons hier niet te onderzoeken, doch het is eene bekende daadzaak dat gewoonlijk in oude

tijden bij de opkomst van eenen nieuwen godsdienst, de vorige goden in een hatelijk licht, als vijandige wezens, geschilderd werden en dit vermoed ik ook van de vijandige wezens van het Duitsche heidendom, want meerendeels behooren zij tot de Ioten of reuzen, die als van de Asen verdreven, hun en hunnen aanhangers vijandig waren.

Grimm heeft in zijne Mythologie de denkbeelden der middeleeuwen over den duivel en hunnen oorsprong uitvoerig uiteengezet, het is mijn voornemen niet dit te herhalen, maar enkel tot ons land mij bepalende, te onderzoeken, welke namen men aan het booze wezen gaf en welke eigenschappen men hem toeschreef, die uit het heidendom ontleend waren. Ik zal tegelijk de overeenstemming met andere Duitsche stammen opgeven. De naam duivel is reeds vroeg uit het Grieksch of Latijn overgenomen; Ulphilas heeft *diabaúlus*, oud Hoogd. *tiubil*, *tieval*, *diuvel*, *diufal*, in Nederland in de 13de eeuw *duvel.*

Naar zijne natuur en betrekking tot den mensch heette hij ook *de vijand.* Ferguut fol. 10 *het sceen een viant*, Ook Maerl. Disput. 2, 6. 9, 11. 20, 10. 32, 13, *vri van den helschen vianden.* Maerl. van den vijf W. 5, 12 *van des onreins viants net.* Verg. Huidec. op Stoke D. 3, bl. 37. Even zoo in het Hoogd. *der übel vient*, *der fiant*, Angels. *feond.* Vandaar nog het Deensche en Zweedsche *fanden*, *fanen*, duivel en het Engelsche *fiend*, ook *the enemy*, nog in Walter Scotts heart of Midlothian. Oud Fransch *ennemys:* Rom. de la rose vs. 22069, »*est ce fantosme ou ennemys?* Als zoodanig worden hem verscheidene epitheta toegevoegd: *de leede*: Reinaert vs. 1280, *ins leets duvels name.* Thet Freska riim vs. 773, *thi leda divel*, even zoo vs. 1285; *de onreine, de helsche*, zie boven; *de lose*, Maerl. Disp. 11,10, *die Lucifer die lose vinc*, Maerl. Claus. 23, *sduvels venine.* Brand. vs. 1449, *van dien fellen here*, ibid. 1305, *die quade valsche duvel.*

In Latijnsche stukken *deceptor hominum diabolus*, *saevissimus draco* en derg. verg. Grimm. Myth. 552. Onder het volk heet hij nog heden *de oude*, *de oude knecht.* Westendorp Myth.

160, ook *de booze*, *de bare duivel*, *de Drommel*, *de Droes*, *Heintje Pik* en *Joost*, dat men van den Chineeschen god *Josi* afleidt. In Noord-Friesland noemt men hem *de ual* (oude) *duivel*. In Denemarken *gammel Erich*, in Engeland *old Nick*, *old Davy*, in het Oud-Hoogduitsch *altfiant* en bij de kerkvaders reeds *antiquus hostis*, Grimm t. a. p. De gedaante, welke men den duivel toeschreef, was tweeledig, eene bepaalde, aan het denkbeeld ontleend, dat men van hem koesterde, en eene willekeurige, want men kende hem het vermogen toe alle gedaanten aan te nemen, welke hij goed vond. Natuurlijke gedaante: zwart van kleur, veelal met horens op het hoofd, vurige oogen, eenen staart, paardevoeten en hinkend. In den roman van Ferguut leest men: het scheen een vijand, hij had niets wits aan zich dan zijne tanden, hij was geheel *zwart*, hij geleek Barlebaen; en deze Barlebaen wordt als een woest wegdravend paard geschilderd. Zie *Barlebaen*. In de latere heksenprocessen komt de duivel gewoonlijk even zoo zwart voor, maar meestal tevens vermomd, zoo in een vonnis van 1664 bij Cannaert bijdr. tot het oude strafr. 2ᵉ druk, bl. 175, «de duyvel bij u is gekomen in de gedaente van eenen langen *swarten* man, met pluymen op synen hoedt," ibid, bl. 176. «soo denselven duyvel hem, dry maenden te voren, bij u hadde vertoont in de gedaente van eenen man, gelyck eenen *swarten priester*;" vonnis van 1565 ald. bl. 186, «is bij haer gekomen een jongeling gekleed zynde *in 't zwarte* met een casacke." Confessie van eene heks aº. 1565, ald. bl. 192 «es bij haer gecomen in 't schijnsel van eenen jongelinck sonder baert, hebbende aen eenen cortachtigen *swarten mantel* ende eenen *swarten hoed* op 't hoofd." Arnh. proces van 1595, bij van Hasselt, kronijk van Arnhem bl. 243. «Hij hadt ruim drie jaren te voren op den nieuwen dijck gaen treden, ende bij hem quam *een man in 't zwart gekleed*, vragende hoe hij zoo mistroostich ging."

Elders komt hij voor in de gedaante van eenen *zwarten* kater, eenen *zwarten* bok of hond enz. In den roman van Carel ende Elegast, vs. 272 volgg. ontmoette de koning des nachts ridder

Elegast, die geheel in het zwart uitgedoscht, op een zwart paard hem naderde:
vs. 285:

Alsen die coninc ghemoeten soude
Seghende hi hem ende was in vare,
Ende waende dat die *duvel* ware,
Om dat hi was so swart al.

Vs. 294. Nochtan wetic te voren wel,
Tes die duvel ende niemen el.
Waer hi van gods halven iet,
Hi en ware so swart niet.

Eindelijk gaven de oudste afbeeldingen, die men uit de middeleeuwen van den duivel heeft, hem bijna altijd de gedaante van eenen satyr met boks- of paardenvoeten, horens, een staart en ruig op zijn ligchaam. In deze voorstelling is ongetwijfeld veel uit het heidendom overgebleven, want even zoo worden bij de invoering des Christendoms in de 8ᵉ en 9ᵉ eeuw de *pilosi* (1), *scratun*, *waltschraten* geschilderd; bewijzen bij Grimm Myth. 270 ff. Niet veel anders dacht men zich oudtijds in Engeland eene soort van duivels, die men *grant* noemde, Gervas. Tilber. Otia Imp. 3, 62: bij Leibnitz, Scriptt. rer. Br. 1, 980. «Est in

---

(1) De naam *pilosus* in de Latijnsche schriften der middeleeuwen, voor eenen ruigen woudgeest of duivel, schijnt eerst door de vulgata en Isidorus in gebruik gekomen te zijn, zie Grimm Myth. 272, Maerlant verstaat daardoor evenwel eenen orang-outang, Naturenbl. fragm. in de N. werken der Maatsch. van N. L. 5, 1, 20, maar echter met rugzigt op de vulgata:

Pilosus es een wilt man,
Ende omdat niemen en twivel daer an
So sprect die heilege Ysaie
Daer af in sire prophecie.
Die glose seecht opt wordekijn dan
Dat het boven si een man
Ende beneden een ander dier.

vervolgens wordt Albertus Magnus aangehaald, die vermeldt dat in zijnen tijd zoodanig dier den koning van Frankrijk aangeboden werd.

Anglia daemonum genus, quod suo idiomate *grant* nominant, ad instar pulli equini anniculi, *tibiis erectum*, *oculis scintillantibus*, saepe in plateis in ipsius diei fervore vel sub solis occasum apparent, futurum incendium indicantes." Ook de Gallische *dusii* of *diusii* en andere daemonische wezens komen in gedaante met de Romeinsche en Grieksche Satyrs overeen.

De duivel had de magt zich naar welgevallen in alle gedaanten vooral van menschen en dieren te veranderen. Jonas in het leven van Wulfram, verhaalt, dat de duivel koning Radbod verscheen met eenen diadeem op het hoofd en schitterende kleederen: «deceptor hominum diabolus, qui etiam Dei Omnipotentis permissu, in angelum se transformat lucis, ei apparuit caet." — In de heksenprocessen komt hij voor als een man of jongeling, meestal in het zwart gekleed en somtijds met pluimen of eenen hanenveder op den hoed, en voert ook eenen menschelijken naam, gewoonlijk dien van Hendrik, zie *Tooverij*. Somtijds treedt hij echter ook geheel in de plaats der oude reuzen, waarover wij straks zullen handelen. Eindelijk vertoont hij zich dikwijls in dierengestalte, voornamelijk als *bok* of *kater*, doch ook als *draak*, *slang* of *padde*, (waarvan de bijnaam der heksen *ungerhoere*) *haas* en zelfs als eene *vlieg* of *hommel*, zie *Slangen* en *Tooverij*. In eene depositie te Katwijk in 1665 afgelegd, bij Heldring, de Veluwe bl. 75, leest men, dat op eenen kleinen heuvel op het kerkhof aldaar, genaamd den Snagnaerdsbergh bij eenen lindeboom, des nachts eene groote menigte *zwarte katten* poot aan poot dansten, zingende het lied *van onzen goeden Bastiaan*, en dat in hun midden een beest zat, zoo groot als een groote hond. In de Ann. corb. ad a. 942, leest men: «Visitare cupiebat paulo ante obitum Abba Volkmarus Ecclesias suas, sed *diabolus in forma leporis* ei comparuit, et bonum impedivit opus." Vandaar dat de heksen zich naar dit voorbeeld insgelijks in deze dieren veranderen.

De menigvuldige volkssprookjes, die van den duivel in omloop zijn, kennen hem eigenschappen toe, vroeger aan de reuzen toegeschreven, andere doen aan de dwergen of eindelijk ook aan de goden zelven denken. Hiertoe behoort het volgende: de duivel

werpt met groote steenen en rotsbrokken, is een bekwaam bouwmeester, graaft rivieren, schuwt het klokkengelui en alle christenplegtigheden, houdt op bepaalde tijden en plaatsen met zijne aanhangers feest, waar gedanst wordt, eindelijk heeft hij eene moeder of grootmoeder (1). Dit laatste, wanneer men het vergelijkt met de benaming van zeker spook: *Heggemoeder*, doet aan den Noordschen Aegir (Oegir) denken, een wezen van het Iotengeslacht, zie *Heggemoeder*. Van het overige mogen de volgende sprookjes getuigen: te Utrecht ligt op de Oude Gracht een zeer zware steen, waarmede de duivel door de stad wierp, waarschijnlijk uit haat tegen de hoofdplaats der Christelijke kerk; toen werd men te rade dien met vier kettingen aan eenen muur vast te leggen, daar de booze niet breken kan; sedert blijft de steen in rust. Hetzelfde verhaalt men in Duitschland; Grimm Deutsche Sagen N°. 196, 198, 199, 200, 477; alsmede in het noorden. Van zijne bekwaamheden in de bouwkunde getuigen onder anderen de burgen te Bentheim en Tecklenborg, die volgens de overlevering door den droes gebouwd zijn. Westendorp N. Myth. 161, maar volgens oude inscriptien door Drusus, benevens verscheidene kerken in Duitschland, Grimm deutsche sagen n°. 181, 182, 186 en ook in Belgie, ja zelfs schuren, waar echter altijd een gat openblijft, Wolf

---

(1) Dit blijkt uit de spreekwijs: *de duivel en zijn moér of grootje*, die men reeds vindt in den roman van Karel den Gr. en zijne twaalf Pairs, 2. 4536.

Ritsart seide: u brachte hier ter stede
Die duvel ende sijn moeder mede.

Even zoo kwam mij die voor in een »vermaecklijck sotte-clucht van een advocaet ende een boer op 't plat Friesch door J. J. Starter," gedrukt in 1618, herdrukt in de vrije Fries D. l. waar men bl. 304 leest: *de Deel mey syn moer.*

In dat stukje wordt hij ook genoemd *de wijlde Boole, wijlde wijrum, wijlde sarle;* ook Gijsb. Japix spreekt van *wijlde wiermen;* men verklaart dit door slang, even als het IJsl. *ormr* die beteekenis heeft; de andere benamingen zijn mij niet duidelijk, evenmin als *de wijlde wrigge* bij Halbertsma, de Treemter bl. 56.

N°. 186 en 187 en s. 686. Rivierbedden zijn van hem gegraven, gelijk de Dender bij Hekelghem. Zie *Reuzen.* Het klokkengelui verstoort hem. Lavaterus, de spectris, lemuribus caet. Gen. 1570 p. 259. »Si campanae die S. Johannis vel S. Agathae pulsentur, efficacissimum remedium contra spectra esse dicunt. Die D. Joannis quidam fasciculum herbarum consecratarum incenderunt, ut fumo earum daemones fugarent."

Dit getuigen ook de opschriften der klokken herhaaldelijk. Op die te Stedum leest men in gebroken latijn: anno 1300 ben ik klok van duivelbanning, ten dienste der heilige geloovigen gegoten. Gron. Volksalmanak 1839, bl. 184. Op die te Butsbach: «est sua vox bombam, potens depellere satan." Teenstra Volksverh. 174. Op die te Steenwijk. «Daemones fugite!" ibid. Ook de volkssagen vermelden dit; te Driel, in Gelderland, haalde de duivel in de 16ᵉ eeuw de torenklok door de galmgaten weg en verborg die aan de andere zijde van den Rhijn onder eenen heuvel, waar men die nog nu en dan kan hooren luiden.

Eens zou te Lochem een vreemde pastoor den dienst waarnemen, doch hij bemerkte aan het luiden der klokken, dat zij niet behoorlijk gewijd waren, waarop hij ze in zijne verontwaardiging aan den satan overgaf. Deze nam het geschenk aan en haalde ze onverwijld uit den toren weg, en na ze een eind ver door de wolken gevoerd te hebben, wierp hij ze in twee kolken niet ver van den Berkel, waar men ze nog in den kersnacht te twaalf ure kan hooren luiden. Deze twee plassen heeten daarvan nog *duivelskolken.* Even zoo hoort men in den kersnacht ook een klokgelui onder den grond op den Schelleguurkensbelt, eenen heuvel op het landgoed Wildenborch bij Lochem. Staring in de Mnemos. voor 1829, d. 1, bl. 319. Over de vergadering der heksen, om met den duivel feest te houden, wordt op het artikel *Tooverij* gehandeld. In Duitschland is de Blocksberg in den Hartz als zoodanig berucht, waar op S. Walburgsnacht de sabbat der heksen gehouden wordt. In Zweden geschiedt dit op de Blokulle. Dat dit uit het heidendom overgenomen en een ver verspreid bijgeloof was, blijkt

uit de collectio decret. van Burchardus Wormat. In Noordbraband gelooft men hetzelfde. Op den Kapelberg, eenen kleinen heuvel bij S. Michielsgestel, heeft oudtijds eene kapel gestaan, waarvan de klok door den wind (eigenlijk den duivel) in een nabijgelegen wiel of diepen kolk was gestort, waar men die nog jaarlijks in *den kersnacht* hoorde luiden. Een dergelijk *duivelswiel* heeft men te Engelen, waarin de booze eene ongedoopte klok uit een naburig slot heeft geworpen. ibid. 2. 301. Ook in België komt dit bijgeloof veelvuldig voor. Voorbeelden bij Wolf Niederl. Sagen. N°. 461, 462, 463, 580. Grimm. Myth. 574. 614. Het bijgeloof omtrent de klokken doelt op den haat des duivels tegen het christendom, en wordt even zoo van de dwergen en alven geloofd. Grimm. Myth. 574. Thiele danske folkesagn 1. 42.

Den duivel wordt geofferd. Op de uitdrukkingen der eerste geloofspredikers, wanneer zij van het offeren der heidenen gewagen, moet men niet te veel bouwen, want *diabolus, daemones*, beteekent daar eenvoudig de oude goden, maar het ombrengen van vreemdelingen bij de hunebedden, terwijl men ze dwong eerst in eene gebogene houding door de steenen te kruipen, welke opening *daemonis cunnus* heette, (zie *Tempeldienst*) is een waar duivelsoffer; andere voorbeelden uit Duitschland en Frankrijk bij Grimm t. a. p. 566, ook het *zwarte hoen*, dat volgens eene Belgische sage bij Wolf, N°. 454, eens op eenen kruisweg te Nederbrakel omstreeks te 12 ure door een boerenknecht aan den boozen geofferd werd, was een waarachtig duivelsoffer.

Behalve de hunebedden waren hier te lande nog eenige andere plaatsen den duivel toegewijd, en zeker is hij daar in de plaats der heidensche goden gekomen. Een *Duivelsberg* in den omtrek van Nijmegen, was waarschijnlijk vroeger een Thunarberg. Het Sappemeer in het kanton Hoogezand, werd oudtijds ook het *Duivelsmeer* genoemd, van wege de watergeesten, die hier plagten te spoken. Teenstra Volksverh. bl. 113. Waarschijnlijk was er vroeger een heiligdom. In het Lijskermeer in Westerwolde, hoorden visschers dikwerf eene stem: laat mij eenoogige beer toch leven! hetgeen almede op vroegere heilig-

heid schijnt te duiden, toen het niet geoorloofd was hier te varen of te visschen. Op het landgoed Wildenborch bij Lochem heeft men ook eene bron, waarin een *waterbullebak* huist en eene steenen paardenkribbe staat. Staring in de Mnemos. voor 1829, d. 1. Bij Mechelen ligt een gehucht *Nekkerspoel* genaamd. Willems Mengel. 252. Verg. Teenstra, bl. 105, 109, en reeds vroeg vind ik dergelijke wateren *duivelsbaden* genoemd. Ann. Corb. ad a 1371, bij Leibnitz Scriptt. Rer. Br. 2. 315. »Lambertus Merbost, monachus in Bursfeld, in *balneo diaboli* periisse dicitur." Leibnitz voegt er bij: «est palus hujus nominis." Ook hier heeft dus alweder de *vyand* de vroegere goden of nikkers vervangen. Van daar, dat bij de ontheiliging dezer wateren door de Christenen gewoonlijk een nevel daaruit oprees, somtijds vergezeld van storm en onweder, gelijk op Fosetesland gebeurde, bij de aankomst der Christenen. Een ander voorbeeld geeft van Velthem (begin der 14e eeuw) Sp. Hist. bl. 178, b. 3. c. 24. Eduard van Engeland, in Wallis oorlog voerende, kwam in een donker woud, waar hij onder meer andere wonderen, eene bron ontdekte, die veel vreemds vertoonde. Niemand had den moed het water aan te roeren, tot dat de koning zelf er te paard op aan reed en zijne lans er in stiet; de speer brak en werd van zelf weder uit de bron opgeworpen.

Ende daerna een mist scoet
Uten borre, so vreselijc groet,
Dat daeraf so donker werd,
Dat niemen (hi) en was vervard,
Want het was so donker na dien,
Dat niemen andren conde gesien;
Ende na desen sloech een donder
So eyselijc uten borre onder
Dat daer selc in onmacht vel.

Het verdient eindelijk nog opmerking, dat naar den duivel, even als naar de goden en heidensche geesten, planten en kruiden genoemd worden. In Nederland heeft men *duivelsbrood*, *duivelskaas*, *duivelsmelk*. Zie *Tooverkruiden*. En onder de zee-

horens wordt de chiragra *duivelsklaauw* genoemd, maar misschien is dit eene latere benaming. Het beduidende van die namen blijkt daaruit, omdat zij ook wel naar wolven of padden genoemd worden, beide verdachte dieren, en elders naar de goden of naar heksen.

In de noordsche mythologie komt een boos wezen Loki voor, maar deze verschilt merkelijk van onzen duivel; hij treedt op als de vijand der Azen, en brouwt hun allerlei onheil; maar hij is niet de listige gezworen vijand der menschen, die hen in het eeuwige verderf zoekt te storten. Van dezen Loki zijn mij hier te lande geene sporen hoegenaamd ontmoet, daarom mag ik hem ter zijde laten, even als de booze geest *Grendel*, een Iote (A. S. Eoten) die in den Angelsax. Beowulf voorkomt. Deze woont in eenen zomp, dringt des nachts in den burg van held Hrôdgêr, en doodt hem dertig zijner krijgsmakkers. Twaalf jaren duurt dat spoken, zoodat niemand meer in het slot durft overnachten. Eindelijk wordt hij door Beowulf gedood. Den volgenden nacht komt zijne moeder om hem te wreken en sleept een der slapende krijgers mede naar haar hol in zee. Beowulf verneemt dit des morgens, duikt onder water, maar wordt door Grendels moeder aangegrepen en hevig bevochten. Eindelijk houwt hij haar met een Iotenzwaard ter neder en keert met Grendels hoofd naar boven. Ook deze sage vindt bij ons weinig wederklank. Wat daarmede in *de duivel en zijn moer* of *grootje*, in de *Heggemoeder* en in *nikkers* en *waterbullebakken*, overeenkomt, wordt bij de behandeling dier onderwerpen opgegeven, en is ook boven van den duivel aangeteekend.

Van geheel anderen aard zijn de duivels, die in de tooverprocessen der 16e en 17e eeuw onder verschillende namen voorkomen, waarvan in Nederland *Hendrik* of *Heine* de gebruikelijkste was; de anderen, die mij voorgekomen zijn, heeten: *Barnebon*, *Berlebos*, *Bastiaan*, *Krensken*, *Roeltje*, *Crebas*, *Pollepel*, *Herman*; waarschijnlijk zijn er nog meerderen. (1) Zie *Tooverij*, waar ik over den duivel in betrekking tot de tooveraars handelen zal.

(1) Bij Valerius Chron. van Mechelen, worden nog genoemd *Toen Moentjen*, *Krombeen*, *Koof* en *Kortstaert*. Zie Wolf No. 177.

DWAALLICHTEN. In Nederland heeten deze phosphorieke dampen *dwaallichten*, *droglichten*, *drogfakkels*, *hiplichten*, *stallechten*, *stalkeersen*, *dwaaslichten*, (Kil. Sicambr.) of *valsche lantaarnen;* in Westfalen *smalgenfür*, *dwerlicht*, *dwellicht*, *elflicht*, Hoogd. *irrlicht*, *irrwisch*, aan den Rhijn *heerwisch*, in Oostenrijk *feuriger mann*, *fuchtelmann*, nog andere benamingen bij Grimm. Myth. 514. Fransch *feu follet*, *sauterai*, Engelsch *Will with a wisp*, *Jack in a lanthorn*, *Mab-led* (van Queen Mab. Zie Shakspears Romeo) *elffire*, *wandring fire;* Deensch *lygtemand*, *vättelys*, Zweedsch *lyseld*, *lyktgubbe* (lichtgrijsaard) Ital. *fuochi fatui*, Lat. *ignis fatuus*.

Het was noodig alle deze vreemde benamingen te verzamelen, omdat daaruit eenigzins blijkt, wat men in de oudste tijden van dit verschijnsel dacht. Men schreef het namelijk onder het heidendom aan de alven toe, van daar *elflicht*, *elffire*, en hiermede vereenigt zich het geloof aan gloeijende spookverschijningen, ook in ons land genoeg bekend; zoo verschijnt te Kieldrecht een verongelukte schipper in de gedaante van een brandende korenschoof. Wolf n°. 441, hetgeen overeenstemt met het Duitsche denkbeeld over de dwaallichten *irrwische* »von der ähnlichkeit brennender strohwische." Grimm. Myth. 513. De benaming *droglicht*, herinnert het oude geloof aan *alfsgedroch* en de Engelsche namen *Jack*, *Will*, *Mab* wijzen allen duidelijk op de alven, die, gelijk reeds meer opgemerkt is, menschelijke namen dragen.

Sedert de invoering des Christendoms heeft men er eene andere duiding aan gegeven. Het zijn de zielen van ongedoopte kinderen, die niet in den hemel kunnen komen, en nu over dag aan woeste plaatsen en in wouden hun lot betreuren, en 's nachts ronddwalen, even als alle spokende geesten. Bemerken zij eenen eenzamen reiziger, zoo huppelen zij naar hem toe, en trachten hem naar een water of poel te geleiden, om van hem gedoopt te worden. Zoo gebeurde het eens, dat iemand 's avonds laat van Molenbeek naar Gandshoven ging. Eensklaps kwamen drie stallichten op hem af, en medelijden met hen hebbende, wilde hij hen alle drie te gelijk verlossen, en sprak dus: ik doop ul. in

naam des Vaders, enz. Maar naauwelijks had hij dit gezegd, of daar kwamen meer dan duizend stallichten om hem heen, die allen gedoopt wilden worden, en de man was genoodzaakt den geheelen nacht tot aan het hanengekraai op het veld te blijven. Wolf n°. 521. — Het is dus volgens de Christelijke duiding geene boosaardigheid, dat zij den wandelaar naar het water leiden, waar dat geloof heerscht (en dit bestaat mede bij ons, zie Westendorp Myth. 190) is het een overblijfsel uit het heidendom.

Men beschouwt het, zegt Westendorp, als een ongunstig voorteeken, wanneer zulk een lichtje zich op iemands kleederen zet; ook vertelt men, dat men zich onzigtbaar kan maken, door zich met het vet van dwaallichtjes te besmeren.

Zulke vurige dampen zetten zich ook somtijds op de speeren der krijgslieden of de masten der schepen. Dit was reeds den Romeinen bekend, die het, wanneer één lichtje alleen kwam *Helene*, wanneer er twee waren, *Castor et Pollux* noemden. Tacit. ann. 12. 64. 15. 7. Plinius Hist. Nat. In Frankrijk en Italië heet het *feu de S. Elme*, *fuoco di S. Elmo*, Eng. *S. Hermes fire*. Onze zeelieden gelooven, dat één zoodanig lichtje storm of schipbreuk voorspelt, twee te gelijk, het bedaren van den storm. Westendorp Myth. 191.

Men ziet dus, hoe ook dit bijgeloof weder op de leer der alven berust, en slechts een Christelijk uiterlijk verkregen heeft, terwijl nog hier en daar het heidendom doorschijnt.

DWERGEN. Zie Kabouters.

E.

ECKERKEN. Een kwelgeest van denzelfden aard als de Geldersche stoep. Ik vind daarvan melding bij Wier, de Praest. daem. 5. 12. »Prope Elten circa viam regiam loco ericeo ante annos circiter quadraginta duos (dus omstreeks 1522) daemonium viatores miris variisque exercebat modis, caedens vel ab equis

dejiciens, seu vehicula subvertens nec aliud unquam videbatur quam manus effigies. *Eckerken* huic nomen videbatur." Even zoo spreekt Grimm. Myth. 287 van eenen buldergeest *ekerken*, dat hij door eikhoorn verklaart. Verg. deutsche sagen n°. 78.

ER. (EER?). De derde dag der week wordt bij de meeste Duitsche volksstammen *dingsdag*, d. i. de dag van den god *Dis* of *Tyr* genoemd, maar in Beijeren en Oostenrijk heet die daarentegen *ertag*, *iertag*, *iärtä*. Schmeller Bairische mund. I. 96. Dit doet vermoeden, dat Er insgelijks eene Duitsche godheid, en waarschijnlijk dezelfde als Dis geweest zij. Grimm, die het eerst daarop opmerkzaam gemaakt heeft, haalt verscheidene andere bijzonderheden ter ondersteuning van dit gevoelen aan, vooral dat er verscheidene plaatsen, en daaronder zoodanige, die onder het heidendom zeker belang inboezemden, naar dezen Er genoemd zijn, zoo als *Eresburch* in Saxen en anderen; misschien is ook die naam met eenige verandering en in afgeleide vormen aan menschen aangepast: *Eric*, *Erolf*, in een charter van 997 bij Heda, *Erardus*, 1150 in een charter bij Kluit, Hist. Crit.

Dit een en ander doet mij gelooven, dat deze god ook hier te lande wel niet algemeen vereerd werd, maar toch eenige aanbidders vond. Het dorp Eersel in N. Braband heet in een charter van 712 bij Martene en Durand, vett. script. et mon. hist. coll. I. 19. *Eresloch*, d. i. het lo van Er; even zoo heeft men nog een dorp *Eringen* in Fransch Vlaanderen en *Herlair* in Belgie.

Hier wil ik eene gewaagde gissing voorslaan. Indien ons *vrouwe* en het oude *ver* tot Frouwa en Freda, Ferda, betrekking hebben, zoo als het schijnt, mag men dan ook heer, oudtijds *her* tot eenen god Er of Her terugbrengen? Even als men vrouwe en ver somtijds zamenvoegde, wanneer men tot aanzienlijke vrouwen sprak, zoo deed men het ook here, her; Rom. van Limborch HS. fol. 107°. B. XI. vs. 353.

Die coningginne si began
Den coninc dus te spreken an:

»*Here her* coninc, soe berecht mi,
Welc u dunct, dat sterker si,
Nature, soe leringe, soe minne?"
»Twaren *vrouwe ver* conincginne
Dese vrage es mi te swaer."

Zie Huydecoper op Stoke, D. II, bl. 147, die eene menigte voorbeelden geeft. In oude eigen namen komt dit *here*, *heri*, *her* zeer veel voor, en kan dikwijls onmogelijk heir, volk, menigte beteekenen. Grimm in Haupts Zeitschr. f. d. alterth. 3. 144, zoekt het door krijgsman, held te verklaren, maar deze duiding komt aan de beteekenis van krijgsgod, zoo als Er wezen moet, al zeer nabij. Als mansnamen zijn mij voorgekomen *Hera* en *Herar*, in 1116 bij Kluit, *Heren* in 834 bij Bondam. *Heriwinus* in 805 bij B. dat men vergelijke met het oudhoogd. *Frowin* 712 Cod. Lauresh. Zie verder Grimm. Myth. 138. Dit verdient nog nadere overweging.

EUNJERS, UNGERS. Kilian, die van deze wezens gewag maakt, heeft zijne opgave ontleend uit Junius, die zekere plant *Eunjereijeren*, daemonum ova beschrijft. *Batavia* Lugd. Bat. 1588. pag. 217. Produxit eadem natura in sabuletis nascentem inter carecta *Phallum* Hollandiae quoque proprium, dum virilis membri rudimentum exprimere per se illa conatur; cujus descriptionem e commentariolo olim a me publicato hic adscribendam duxi. In medio acutarum caricum (quos helmos nominamus) velut umbilico, sub extrema arenae superficie massula invenitur alba, rotunda, pilam manuariam aut bulbum specie pariter et candore referens, cui nervus bisulcus aut fibra gemina radicis loco subest, quo succum (uti arbitror) repit; mucco ea lento, viscido, coacti iusculi cremorisve in modum spisso abundat, gravi usque adeo, ut aquae pondus superet fusilis plumbi ferme adaequet, eodem adeo gelido, ut volae manus apposita massa (quam Pliniano vocabulo dixisse Voluam non abs re licebit) penetrabilis frigoris sensum adferat. Ea ubi primum scrobe revellitur, pallidior est, mox paulatim purpurascit, intercurrentibus sparsim ceu venulis

quibusdam sanguineis; a quo colore nonnihil evariat fibrarum magis lividus coles, in concreti sanguinis nigrorem paulatim emoriens. At muccus quem dixi, revulsa a terra volua citissime liquitur ac diffluit: quin et coles ipse non multo post flaccescit: idem virosum usqueadeo habitum efflat, ut vel totius cubiculi aerem sit interfecturus satiaturusque. Haec volua, quae vernaculo idiomate a rotunda, quam prae se fert, forma, *Ungers eijeren*, hoc est Manium sine daemonum ova, alii bufonum ova nuncupant, mensibus autumnalibus citius tardiusve pro diversa anni facie ac temperie disrumpi vomicae instar diffundique solet: quo tempore rectus inde scapus colesve exilit, illaesa volua exemptilis, ac tum quidem scroti faciem prope mentitur turgida voluae moles." rel. Bij Hooft in Geraert van Velsen zegt Simon de tooveraar:

Ik doe mijn *Eunjers* draven
Om middernacht en driesch de dooden uyt de graaven.

Kil. heeft *Ungheren* Holl. j. tooveren. *Ungher-hoere.* Holl. malefica, incantatrix, mulier diabolica. *Unghers* Hol. Maleficus, veneficus, diabolicus. Cats heeft in zijne Spoocklicfde *Eunjerwijf.* Bilderdijk Gesl. i. v. leidt het verkeerdelijk van Hongaar af. Het is niets anders dan het Hoogd. *unke*, rana portentosa, ons padde, waarvan sagen bekend zijn, en dat bij de ingredienten der alchymisten gebruikt werd. Junius zegt daarom te regt: »alii *bufonum* ova nuncupant."

F.

FEESTEN. (GODSDIENSTIGE). Even als alle volkeren, hadden ook de Duitschers, ten tijde des heidendoms, hunne godsdienstige feesten, waarvan nog eenige sporen zijn overgebleven, die wij thans beschouwen, zonder ons evenwel met de plegtigheden van den eerdienst in te laten, die wij afzonderlijk behandelen.

Reeds Tacitus geeft eene beschrijving van zoodanig feest, dat onder de Reudignen, Avionen, Anglen, Varinen, Eudosen, Suar-

donen en Nuithonen gevierd werd ter eere der moederaarde. Daar de Anglen en Varinen misschien ook in Nederland, en zeker in onze nabuurschap gewoond hebben, is dit feest misschien ook hier gevierd. Tacitus beschrijft het aldus, de morib. Germ. c. 40. »Est in insula Oceani castum nemus, dicatumque in eo vehiculum, veste contectum. attingere uni sacerdoti concessum. Is adesse penetrali deam intelligit, vectamque bubus feminis multa cum veneratione prosequitur. Laeti tunc dies, festa loca, quaecumque adventu hospitioque dignatur. Non bella ineunt, non arma sumunt; clausum omne ferrum: pax et quies tunc tantum nota, tunc tantum amata, donec idem sacerdos satiatam conversatione mortalium deam templo reddat. mox vehiculum et vestes, et, si credere velis, numen ipsum secreto lacu abluitur. Servi ministrant, quos statim idem lacus haurit." — Twee bijzonderheden zijn hier op te merken: een algemeene rust- en viertijd voor het geheele volk, en een feestelijke optogt of processie. Even zulke feesten en optogten met godenwagens heeft men nog in Indië. Het is waarschijnlijk, dat ook de overige voornaamste goden der Duitschers aldus bij zekere gelegenheden op wagens rondgevoerd werden, althans Tacitus gewaagt elders (Germ. c. 10) van zekere witte paarden, in heilige wouden bewaard, »quos pressos *sacro curru*, sacerdos, ac rex vel princeps civitatis *comitantur*, hinnitusque ac fremitus observant." Dit is alles, wat ons omtrent dit onderwerp door de Romeinen wordt medegedeeld; de latere geestelijke schrijvers geven ons meerdere berigten, die nog door de volkssprookjes en overlevering bevestigd worden.

Zoo maakt de Indiculus superst. et paganiarum in 743 te Leptines opgesteld, mede melding *de simulacro, quod per campos portant*, en *de pagano cursu, quem* yrias *nominant, scissis pannis vel calceis*. Men pleegde namelijk de goden over het veld rond te voeren, opdat zij een rijken oogst zouden schenken, gelijk men later met de heiligen deed.

Tot deze feestelijke optogten met godenwagens reken ik ook te behooren de volkssprookjes, die van hier en daar rijdende wagens spreken, vooral daar dit op sommige plaatsen geschiedt, waar de

overlevering wil, dat heidensche tempels gestaan hebben. De herinnering aan de oude optogten is waarschijnlijk daar langer dan elders levendig gebleven, maar eindelijk tot spokerij overgegaan. Ik stel mij de zaak dus voor, dat de bekeerde heidenen nog lang in den waan bleven, dat de goden hunne optogten en feesten bleven handhaven, maar daar de menschen hen verlaten hadden, bezochten zij dezen niet meer, en hielden hunne optogten des nachts en dikwijls in de lucht. Het is zelfs niet onwaarschijnlijk, dat na de invoering van het Christendom zoodanige optogten nog in het geheim en vooral des nachts plaats hadden, hetgeen door de plaatsen uit den Indiculus bevestigd wordt, en dat der sage voedsel gegeven heeft.

Sprookjes van zoodanige wagens zijn er nog verscheidene, vooral in het min bewoonde Drenthe en Groningen. Westendorp Myth. 2. 501 verhaalt van eenen *vurigen wagen*, met vier of zes honden bespannen, welke op de laan van de melkplaats van het voormalige klooster Rottum rijdt (oudtijds een heidensche tempel. Zie *Tempels*), waar zich thans het pastoriehuis bevindt. Nog van eenen *ijzeren wagen*, die een vreeselijk geraas maakt, en gemend wordt door eenen voerman van eene vreeselijke gedaante, rijdende tusschen Nijkerk en Letterbert, bij langs of van *Faan* (fanum?) langs de Dijkstreek naar Letterbert, alsmede ten oosten van den Wolddijk onder Noord- en Zuidwolde, houdende den koers zuidwaart. Een derde wagen komt van de omstreken van onder den dam, en gaat naar Carringezijl, en verder zuidwaart. Op de Drieborgerlaan, onder Hedum, rijdt insgelijks een *gloeijende wagen*, ook spoken er twee witte juffers. Kort daarbij ligt eene hoogte, Bargenheim geheeten, waar weleer een groot gebouw gestaan heeft.

Even zoo kent men in de Overbetuwe den *helwagen*, en eenen anderen te Overmeere in Belgie, die 's nachts van 12 tot 1 ure door de straten rijdt, en waaruit muzijk gehoord wordt. Wolf Niederl. sagen n°. 443, te Zwartewaal, in Zuid-Holland, den *oegstwagen*, en te S. Josse ter Noode, bij Brussel, den *koornwagen*. Wolf n°. 442, zie *Wodan*, op wien beiden misschien betrekking

hebben, wanneer wij overwegen, dat het in het noordelijke Duitschland eene oude gewoonte was, om bij den koornoogst eene schoof voor Wodans paard te laten staan. Grimm Mythol. 104. En hoewel deze aldaar, even als in het noorden, meer als ruiter gedacht wordt, gezeten op het achtvoetige ros Sleipnir, zoo doet de benaming *Woenswagen* voor den grooten beer toch aan eenen wagen van dien god denken. Doch deze processiën hadden waarschijnlijk niet bij alle feesten plaats, althans de schrijvers zwijgen er doorgaans van bij het beschrijven derzelven.

Er waren verschillende soorten van feesten. Behalve de volks- en zegefeesten, waarover wij thans niet behoeven te spreken, had men er ter eere van een of meerdere goden en vaste jaarfeesten. Ik weet niet of men somtijds eenen dag vierde ter eere van het gezamentlijke godendom, waarschijnlijk is het, dat men er twee of meer tevens huldigde, zeker, dat de voorname goden elk eenen afzonderlijken vierdag hadden. Dit laatste blijkt reeds uit de beschrijving, die Tacitus geeft van het feest der *Terra mater*. Het eerste laat zich gissen uit de uitdrukking van den Indiculus: *de sacris Mercurii vel Jovis. — De feriis quae faciunt Jovi vel Mercurio*, en blijkt nog nader uit hetgeen Tacitus van de vereering der goden, onder den naam *Alcis* gediend, opteekent. Germ. 43.

Wodan of Mercurius, als de hoofdgod der Duitschers, had zijne bijzondere vierdagen. Germ. 9. »Deorum maxime Mercurium colunt, cui *certis diebus* humanis quoque hostiis litare fas habent." De Indiculus vermeldt even zoo zijne feestdagen *feriae*, gelijk wij gezien hebben. Op welken tijd des jaars die gevierd werden, blijkt niet, doch vermoedelijk op den vierden dag der week, den *Woensdag*, en gewis op die plaatsen, waar hij tempels, altaren of heilige wouden had. Dus in Nederland te Woensel, d. i. Wodanslo, Woensdrecht en te Westcappel, zoo de daar vereerde Mercurius ten minste geen Romeinsche was, ook misschien te Oensel, te Veunsel in Limburg en bij Nijmegen. Zie *Tempels*.

Thunar had insgelijks zijne heilige dagen; behalve de Indiculus betuigt dit de geloofsprediker Eligius in eene leerrede. Audoeni

Vita S. Eligii, bij d'Achery Spicil. V. p. 215 sqq. »Nullus *diem Jovis* absque festivitatibus sanctis, nec in *majo*, nec ullo tempore *in otio observet*," waaruit schijnt te blijken, dat zijn feest in Mei gevierd werd. Zeer waarschijnlijk werd hij dan op eenen wagen rondgevoerd, immers in het noorden wordt hij als op eenen wagen varend beschreven, en draagt daarom den bijnaam van *ökuthórr*, d. i. wagenthor. Verg. Grimm Myth. 112. Zijn wagen is met twee bokken bespannen. Zouden hem misschien de *gloeijende* wagens behoord hebben, die nog hier en daar in ons land rijden? of welligt de hondenwagen te Rottum? Waar hij in Nederland vereerd werd, is niet met zekerheid te bepalen, ik gis op de zoogenoemde *Duivelsbergen;* men heeft er een in den omtrek van Nijmegen, ook zoo ik meen elders in Nederland. In Duitschland kent men nog verscheidene *Donnerberge*. Grimm Myth. 115. Verg. ook hetgeen deze schrijver over den Duivel zegt, aldaar bl. 549 volgg.

Van den noordschen god Freyr vind ik in Nederland slechts twijfelachtige sporen, daarom twijfel ik ook, of het Noordsche julfeest hier wel gevierd zij, behalve door de ingedrongen Noormannen. De woorden *joelen*, *gejoel*, *jolig*, kunnen van het lat. *joculari*, *jocus*, ons *jok* afstammen. Het eenigste wat op de oude viering van dit feest schijnt te doelen, is het spoken van Derk met den Beer in den kersnacht, waarvan men in de omstreken van Zutphen vertelt, want beide feesten werden op denzelfden tijd omtrent gevierd, waarom de kersdag in het Noorden nog heden den ouden naam van *jul* (*att jula*, kersdag vieren) behouden heeft (1).

(1) Het heidensche joelfeest werd in Scandinavie, te midwinter gevierd, en duurde drie nachten. Eerst koning Hakon, die Christen geworden was, verzette het op kerstijd. Olaf Tryggvas. saga C. 21. Fornm. Sögur B. I. s. 31. Kaupmannahofn. 1825. »Hann (Hakon) setti that i lögum at hefja jólahald thann tima sem Kristnir menn, ok skyldi thá huer madhr eiga maelis avl, en gjalda fè elligar, ok halda heilagt medhan jólin vynnist; en ádhr var jólahald hafit havkunótt, that er midhsvetrar nótt, ok voro thá haldin 3 nátta jól." — Midwinter is hier te lande nog zeer bekend. Westendorp Mythol. 286 spreekt van midwintervuren, in sommige gedeelten onzes lands, waarbij

Van de feesten der overige in Nederland vereerde goden vind ik weinige bijzonderheden. Verg. echter het aangeteekende op *Tempeldienst.* Ik ga dan over tot die feesten, welke op gezette tijden des jaars gevierd werden, zonder dat het blijkt, of zij ter eere van eene of andere bijzondere godheid waren ingesteld. Een bewijs, dat men onder het heidendom geene bepaalde wekelijksche feestdagen had ter eere der goden, vind ik in Olaf Tryggvasons sage c. 22. Fornm. Sögur I. 33. Hakon wilde op de volksvergadering het vieren van den Zondag en het vasten in zijn rijk invoeren. Maar de boeren waren daar zeer over verstoord. »Sögdhu ad vidh that mátti landit eigi byggja, en vinnumenn ok thraelar kurrudhu um that, at their maetti eigi vinna, ef their skyldi eigi mat hafa." d. i. Zij zeiden, dat hiermede het land niet bewoond kon worden, en de arbeidslieden en knechten morden, dat *zij niet werken konden, zoo zij geen vleesch kregen.*

Van de voornamere feesten zijn de volgende inzonderheid op te merken. Vooreerst de *Nieuwjaarsdag.* De oudste berigten van de viering daarvan, geven zoover ik weet, de geloofspredikers en daaruit blijkt eene godsdienstige feestvreugde. Eligius (bij d' Acherij Spicil. V. 215. 299.) waarschuwt zijne toehoorders." nullus in *kalendis Januariis* nefanda aut ridiculosa, vetulos aut cervulos aut jotticos (var. ulerioticos) faciat, neque mensas super noctem componat, neque strenas aut bibitiones superfluas exerceat." — Burchardus Wormat. Coll. decret. Colon. 1548 (1024) 1. 94. 10. 16. »Si quis *calendas Januar. ritu Paganorum colere*, vel aliquid plus novi facere propter novum annum, aut mensas cum lapidibus vel epulis in domibus suis praeparare, et per vicos et plateas cantatores et choros ducere praesumpserit, anathema sit. — 19 5. p. 195[d]." Fecisti quod quidam faciunt in *cal. Januar.* i. e. in oct. nat. dom. qui ea sancta nocte filant,

---

men dan groote tarwenbrooden bakt en drie dagen lang feest viert. Indien de schrijver zich niet vergist, door op Nederland toe te passen, wat elders plaats vindt, zou dit voor de viering van het joelfeest in Nederland pleiten. Dat vele landhuren op Midwinter verschijnen, is almede opmerkelijk.

nent, consuunt et omne opus quodcunque incipere possunt, diabolo instigante, *propter novum annum* incipiunt." Ib. p. 193[c] »observasti *cal. Januar.* ritu Paganorum, ut vel aliquid plus faceres propter novum annum, quam antea vel post soleres facere, ita dico, ut aut mensam tuam cum lapidibus vel epulis in domo tua praeparares eo tempore, aut per vicos et plateas cantores et choros duceres, aut supra tectum domus tuae sederes ense tuo circumsignatus, ut ibi videres et intelligeres, quid tibi in sequenti anno futurum esset, vel in bivio sedisti supra taurinam cutem, ut et ibi futura tibi intelligeres, vel si *panes praedicta nocte coquere* fecisti tuo nomine: ut si bene elevarentur, et spissi et alti fierent, inde prosperitatem tuae vitae eo anno praevideres."

Het is waar de meeste dezer verbodswetten, uit concilieacten en pauselijke decreten getrokken, gaan eigenlijk meer het Zuiden aan, maar het opnoemen daaronder van Duitsch bijgeloof, als Holda, Weerwolven, enz. bewijst, dat zij ook voor Germanie opgesteld werden en daar nu onder de boven opgegevene nieuwjaarsgebruiken ook zoodanigen voorkomen, die nog bij ons bestaan, t. w. het vieren van den dag en het bakken van nieuwjaarskoeken, zoo aarzel ik niet, dit op zijn gezag voor iets van heidenschen oorsprong aan te nemen, en dit zelfde geldt van Eligius, die bovendien ook hier gepredikt heeft. Deze spreekt ook nog bijzonder van nieuwjaarsgeschenken (Strenae) en van het maken van beeldjes in den vorm van oude mannen, herten en *jottici*, dat ik niet versta. Ons St. Nicolaasgebak wordt nog in allerlei gedaanten van menschen en dieren vervaardigd en misschien ook hier en daar de nieuwjaarskoeken. De *simulacra de consparsa farina* van den Indiculus, behooren misschien mede tot dien dag. Westendorp meldt nog Mythol. 269, maar zonder zijne bron te noemen, dat de huwbare meisjes onder de Noordfriezen op Westerlandsföhr het nieuwe jaar bij het kerkhof plegen in te dansen. Men weet overigens dat ook de Romeinen dezen dag met het geven van geschenken en dergelijken, vierden, en dat die feestgebruiken van daar naar Germanie gekomen zijn, met bijvoeging en wijzingingen naar den aard des Duitschen volks, komt mij niet onwaarschijnlijk voor,

daar Bonifacius in eenen zijner brieven aan Paus Zacharias (Epistt. ed. Serrarii Ep. 132), waar bij over de heidensche nieuwjaarsgebruiken bij de Thuringers, klaagt, dit vrij duidelijk zegt.

Sommige Duitschers, die te Rome geweest waren, wierpen hem namelijk tegen, dat daar ook heidensche feestgebruiken op nieuwjaarsdag plaats vonden: «affirmant, se vidisse annis singulis in Romana urbe et iuxta ecclesiam in die vel nocte, quando kalendae Januarii intrant, paganorum consuetudine ritus gentilium, et cantationes sacrilegas celebrare: et mensas illa die vel nocta dapibus onnerare et nullum de domo sua vel ignem vel ferramentum, vel aliquid commodi vicino suo praestare velle. Dicunt quoque se vidisse ibi mulieres pagano ritu phylacteria et ligaturas in brachiis et cruribus ligatas habere: et publice ad vendendum venales ad comparandum aliis offerre. Quae omnia eo quod ibi a carnalibus et insipientibus videntur, nobis hic et improperium et impedimentum praedicationis et doctrinae perficiunt." Men ziet, dat te Rome geheel dezelfde gebruiken in zwang gingen als in Duitschland, daar waren zij overblijfsels van het Roomsche heidendom dat, gelijk wij uit Ovidius en anderen weten den nieuwjaarsdag met luister vierde; in Duitschland integendeel melden ons de klassieke schrijvers desaangaande niets, het nieuwjaarsfeest valt op geen der drie groote jaarfeesten en de gebruiken zijn genoegzaam dezelfde.

In Februarij had mede een heidensch feest plaats. De Indiculus meldt *de spurcalibus in Februario* (1). Bijzonderheden zijn mij daarvan niet bekend, doch het komt mij hoogst waarschijnlijk voor, dat daaronder niet anders dan de vastenavondsvreugde te verstaan zijn, die van ouds onder het volk groote deelneming vonden en dikwijls tot uitspattingen aanleiding gaven. Hoezeer die volksvermakelijkheden niet door de kerk waren ingesteld, kwamen zij na de invoering des christendoms van zelf in gebruik, men wilde nu nog eens regt vrolijk zijn en het leven volop genieten, eer men tot de lange ontbering en den langen rouw der vaste overging.

(1) Februarij heet *sprokkelmaand*. Komt dit wel van sprokkelen?

Oude heidensche gebruiken mengden zich hier van zelf onder, die de geestelijkheid met leede oogen aanzag en daarom mede onder de *superstitiones et paganiae* in den Indiculus opnam. Hiertoe breng ik een verhaal van het rondvoeren van een schip in ettelijke dorpen, dat ons Rodulfus in het chronicon abb. S. Trudonis L. XI. bij d' Achery Spicil. VII. p. 501-505 (ed. Paris 1626.) of II. p. 704-706 (Par. 1723) heeft nagelaten en door Grimm, Myth. 159 geheel overgenomen wordt. Dit verhaal houdt kortelijk in, dat omstreeks het jaar 1133, in een woud bij Inda in Ripuarie (later Cornelimunster bij Julich) zeker landman, met toestemming der overheid en hulp van andere lieden van zijnen stand, een schip bouwde en daaronder wielen aanbragt, zoodat het voortgetrokken kon worden, waarop het door wevers met touwen naar Aken gebragt werd; hier werd het ontvangen *cum utriusque sexus grandi processione* en verder naar Maastricht gevoerd, waar men het kalfaterde en er een mast en een zeil opzette, en het toen weder naar Tongeren en Looz zond, overal onder groot gejuich, zang en dans rondom het schip; de wevers werden gedwongen het schip te trekken en te bewaken, waarvoor zij van elk die het aanraakte, een pand mogten nemen. De overheid liet dit toe, maar de geestelijkheid verhief er zich krachtig tegen, noemde het schip *malignorum spirituum simulacrum, diaboli ludibrium*, gebouwd *gentilitatis studio*, waarin *maligni spiritus* woonden. De kronijkschrijver verhaalt met verontwaardiging »concrepabant ante illud, nescio cujus potius dicam Bacchi an Veneris, Neptuni sive Martis, sed ut verius dicam, ante omnium malignorum spirituum execrabile domicilium genera diversorum musicorum, turpia cantica et religioni Christianae indigna concinentium." — Hij voegt er bij: «Maligni spiritus, qui in illa ferebantur, disseminaverant in populo quod locus ille et inhabitantes probroso nomine amplius notarentur, apud quos remansisse inveniretur." — De schrijver verzuimt, wel is waar, te melden, in welke maand deze optogt plaats had, maar wanneer wij dit verhaal met andere latere berigten vergelijken, wordt het hoogst waarschijnlijk, dat het in februarij, omtrent den vastelavond, geschied is. Een

Ulmer raadsprotocol van 1530, bij Grimm. t. a. p. bevat evenzoo: »item es sol sich nieman mer weder tags noch nachts verbuzen, verkleiden, noch eenige *fassnachtkleider* anziehen, ouch sich des herumfarens des pflugs und *mit den schiffen* enthalten, bei straf 1 gulden." Dit gebruik heeft vooral in Nederland lang stand gehouden, men noemde het *het narrenschip* of *die blauwe scute.* Zekere Jacob van Oestvoren schreef in 1413 een gedicht *van der ghilde in der blauwer schuten*, dat thans nog onuitgegeven op het rijksarchief te 's Hage berust. Hij stelt voor eene blaauw geverwde schuit, waarin alle dwazen en losbandige lieden worden opgenomen en vat die gelegenheid aan, om het ellendig einde van verkwisting en losse zeden te schilderen. Evenzoo vond ik nog in eene stedelijke rekening van Nijmegen van 1550, dat de regering *den schipgezellen, die metter blauwer scute omvoiren*, op vastenavond, eene vereering gaf. Eene afbeelding van zoodanige *blaauwe schuit* met gekken opgevuld, uit de 17e eeuw, berust op de koninklijke boekerij. Van denzelfden aard was het zoogenoemde *narrenschip*, dat Dr. Sebastiaan Brand in Duitschland in de 15e eeuw bezong, waarvan in 1500 te Parijs eene Nederduitsche vertaling verschenen is, met houtsneden; daar ziet men een dergelijk schip afgebeeld met het volgende opschrift:

Die stierman van den scepe.

Hoort, hoort, ghi sotten, ghi dwasen, ghi dorren,
Der narren scip wilt hem gaen porren (d. i. zal vertrekken.)
Elc haeste hem dier wilt inne varen,
Men driincter, men sciincter, men speelt er op snaren,
Men heischt er gheen gheld, ten zi ten hende,
Met lanc te borghene, ic menighen scende.

Ik vind geen' genoegzamen grond om ook deze *spurcalia* uit Italie af te leiden, ofschoon de Romeinen ook om dien tijd feesten hadden, maar het waren *parentalia*, *februa*, geheel verschillend van de carnavalsvreugden in Duitschland, en hoewel men in Italie ook reeds zeer vroeg het carnaval gehad heeft en ook daar heidensche gebruiken bij plaats hadden, zoo kan men echter deze plegtigheid zeer goed uit Duitsche zeden verklaren, onmatigheid

in eten en drinken, was eene Duitsche ondeugd, en dit was het voornaamste, waarmede men zich dan bezig hield; maar een Duitsch heidensch feest kan ik in die maand niet aanwijzen, tenzij men het berigt van de Hervararsage s. 124 ed. kop. hierop toepasse, dat bij de Reidgothen in februarij een feest aan Frey gewijd gevierd werd, en dat van Olaus Magnus Hist. gent. Sept. s. 140, van het Zweedsche *distinget* in die maand. Vgl. ook Finn Magnusen Eddalaeren 4. 152, en Keysler ant. sel. p. 367.

In de maand maart vierde men de lentenachtsevening, als den aanvang der lente. Dit gebruik, dat vooral bij Slavische volkeren voorkomt, was zeker ook hier en elders niet onbekend. Men zal er nogtans nadere narigten uit den ouden tijd voor moeten opzoeken.

Hierop volgt thans het paaschfeest, dat men wil, dat voor eenen ouden heidenschen vierdag in de plaats gekomen zou wezen. Beda namelijk, een Angelsaxisch schrijver der 8e eeuw, meldt dat zijne landgenooten ten tijde des heidendoms alsdan het feest der godin Ostra vierden; de temp. ratione Cap. 13. »antiqui Anglorum populi — gens mea — apud eos Aprilis Esturmonath, qui nunc paschalis mensis interpretatur, quondam a dea illorum, quae Eostra vocabatur, *et cui in illo festa celebrantur*, nomen habuit, a cujus nomine nunc paschale tempus cognominant, consueto antiquae observationis vocabulo gaudia novae solemnitatis vocantes." — Tot bevestiging dezer opgave dient, dat paschen in Duitschland en dat bewijsbaar reeds ten tijde van Karel den Gr. *ostern*, *osterfest* (oudhoogd. *ôstarâ*) heette Verg. Grimm. Myth. 181. In Nederland heeft echter het feest nooit dien naam gedragen; onze oudste schrijvers noemen het altijd paschen. Uit plaatsnamen is geen bewijs te trekken; men vindt er verscheidenen met oost, ooster zamengesteld, zelfs reeds in de 9e en 10e eeuw, maar dit heeft ook plaats met de overige windstreken. Het verdient echter opmerking dat een berg bij Lochem de *Paaschberg* heet; heeft die naam welligt den vroegeren van Oosterberg vervangen? Ook vindt men in eene instructie van hertog Maximiliaan en hertogin Maria voor

de hertogelijke officieren van Braband, van 29 Nov. 1478 in het placcaatboek van Brab. IV. bl. 395 volgg. art. 18. van inquisitien en informatien gewaagd, die men gewoon is alle jaren te doen, en die men heet *oostwaarheden* of eeningen; mogelijk omdat men die omstreeks paschen hield, en dat men inderdaad gewoon was om dien tijd de eening te houden, blijkt onder anderen uit eenen brief van den jare 1169, waarin vermeld wordt van de drie generalia placita, die te Empel gehouden werden *omtrent paschen*, daags na S. Remigius en omtrent kersmis, en uit een privilegie van hertog Jan III van Braband van 12 Jan. 1329, waarbij voor 's Hertogenbosch drie jaargedingen bepaald worden, 's maandags na dertien dag, 's maandags na besloten *paschen* en 's maandags na S. Jan Baptist. Zie Ackersdijk over het ontd. van misd. in de N. Werken van Ned. Lett. 2. 1. bl. 8. Andere voorbeelden bij Grimm, Rechtsalterth. 821 ff. verg. met 245. Iets eigenaardigs bij dit feest is, dat men gewoonlijk op den paaschmaandag den maaltijd doet met eijeren en krentebrood, dat de bakkers dan aan hunne kalanten ten geschenke zenden, ook plegen de kinderen dan met geverwde eijeren te werpen. Merkwaardiger nog zijn de paaschvuren die in Gelderland, Overijssel en elders ontstoken worden, en waartoe op de dorpen de kinderen veelal vooraf het hout bij de landlieden inzamelen. Dan dansen zij er om heen onder het zingen van vrolijke gezangen. Misschien hebben deze paaschvuren hunnen oorsprong te danken aan het heidensche *nodfyr*; waarvan de Indiculus XV, «de igne fricato de ligno, id est nodfyr," dat nog hier en daar in Duitschland bekend is. Men meende namelijk dat het vuur, door langen tijd onder het volk door aansteking en mededeeling onderhouden te zijn, eindelijk zijne oorspronkelijke reinheid verloor (even als de moeder aarde door haren langdurigen optogt onder de menschen); daarom werd dan op eenen bepaalden tijd alle vuur in een dorp, gebluscht en door wrijving, nieuw voortgebragt. Zie daarvan uitvoerig Grimm. Myth. 340 ff. Ook verdient het nog opmerking dat de dag na paschen nog heden door de ambachtslieden gewoonlijk

in ledigheid en met drinken doorgebragt wordt, hetgeen zij *paasch drie* noemen. De heidensche feesten duurden drie dagen.

Het Meifeest was mede een geliefkoosde vierdag, doch ik durf niet verzekeren, dat hier een godsdienstfeest ten grondslage ligt; niets wettigt, dunkt mij die onderstelling; intusschen wil ik de gebruikelijke feestviering kortelijk vermelden, misschien brengen verdere nasporingen den godsdienstigen oorsprong aan het licht.

In de noordsche mythologie worden zomer en winter als twee reuzen beschreven; *Sumar* de zoon van Svåsudhr is vriendelijk en vrolijk, *Vetr* de zoon van Vindlòni of Vindsvalr (de windbrengende, windkoele) de vochtige, grimmige. Waarschijnlijk werden beiden ook als eigen namen gebruikt. *Wintreshovo* vind ik in een charter van 976 bij Kluit II. Cr. 2. n°. 10 Een dorp *Winterswijk* ligt in Gelderland, *Sumaronius* leest men op eenen Nehalenniasteen.

Met mei rekende men onder de Duitsche volkeren het begin van den zomer en vierde daarom den eersten dag dier maand. Grimm beweert Myth. 438, dat men daarvoor geenen vasten dag bepaald had en dit slechts naar toevallige teekenen vaststelde, b. v. de komst van de eerste zwaluw of ooijevaar, of het bloeijen van het eerste viooltje. In Nederland, geloof ik, was het anders, waarvan het spreekwoord: eene zwaluw maakt nog geenen zomer: de eerste Mei bepaalde hier den aanvang des zomers en geen andere dag werd als zoodanig gevierd. (1)

Ik zal eerst het meifeest beschrijven, daarna handelen over de verheerlijking van den zomer.

(1) In het noorden werd het almede niet overal gelijktijdig gevierd; uitvoerig handelt daarover Finn Magnusen, Eddalaeren og dens Oprindelse. Kbhvn. 1824. 2. 150 en 179. In Noorwegen vierde men in later tijd als zoodanig den 14. april, in IJsland eenen donderdag van den 19. tot den 25. april, in Zweden en Denemarken thans den eersten mei, in Finland den 23. april. Er werden dan even als hier meiboomen geplant, met bloemkransen behangen, die staan bleven, opdat het landvolk er des zondags om zou kunnen dansen.

Op den eersten meidag werden oudtijds overal, en nog hier en daar op het land, vooral in Gelderland en Overijsel, meiboomen geplant, daar verzamelde zich dan de jeugd en danste er in rondedansen omheen, onder het zingen van het meilied of het zoogenaamde *patertje:*

Daar ging een pater langs de kant
Hei! 't was in de mei! enz. (1)

De volksdichters in alle onze gewesten hebben om strijd het meifeest bezongen. In de Gendsche verzameling van volksliederen, gelijk Mone die opgeeft: Ubers. der altholl. Volkslit. s. 204 komen alleen dertien meiliederen voor, en twee in de Antwerpsche, behalve de allegorische; b. v. in den Gendschen bundel: van den Meijboom op Calvarien." Van Jezus den Meiboom." «Meilied van de zeven sacramenten," en eene menigte van dien aard, uit de 18e - 15e eeuw, toen de mistieke Mariadienst zich vermeide in Maria als de meiboom voor te stellen, door wie alle goed- en lief'lijkheid in de wereld kwam. Verg. Hoffmanns Hor. Belg. P. 1., maar ook in gewone meiliederen was onze oudere letterkunde zeer rijk, zooals nog blijkt uit de menigte melodien, die daarvan opgegeven worden, en den aanvang van het oude lied mededeelen; zie hier eenigen, volgens Mones opgave, bl. 207. volgg.
De mei staet nu schoon ghebloeyt.
Den lustelycken mey is nu in zijnen tijd.
De meysche jeucht die doet ons alle vreucht oorbooren.
Den coelen mey is nu in tijden.
Den mey staat vrolick in syner tijd.
Den mey als al de vogels singhen.
Den mey, den mey, koel is den mey.
Het naket eenen mey, so lustelijck eenen mey.
Wie sal ons dat lieve langhe jaer, den mey met vreuchden singen.
Wij willen den mey ontfanghen met grooter eerwaerdigheyt.
Wij willen den mey gaen houwen, enz.
Hieruit blijkt overvloedig van de geestdrift, waarmede het mei-

(1) Voorbeelden uit Gelderland van de 15e en 16e eeuw bij van Hasselt Kron. van Arnhem bl. 33 en Arnh. oudh. 1.232.

feest van ouds gevierd werd, maar nog niet, dat men er eenige godsdienstplegtigheden aan verbond, vooral niet zoodanigen, die van het heidendom afkomstig waren. Wilde men beweren, dat Maria ook hier eene vroegere godin vervangen had, b. v. Holda, zoo zou men moeten aantoonen, dat de eerste mei een Mariafeest geweest is. Men heeft ook verkeerdelijk de oude *Campi Madii* der Frankische vorsten hiermede in betrekking gebragt, want vooreerst dagteekenen die niet van den heidenschen tijd, maar zijn in 755 door Pepijn. van maart op mei gebragt; ann. Petav. ad. h. a. «venit Thassilo ad martis campo et mutaverunt martis campum in mense mayo." Verg. app. cont. 2. Fredeg. Ook werden die niet zoo zeer op den eersten mei, als wel ter gelegenheid van het pinksterfeest gehouden, zooals behalve uit de kronykschrijvers ook uit de romans bekend is; enkele wijsdommen noemen S. Walburgis, maar dit kan toevallig zijn, of aan plaatselijke omstandigheden toe te schrijven. Merkwaardiger is de sabbat der heksen op den Bloksberg op Walburgisnacht, (1 Mei) dat een zeer oud Duitsch bijgeloof is, maar hier niet bekend, ten minste vind ik er geene sporen van, alleen geeft Westendorp op, dat wie den eersten mei vuur leent, voor eene heks gehouden wordt, maar hij meldt niet of dit inlandsch bijgeloof is. Myth. 155,257.

Het is ontwijfelbaar, dat men dit meifeest als den aanvang des zomers vierde. In een geestelijk meilied der 16ᵉ eeuw, leest men b. v.:

Hoe lustich staet den Mey nu in saysoene
Ghebloesemt fier, met bloemkens gracieus

. . . .

Ons is den nacht der duysterheyt ontvaren,
Den *somer soet verschijnt* door Christum jent.

Hetzelfde denkbeeld heerscht in de meeste oude liederen. Van daar, dat men ook met het meifeest de zegepraal van den zomer over den winter verbond, die men zelfs als twee kampers verbeeldde, waarvan de laatste in eenen kamp overwonnen werd. Zoo wordt het uitdrukkelijk voorgesteld in een oud spel *van den.*

winter ende van den somer, in Hoffmanns Horae Belg. 6. 125 ff *Her somer* en *Her winter* twisten daar om den voorrang en willen het door eenen kamp beslechten, tot dat vrouw Venus tusschen beiden treedt en hun leert, dat zij broeders zijn en «deen en mach sonder dander niet wesen." Hoffman meent, dat dit stuk eene navolging is van den beroemden *Cuculus*, gewoonlijk aan Beda of Alcuinus toegeschreven, mij komt dit niet zoo voor. Van dezen kamp tusschen zomer en winter geeft Grimm uit Duitschland en elders eene menigte voorbeelden op Myth. 438 ff.

Beduidend was het daarop volgende pinksterfeest, wanneer de vorsten hof plagen te houden, gelijk in alle oude romans verhaald wordt b. v. Reinaert vs. 41.

Het was in enen sinxendage
Dat beide bosch ende hage
Met groen ende loveren waren bevaen.
Nobel die coninc hadde gedaen
Sijn hof craieren overal.

Ferguut vs. 1.

Die coninc Aertuer hadde hof
Gebouden, daer hi groten lof
Eens sinxen dages hadde ontfaen. (1)

Sporen van heidenschen eeredienst vind ik echter geene. Thans heerscht nog slechts het gebruik, dat echter vermindert, dat arme lieden een kind een zakje omhangen en met bloemen en linten opschikken, somtijds zelfs met een ezel daarbij, die een paar versierde manden draagt, waarover de pinksterboog hangt, en zij zoo langs de deuren gaan om giften in te zamelen; men noemt dit een' pinksterbloem. Grimm brengt ook dit in verband met de vereering des zomers. Het werd (maar te vergeefs) in 1693, 1695 en 1698 te Arnhem verboden. Van Hasselt Arnh. oudh. 2.232. Daarop volgde het feest van S. Jan, of midzomer dat zeer waarschijnlijk van heidenschen oorsprong is. In vele

---

(1) Dit gebruik komt reeds in de Wallische Arthurliederen voor. Zie S. Martin die Arthursage u. s. w. s. 249.

oorden van Duitschland, vooral naar het Zuiden heen, ontsteekt men dan vuren, even als in het Noorden op paschen. Dit geschiedde ook hier. In 1515 stak Karel V. te Hage zelf het S. Jansvuur aan. Gachard sur les arch. de Lille, p. 255. Het schijnt, dat men dit vuur dikwijls door wrijving ontstak en noodvuur noemde. In Gelderland was het dan, nog in de 17ᵉ eeuw, de gewoonte, meitakken aan het venster te hangen, ter afwering van ziekte. Zie *Tooverijen*; insgelijks gebruikte men daartoe het zoogenoemde S. Janskruid en moesten de wichelroeden op S. Jans nacht gesneden zijn. Ik zou hier mede kunnen spreken van den vermaarden S. Jansdrank of S. Jansminne, ook S. Geerdenminne en S. Jansgeleide, doch Huydecoper, Alkemade, Grimm en anderen hebben daarover uitvoerig genoeg gehandeld, zoodat ik tot hen verwijzen mag.

Het was natuurlijk, dat men bij feestelijke zamenkomsten, zijne afgestorvene of afwezende vrienden gedacht, doch dit was daarom nog geene godsdienstige plegtigheid. Zoo plag de zoon, na 's vaders begrafenis, op het doodmaal, diens *minne* d. i. gedachtenis (Deensch *minde*, Zweedsch *minne*; verg. het Lat. *memini*) te drinken, gelijk Tegner het in zijne Frithiofssaga beschrijft:

Midt blandt kämpar ook gästernas mängd, som kommit till grafól
Frithiof, en sörjande värd, med ögon fyllda af tårar
Drack på fädernas vis sin faders minne, ock hörde
Skaldernas sång till hans lof, ett dundrande Drapa.

Zie ook Olaf Tryggvas. saga c. 85.

Evenzoo heeft men nog in Noordbraband, Friesland en elders de doodmalen en lijkbieren, en misschien wordt er nog de minne van den overledene gedronken. Hierbij denkt men aan de woorden van Tacitus: «Feminis lugere honestum est, viris meminisse." Doch dit minnedrinken werd eene offerande, wanneer men den beker aan de goden bragt. Eene treffende bewijsplaats daarvoor geeft ons de saga Olafi Trijggvasonar C. 141. Fornm. Sögur. 1.280 bij het verhaal, hoe koning Olaf de boeren wilde bekeeren:" á naestu nótt, ádhr thingit skijldi vera, vitradhist hinn heilagi Martinus biskup Olafi konungi í svefni ok segir sva: that hefir verit hattr manna hèr í landi sem vidha annarstadhar, thar sem

heidhit fólk er, at Thór ok Odhni er avl gefit, ok *Asum ero full eignut*, thar sem samdrykkjur edhr gildi ero haldin, en nú vil ek at thú látir hinn veg til skipta ad veizlum edhr samkundum, thar sem fyrir minnum er maelt, at sá úvandi leggist sem ádhr hefir verit, en thú látir *mik nefna til minna medh gudhi ok hans helgum mönnum*, en ek skal stydhja ok styrkja thitt erendi á morgin." d. i. den naasten nacht voor de volksvergadering, verscheen de H. bisschop Martinus den koning in den slaap en sprak aldus: »het is hier te lande gelijk elders waar heidenen wonen, het gebruik geweest, dat men Thor en Odin bier geeft en den Azen volle bekers toebrengt (ero full eignut) waar drinkgelagen of gilden gehouden worden, maar nu wil ik om het onbetamelijke dat vroeger geheerscht heeft af te schaffen, dat gij bij gelagen of zamenkomsten, waar van minnedrinken (minnum) gesproken wordt, mij laat noemen ter minne met God en zijne heilige mannen, en ik zal morgen uwe onderneming ondersteunen en sterken." — Dus kwamen ook hier weder de heiligen in de plaats der goden, en zoo moet het dan ook met S. Jan, S. Geerte en S. Steven zijn, dien men in Friesland op zijnen feestdag eenen beker bier bragt, *S. Steffens hoorn* genoemd. Hamconius Frisia p. 68[b]. Verg. aldaar p. 8[a] waar hij over den oorsprong van dien hoorn en van de *Friesche patiele* handelt. Het is opmerkelijk dat nog in 1596 de kerkenraad te Arnhem verzocht, dat het drinken op iemands gezondheid" *als eene Heidensche afgodische superstitie zijnde*, mogt worden afgeschaft, van Hasselt Kron. van A. bl. 245.

Dit alles wijst, dunkt mij, den ouden luister van het midzomerfeest aan. Ook de groote volksvergaderingen werden veelal op dien tijd gehouden, doch niet overal op denzelfden dag. In het noorden had het groote offerfeest plaats *at sumri*, Ynglingas. c. 8. Zonder nadere bepaling. Vgl. echter Grimm. R. A. 828.

Westendorp en anderen hebben ook de herfstnachtevening, allerheiligen (1 November), S. Maarten en S. Nicolaas voor oorspronkelijk heidensche feesten gehouden, maar de gronden

daarvoor bijgebragt, zijn zeer onvoldoende. (1) Het eenige wat met zekerheid heidensch kan genoemd worden is het joelfeest, dat na de verandering van godsdienst, in het kersfeest veranderde. Het is evenwel niet geheel zeker of dit joelfeest verder dan in Skandinavie gevierd werd, gelijk ik boven reeds opmerkte; alleen schijnt het rondrijden van *Derk met den beer* in het Zutphensche daarvan een overblijfsel te zijn. Zutphen behoorde oudtijds onder het Saxenland en welligt bleef het daar langer in staat dan bij de Frankische stammen. Echter vind ik nog een opmerkelijk gebruik in het overige van Gelderland, dat reeds van ouden tijd dagteekent. In een charter van 1264, zijnde eene uitspraak der schepenen van Susteren, bij Bondam Charterb. I. n°. 115 leest men: »Item quivis Forestariorum *in festo Nativitatis Christi* tenetur habere arborem aridam ad comburendum in domo sua." Waarbij B. aanteekent: «Deze diende oudtijds tot de zoogenaamde *kerst-stobbe*, welke op kerstavond aan den haard gelegd werd, hoedanige gewoonte onder de landlieden op sommige plaatsen van Gelderland nog niet geheel in onbruik is geraakt. Zoude dit geene oude heidensche gewoonte zijn? In Frankrijk heeft men evenzoo de *souches de noel*.

FLABBAERT. Een alf of kabouter in Belgie bekend, dien men zich als rood van kleur voorstelt. Hij spookt in het open veld en plaagt de genen, die roekeloos spreken. Zie Wolf Niederl. sagen No. 574. De naam schijnt eveneens gevormd als crayaert, clappaert, crigelaert, ruselaert, lustichaert. *Flabbe* is bij Kil. alapa.

FLERUS. Een kabouter te Lessingen bij Ostende berucht. Hij nam naar willekeur menschen- of dierengedaante aan. In zekere pachthoeve, waar hij zijn verblijf hield, deed hij den bewoner vlijtig alle huisdiensten. Wanneer de plaats geschrobt moest worden,

(1) Het verdient echter opmerking dat in Schotland de feeën eene jaarlijksche zamenkomst houden op Allerheiligen avond, Walter Scott Minstrelsy. 2.179.

droeg hij water aan; was het paard ziek, zoo liet hij zich voor den ploeg spannen en hij arbeidde beter dan iemand, zoodat het den landbouwer hierdoor zeer goed ging. Daarvoor gaf men hem een weinig melk met suiker; maar toen men hem eens trachtte te bedriegen en hem look in de melk deed, nam hij dit kwalijk en vertrok voor vast, uitroepende:

Melk en look!
Flerus verhuist
En 't geluk ook.

Kunst- en Letterblad 1840, bl. 51. Wolf, No. 216.

FOSITE. Op een eiland in de Noordzee aan de Friesche kust gelegen, niet verre van den mond der Elve, werd door de inwoners, die Friezen waren, de god Fosite of Fosete gediend. Men houdt daarvoor het tegenwoordige Helgoland, eenigen willen echter, dat men er Ameland door verstaan moet. Deze God bezat er ten tijde der geloofsbekeering, heiligdommen en eene heilige bron; rondom graasde gewijd vee, dat niemand aanroeren mogt, gelijk men uit de wel ook niet anders dan zwijgend dronk. Het oudste berigt van dit alles geeft ons Alcuinus, de leermeester van Karel den Gr. († 804) in vita S. Willebrordi, die er het eerste het evangelie predikte in het begin der 8ste eeuw. Hij noemt den god *Fosite*, het eiland *Fositesland.* Zie de plaats beneden op *Tempels.* Na W. kwam Ludgerus hier, omstreek 785, hij predikte met beter gevolg dan zijn voorganger. Alfridus (†849) geeft ons in zijne biographie daarvan berigt (Pertz 2. 410): «ipse vero in confinio Fresonum atque Danorum ad quandam insulam, quae a nomine dei sui falsi *Fosete*, *Fosceteslant* est appellata.... pervenientes autem ad eandem insulam, destruxerunt omnia ejusdem *Fosetis* fana quae illic fuere constructa et pro eis Christi fabricaverunt ecclesias. Cumque habitatores terrae illius fide Christi imbueret, baptizavit eos cum invocatione sanctae trinitatis in fonte, qui ibi ebulliebat, in quo sanctus Willebrordus prius homines tres baptizaverat, a quo etiam fonte nemo prius haurire aquam nisi tacens praesumebat." Een ander levensbeschrijver

diens Heiligen mede uit de 9de eeuw, herhaalt dit: (Vita S. Ludg. C. 18. bij Surius de prob. SS. vit. Mart. 256) «Cupiens autem (Ludgerus) et aliis gentibus euangelium annunciare et Dei afferre notitiam, cum Imperatoris consilio profectus est ad quandam insulam in confinio Fresonum et Denorum, quae a quodam *Fosete*, quem stulta gentilitas Deum aestimabat, *Fosetesland* appellabatur .... Tantam autem Deus potentiam verbis eius tribuit, ut omnes insulanos fidem Christi confessos, in uno illic fonte baptizaverit, *Fosetis* fana destruerentur, fabricarentur ecclesiae." Deze berigten worden nader bevestigd en toegelicht door Adam van Bremen, eenen schrijver der elfde eeuw (De situ Daniae, bij Lindenbrogius Script. rer. germ. sept. p. 56.) Archiepiscopus de suis clericis ordinavit in Sliaswig Ratolfum, in Seland Willelmum, in Finne Eilbertum, quem tradunt conversum a piratis, *Farriam* insulam, quae in ostio fluminis Albiae longo recessu latet, in Oceano primum reperisse, constructoque ibi Monasterio fecisse habitabilem. (1) Est enim feracissima, frugum ditissima, volucrum et pecudum nutrix, collem habet unicum, arborem nullam, scopulis includitur asperrimis, nullo aditu nisi uno ubi et aqua dulcis, locus venerabilis omnibus nautis, praecipue vero piratis. Unde nomen accepit, ut *Heiligeland* dicatur. *Hanc* in vita sancti Willebrordi *Fosetisland appellari* didicimus, quae sita est in confinio Danorum et Fresonum. Sunt et aliae insulae sed nulla earum tam memorabilis." Uit dit laatste meen ik te mogen opmaken, dat deze schr. niet geheel zeker was, of Helgoland, Farria en Fosetesland hetzelfde was, en dat hij het vooral daarom geloofde, omdat dit eiland op de grens tusschen Denen en Friezen gelegen was. Na hem vinden wij eerst van dit eiland melding in des onechten Marcellinus vita S. Suidberti *geschr. omtrent* 1370 *volgens Ghesquiere*, Cap. 7. «In *Fostelandia* insula sacerdotes Dei suggestione S. Wigberti convenientes, profana statim delubra Jovis et *Fostae* de-

(1) Farria wordt ook genoemd in eenen brief van paus Gregorius IV, ter bevestiging van den aartsbisschop Ansgarius (ten jare 835), in de Privil. archiecl. Hammaburg. bij Lindenbrog. Rer. Germ. Scr. 126 en in brieven van keizer Frederik van 1158, ibid. p. 158 en 161.

struxerunt .... Radbodus vero rex audiens idola sua destructa a Christianis, iratus valde, atque injuriam deorum suorum ulcisci disponens, S. Wigbertum, quem dudum noverat Christianum unum ex consociis sanctorum diro tormento jugulari jussit." (1) In de vorige berigten werd de god *Fosete* gen. *Fosetis* genoemd, hier *Fosta* gen. *Fostae*, hetgeen doet vermoeden, dat de schr. aan eene godin dacht, en welligt is hieruit die dwaling der lateren ontstaan, die meestal van de godin Fosta of Phoseta gewag maken. Zoo vindt men in Clarkes travels p. 3. s. 1. p. 8 eene oude kaart van Helgoland, waarop een templum *Fostae* vel *Phosetae* a. 768 en een templum *Vestae* a. 692, die eerst in de 17de eeuw opgemaakt is. Zie Grimm Myth. 2e aug. 1.212. De Friesche kronijk, die in 1597 door Andreas Cornelius van Stavoren uitgegeven is, en wier aanvang op naam gaat van Occo van Scharl, een schr. zoo men wil, van de 10de eeuw, vermeldt echter nog (B. 2. fol. 18), dat op Ameland de afgod Foste vereerd werd, en dat Hajo, heer van dat eiland, zijnen tempel ten jare 866 tot een klooster vertimmerde. Ditzelfde berigt Hamconius Frisia 1623, p. 76a.

Hunc (Martem) vetus Othinum vocitavit Gothus, et inde,
Litterula abjecta, nomen fecere diei
Teutones, ast Frisii *Fostam* dixere vetusti,
Desumpto a duro ni fallor nomine pugno,
Insula Radbodi vetus huc habitatio primi
Sacra fuit templo, fuit olim nomine sacra;
Unde etiam vulgo est nunc Heiligelandia dicta,

(1) Beca (omstreeks 1350) de Episc. Traj. in S. Willebrordo, p. 9 ed. Buch. "Morabatur autem Radbodus Rex apud insulam *Fosetenland*, quae valde solennis erat propter superstitiosam sectam Idolatriae: ubi sacerdos Dei Willebrordus prophana delubra Jovis destruxit, et tres homines satanae pompis abrenuntiantes, baptizavit." Dit berigt schijnt uit Marcellinus geput, wiens werk dus vóór 1350 moet zijn geschreven, of hij heeft met Beca zijn berigt uit eene ons thans onbekende bron ontleend. De heer Hermans gesch. mengel. 1. 28, stelt Becas dood in 1394, doch zijne bewijzen zijn vrij zwak.

Quae tamen et multis Amlandia creditur esse,
De qua coenobicae Divum pepulere catervae,
Justaque nonnullis, Busae, Bantaeque propinque,
Insula, vel Fostae forte haec quia nomen adumbrat
Vel quia Radbodi vetus huc fert semita regis,
Qua solet in Frisiam discurrere promptus utrumque.

en pag. 97[b] teekent hij aan: »Fosta Frisiorum Mars fuit, licet quidem Vestam fuisse putent," en hij beschrijft hem »teretique sarissa et galea armatum;" misschien omdat hij er Mars door verstond. De N. Friesche kronijkschrijvers noemen schier eenparig eene godin Phoseta of Phoste; zoo Heimreich (17[de] eeuw) Nordfr. Chron. s. 188 ff. Arnkiel Kimbr. Heiligth. s. 90 en P. Saxe de reb. Fris. Sept. 1. 1. bij Westphalen Mon. ined. T 1. deze laatste is geheel in de war. Zie zijne opgaaf beneden op Wodan. Hij onderscheidde *Phosetum*, *Phoseta* of *Phosta* en *Vesta*, en geeft eene afbeelding van Phosetum als een naakt man, met twee vleugels, eenen helm op het hoofd en een schild aan den linker arm. Phoseta als eene vrouw met lang haar, blootshoofds, en een kleed met korte mouwen en muilen aan, in de regterhand een pijl en in de linker drie korenaren. Misschien zijn deze afteekeningen gemaakt naar de drie Friesche afgodsbeelden, welke Kempius in het laatst der 16[de] eeuw te Utrecht onder de archieven van het kapittel van Sint Marie zag en die waarschijnlijkst in het begin der tegenwoordige eeuw verloren gegaan zijn, zonder dat men omtrent derzelver aard, oorsprong en ouderdom eenige nadere bijzonderheden weet.

Men ziet hieruit, hoe verbasterd de overlevering geworden is, doordien de schrijvers elkander copieerden, en er gedurig bijvoegden en misschien ook op duistere volksoverleveringen afgingen. Duitsche mythologen, Mone, Graeter, Grimm hebben daarentegen in Fosite of Fosete den Noordschen Forseti, Balders zoon, willen zien; men kan niet ontkennen, dat er veel voor deze meening pleit, maar waarom zoude aan eenen zoo onbeduidenden God als Forseti in de noordsche mythologie is, in Friesland eene zoo aanzienlijke vereering ten deel gevallen zijn? men zoude dus

moeten aannemen, dat de mythen en liederen van hem, die dit verschijnsel verklaarden, verloren gegaan waren. Het verschil van naam baart mede zwarigheid, want de sluit *r* met de volgende *s* is in het Friesch even goed bekend als in het IJsl. zoo *forseka*, *forsitta* en anderen. Men zal dus bèst doen, zijn oordeel op te schorten.

FRA, FRO, FRITHI, FRICCO. Een der voornaamste godheden in Skandinavie is de god Freyr, die regen en zonneschijn bestierde, vrede, voorspoed, ruimen oogst en andere weldaden verleende. Hij wordt van sommigen voor den zonnegod gehouden en was de zoon van Niördhr. Het zwijn was hem toegewijd.

Volgens de regelen der vokaalverschuiving zou deze naam in het Gothisch luiden *fráuja*, dat in de daad, maar niet als eigen naam voorkomt, en in het oud Hollandsch *froo* of *vroo*, dat enkel als adjectief bekend is, maar in zamenstellingen hebben wij ook het woord *fran*, *fron*, *froon*, dat niet anders zijn kan, dan een zwakke genitivus van fra, fro. In een charter van 1083 wordt eene plaats *Franlo* in Noord-Holland vermeld; bij Kluit Hist. Cr. 2, No. 19, en in denzelfden brief eene andere *Vronanstat*. In een charter van 1085, bij Bondam Charterb. 2. No. 7, *Fronaker*, maar in eenen brief van 1063 bij Heda, p. 132 en Mieris 1. 65 heet eerstgenoemde plaats *Vronlo*, var. *Wronlo*; in de lijst der Utr. kerkgoederen, bij Heda, p. 64 en Mieris 1. 17 *Vranlo*, var. *Vronlo*, ook heeft men nog *Vromade*, d. Vroonmade en *Franeker* zoo men wil Vroonakker; ook vroonlanden in Zeeland. De geregtschout in de Friesche wetten heet *frana*. Richthofen altfr. Wb. i. v. in Duitschland heeft men *frone*, *fronebote*. Haltaus 534. 535. 538. *Vraenschoudt* leest men in het landregt van Waterland van 1347, bij Mieris 2. 737. Men zou geneigd zijn dit alles tot een mann. subst. *fra* of *fro* terug te brengen, maar even goed ware het misschien van een foemin. *vrouwe*, *frowe* af te leiden. Hiermede stemt de volksoverlevering overeen, die het oude dorp Vroonen (Franlo of Vronanstat) naar Frouwa de gemalin van Friso II. genoemd wil hebben.

Hamconius Frisia p. 70b. Ook heeft men in het Hoogd. het adject. *fron* (heilig, heer, herrschaftlich); Kilian kent dit niet, maar wel het subst. *vroone*, *frone*, vectigal. *Vroone*, *vroonland*, alodium; verg. ook van Hasselt op dat woord. Doch hetzij subst., hetzij adject., het stamt in alle gevallen van *fra* of *fro*, genit. *frân*, *frôn* af, dat ook bij ons heer beteekent, want vroonbode, vroonschout heet elders 's heerenbode, 's heerenschout. Vromade heet dus ook 's heerenweide, vroonland, 's heerenland. Men kan dus tot het vroeger bestaan van een subst. fro, fra in de beteekenis van heer besluiten, althans in de streken van het oude Friesland, tusschen de Schelde en de Lauwers; in Gelderland is mij dit woord nog niet ontmoet. Doch dit bewijst nog geenszins dat een god van dien naam hier te lande vereerd werd, te meer, daar men geene andere sporen daarvan vindt. Het eenigste wat daartoe in betrekking schijnt te staan, is het rondrijden van Derk met den beer in den kersnacht, dat in het Zutphensche verteld wordt, want het zwijn was aan Freyr gewijd en het hem gewijde joelfeest viel op onzen kerstijd in. Zie *Feesten*.

Maar zou de Noordsche Freyr ook hier den naam van *Fridhi*, *Frethe* gedragen hebben? Dat kwam met Freda, Ferda overeen; ook plaats- en personennamen spreken voor die gissing. Dan ware *Fritzlar* Fridhislara, Fredes verblijf of heiligdom. De vrouwennaam *Frithesuind*, die in 866 bij Heda voorkomt, ware Fredes maagd of priesteres, de *kona Freys*, waarvan in Olaf Tryggvasonssage gesproken wordt, die den godenwagen vergezelde. Fornm. sögur. 2. 73. Het woord *vrede* is mann. oud Friesch *fretho*, *frede*, *ferd*, mann. maar in de Latijnsche lex Frisionum vindt men *fredus* m. en *freda* vr. voor vredeboete, dat met Frethe en Freda als god en godin zou overeenkomen. Vrede is ook eene gift van Freyr: Adam Brem. de situ Dan. «tertius (deus) est Fricco, *pacem* voluptatemque largiens mortalibus." Hier wordt de god *Fricco* genoemd, dat overeenstemt met *Frigga*, den naam der Noordsche Juno, Friesch *Friga*, *Frikka*, *Freke*. Welligt mag men dus ook in Friesland nevens Fro en Frithi mede den naam *Frig* of *Fricco* vermoeden. *Frigdag* als mansnaam vind ik in een charter van 838 bij Bondam.

5

Zou hij ook den bijnaam *witto*, d. i. de witte, blanke, gevoerd hebben, even als *bruno* op Odhinn of Wodan, *rodo* op Thórr zien kon? De vrouwennaam *Witsuind*, 864 Bond. ware dan weder die kona Freys, of zou witto enkel op Baldr of Bäldäg passen?

FROUWA, FRIGA, FREDA. De Noordsche godenleer kent de godin Freya, de zuster van den god Freyr, en Frigga, Odins gemalin, de dochter van Fiörgyn, welke meermalen met elkander verwisseld en verward zijn; de vraag is nu, of beiden ook hier te lande vereerd werden; zonder dit stellig te beweren, geef ik op wat vóór deze meening pleit.

Grimm Myth. 135, tracht te betoogen, dat Freyr hetzelfde is als het Goth. *frauja*, dat eenvoudig heer, dominus beteekent, hetgeen hij onder anderen uit de klankverschuiving bewijst; Goth. *áu*, IJsl. *ey*, mavi, máujôs, IJsl. mey, meyjar; havi, háujis, IJsl. hey, heys. Het oud Hoogd. heeft bij aanspraken *frô*, het AS. *freá;* ook enkele eigennamen in deze talen schijnen daartoe betrekkelijk. Van dezen naam is Freyja vervrouwelijkt; verg. *Ingi* en *Inga*, *fôstri* en *fôstra*. Gramm. 3. 335. Is nu de Gothische vorm van Freyr, *Frauja*, dan moet de vr. *fráujô*, gen. *fráujôns* zijn, dat echter nergens voorkomt, en daar het Goth. *áu* bij ons *oo* is, zoude de Nederd. vorm *vroo* en *vroowe* (volgens de oude spelling, die de klinkers niet verdubbelt, wanneer zij de sylbe sluiten: *vrowe*) wezen. Het eerste komt in onze oudere taal alleen als adject. voor in de beteekenis van blijde, verheugd. R. 7143. M. St. II. 211, en misschien stamt van dit vro het substant. *vroude*, vreugd, *vervrouwen*, verheugen, dat men voor een dialectverschil van *vreugd* kan aanzien. Maar het foem. *vrouwe*, genit. *vrouwen*, komt bij onze oude schrijvers met de kracht van eenen eernaam, vooral bij aanspraken voor, en beteekent domina, niet blootelijk gelijk thans mulier; van daar werd Maria onse lieve Vrouwe genoemd, in het Fransch nostre Dame, Eng. our Lady. Van daar ook de titels vrouwe, jonfrouwe aan adelijken gegeven, en ons huidige Mevrouw, Jufvrouw.

Een nog sterker argument voor de stelling is, dat Frouwa bij

ons als eigennaam bekend is. Wij hebben reeds elders op meer dan eene plaats godennamen aan menschen toegeëigend gezien, en daaruit tot de vereering dier goden besloten, hier vinden wij hetzelfde; Wassenberg, Bijdr. II. 85, volgens de opgaaf van Hundius bij Leibnitz Coll. Etym. 235, geeft den Frieschen vrouwennaam *Frowa*; en bl. 105, *Froukje*, *Frouk;* in N. Holland of W. Friesland heeft men daarvoor het Hollandsche *Vrouwtje*, dat nog veel voorkomt, maar in de overige provinciën, zoo ver ik weet, niet in gebruik is. Frouwa komt daarentegen ook in Friesche overleveringen voor. Friso de jonge bouwde omstreeks het jaar 120, ter eere zijner gemalin *Frouwa*, de stad *Frouwgast* in W. Friesland, naderhand *Vroonen* geheeten, en thans geheel verdwenen. Van den Bergh, *Nederl. Volksoverl.*, bl. 40. Grimm vergist zich dus, wanneer hij beweert, dat in geene der Duitsche talen vrouw als eigennaam bestaat. Eindelijk, de kennis aan deze godin in Duitschland is thans door het onlangs te Mersburg gevondene fragment, buiten twijfel gesteld. Daar wordt zij *Frua* geheeten, en als de zuster van Folla voorgesteld. Haar wordt het genezen van wonden door tooverrijmen (thu biguolen Frua) toegeschreven.

Frigga, Odins gemalin, was hier te lande, althans in Friesland, meer bekend; de oude Holl. Divisiekronijk (Leiden 1517) verhaalt fol. 44[b], dat de Friesche prins Hengist, zoon van hertog Udolf Haron, naar Engeland zeilde, en den koning zijnen dienst aanbiedende, naar zijnen godsdienst gevraagd werd: «Engistus seide wi eren ende aenbeden onse goden als Saturnus ende bysonder den god mercurius, die de werelt regeren, welcken mercurium wi heten na onsen sprake woeden, enz., na desen eren wi die alremogenste goddinne gheheten *fera* (1), die wi na onse sprake hieten *fridi*, ende vieren dye opten VI. dach van der weken ende noemen die *fridendach*."

---

(1) Bijna even zoo vindt men dit verhaal in de Croniicke van Vriesl. van Occo van Scharl, Leeuw. 1597, fol. 9[a]. Het is blijkbaar overgenomen uit Galfridus Monmutensis (omstreeks 1160) L. 6. ed. 1587, p. 43. Zelfs heeft de Holl. Kronijk hem bijna woordelijk vertaald.

Hoe bedorven dit berigt zij, toont het ten minste, hoe men deze godin in de 16[de] eeuw noemde.

De Vrijdag heette oudtijds bij de Friezen *Frigendei*, *Friendei*, *Fredi*, *Freed;* in Holland en Vlaanderen *Vriindach* Maerl. 2. 153. 157. *Vridach* M. St. II. 88, in een Geld. charter van 1492 *Fridagh*, d. i. de dag van Friga. Hamconius (Frisia, Fran. 1620) meldt, dat de Friesche vrouwen in het heilige woud *Frewolda* te Himeleferda of Hymmeler Aldferd bij *Stavoren* de godin *Ferda* of *Freda* dienden, welke de maagden onder den naam *Meda* aanbaden, pag. 75[b]:

> Nec procul a Stavora vetus exstitit Hymeleferda,
> Coelesti Veneri, vel nomine teste, dicata:
> Fida Tori custos, sanctae vis mutua Pacis,
> Credita quae fuit, et casti Dea Praeses Amoris.
> Frigga Venus Dano, Suevoque idiomate Frida,
> Meda sed a Frisiis vulgo est, et *Freda* vocata;
> Freda toro iunctis, innuptis Meda puellis.
> Sacra Dies ipsi, quod adhuc, verbumque procandi,
> Praeturaeque duae declarant; *Ferda* vetusta
> Scilicet et priscus Divae *Frewoldia* (1) *lucus*.

In het aangrenzende Saxen heette Odins gemalin *Frikke*, *Freke;* Grimm. Myth. 193. Ik vind dien naam nog in oude oorkonden: «B. Liutbertus episcopus honorifice multis sanctorum membris monasterium quod dicitur *Frikkenhurst* adornavit, i. e. Bonifacii et Maximi martyrum, Eonii atque Antonii confessorum rel. — Ann. Xant. ad Ann. 861. Pertz Mon. Germ. Hist. II. 230. — «Quod cum facere differret, contigit quosdam, qui de Aldensale *Frekenhorst* peregre ierant, redire," ex mirac. S. Ludgeri s. 12. Monasterii visis. Pertz II. 425. Waarschijnlijk was hier het klooster op eenen Frigga gewijden horst gesticht. Aldensele is Oldenzaal in Twenthe. «Widekindus advocatus et mater eius Lutthradis fundum quendam et quatuor mansos in Hundingen cum decimis attinentibus ab ecclesia *Vrekenhorst* commutaverunt,"

(1) Het heette eigenlijk *Fredewold*. Zie de vrije Fries, 1841, D. II, bl. 295.

ten jare 1185, bij Falke, Cod. trad. Corb. 228 (1). Men kan dus aannemen, dat *Frouwa* en *Friga* of *Freda* hier te lande beiden vereerd zijn, doch ook onderling verward, daar men aan de laatste, Odins of Wodans gemalin, toeschreef, wat slechts aan de zuster van Frey of Fro toekwam, maar deze verwisseling had ook in het Noorden plaats.

Freya of Frouwa bezat eene beroemde barnsteenen halsketen, *Brisingamen* geheeten. Deze vinden wij in het Angel-Saxische lied van Beowulf vermeld, en dit toont aan, dat de Noordsche mythen van Freya ook onder hen bekend waren; de plaats luidt aldus:

Vs. 2397 sidhdhan Hâma ätväg
to Herebyrhtan byrig
Brosinga mene.

d. i. sedert Heime wegvoerde naar den burg Hereburcht de Brosingeketen. Friezen waren met Anglen en Saxers in Groot-Brittannië gekomen, zouden zij alleen dan niets van de godin en hare mythen vernomen hebben, of moet men niet, zelfs al waren er geene andere bewijzen, het bestaan van die mythen onder hen aannemen? Doch men zij tevens voorzigtig, en ga zonder bewijs niet te ver. Al wat wij tot nog toe mogen aannemen, is, dat Odins gemalin en Freys zuster beiden hier te lande bekend waren, de eene onder den naam van Friga, Frikka, ook Freda of Ferda, de andere onder dien van Frowa; dat eene van haar de beschermerin der vrouwen en der maagden, en tevens der huwelijken was, dat zij hare heiligdommen had, en dat men zich althans Frowa eveneens voorstelde als in het Noorden. Maar of de Friesche Friga, gelijk de Noordsche, het lot der menschen kende, of Frouwa, gelijk Freya, aan eenen Odhr gehuwd was, die haar verliet, en dien zij weenend de geheele wereld door opzocht, terwijl hare tranen zuiver goud waren, of zij op eenen

(1) In Groningerland is *Freke* nog als vrouwennaam bekend. Laurman, Proeve, bl. 89.

met katten bespannenen wagen naar den slag reed, en met Odhinn de verslagenen deelde, en eindelijk of ook hier te lande haar verblijf Fólkvángr bekend was, van dit alles weten wij niets.

G.

GOEDE KINDEREN. Deze benaming komt voor bij Broeder Geraert in de plaats door mij boven aangehaald: «Goede Kinder in goeder trouwen." Het waren huisgeesten, lares familiares. In Duitschland hier en daar *gesell*, *gutgesell*, *nachbar*, *lieber nachbar;* in Engeland *good fellow*; in Denemarken *god dreng*, *kiaere granne.* Zie Grimm. Myth. 284. Misschien dezelfde wezens, welke oudtijds in Frankrijk *folieti* heetten. Gervasius Tilber. Otia Imp. I. 18. (omtrent 1211.) bij Leibnitz. Scriptt. Rer. Brunsv. I. 897. «Sunt et alii daemones quos *Folletos* vulgus nominat, qui domos simplicium rusticorum inhabitant, et quia non videntur, ingredientes lapidibus, lignis et domestica supellectile affligunt, quorum verba utique humano more audiuntur et effigies non comparent."

Wier beschrijft de goede kinderen in zijn werk de Praest. daem. 1564. 1. 16, nadat hij van bergmannetjes gehandeld heeft, aldus: »itaque non admodum sunt absimiles daemonibus, tum his, qui raro hominibus apparent, quum quotidie partem laboris domi perficiant, et curent iumenta: quibus quod nostri causa benigne faciant, genereque hominum sint, aut saltem uidentur esse amici, nomen imposuerunt Germani (*Gutelos* siquidem appellant), tum Trullis uocatis, quos sexu tam mulieris quam uiri ementito, cum apud alias nationes, tum maxime apud Suionas in famulatu fuisse ferunt." Bladz. 87 beschrijft hij deze wezens nog nader, welke plaats ik als merkwaardig genoeg overneem: «Sunt ex Larum et *Laruarum* familia, qui vulgo *nostrati* (Hij was een Nederlander) dicuntur *terrei uirunculi*,

iam detectis nonnihil manifestis daemonum imposturis infrequentiores quam olim. Horum duplex genus. Sunt enim aliqui mites, merito *Lares familiares* nuncupati, qui in domibus concubia potissimum nocte uersantur, atque ministrorum munia peragere, auditui apparent, descendere scilicet e gradibus, ostia aperire, struere ignem, haurire aquam, cibum et quaecunque alia cuique domu consueta apparare, quum prorsus nihil faciant. Horum plerique rerum quoque futurarum ex occultis iudiciis praescii, ae quae paulo post comperimus perfici, antea administrare audiuntur: ut etiam breui adfore mercatores signis praenuncient, qui merces venales sint ablaturi. Id quod aliquoties in aedibus parentum Theodori et Agnetis observavi puer, admodum territus, una cum fratribus Arnoldo et Matthia: ubi quum in tabulato ingens lupuli asseruaretur copia, si quando uenturi essent emptores, praecedenti nocte per gradus dejici eo modo audiebantur sacci, quo veritatem subsequens ostendebat dies. Omen id ut faustum plausu semper excipiebatur."

GODEN. Hier wordt gehandeld over het denkbeeld, dat de heidensche Duitschers zich van hunne goden vormden.

Vooreerst doet zich de vraag voor: kenden zij eenen eeuwigen, almagtigen God, dien alles ondergeschikt was, en van wien de overige goden afhankelijk waren, of verhief zich hun nadenken niet hooger dan tot een aantal onvolmaakte godheden, waarvan elk zijn bijzonder gebied had, en die begin en einde hadden?

Ik vind het moeijelijk, dit te beslissen; de wijzen der natie hebben zeker zuiverer denkbeelden gehad dan het gros des volks, en de eene stam weder zuiverer dan de andere, maar bepaalde getuigenissen omtrent dit punt vind ik niet. Het onderzoek daarnaar moet zich van andere middelen bedienen.

Het woord *god* is allen Duitschen stammen van ouds gemeen. Goth. *guth*, oud Hoogd. *cot*, *got*, oud Saxisch, *A. S.* en oud Friesch *god*, IJsl. *gudh*, in Nederland in de 13e eeuw *god*. Men kan niet twijfelen, of reeds onder het heidendom was deze benaming bekend, en zij moet voor echt Duitsch gehouden worden.

Men heeft die van het adj. goed, Goth. *góds*, IJsl. *gódr*, oud Hoogd. *cuot* willen afleiden, doch de verscheidenheid der vokalen, en voor alles de korte vocaal in god, de lange in goed, spreken deze afleiding tegen. Om dezelfde reden kan ik ook geene verwantschap vinden met het Persische خودا koeda of koda, dat desgelijks langen klinker bezit, en ook hebben moet, zoo het, gelijk men beweert, zamentrekking is van het Zendische *quadâta*, Sanscr. *svadâta*, a se datus, increatus, noch met *Wuodan*, *Guodan*, *Gudan*, waar almede de lange vokaal heerscht, ik houd god dus voor een abstract idee van een godlijken geest bij de heidenen en den oorsprong des woords nog onverklaarbaar. Het is merkwaardig, dat dit woord in geen der oude dialecten het mann. casusteeken heeft, en te meer, daar in het Goth. IJsl. en oud Hoogd. ook een neutrum bestaat *guda* (plur.) *apcot*, *aptcot*, *godh*, dat alsdan afgod beteekent. Hierbij valt mij het Lat. *tonitrus* en *tonitru*, *Coelus*, *coeli* plur. Lucret. 2. 1096, en *coelum* in. Evenwel kan ik in het woord god geen eigennaam erkennen; de Thracische god Cotis (Strabo L. 10) schijnt mij toe hiertoe geene betrekking te hebben (1). Men vindt wel verscheidene Duitsche eigennamen in het eerste lid met god zaamgesteld, maar zoo ver ik weet, niet ten tijde des heidendoms, zoodat dit geene opheldering geeft.

Sommigen hebben uit eene plaats van Tacitus tot de kennis van een almagtig opperwezen besloten. Te weten Germ. 39, waar hij van een heilig woud der Semnonen, een Suevischen stam sprekende, zich aldus uitlaat: «Est et alia luco reverentia. Nemo nisi vinculo ligatus ingreditur, ut minor, et potestatem numinis prae se ferens; si forte prolapsus est, attolli et insurgere haud licitum, per humum evolvuntur: eoque omnis superstitio respicit, tamquam inde initia gentis, ibi *regnator omnium deus*, cetera subiecta atque parentia." Doch men behoeft deze plaats slechts aan-

(1) Dit was onder anderen het gevoelen van Pelloutier, Hist. des Celtes, T. 5, p. 221, die zich op Gotofr. Viterb. part. 17, p. 446, en op Fredegarius bij du Chesne I. 735 beroept.

dachtig te lezen, om te zien, dat de schrijver dit geenszins bedoeld heeft; hij zegt, dat dit de beteekenis dezer gewoonte is, dat men daarmede te kennen wil geven, dat het volk hieruit, t. w. uit dat woud, zijnen oorsprong heeft, en dat ook daar hun god woont. *Inde* en *ibi* bedoelen het woud, en *omnium* het volk der Sueven, de *deus* is dus niet anders dan de volksgod, hetgeen ook nog daaruit blijkt, dat gelijk de schr. even te voren verhaalt, aldaar «omnes *eiusdem sanguinis* populi legationibus coeunt;" het was een volksheiligdom, gelijk het Panionion bij de Joniers.

Eene andere meening staat Grimm voor. Deze verklaart Wodan het almagtige aldoordringende wezen, als afgeleid uit het verbum *watan*, meare, transmeare, maar hij meent, dat dit begrip reeds vroeg gewijzigd en verbasterd is. Met allen eerbied voor dezen geleerde, komt mij dit onaannemelijk voor. De afleiding zelve dunkt mij gewaagd. (Zie *Wodan*). Voorts vinden wij hem in de oudste berigten naast andere goden gesteld; zijn geslacht wordt bij verschillende stammen opgegeven. In de edda is hij het hoofd der Azen; de gave der voorzienigheid verwierf hij eerst door het drinken uit Mimirs bron, hij gaat in den Ragnarökr te gronde. Dit alles is geheel strijdig met het denkbeeld van eenen almagtigen, eeuwigen, alwetenden god, en nooit hebben de Germanen hem tevens als den god van alle volkeren beschouwd. Hoe zouden de Romeinen hem dan ook door Mercurius hebben kunnen verklaren?

Nog anderen beroepen zich op hetgeen de beide edden van eenen Alvader verhalen, en gewis komt de voorstelling, die van hem op sommige plaatsen gegeven wordt, bijna geheel met de Christelijke leer overeen, zoo zelfs, dat naar mijn inzien, die voorstelling eerst laat door Noormannen, die buitenslands het Christendom hadden leeren kennen, misschien wel door handelaars, in het Noorden ingevoerd is. Deze Alvader onder anderen, zal na den grooten wereldbrand alle goeden, (niet enkel de gesneuvelde helden) in den hemel *Gimlir* (à gimle) opnemen, terwijl alle boozen naar hel gaan. Dit strijdt geheel tegen het Odinische leerstelsel, en zelfs de naam *gimlir* komt mij voor uit het Duitsche *himil*

(misschien oud Frankisch *chimil*) overgenomen te zijn, want het IJslandsch heeft anders even als het Gothisch *himinn* met de vormsylbe *in*.

Maar in Duitschland vind ik niets dergelijks; de Friesche Radbod schijnt nog alleen een Walhalla te kennen, waar slechts koningen en helden komen, hij versmaadt den hemel, waar alle vrome Christenen zonder onderscheid toegelaten worden. Ook schijnen de heidenen buiten hunnen godenstam, om mij dus uit te drukken, geene andere godheid gekend te hebben. Eene treffende getuigenis geeft ons, dunkt mij, eene plaats bij Gregorius Turonensis (6e eeuw) Hist. Franc. 2 29 sq. De Frankische vorstin Chrothildis wil haren echtgenoot Chlodowic bekeeren, die evenwel daar niet naar hooren wil. «Sed cum haec regina diceret, nullatenus ad credendum regis animus movebatur, sed dicebat: deorum nostrorum jussione cuncta creantur ac prodeunt, deus vero vester nihil posse manifestatur, et quod magis est, *nec de deorum genere esse probatur*." Wil men ook al het *deus vester* van Christus verstaan, dien de heiden voor geenen god konde erkennen, omdat hij van menschen geboren was, zoo blijft toch altijd het heidensche gevoelen, dat de goden een geslacht uitmaakten, dat de gezamenlijke wereld regeerde, en dit sluit het denkbeeld van een eenig opperwezen uit (1).

Ook de berigten van Tacitus strijden met dit denkbeeld van monotheïsme. De viering van Mannus en Tuisco, *originem* gentis *conditoresque*, die drie zonen naliet, van Mercurius, dien zij boven andere goden vereeren, van Mars en Hercules, toonen duidelijk, dat de Germanen geen hooger wezen dan hunne volksgoden kenden, *deos Germaniae*, gelijk de schr. zich op eene andere plaats uitdrukt.

De voorstelling dezer volksgoden was naar mijn inzien tweeledig, en geheel overeenkomstig met het denkbeeld eener menschelijke regering onder de Germanen. De goden waren als het ware eene schaar van edele krijgslieden, die, na de landen be-

(1) Verg. de plaats uit de brieven van Bonifacius in de inleiding.

magtigd te hebben, het gebied onderling hadden gedeeld, even als de krijgsoversten bij de verovering van een vreemd land gewoon waren. Van daar dat de Azen in de Noordsche sagen van vreemde landen derwaarts afgekomenen heeten, en Wodan door Paulus Diaconus gezegd wordt vroeger in Griekenland geweest te zijn. De goden hebben hunne stamboomen, even als de edele geslachten. Zij wonen op burgen, even als de edelen, zij hebben hun strijdros, dat eenen naam voert, even als die der helden in de heldensage, en worden gewoonlijk te paard of in eenen wagen voorgesteld, ten minste de voornaamsten hunner. De twaalf magtigste goden vormen den godenraad, even als een groot placitum uit twaalf schepenen bestaat, en Karel de Groote in de sage zijne twaalf genooten of pairs heeft. Elk der goden heeft zijne domeinen, waar hij regeert, gelijk de rijksvasallen die ook hier bezitten, en hij beheerscht de menschen, voor zoo ver het zijn ambt aangaat.

Gelijk elke rijksbaron heer over zijne onderzaten is, en naar zijn goedvinden hen regeert, zoo is het ook met de goden. Elke volksstam of mark heeft zijnen stamgod, dien hij bij voorkeur dient, zonder daarom de overigen geheel te verwaarloozen; zoo was Thórr de landgod van Noorwegen, maar Odhinn en anderen werden tevens gediend, en zoo werd Fosite op het Fositesland en Stavo door de Friezen bij voorkeur als de volksgod geëerd. Zelfs vindt men in de oude berigten nu en dan blijken, dat deze stamgoden, ondanks hunne bijzondere viering, toch voor minder in magt golden, dan de twee hoofdgoden Odhinn en Thórr. Zoo in de formule, voorkomend in het landnàmabòk 4. 7. Isl. sögor. 1. 199 »hialpi mer svå Freyr ok Niordhr ok *hinn almáttki âs!* Vgl. Grimm. Myth. 140. Door dezen *almáttki âs* (almagtige Aze) wordt niet, zoo als men misschien zou vermoeden, de Alvader, maar Odin of Thor verstaan, die alvermogend is onder de goden, gelijk de koning onder de menschen.

Op deze grondbeginselen rust de geheele voorstelling, die het heidendom zich van de goden vormde, en daarom kan men de echtheid der Noordsche berigten in vele punten aan de oude regts-

instellingen toetsen, en deze wederkeerig hier en daar uit de mythologie ophelderen.

De Nornen of Noordsche parcen máken op deze voorstelling geene uitzondering; zij moeten slechts de onveranderlijke wet verklaren, en op elken mensch toepassen, maar zij maken het menschelijke lot niet naar welgevallen, zij zijn slechts, om het zoo uit te drukken, de schepenen, die de eeuwige wet uitleggen, en een oordeel vinden. Van daar onze woorden *oorlog*, d. i. aloude wet (*oor* even als in oorsprong) en *noodlot*, d. i. dwanglot (gelijk *noodzin* in het oude regt, geweldige verhindering). Aan dit *oorlog* waren zelfs de goden onderworpen, even als de koning en zijne baronnen aan de landswet, maar volgens sommige berigten ging dit evenwel van hen uit, waarvan Grimm eene treffende plaats aanhaalt uit de Gautreksaga (Fornald. sögur 3. 32). Hrosshârsgrani nam om middernacht zijnen pleegzoon Starkadhr in zijne boot mede naar een eiland; hier zaten in een woud elf mannen te gerigt, de twaalfde stoel was ledig, dezen nam Hr. in, en werd van de overigen als Odhinn begroet. Toen eischte deze, dat de regtenden Starkadhrs lot zouden bestemmen. Toen sprak Thôrr, die op 's jongelings moeder vertoornd was, hem telkens iets kwaads, maar daarentegen bestemde Odhinn hem telkens weder iets gunstigs. Toen wezen de rigters Starkadhr alles toe, wat bestemd was, en het gerigt eindigde. Ofschoon hier Odhinn en Thôrr in dezelfde betrekking voorkomen als de feeën in de Fransche vertellingen, zoo houdt de sage toch het beeld van een gerigt vast. O. en T. zijn de *oordeeldragers*, degenen, die gekozen worden, om het vonnis te spreken, de overigen zijn de *volgers*, zij beamen het gewezen oordeel, en diensvolgens wordt gevonnisd.

Ik vind nergens, dat het *oorlog* van eene almagtige godheid uitgaat, ver boven de andere goden verheven en zelf onafhankelijk. Volgens de Duitsche regtsbegrippen was het alleen de grondwet, door al de goden in den aanvang vastgesteld, of van eenen vroegeren godsdienst overgenomen, waaraan zij zelven, zoo wel als de menschen, onderworpen waren. Gewoonlijk werd de toepassing daarvan (het regterambt) door de Nornen bekleed, maar ook door

hen zelven, even als door de vorsten en hunne baronnen. Zij waren somtijds partijdig, even als de menschelijke regters, maar wanneer Odhinn met beroep op de wet gesproken had, was er geen verder beroep op eene hoogere godheid, evenmin als bij de regtspraak des konings, wanneer zijne raden het goedgekeurd hadden. Een fatalismus, gelijk het Grieksche, vind ik dus in de Duitsche mythologie niet. Evenwel hebben waarschijnlijk deze echt Duitsche voorstellingen door den omgang met andere volkeren, vooral in het niet-Friesche gedeelte onzes lands, al vroeg eenige wijziging ondergaan. Vele Germanen eerden ook de Romeinsche goden, gelijk uit de hier gevondene gelôftesteenen blijkt; de Celtische mythologie heeft gewis mede eenigen invloed uitgeoefend, te meer daar er Celtische volkplantingen zich op onze kusten hebben nedergezet, en enkele Christenen kunnen reeds in de 3e of 4e eeuw hier eenige flaauwe denkbeelden van hunnen godsdienst verspreid hebben, maar van dit alles ontbreken ons voldoende berigten. Op *Godspraken* en *Waarzeggende vrouwen* wordt verder over de heidensche orakelen gehandeld.

GODENBEELDEN. Men heeft lang getwist of de Germanen beelden hunner Goden gehad hebben; degenen, die dit ontkenden grondden zich op de uitspraak van Tacitus Germ, c. 9, waar hij, na gezegd te hebben, dat de Germanen Mercurius, Hercules, Mars en Isis aanbaden, dus voortvaart." Ceterum, nec cohibere parietibus deos neque in ullam humani oris speciem adsimulare, ex magnitudine coelestium arbitrantur. Lucos ac nemora consecrant, deorumque nominibus appellant secretum illud quod sola reverentia vident." Evenzoo C. 43, waar hij van den dienst van Alcis bij de Naharvalen spreekt: «Nulla simulacra, nullum peregrinae superstitionis vestigium." Het is twijfelachtig of ceterum aanduidt: wat de overige goden aangaat, of wel alleen *overigens*, doch zelfs indien men het in de laatste beteekenis opvat, komt mij deze getuigenis niet voldoende voor, om de volgende redenen. Men heeft op Walcheren geloftesteenen met Latijnsche inscriptien en de *afbeelding* der godin Nehalennia gevonden, die van de tij-

den der Romeinen afkomstig zijn; mogt men meenen, dat deze eene vreemde godin was, of dat dit alleen het gevoelen diergenen begunstigt, die oordeelen, dat de Duitschers eerst van de Romeinen geleerd hebben, hunne goden af te beelden, zoo is het volgende argument nog treffender: het is thans genoeg bewezen, dat de Germanen en Skandinaviers oudtijds dezelfde hoofdgoden vereerden. Skandinavie is door de Romeinen niet bezocht, daar had men van ouds afbeeldsels der inlandsche goden, derhalve is het natuurlijk te verwachten, dat dergelijken ook in Duitschland bestonden, waar men in de daad een zeer ruw beeldje, door sommigen voor dat van den god Tyr gehouden, en vele Wendische afgodsbeelden opgegraven heeft, die wel gedeeltelijk van latere eeuwen zijn, maar echter het vermoeden omtrent vroeger bestaan hebbende versterken. Daarenboven gewaagt Tacitus van den wagen der Terra Mater, welke na eenen plegtigen omgang met het dekkleed «et si credere velis, numen ipsum secreto lacu abluitur." De woorden si cr. v. schijnen niet op het bestaan van het beeld der godin, maar op het reinigen betrekkelijk; het denkbeeld des schr. komt mij dit voor: de godenwagen en de dekkleederen waren door het rondvoeren onder de menschen verontreinigd en moesten daarom telkens afgewasschen worden, ten einde eene heilige, reine verblijfplaats der godin te blijven, maar deze zelve kan door geen verblijf onder de menschen verontreinigd worden, omdat een god niet onrein zijn kan, echter verhaalt men het. Zoo komt mij althans deze plaats voor het best in haar geheel opgehelderd te worden; ik wil echter niet beweren, dat in alle heilige wouden en aanbiddingplaatsen beelden aanwezig waren. Alleen schijnt het mij van de voornaamsten gezegd te kunnen worden.

In latere eeuwen kort voor den ondergang des heidendoms is deze stelling veel gewisser; de vitae sanctorum, de oude wetten en andere oorkonden gewagen bij herhaling van *idola*, *simulacra*, *imagines*, *effigies* ex ligno, metallo, aere vel lapide. Zie de getuigenissen beneden i. v. *tempels* en voor andere Duitsche stammen bij Grimm Myth. 74 ff. ik voeg er nog eenige bij, die Nederland betreffen.

Audoeni V. S. Eligii 2. 3, bij d'Achery spicil. II. 91. «Praeterea Eligius Pastoris cura sollicitus, lustrabat urbes vel municipia circumquaque sibi commissa; sed Flandrenses atque Andoverpenses, Frisiones et suevi, et Barbari quique circa maris littora degentes, quos velut in extremis remotos nullus adhuc praedicationis vomes impresserat, primo cum hostili animo et aversa mente susceperunt, postmodum vero cum paulatim per gratiam Christi his verbum Dei insinuare coepisset, pars maxima trucis et barbari populi relictis *idolis*, conversa est ad verum Deum, Christoque subjectum."

Alcuini V. S. Willebrordi I. 13. Alcuini op. cura Frobeni 1777 Vol. 1.188. «Quodam igitur tempore, dum venerabilis vir iter evangelizandi more solito ageret, venit ad quandam villam (al. insulam) Walachrum nomine, qua antiqui erroris *idolum* remansit: (ad quod statuto tempore omnis congregabatur populus, illud colens summa veneratione.) Quod cum vir Dei zelo fervens *confringere* niteretur ac nomen delere de sub coelo; praesente ejusdem *idoli* custode, nimio furore succensus ille, quasi *Dei* sui injuriam vindicaret, in impetu animi insanientis, gladio caput sacerdotis Christi percussit: sed Deo defendente servum suum, nullam ex ictu ferientis laesuram sustinuit"; drie dagen daarna stierf deze *idoli custos* tot straf zijner vermetelheid. Hetzelfde verhaalt Melis Stoke (eind der 13e eeuw) met meer bijzonderheden, die hij welligt uit thans verlorene bronnen geput heeft: B. I. vs. 96.

Doe sende hi in den lande sciere
Willebroerde, de eerst bekeerde
Die Vriesen ende gheloven leerde.
Tote Westcappel dat hi quam
Daer hi aenbeden vernam
Mercuriuse over enen God.
Dat *beelde*, doer ons Heren ghebod
Brac hi ende hevet tfolc ghescouden:
Maer dat hevet hi swaer ontgouden.

Want een die *Mercuriuse* wachte,
Sloeghen in sijn hoeft onsachte
Dat hi storte daer sijn bloet.
Nochtan predicte hi metter spoet
Twoert ons Heren als Gods seriant
Van den Westende van Vrieslant
Oestwaert duer de lande recht
Onthier ende hi quam Tutrecht
Dat Wiltenborch hiet te voren;
De *afgode* dede hi *te storen*,
Ende maecter ene kerke mede.

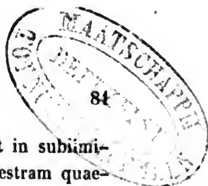
Dit voorval wordt door Alcuinus in de poëtische biographie van den Heilige nog eens verhaald, met bijvoeging, dat aldaar een tempel (fanum) was. Zie beneden op *Tempels*.

Altfridi Vita S. Ludgeri I. 18. Pertz II. 410. «Cumque vir Dei Liutgerus in eadem regione annis fere septem in doctrinae studio persisteret, consurrexit radix sceleris Widukint dux Saxonum eatenus gentilium, qui evertit Frisones a via Dei, combussitque ecclesias et expulit Dei famulos, et usque ad Fleo fluvium fecit Fresones Christi fidem relinquere et *immolare idolis* iuxta morem erroris pristini."

Jonae (begin der 8ste eeuw) Vita S. Wulfranni (690) C. 3. «navigavit in Frisiam (Wulfr.) et genti illius ac duci eius Radbodo verbum Dei annunciabat, dicens deos non esse, qui *manibus hominum facti essent: Dei materiam*, *lignum* vel *lapidem* esse non posse: quorum recisurae vel igne absumerentur, vel in vasa quaelibet, humano usui necessaria formarentur, et pedibus conculcata, in terram verterentur." (1)

Zie hier eindelijk nog eene gelijkluidende getuigenis van de zoogenoemde Altsaxen, zoo naauw aan de bewoners onzer oostelijke provinciën verknocht, uit eenen brief van paus Gregorius aan hen (Bonifacii Epistt. 121 ed. Serrarii):" annuncio vobis, quoniam

(1) Dezelfde woorden worden zekeren koning Sigbrecht in den mond gelegd bij Beda 3. 22.

prope est regnum Dei, ut nemo vos amplius decipiat in sublimitate sermonum, ut in quocunque metallo salutem vestram quaeratis, *adorantes idola manufacta*, *aurea*, *argentea*, *aerea*, *lapidea*, *vel de quacunque materia facta:* quae falsidica numina a paganis antiquitus quasi dii vocati sunt; in quibus daemones habitare noscuntur: quoniam omnes dii gentium, ut ait scriptura, daemonia sunt; Dominus autem Deus noster coelos fecit. — Hoc autem commoneo fratres, ut quicunque *voluerit ex vobis* ad Christum converti, nullo modo eum prohibeatis, nec vim ei faciatis *sculptilia* adorare." Nog duidelijker is dit uitgedrukt in eenen brief van paus Bonifacius aan den Anglischen koning Edwin (begin der 7e eeuw) bij Beda, Hist. eccl. gent. Angl. 2. 10. «Praesenti stylo gloriosos vos adhortandos curavimus, quatenus abominatis idolis eorumque cultu, spretisque fanorum fatuitatibus, et auguriorum deceptibilibus blandimentis, credatis in Deum, etc. — Quomodo enim juvandi quemlibet possunt habere virtutem hi, qui ex corruptibili materia inferiorum etiam suppositorumque tibi manibus construuntur, quibus videlicet artificium humanum accommodans eis, inanimatam *membrorum similitudinem* contulisti? qui nisi a se moti fuerint, ambulare non poterunt, sed tanquam lapis in uno loco positus, ita constructi, nihilque intelligentiae habentes, ipsaque insensibilitate obruti, nullam neque laedendi neque juvandi facultatem adepti sunt. Qua ergo mentis deceptione eos deos, quibus vos ipsi *imaginem corporis* tradidistis, volentes sequimini, judicio discreto reperire non possumus."

Er waren dan, althans in de 6e en 7e eeuw, Duitsche godenbeelden in de Duitsche tempels aanwezig. Hoe komt het nu, dat die allen vergaan zijn? Men zal antwoorden, de Christenleeraars hebben ze overal zorgvuldig vernield; dit zij zoo, maar waren zij dan minder vijandig gezind tegen de Romeinsche beelden, waarvan, gelijk men weet, een groot aantal aan die verwoesting ontsnapt is? Of zal men zeggen, dat de Duitsche beelden van hout gemaakt waren, en daarom spoediger vergaan zijn? Maar dit wordt door de berigten der geloofspredikers weêrsproken, die duidelijk van steenen en metalen afgodsbeelden gewagen.

Ik weet hiervan slechts eene oplossing. De meest beschaafde gedeelten van Germanië waren die, waar zich de Romeinen gevestigd hadden; die beschaving was half Romeinsch; de inlandsche kunstenaars schikten zich naar Romeinsche modellen; daarom zijn de monumenten door Germanen opgerigt, in den Romeinschen stijl en de opschriften in het Latijn. Kan men dan anders verwachten, dan dat de godenbeelden ook naar dien heerschenden Romeinschen smaak zullen gebeiteld zijn, evenwel met eenige wijzigingen, in zoo ver de aard van den Germaanschen god van den Romeinschen afweek? Zoo was het in Gallië, en er is geene reden, om niet hetzelfde van Germanië aan te nemen. Het bewijs daarvoor vind ik bij Luciaan, in zijnen *Hercules Gallicus;* daar zegt hij, dat Hercules in Gallië Ogmius genoemd wordt, en geheel anders afgebeeld is dan de Grieksche Heeracleës, hoewel men hem de leeuwenhuid en de knods gelaten heeft. Een geleerd Galliër verklaarde hem dit, en leerde hem, dat men onder Mercurius niet den god der welsprekendheid verstond, maar Hercules, die veel magtiger was, en dat men geloofde, dat hij alles geschapen had, niet door de kracht van zijnen arm, maar door die van zijn verstand. Deze geheele plaats van Luciaan verdient nadere overweging, maar het zou mij te ver leiden, hier in een onderzoek daarover te treden, dit alleen wil ik er uit bewijzen, dat de barbaren den Grieksch-Romeinschen stijl bij de standbeelden volgden, maar dien naar hunne denkbeelden omtrent de goden wijzigden.

Diensvolgens is het aannemelijk, dat er nog verscheidene Duitsche godenbeelden overig zullen zijn, die men tot nu toe verkeerdelijk voor Romeinsche gehouden heeft (1). Dit kan alleen uitgemaakt

(1) Vele geleerden zijn van een ander gevoelen, maar de zaak is door hen nog niet genoeg onderzocht. Koeppen b. v. in zijne Litterar. Einl. in die nord. Mythol. Berlin 1837, s. 18, loochent het stout weg, maar magtspreuken zijn geene bewijzen. In de hoofdkerk te Upsal bewaart men een ruw gesneden houten hoofd, dat men voor dat van Thôrr houdt. Ook dat wordt door Koeppen voor onecht verklaard, waarbij hij zich beroept op Sjöborg, Inledning til Kännedom af Fäderneslandets antiquiteter, Lund. 1797, een werk, dat ik niet ter hand heb, en dus niet beoordeelen kan, maar de oudheidkunde was toen in Zweden nog in hare kindschheid.

worden door een streng onderzoek naar den eigenlijken stijl en de attributen der zuiver Romeinsche beelden, wanneer men het zoo ver zal gebragt hebben, dat men het vaste kenmerk derzelven kent, dat die van de barbaarschen onderscheidt. Dan zal men waarschijnlijk ook verscheidene in Nederland ontdekte beelden als inlandsch leeren kennen, misschien wel de meeste, zoo niet alle de Zeeuwsche, om nu niet eens van de matres en matronen te spreken. Ook de kleinere huisgoden zullen vermoedelijk voor een deel Germaansche zijn.

Doch deze ontdekking is voor latere navorschers bewaard, de wetenschap is nog niet op de hoogte, om dit te beoordeelen, het eenige resultaat, dat men uit de bijgebragte getuigenissen trekken mag, is, dat ook de Germanen ten minste in de zesde en zevende eeuw, zoo niet vroeger, godenbeelden gehad hebben, en dat die hetzelfde lot met de Romeinsche hebben moeten ondergaan.

GODSPRAKEN. Op het artikel *Waarzeggende vrouwen* wordt over de gewone godspraken en wichelarij bij de Germanen gehandeld; hier teeken ik alleen aan, wat buiten die vrouwen, van orakelen voorkomt. Het oudste mij bekende berigt van iets dergelijks, schoon er enkel van wichelarij gesproken wordt, is in Willibaldi Vita S. Bonifacii, bij Pertz 2. 343. Bij de heilige eik te Geismar was eene groote godsdienstige volksvergadering, zoo men ten minste het berigt in dien zin opvat. Men offerde, bad en oefende wichelarij: «alii vero auspicia et divinationes, praestigia atque incantationes occulte, alii quidem manifeste exercebant, alii quippe auspicia et auguria intendebant, diversosque sacrificandi ritus incoluerunt, alii etiam, quibus mens sanior inerat, omni abjecta gentilitatis prophanatione nihil horum commiserunt.'' Daar deze wichelarij bij den heiligen boom geschiedde, is het aannemelijk, dat de godheid hier hetzij door het bewegen der bladeren, hetzij op eenige andere wijze, haren wil te kennen gaf.

De Friesche kronijken verhalen meer stellig van orakelen. Occo van Scharl of zijn uitgever Andreas Cornelius verhaalt, B. 1,

fol. 5b, dat ten jare 155, onder de regering van Hertog Ascon, een vurige put ten zuidwesten van het roode klif bij Stavoren, omstreeks tien schreden van den berg, acht dagen lang vlammen gebraakt heeft, waarna men eene groote sterfte of pest verwachtte, «dan Stavo haer voornaempste Afgodt van desen ghevraecht sijnde, seyde dat sulckx niet was te bevresen, want daer soude nae lancheyt van tyde een seer coude materie na volghen, so datse door des Afgodts antwoorde ghepayt ende weder ghetroost zijn gheweest." — Eenige jaren later, anno 164, werd ten z. w. van Stavoren een put gegraven, waaruit drie dagen lang een vloed van zout water opborrelde, zoodat men vreesde, dat het land geheel te gronde gaan zoude. Men offerde daarop aan Stavo, die toen ten antwoord gaf, dat het niet eer zou ophouden, voor dat men het bloed van een driejarig kind met het water vermengd had, hetgeen dan ook geschiedde en den vloed deed ophouden. Ten jare 270 barstte de vurige put ten derden maal open, doch nu 18 treden westelijker, en vlamde elf dagen achtereen. Men bood Stavo drie dagen lang brandoffers aan, waarna men de godspraak ontving, om drie kruiken zout water uit de Noordzee te halen, en die door een gewapenden ridder in de put te doen werpen, daar de inwendige brand door niets anders konde gebluscht worden. Ibid fol. 7a.

Of deze sagen van het roode klif eenige waarheid bevatten, onderzoek ik hier niet, dit alleen merk ik aan, dat dergelijke orakelen nog lang onder de Friezen bekend gebleven zijn, maar nadat men tot het Christendom overgegaan was, werden het voorzeggingen van bijzondere personen. Eene berijmde profetie, uit het geslacht van Tjessens afkomstig, en zoo men wil, omstreeks 1410 opgesteld, leest men bij Schotanus, Beschr. der heerl. van Friesl. bl. 539, andere voorbeelden bij Scheltema, Verz. van spreekw. Franeker 1826, bl. 5, 13, 16 en in Haupts Zeitschr. für deutsches alterth. 1843. 3. 457 ff.

In Belgie is de herinnering dezer heidensche orakelen almede bewaard; te Doornik woonde voor de invoering des Christendoms een booze geest, *Ebron* of *Ebroin* genoemd, die ter plaatse, waar

thans op de markt de lakenhal staat, godspraken gaf, zoo wel over de belangen des volks als over die van enkele personen. Dit duurde, tot dat Eleutherius bisschop der stad werd. Jean Cousin, Hist. de Tournai, p. 247. Wolf, Niederl. sagen, n°. 56.

Ook in het Noorden waren de godspraken bekend; een voorbeeld van Thòrr in Olaf Tryggvas. s. I. C. 145 en 150, maar meestal waren het sprekende hoofden, waaruit de orakelen voortkwamen. Odhinn b. v. vroeg Mimirs hoofd om raad. In de domkerk te Drontheim bewaart men nog zoodanige hoofden, beschreven en afgebeeld bij Kluwer, antiq. reise i Norge s. 13. Tab. 18, die zeer kunstig ingerigt en in de middeleeuwen door de monniken tot godspraken gebezigd werden. Verg. Finn Magnusen Eddalaeren 2. 263. Ook de Duitsche afgod Püstrich diende, zoo men zegt, tot dat oogmerk, en nog in den roman van Valentin et Ourson, Chap. 23, wordt in een kasteel een betooverd metalen hoofd om raad gevraagd: «il fut dit à Valentin, que dans cette chambre il y avoit un riche *pilier*, *sur lequel étoit une tête d'airain*, qui jadis avoit été par une fée fort subtilement composée par art de Necromancie, et qui étoit de telle nature, qu'elle *rendoit la réponse de toutes les choses qu'on lui demandoit*." Het is merkwaardig, dat dit hoofd op eene zuil stond, even als Irmin, Urth en andere goden, en dat het slot aan eenen Sarrasijn behoorde, die in de romans als eene soort van heidenen geschilderd worden.

Wanneer men nu deze berigten met die over Velleda, Aurinia en anderen vergelijkt, zal men mogen aannemen, dat de Duitschers onder het heidendom godspraken gekend hebben. Waarschijnlijk zijn de vele verhalen van Marienbeelden aan eiken vastgehecht (b. v. bij Wolf, Niederl. sagen n°. 167, 168, 172) nog eene flaauwe herinnering der op zuilen of boomen geplaatste afgodsbeelden.

H.

HAEVA. Te Malberg in Overbetuwe werd ten jare 1662 een altaar ontdekt, met dit opschrift:

HERCVLI MA
CVSANO ET
HAEVAE VLP
LVPIO ET VL
PIA AMMAVA
PRO NATIS
V. S. L. M.

Zie in de Betouw Chron. van Nijm. bl. 200. Janssen, Gedenkt. der Germ. en Rom. bl. 79. Nergens elders vindt men van deze godin eenige melding, en haar aard blijft derhalve steeds duister. Cannegieter de mutat. Rom. nom. 161 sqq. verklaart Hercules Macusanus door Frey, en vervolgens Haeva door Freya, doch hiervoor is, dunkt mij, geen grond, tenzij men hiertoe *Gefn*, een bijnaam dezer godin, betrekken wil. Snorro-edda 37. Aan eene verwisseling met Leva, waarover beneden, kan men bezwaarlijk gelooven.

De geloftebetalers schijnen Germanen te zijn, want hun tweede naam is, zoo ik mij niet bedrieg, Duitsch. Met Lupio vergelijk ik den doopnaam *Luipo*, A°. 1059 bij van Spaen. De uitgang *io*, die vroeger gemeen was, als in Clodio, Burgio, Brinio, werd later zeldzamer. Ammava heeft overeenkomst met *Ammia* op een Zeeuwsch monument. Is dit zoo, dan mag men gissen, dat Haeva ook de naam eener Duitsche godin zal geweest zijn. De uitgang *av*, *ev*, *ava*, *eva*, *efa*, *if* was onder dezen volksstam bekend, gelijk uit Ammava en de mansnamen op *laf*, *lef*, *lev*, *lif* blijkt.

Zou misschien Haeva de godin der zee kunnen geweest zijn? IJsl. *haf*, Deensch *hav*, Hoogd. *haff*, oud Friesch *hef*, doch altijd neutrum. In het Noorden heerschte daarin eene godin Rán, terwijl het subst. *rán*, roof, insgelijks onzijdig is. Het woord zelf zou men misschien met de Noordsche *Gefjon* kunnen vergelijken, en het A. S. *geofon* zee, even als het IJsl. *gimle* ons *hemel* is.

Dan zou men kunnen vermoeden, dat de geloftebetalers dien steen opgerigt hebben, uit dankbaarheid, dat hunne zonen op zee en in veldslagen behouden waren gebleven.

HARGEN. Zie *Tempels*.

HEGGEMOEDER. Onder dezen naam verstaat men in de Ommelanden, Gelderland en mogelijk nog in andere streken, eene fee, die den mensch allerlei ziekten en kwalen, vooral de koorts toezendt en ook weder ontneemt. Teenstra, Volksverh. Gron, 1840, bl. 104. Te Zevenhuizen, in de provincie Groningen, geneest men de koorts, door eenen turf, waarop men een paar kerfjes gesneden heeft, in het vuur te werpen en geheel tot asch te laten verbranden, en men gelooft, dat dan de Heggemoeder op die turf zit. Teenstra bl. 186. Ook Staring maakt er gewag van in zijne sporen van heid. bijgeloof in het Zutph. in de Mnemosyne 1829, D. I, maar volgens hem, heeft zij bijna het karakter der nachtmerrie aangenomen. «Op het drooge (zegt hij) wordt de Heggemoeder gevreesd, een vrouwelijk nachtspook, dat ook bepaald vrouwen, inzonderheid kraamvrouwen, lastig valt. De huismiddelen, om zich in den slaap voor de Heggemoeder te beveiligen, zijn drie: dat men te bed stappende, de kousen (waarvan een omgekeerd) hebbe aangehouden, de trippen met de hielen naar het bed gewend hebbe laten staan, en den onderrok het binnenste buiten over het dek uitgebreid hebbe. De duiding van dien naam is moeijelijk; met heg (sepes) of met het Eng. *hag*, heks, komt het mij niet verwant voor, althans in het weinige, dat ons van haar bekend is vinden wij geene aanleiding om daaraan te denken. Maar de benaming *moeder* brengt ons eene andere uitdrukking voor den geest: de duivel en zijn moêr, of zijn grootje, die nog onder het volk, zoo wel hier als in Duitschland (zie Grimm, Myth. 563 en boven bl. 32) in gebruik is. Is dit, zoo als ik genegen ben te denken, synonym van heggemoeder, dan moet dit laatste eenen anderen oorsprong hebben, en dan weet ik het niet anders te huis te brengen, dan tot het Noordsche *Oegir*, genit. *Oegis*, oorspronkelijk *Hlêr* genoemd, (Edda Snorr. 369), een zoon van Forniotr:" Forniotr âtti 3 syni, hêt einn Hlêr, er ver köllum Oegi, (Aegi) annarr Logi, thridji Kari." Grimm leidt dit af van het verbum *agan*, praet. *ôg*, schrikken, ijzen, en vergelijkt de oud Hoogd. eigennamen *Uogo*, *Egihelm* (*Eggihelm* in de oorkonde). *Ecke*, Myth. 146, en 2e ausg. s. 217. Ook behoort hiertoe de riviernaam Eider, bij de Frankische

annalisten der 8e en 9e eeuw *Egidora*, *Agadora* (1), *Aegidora* (Pertz 1. 335. 370. 386. 2. 620. 631), oud Noordsch *Aegisdyr* (*Oegisdyr ?*) d. i. deur of uitgang in zee, waarschijnlijk met den zin van de wilde ijsselijke zee (thet wilde haf). ald. 147 (2). Maar merkwaardig is het, dat in sommige HSS. van Dietmarus Mersburg. ad a. 975 hier *Heggedor* gelezen wordt, even als in den Annal. Saxo. Wij hebben ook eene plaats Egmond in Holland, oudtijds Ecmunde, Hecmunde, Hegmonde, maar volgens het Chron. Egmund, heeft deze haren naam ontleend van zekeren Eggo. Chron. Egm. bij Kluit H. Cr. 1. 6. In allen gevalle is *Eggo* dus een oude eigennaam, die iets ijsselijks kan beteekend hebben, en welligt hebben zij gelijk, die dit woord zelf daarvan afleiden en *eiselijk* willen gespeld hebben. Dit alles gevoegd bij de benaming duivelsmoeder, doet mij in Hegge eene oude heidensche godheid vermoeden, of liever een boosaardig wezen van het reuzengeslacht, wiens natuur later op den duivel overgebragt is. Ook de Noordsche Oegir is van het reuzengeslacht, en de Heggemoeder zou dan de reuzin zijn, die bij hem woont, en gelijk in de oude fabelen gezegd wordt, milder gezind, dikwijls de door den reus gevangene menschen beschermt, maar evenwel ook nu en dan wraakzuchtiger inborst toont. In den Angel-Saxischen Beovulf (6e eeuw) vs. 2517. 2564. 3076, wordt *Gren-*

---

(1) Hiertoe betrek ik ook den plaatsnaam *Agasul* aan het Zuricher meer, die in eene Karolingische oorkondo voorkomt. Haupt Zeitschr. fur d. alt. 1842. 2. 536.

(2) Rask (zoo ik mij niet bedrieg) in den Hermod, det nord. oldskriftselsk. Tidende for 1825 og 1826. s. 43 acht *aegir* verwant met het Lat. *aequor* en eensbeduidend met *ler* of *hler*. «Den *Ler* eller *Hler*, huoraf *Laessö* har faaet sit Navn, er vel det kymriske *llyr* eller *leri*, Söen, saa at *aegir* (lat. *aequor*) er en blot Oversaettelse deraf.” Even zoo oordeelt Finn Magnusen Eddalaeren 4. 304. Maar in *aequor* is de *r* radicaal, in *Aegir* niet. Ik voeg er ter loops bij, dat het Galische woord voor zee is *lear* of *aigein*, Wallisch *llijr*. Ik durf hier het Gr. *αἰγὶς*, storm, onweder, Aesch. Choeph. 591. *ἄϊγες*, golven. Artemid. 2. 12. *αἰγιόχοιο Διὸς*. Iliad. 1. 202 niet vergelijken, omdat de oorspronkelijke beteekenis die van geit schijnt te zijn. *Ὠκεανός* en *Ὠγήν* is misschien nader verwant.

dels modor zoo als een uiterst wraakgierig en boosaardig wezen geschilderd, maar in de poëtische edda komen Thôrr en Tyr in de woning des reuzen Hymir, waar zij de negenhonderdhoofdige grootmoeder en 's reuzen beminde aantreffen, die hen onder den ketel verbergt. Even zoo is het in het Fransche sprookje van *Petit Poucet.* Ook in de Indische Mahabharata woont bij den reus Hidimbas zijne medelijdende zuster Hidimba. Meerdere voorbeelden geeft Grimm, Myth. 274. 322. 565, en Finn Magnusen, Eddalaeren 4. 396. 416. 422. Daaruit ziet men, dat 's duivels moeder of grootmoeder, die zoo wel hier als in Duitschland en het Noorden bekend is, in Groenland als *Tornarsuks* moeder of grootmoeder, en bij de Irokezen en Huronen (allen nog heidenen), als *Tharon-hiaovagons* of *Juskekats* grootmoeder voorkomt, en dat er dus het denkbeeld van een wezen van het reuzengeslacht oorspronkelijk aan gehecht was.

HEMEL, HEL. Een der gewigtigste onderwerpen van de mythologie is de leer van de onsterfelijkheid der ziel, de begrippen, die een volk zich over den staat der zielen na dit leven vormt, van hemel en hel. Hier is de toetssteen der volksbeschaving; eene natie, die geene denkbeelden van een volgend leven koestert, toont, dat zij nog op eenen zeer lagen trap van ontwikkeling staat, dat zij enkel het heden geniet, zonder zich om de toekomst te bekommeren, en geene denkers heeft, die den blik over de grenzen van dit leven durven werpen. De leer der onsterfelijkheid, of ten minste van voortduring na den dood en herleving, treft men dan ook bij verre de meeste volkeren aan, en het is eene grove dwaling, die bijna onbegrijpelijk is, dat men dit wel eens heeft tegengesproken. Ook bij de Scandinaviërs en Germanen bestond die overtuiging. De denkbeelden der eersten vindt men uitvoerig in de oude IJslandsche schriften, maar die der Germanen zijn ons door de vroegere bekeering en de vervolging der Christenzendelingen slechts ten deele en in onzamenhangende trekken bekend, waaruit het onmogelijk is een geheel te vormen, zelfs laat het zich niet bij alle Duitsche stammen bepalen, of zij in het alge-

meen de begrippen hunner Noordsche broeders toegedaan waren, en zoo ja, of zij het oude denkbeeld van een Walhalla, waar slechts de gesneuvelde krijgers toegang vonden, en van Hela, waar de overige zielen verzameld werden, dan of zij het latere begrip van eenen hemel (*gimle*) en *hel* aannamen, en eenen Alvader erkenden, die ginds alle deugdzamen, hier alle onregtvaardigen opnam.

Kan dit van het gezamenlijke Duitsche volk niet uitgemaakt worden, nog veel minder levert een enkel land op. Wij kunnen dus niet meer doen, dan de weinige getuigenissen van ons volk bijeenverzamelen, en waar wij eenige overeenkomst met de leer van Skandinavie vinden, daarop de aandacht vestigen.

Tacitus zwijgt over dit onderwerp; slechts twee uitdrukkingen kunnen eenig vermoeden geven. Hij verhaalt namelijk (Germ. c. 7), dat men gelooft, dat de godheid bij den strijd tegenwoordig is, en elders, (c. 27), dat men somtijds de wapens en het paard des overledenen met hem op den brandstapel werpt. Even zoo woont Odhinn in het Noorden de veldslagen bij, om de gevallene helden in zijn Walhöll op te nemen, en daar vinden zij hun paard en hunne wagens terug, waarmede zij dagelijks op nieuw ten strijde gaan. Deze uitdrukkingen van den Romein zijn echter te onbepaald, om daaruit een besluit te trekken.

Men heeft stelliger bewijzen, dat de Germanen de onsterfelijkheid der ziel geloofden. Appianus vermeldt dit uitdrukkelijk; Celt. edit. H. Stephani 1592, p. 755: (Καῖσαρ ἐνίκησε) ἔπειτα τοὺς μετὰ Ἀριοβίστου Γερμανοὺς, οἳ καὶ τὰ μεγέθη μείζους τῶν μεγίστων ὑπῆρχον, καὶ τό ἦθος ἄγριοι, καὶ τὴν τόλμαν θρασύτατοι, καὶ θάνατου καταφρονηταὶ δι' ἐλπίδα ἀναβιώσεως κ. τ. λ. Tacitus verhaalt ergens (Hist. 4. 61), dat de waarzeggende vrouwen der Germanen bij toenemend bijgeloof vergood werden, waaruit volgt, dat men hun een voortdurend leven toeschreef, en dit bewijst, dat zij iets van de onsterfelijkheid der ziel wisten. Nog stelliger bewijs levert de Indiculus van het Liptin. concilie van omstreeks 743, die onder de superstitiones et paganiae optelt: «quod sanctos sibi fingunt quoslibet mortuos." Zij hadden namelijk het Chris-

telijke leerstuk verkeerd begrepen, en volgens hunne heidensche leer toegepast. Toen de zendelingen hun verklaarden, dat men eenige regtvaardigen om hunne voorbede mogt verzoeken, meenden zij, dat allen, die zij bij hun leven vereerd hadden, omdat zij onsterfelijk waren, tot die eer waren geregtigd. Van daar ook de *profana sacrificia mortuorum*, waarvan een capitularium van 769 spreekt; de *sacrilegia ad sepulchra mortuorum;* en het *sacrilegium super defunctos, id est dadsisas* van den Indiculus. Verg. *Tempels.* Zouden de Germanen bij de graven der ontslapenen geofferd hebben, zoo zij aan hun voortdurend bestaan niet geloofden? Dat deze offers ook hier te lande plaats hadden, zie men beneden i. v. *Tempels* bewezen.

Het offeren bij de graven schijnt aan te duiden, dat de geesten geloofd werden daar rond te waren, en daarmede komt een merkwaardig bijgeloof overeen, waarvan Kilian melding maakt. «*Mollen-rooven*, venari talpas: dicitur de mortuis humatis et sepultis; sumpta metaphora a vana quorundam opinione, qui humo tectis corporibus reliquam mortuorum vitam sub terra agi putant." — Er is iets onbepaalds in dat berigt; meende men, dat de overledenen voortaan steeds onder de aarde voortleefden, of alleen zoo lang, als zij naar den loop der natuur hadden kunnen leven? Het eerste komt mij waarschijnlijker voor, en stemt overeen met het bijgeloof omtrent de witte wijven en dergelijke spookverschijningen, die reeds sedert eeuwen altijd op dezelfde plaats, waar zij begraven zijn, rondwaren. Verg. beneden *Witte wijven.* Maar zij verschijnen alleen des nachts op de bovenwereld, wanneer het donker is, na middernacht, tot aan het hanengekraai. Zoo zegt Horatio in Shakspears Hamlet: act. 1. sc. 1.

I have heard,
The cock, that is the trumpet of the morn,
Doth with his lofty and shrill-sounding throat
Awake the god of day; and, at his warning,
Whether in sea or fire, in earth or air
The extravagant and erring spirit hies
To his confine.

Over dag wonen zij onder den grond, in de duisternis.

Het verdient opmerking, dat men, zoo ver ik weet, geene nachtelijke spookverschijningen kent van helden, die in den oorlog gesneuveld zijn, zelfs niet van de meest beroemden. Dit brengt mij tot de meening, dat men omtrent dezen andere gevoelens koesterde, en hun eene plaats in den hemel of het verblijf der goden toekende. Zoo verklaar ik het bekende gezegde van den Frieschen vorst Radbod, toen hij zich door Wulfram zou laten doopen, hetgeen in het Chron. Egmund. ad a. 728 dus verhaald wordt: «Radbodus Dux Fresonum, praedicante S. Wulframmo, Senonum Archiepiscopo ad hoc pervenit, ut baptizandus unum pedem in sacrum fontem intingeret; sed percunctatus sanctum Antistitem, ubi maior esset numerus *Regum seu Nobilium* gentis Fresonum, in coelesti regno an in tartarea dampnatione: audivit ab eo, quod antecessores sui, qui sine baptismo obierunt, dampnationis suscepissent sententiam. Qui statim pedem a fonte retraxit: dicens: se non posse carere consortio praedecessorum suorum, et cum parvo numero *pauperum* sedere in regno coelesti (1)." Radbod wilde het toekomende leven genieten in gezelschap zijner vorstelijke voorouders en van den Frieschen adel, die als krijgslieden in het godenverblijf opgenomen waren, hij versmaadde dat des gemeenen volks (pauperum) die in Walhalla niet komen konden. Dat godenverblijf, waar de helden vereenigd werden, stelde men

---

(1) De Egmondsche kronijkschrijver heeft zijn berigt bijna woordelijk ontleend uit de Annales Xantenses (uit de 9e eeuw) bij Pertz Monum. Vol. 2. Ook de Vita amplior S. Wulfr. (8e eeuw) bij Ghesquiere acta SS. Belg. VI. 541, en Sigisbertus Gemblac. (12e eeuw) bij Pistorius Rer. Belg. Script. I. 769, behalve Jonas in het leven van Wulfram, dien men echter voor geinterpoleerd houdt, maken van dit voorval melding. Het is bekend, dat Kluit het in eene bijzondere verhandeling: *Num S. Wulfr. Radbodum baptismo initiarit* (Hist. Cr. I. 2) tegengesproken heeft, en aan zekeren hertog Rathold of Richold toeschrijft, doch de ongegrondheid zijner stelling blijkt uit de boven aangehaalde schriften, en is uitvoerig bewezen door Ghesquiere in Act. SS. Belg. sel. VI. 485 sqq. Westendorp in de Verhand. der tweede klasse van het K. N. Instituut, D. 6 en Delprat in Nijhoff, Bijdr. 2. 235 volg.

zich waarschijnlijk voor als eene prachtige burg. Zoo was het in het Noorden, en even zoo wordt het geschilderd in een verdichtsel, dat ons door den schrijver van het leven des H. Wulframs verhaald wordt. Vita amplior S. Wulfr. bij Ghesquiere Acta SS. Belg. Sel. VI. p. 538. «Nec praetereunda ratio est, quam de praefato duce Rathbodo, praedicto vener. presbytero Ovo narrante, didicimus, cur in Christum credere ac fonte regenerationis voluerit mergi. Nam in aegritudine positus, de qua et vitae praesentis lucem clausit, perpetuasque adverni descendit ad umbras, dum sopore deditus foret, deceptor hominum diabolus, qui etiam Dei omnipotentis permissu, in angelum se transformat lucis, ei apparuit diademate aureo cum fulgentibus gemmis capite opertus, vesteque auro textili toto amictus corpore: diuque attonitus praefatus Princeps diligenter in eum intendebat, stupens ac tremebundus, admirans, cujus speciei ac virtutis esset, qui sibi apparebat nuntius. Isque multimodae artis nocendi saevissimus draco inquit ad eum: Dic quaeso, virorum fortissime, quis te ita seduxit, ut a cultura deorum et religione praedecessorum tuorum velis recedere. Noli, ita, obsecro facere, sed in his quae hactenus tenuisti culturis deorum permane: *ibisque ad domos aureas aeternaliter mansuras*, quas tibi in proximo sum daturus, ut meorum verborum dictis adstruam fidem." — Hij beval hem toen van Wulfram te vorderen, dat deze hem het paradijs der Christenen zou doen zien, en wanneer deze, gelijk hij overtuigd was, aan deze vordering niet voldoen konde, zou Radbod den geloofsprediker van zijnen kant aanbieden, hem zijn godenpaleis, dat hem na den dood bestemd was, te vertoonen. Dit geschiedde, Wulfram nam 's konings aanbod aan, en vaardigde daartoe zijnen diaken af, die met eenen voornamen Fries de stad verliet. Buiten gekomen, ontmoeten zij eenen onbekende, die zich als hunnen gids aanbiedt: «qui dixit eis: properetis cito, nam ostensurus sum vobis *mansionem eximiae pulchritudinis, quae praeparata est a deo suo Rathbodo principi.* Qui ducem ac comitem itineris prosequentes, loca diu peragrant incognita, donec viam ingredientes latissimam, diversorum generibus marmorum eam cernunt polito opere decoratum,

videntque a longe *domum auream*, ac perveniunt usque ad plateam, quae ante praefatam domum sita erat, et ipsa auro gemmisque strata. Intrantes quoque in domum aurei splendoris et incredibilis pulchritudinis, adspiciunt thronum mirae magnitudinis. Tum ductor itineris: haec est, inquit, domus, et ista est pulcherrima sedes, quam *post eius mortem Principi Rathbodo deus suus largiturum se spopondit.*" De geestelijke stond verbaasd, maar hernam terstond, terwijl hij zich met het teeken des kruises zegende, dat hij wenschte, dat dit paleis eeuwig mogt duren, zoo het Gods werk was, maar was het een spel van den duivel, dat het terstond mogt vergaan. Op die woorden verdween eensklaps de geheele verschijning en men bevond zich in een diep moeras, waaruit de diaken zich slechts met vele moeite redden konde. Hoezeer dit verhaal geheel verdicht is, zoo blijkt daar nogtans uit, hoedanig men zich in dien tijd het paradijs der heidenen dacht; de voorstelling is uit het Duitsche heidendom, en als zoodanig belangrijk. Of de betooverde paleizen, die in de latere ridderromans zoo veelvuldig voorkomen, van gelijken oorsprong zijn, wil ik niet beslissen; misschien is daarin Oostersche invloed merkbaar.

Er bestaat in onze letterkunde een oud gedicht: *de reis van S. Brandaen*, waarin allerlei vreemde voorstellingen van den toestand der afgescheidene geesten gegeven worden, die geheel van de Christelijke begrippen verschillen en kennelijk heidensch zijn; met dat al aarzel ik, die voor Nederland in aanmerking te nemen, vooreerst omdat het Nederduitsche gedicht uit het Duitsch is vertaald, zoo als uit de eindrijmen en vele uitdrukkingen blijkt, en ten andere, omdat het mij toeschijnt, dat veel daarvan niet uit de Duitsche, maar uit de Celtische mythologie ontleend is. Ook bestaan er volgens den heer Blommaert, die ons gedicht uitgegeven heeft, onder anderen oud Iersche en Galische bewerkingen dezer reis, en de Engelsche schrijver Gervasius Tilberiensis (omstreeks 1211) spreekt er reeds van in zijne Otia Imper. 2. 11, bij Leibnitz Scriptt. Rer. Brunsv. 1. 919. Evenwel is dit vreemde element met het Duitsche vermengd; de voorstelling van de *Leverzee* b. v. is Duitsch, terwijl die van den Magneetberg Oos-

tersch is. Op dezen wondervollen togt kwam Brandaen ook aan een land «op een der bester eerden, die noit mochte werden;" te midden stond een berg, de berg van Syoen genoemd, op wiens top een burg stond van draken en lindwormen bewaakt:

Die worpen tallen stonden
Dat vier uten monden.
Die hoeden die porten.

S. Brandaen trok den burg binnen; de muren waren van kristal, waar menigerhande vreemde dieren van metaal in gegoten waren; in het midden vloeide eene groote rivier, langs wier boorden

Vs. 1638 Herten ende hinden
Vloden vor den winden.
Wilde swine vloen daer;
Die jaghere reet daer naer
Met blasenden horne
Dore bosche ende corne.
Daer speelden in den mure
Orssen met coverturen
In eenen rinc wide,
Daer soe hilden besiden
Ridderen of si leveden;
Banieren daer oec sweveden.
Daertoe mochten si scouwen
Herde vele vrouwen:
Daer bliesen wechteren in der scaren.
Dies oncondich waren
Waenden dat si leveden daer.

Zij heetten *Walschranden*; zij waren engelen, die zich bij Lucifers opstand onzijdig hielden, en daarvoor derwaarts gebannen werden.

Si hadden hovede als swijn,
Hoe mochten si wonderliker sijn?
Mans hande, hontsbeen,
Si scrouwen oec al in een,
Craens halse, mans buuc.

Voorts droegen zij zijden kleederen, lange baarden, en waren met bogen gewapend.

In deze voorstelling is ongetwijfeld veel, wat ons aan Walhalla, en nog meer wat ons aan het paleis van Radbod doet denken, maar ook even zoo veel, wat van deze voorstellingen afwijkt. Dat schoone land, op wiens berg een *palas* stond

Dat noch scoenre was
Ghesiert met goude ende dieren stene
Gheset in elps bene;
Die vloer saphier ende glas,

herinnert ons het prachtige paleis, dat de Friesche geestelijke zag. De jagende ridders, rondrijdende op prachtige rossen, komen ook in Walhalla voor, en de lange baarden en zwijnshoofden doen ons aan de oude Germanen met hunne beestenvellen en dierenhelmen denken. Ook is de lange baard een mythologisch kenteeken van lang vervlogen eeuwen. De benaming *Walschranden* is mede Duitsch, en duidt eenen ruigen wilden woudgeest (satyrus, pilosus) aan. Zie Grimm Myth. 270, maar deze benaming past hier niet, tenzij men enkel op het uiterlijk dezer burgbewoners zie. De helden in Walhalla heetten *einheriar*, maar welligt was deze naam toen reeds vergeten of klonk al te heidensch. De uitlegging, die van deze wezens gegeven wordt, moet ons niet verwonderen; er kunnen diegenen bedoeld zijn, die bij den strijd tusschen heiden- en christendom zich, zonder dadelijke vijandschap te plegen, bij het oude hielden. Voor het overige waren in de 13e eeuw de heidensche godsdienstbegrippen hier reeds grootendeels vergeten, en wat er nog van over was, werd met Oostersch bijgeloof en Oostersche fantasie vermengd, gelijk ook het Celtische daarop invloed uitoefende door de vroegere wederzijdsche volkplantingen.

De verbeeldingskracht der middeleeuwen heeft zich minder met de verblijven der zaligen, dan met die der verdoemden bezig gehouden. De donkere tint, die over den godsdienst lag, en het ernstige karakter der Duitsche stammen deed vaak den blik werpen naar dien ijsselijken hellenpoel, waar alle kwalen vereenigd werden en eindelooze wanhoop woonde. Groot is het aantal der

dichters, die daarvan voorstellingen geven, en hunne beschrijvingen wedijveren in akeligheid. Niet allen zijn zij geheel met de kerkelijke begrippen overeenstemmend; elk achtte zich geregtigd er nieuwe trekken bij te voegen, mits hij maar met donkere kleuren schilderde. Of men hierbij ook het oude heidendom te hulp riep, is eene tweede vraag, die ik geloof toestemmend te mogen beantwoorden, maar de heidensche trekken bekoorden minder, omdat zij de plaats der onzaligen minder donker maalden dan het Christendom.

Ook hier zijn slechts geringe fragmenten op te sporen. Vooreerst verdienen eenige uitdrukkingen overwogen te worden, die men van de hel en den hellevorst gebruikt vindt.

In de hel heerscht de duivel, de vijand; hij heet *den helschen hont*, Maerl. van vijf vr. 3. vs. 12, heeft zijnen *portenare*, Maerl. van ons H. Wonden, 2. 10. Wap. Mart. 19. 10, de hel is een burg met *muren* en *poorten*, Maerl. Disp. 11. 12 (1), van binnen *gloeijend: die helle die blaect*, ib. 28. 10 *der heter hellen onwarde*, Brand. 910, maar ook somtijds ijskoud, Maerl. Disp. 46. 11 *thelsche ijs*, Maerl. Claus. 8. 10 *die helsche coude;* evenzoo Limborch 1. 2018, Maerl. Wap. Mart. 75. 10. Sp. Hist. II. bl. 179; een zware pek- en zwavelstank heerscht er. Brand. 770. 1028. Het is er duister. Van den lev. O. H.

Voert eyst so *donker* ende so swart
So *stinkende*, gruelijc ende so hart,
Dat men donkerheit tasten mach.

Ook in Brandaens reize vs. 620 *enen donckeren berch*, vs. 674 *Herde doncker waest daer*, *Daer en waest niewer claer*, vs. 818 *toten donckeren lande.* Zoo ook in de Friesche overlevering: Thet Freska riim (uit de 14e of 15e eeuw) vs. 1145.

Thio helle is dan jammerlijc,
Ther is fior ende pijc,
Ther is honger, torst, *frost* end zwevel, —

---

(1) Wat beteekent het, dat de matrozen den maanregenboog *de hellepoort* noemen? Teenstra, Volksverh. en leg. 1.

Ther is *tiosternisse* sonder dach. —
Eene baem steed in ther helle,
Ther stad fiower Divelen bi al stille,
En dwat tha selen ophwan,
Om tha sonda ther se habbad dan,
End sint se slan fol sere
Thet seg ic jo verwere;
Binna ther hella porta ther leid
Een draka, hat Pathmos, alst Scrifte seid.

Deze mythe van eenen helschen boom schijnt mij echt heidensch, ofschoon ik er bij de overige Duitsche stammen geene duidelijke sporen van vinde, want de Noordsche wereldboom IJgdrasill wil ik daartoe niet betrekken; maar in Friesland zelve is misschien het een en ander te vinden, dat daarmede in verband staat. De boven aangehaalde regels zou ik aldus vertalen: een boom staat in de hel, daarbij staan vier duivelen al stil, en doen de zielen ophangen, om de zonden, die zij bedreven hebben, en slaan ze dan zeer hevig, enz. Hiermede verbind ik het verhaal van Altfridus in het leven van Ludger, dat op de godenfeesten sommige veroordeelden *als offeranden* aan galgen werden opgehangen. (Zie *Tempeldienst*) en dat de galg in de oude Friesche wetten *de Noordsche boom* (thet nordhalne trae) heet, daar de heidensche hel in het Noorden lag, en het Noorden *tha grimma herne* heet (1). Ook stond de straf van *thet northalde tre* vooral op tempelroof en heiligschennis. Hunsing. landr. bl. 20. De beteekenis dier benaming blijft mij evenwel nog duister en komt bij geene andere stammen voor. Duisternis en koude schijnen mij in de voorstelling der hel heidensche denkbeelden (2); ook den poortier en de benaming helsche hond, zoude ik liefst daaruit afleiden; het overige is Chris-

(1) Van daar dat in den Walewein, vs. 4881 «die duvele vloen hare vaerde *noort oost*, d. i. naar de hel terug.

(2) Dit merkte reeds Finn Magnusen op, Eddalaeren 4. 213, «den Kristne Almue forestiller sig Helvede kun som opfyldt af stegende Ildsluer; men vore Forfaedre mente, at dets Indvaanere lede mest af Frost og Kulde."

telijk. De Skandinaviërs hadden evenzoo het *donkere* Niflheim en den burg van Hela, waar Heimdallr de wacht houdt.

Eene merkwaardige beschrijving van zoodanig donker nevelenland geeft ons Procopius de bello Goth. L. IV. C. 20, (een schrijver der 6e eeuw). Hij verhaalt namelijk, uit den mond der inwoners, dat aan den oever der zee, tegenover het eiland Brittia, een volk van visschers en akkerlieden woonde, dat den Franken onderworpen was, maar hun geene schatting betaalde, daar het tot eenen geheel bijzonderen dienst verpligt was. Het moest namelijk de zielen der afgestorvenen naar Brittia overschepen. Elk wiens beurt het was, begaf zich met de avondschemering ter ruste. Om middernacht wordt aan zijne deur geklopt en zachtkens geroepen. Dan gaat hij dadelijk naar het strand, waar hij ledige booten vindt, die hem niet toebehooren, hij grijpt de riemen en steekt in zee. Dan merkt hij, dat de boot stampvol is, en naauw een vingerbreed boord heeft, maar ziet niemand. Binnen een uur is de overtogt volbragt, schoon men er anders een etmaal toe noodig heeft. In Brittia aangekomen, ontlaadt zich de boot van zelf en wordt zoo ligt als een veder. Zij zien ook nu weder niets, maar hooren eene stem, die den naam van elk der overgescheepten, huns vaders, en zoo er vrouwen bij zijn, dien haars mans opgeeft.

Dit is eene overoude en ver bekende sage, die, zoo als Procopius getuigt, in zijnen tijd (de 6e eeuw) nog onder het volk der noordzeekusten voortleefde. Tzetzes (12e eeuw) schrijft (Comment. ad Lycophr. p. 123 sq.), dat Homerus, Hesiodus, Euripides, Plutarchus, Dio, Procopius, Philostratus en verscheidene anderen de gelukkige eilanden, waar de zielen wonen, in de zee Oceanus plaatsen, en dat men daar inderdaad het eiland Brittia vindt, oostwaarts van Brittannië en westwaarts van het eiland Thule. — De plaats van Homerus, waarop de schrijver doelt, is de bekende vaart van Ulysses naar het rijk der schimmen, het land der Cimmeriers in mist en nevel gehuld. Odyss. L. XI.

ἔνθα δὲ Κιμμερίων ἀνδρῶν δημός τε, πολίς τε,
ἠέρι αχὶ νεφέλῃ κεκαλυμμενοι·

Ulysses verlaat namelijk het eiland van Circe, zeilt met gun-

stigen wind den geheelen dag door den oceaan, en komt met den ondergang der zon aan het land der Cimmeriers. Daar gaat hij met de zijnen aan wal, den oever langs, naar eene plaats hem door Circe tot het verrigten der doodenoffers aangewezen en tot het oproepen der schimmen. Indien dan Tzetzes het wel heeft, dat Homerus met het land der Cimmeriers Engeland bedoeld heeft, welk gevoelen ook door Hamaker Akad. Voorlez. bl. 228 omhelsd is, dan is dit bijgeloof reeds verscheidene eeuwen voor onze jaartelling bekend geweest, en dit zou tevens het gevoelen van hen bevestigen, die de inwoners van Wallis, Cornwall en Cumberland, welke zich nog *Kymri* noemen, van de Cimmeriers doen afstammen. Hoe dit zij, ook Plutarchus, de oracul. defect. spreekt van een eiland bij Brittannië, het eiland der geniën en helden genoemd, dat voor heilig gehouden werd, en Claudianus (3e eeuw) in Rufinum 1.3.123 sqq. zegt nog bepaalder:

Est locus, extremum qua pandit Gallia littus
Oceani praetentus aquis, ubi fertur Ulixes
Sanguine libato populum movisse silentem.
Illic umbrarum tenui stridore volantum
Flebilis auditur questus; simulacra coloni
Pallida, defunctasque vident migrare figuras.

Verg. verder Pelloutier, Hist. des Celtes 6. 179, en Hamaker t. a. p., die door de Gallische kust het Zeeuwsche eiland Walcheren verstaat, welken naam hij van de Walkyriën afleidt, waarin ik hem nogtans niet kan toestemmen. Zie *Wodan*.

Het komt mij echter aannemelijk voor, dat Vlaanderen of Zeeland hier bedoeld worden. Claudiaan noemt het uiterste strand van Gallië niet ver van den Rhijn, Procopius eene streek, die den Franken onderworpen was, maar de laatste acht (de B. Goth. 1. 12) de Arborichen als grenzende aan de Franken, toen dezen de moerassen bewoonden, waar de Rhijn zich in zee stort; derhalve moeten de Franken toenmaals aan *onze* kusten gewoond hebben; evenwel moet men bij de schrijvers diens tijds geene naauwgezette plaatsbeschrijving verwachten. Tot staving van ons gevoelen kan verder dienen, dat onze kust omtrent een etmaal

van de Engelsche verwijderd is, en er ten tijde der Romeinen in Zeeland bij Domburg en Westkappel eene overvaart naar Brittannië bestond, blijkens de aldaar gevondene geloftesteenen. Ook hebben zich herhaaldelijk volkplantingen uit Brittannië aan onze kusten gevestigd, naar welke ook het thans verzwolgene huis *te Britten* genoemd is, en hier heeft men onder vele Romeinsche oudheden ook eenen steen gevonden, waarop eene boot gebeiteld was met eene naakte vrouw daarin, die in de eene hand eenen ring, in de andere een gietwerktuig houdt. Junii Batavia, p. 116. Grimm, Myth. 482, denkt daarbij aan de plaatsnamen *Helium* en *Helvoet*, doch haalt tevens eenige volkssagen uit Bretagne aan, waaruit schijnt te blijken, dat daar nog heden eenige sporen van dit aloude bijgeloof stand houden. Zoo meent het volk, dat de zielen zich terstond na den dood tot den pastoor van Braspar begeven, wiens hond ze naar Grootbrittannië overvoert; men hoort in de lucht de raderen knarren van den wagen, die met zielen overladen is. Zie de Mem. de l'acad. Celt. 3. 141. Ik weet niet of dergelijke sagen nog in Zeeland of in de omstreken van Katwijk leven. Zie echter beneden op *Volksbijgeloof*. Onze oude kronijken maken er geene melding van, hoewel zij anders van koning Arthur en zijne veroveringen aan onze zeekusten breed opgeven, en ook weten, dat deze vorst zich op het eiland der gelukzaligen bevindt, en eens terug zal komen, om op nieuw te heerschen, wanneer Engeland gelukkig zijn zal, een denkbeeld, dat van de Celten op de andere volkeren overgegaan is, en waarschijnlijk tot de leerstellingen der Druïden behoorde. Verg. Mone, Gesch. des Heidenth. 2. 435.

Men kan bezwaarlijk aannemen, dat dit nevelenland door de ouden als de verblijfplaats der zaligen, het Elysium of paradijs beschouwd is, zelfs niet bij de Celten. Eer zal men het moeten aanzien voor het land der schimmen, waar alleen diegenen woonden, die van de goden geene belooning voor uitstekende daden, vooral in den oorlog, verworven hadden, en omtrent gelijk staande met den Ἄις, ᾍδης der Grieken, terwijl de gelukzalige eilanden elders, meer zuidelijk lagen, welligt in middel-America; of het was slechts eene plaats van doortogt, van waar zij later, na geoor-

deeld en gereinigd te zijn, naar elders gevoerd werden. Het eerste denkbeeld komt mij het waarschijnlijkst voor. Het is waar, dat de helden van Ossian als nevelen over de heiden van Schotland waren, maar ik kan mij niet overtuigen, dat de andere natiën, hetzij Duitschers, hetzij Grieken, hetzelfde geloofd zouden hebben, ook strijdt het met de Skandinavische voorstelling van Wallhöll, en met die der Friezen van het paleis der helden, maar ik wil toegeven, dat onze kustbewoners, met Celten vermengd, daaromtrent anders gedacht kunnen hebben.

Ik heb nog eene andere voorstelling aangetroffen in den onuitgegevenen roman van Walewein uit de 14e eeuw, maar daar deze tot den fabelkring van Arthur behoort, is ook daarin Celtisch geloof met Duitsch en zelfs met Oostersch vermengd. Het verhaal komt voor vs. 3455 volgg. 4938 volgg. Walewein was uitgetogen, om zekere jonkvrouw, de beminde van een' zijner vrienden, uit eenen sterken burg te verlossen. Deze burg had twaalf muren, en elke muur tachtig torentjes (torrele); tusschen elke twee muren liep eene rivier; aan elke poort, van koper en metaal gemaakt, stonden tachtig man op wacht. Rondom het geheel stroomde eene brandende rivier, waarover eene brug lag, scherper dan een scheermes, vs. 5002.

Dit water bernt als een vier,
Entie brugghe diere leghet dwers,
Dinct mi scarper danne een scers.

Een prins Roges, die in eenen vos veranderd was, gaf hem daarvan de verklaring, vs. 5824.

Hoerdi noit dit water nomen?
Teen es tgherechte vaghevier;
Alle die zielen moeten hier
Als si versceden, comen baden,
Sullen si ter gods ghenaden
Comen ende bliven emmermere.
Vs. 5840. Siedi gone swarte vogele vlieghen,
Die int water vallen tote over thovet?
Besietse also dat ghijt ghelovet.

Hoe ghedaen comen si weder uut?
Der Walewein sprac over luut:
Vele wittre dan die snee.
Besietse wel, no mijn no mee,
Here, dat sijn ziele alle gader;
Sulc es tkint, sulc es die vader;
Die swarte vogele sijn gebonden
Ende besmet met vulen sonden,
Tote dat si over moghen gaen
Die brugghe, die ghi hier siet staen;
Dan baden si here ende werden scone,
Ende varen ten hoghen trone
In die bliscape emmermere.

Verder zegt de vos Roges van deze rivier, vs. 5947.

Waerwart so ghi iu wilt belenden,
Ghine moget niet comen ten enden;
Al voerdi vijf hondert milen of mere
Ende al waerdi ten ende here,
Ne dan ne leetdi twater niet.
Dat verstaet wel ende besiet,
Teen ende spruut uter hellen,
Daer die arme zielen quellen
Ende vallet in die Leverzee.

Binnen in den burg waren allerlei wonderen, onder anderen eene fontein, die haar water uit het aardsche paradijs ontving, en een boom van goud met gouden vogelen, die zongen, en gouden bellen aan elken tak. Deze boom was hol en werd van onderen door zestien mannen met acht blaasbalken bewaaid, terwijl een gouden arend daar boven stond, om den boom te beschutten. Duidelijk is hier Duitsch, Celtisch, Oostersch en Christelijk geloof dooreen gemengd. De Leverzee is Duitsch, de scherpe brug is uit den Koran overgenomen, want door de kruistogten was men met de Mahomedaansche fabelen bekend geworden; de gouden boom komt ook in Arabische vertellingen voor. De in een vos veranderde prins, en de ligging van het slot, rondom door water omgeven,

dus op een eiland, schijnen Celtisch geloof; maar de zielen als vogelen houd ik voor Duitsch; evenzoo vliegen in de benedenwereld in het Noorden, verzengde vogels, die zielen waren, als vliegenzwermen rond. Edda Saemundr. 127[a], en zelfs bij Maerl. Sp. Hist. 2. 217 (maar uit Latijnsche bronnen) ziet men bij het verzinken van een schip de zielen der verdronkenen als *witte duiven* uit het water ten hemel stijgen. Meerdere voorbeelden bij Grimm, Myth. 478. Evenwel heeft ook het Christendom in het Oosten dergelijke voorstellingen aangenomen. De beschrijving van den burg doet mede aan Noordsche sagen denken, maar daar betreffen zij Niflheimr, het rijk van hel of halja; daar ligt de bron Hvergelmir, waaruit *twaalf* stroomen voortkomen, waarvan Giöll (strepens) het naast bij de godin en met eene gouden brug voorzien is, door eene maagd Môdhgudhr genaamd, bewaakt. Hier is het omgekeerd; de fontein van binnen ontspringt uit het paradijs, maar de buitenste rivier, die brandt, uit de hel; daar is de brug van goud, de zielen van den god Baldr en andere gestorvenen waren er over gegaan; hier is zij scherp als een scheermes, en geene ziel kan er overkomen, dan nadat zij eerst in de rivier gereinigd is. De voorstelling van het verblijf der zielen als een burg, hervindt men ook in deze mythe terug. Vreemder is het, dat men eene gelijksoortige voorstelling door een' der Duitsche geloofspredikers den H. Bonifacius, als Christelijk vermeld vindt. Epistt. ed. Serrarii, Mogunt. 1629. Ep. 21. Bonifacius geeft daar aan zekere abdis Eadburg verslag van het visioen van eenen persoon, onlangs in een klooster overleden en weder opgestaan, gelijk het hem door de abdis Hebelida verhaald was. Dezen was na zijn verschijnen als het ware een sluijer van de oogen weggerukt, zoodat hij plotselijk de geheele wereld en alle landen en volkeren overzag. Door de engelen in de lucht opgevoerd, bespeurde hij *in circuitu totius mundi* een vlammend vier, dat echter door den engel besproken werd, en vervolgens de geesten der overledenen, om welke de engelen en booze geesten zamen dongen. «Interea referebat, se quasi in inferioribus, in hoc mundo vidisse igneos puteos horrendam eructantes flammam plurimos, et

erumpente terra terribilis flammae ignes volitasse et *miserorum hominum spiritus in similitudine nigrarum avium*, per flammam plorantes et ululantes." Een engel verklaarde hem, dat God ten jongsten dage zich dezer zielen erbarmen zoude. Maar nog veel dieper in den afgrond: «audivi horrendum et tremendum, et dictu difficilem gemitum et fletum lugentium animarum" (even als in Dantes hel), het was het gehuil der eeuwig verdoemden. Van daar zag hij het paradijs «mirae amoenitatis locum", en eindelijk: «*igneum* piceumque *flumen* bulliens et ardens mirae formidinis et teterrimae visionis cernebant. *Super quod lignum pontis vice* positum erat, ad quod sanctae gloriosaeque animae ab illo secedentes conventu, properabant, desiderio alterius ripae, transire cupientes et quaedam non titubantes constanter transibant: quaedam vero labefactae de ligno cadebant in tartareum flumen, et aliae tingebantur, quasi toto corpore mersae, aliae autem ex parte quodam, veluti ad genua, quaedam usque ad genua medium. Quaedam vero usque ad ascellas, et tamen unaquaeque cadentium multo clarior, speciosiorque de flumine in alteram ascendebat ripam, quam prius in piceum bulliens cecidisset flumen. Et unus ex beatis angelis, de illis cadentibus animabus dixit: Hae animae sunt, quae post exitum mortalis vitae, quibusdam levibus vitiis non ad parum abolitis, aliquaper miserentis Dei castigatione indigebant, ut Deo dignae offerantur. Et ultra illud flumen speculatus *muros fulgentes clarissimi stuporis, stupendae longitudinis et altitudinis immensae*, et sanctos angelos dixisse: haec est enim illa sancta et inclyta coelestis Hierusalem, in qua istae perpetualiter sanctae gaudebunt animae."

Men ziet, hier komen dezelfde hoofdtrekken voor, maar het geheel is in een Christelijken zin uitgevoerd, de burg is het hemelsche Jerusalem des N. Testaments, maar de vogelen, de brandende rivier, de brug is uit andere bronnen ontleend, en ik ben geneigd die uit heidensche mythen vermengd met eenige Christelijke Oostersche denkbeelden af te leiden. Dantes Inferno is ten aanzien der bronnen ook nog niet opgehelderd. Eenige andere heidensche voorstellingen van de hel vindt men in een fragment van den Lucidarius,

dat mij wegens de taal voorkomt, althans niet jonger dan de 13e eeuw te kunnen zijn, het HS. is van de 14e, gedrukt in mijn geschrift: de Nederl. Volksromans, bl. 144. «Cecilia. In die leecht een berch heet Ethan (Etna). Vut dien berghe ziet men sulfer bernen. Daer werden oec die zielen ghepijnt, thent hem gheholpen wert ende zi hare zonden ghearnen (betalen)..... In der eerster Insulen (Cicilla? d. i. de rots Scylla.) Vulcanus, die der Hellen plach ter porten. Onze boeke willen weten, dat hi tsi die de zielen pijnt." — Ik weet niet of hier Romeinsche mythen in gemengd zijn, maar gedeeltelijk schijnt mij hier Duitsch geloof in te wonen.

Dit is alles wat mij in Nederland over dit onderwerp is voorgekomen; ten slotte nog iets over de namen hemel en hel. Beiden komen in plaatsnamen voor, zonder dat mij de reden daarvan bekend is. In Friesland heeft men het dorp *Hemelum*, weleer eene abdij, oostwaarts van Stavoren, en bij Arnhem den *Hemelschen berg*. Waarschijnlijk heeft Hemelum dien naam ontvangen als een geestelijk gesticht, een heim voor den hemel, maar men meent het te hervinden in een charter van 985, het best uitgegeven bij Kluit, H. Cr. 2, n°. 14, schoon naar een onnaauwkeurig afschrift; daarin worden eenige goederen afgestaan, gelegen «inter duo flumina, Medemelacha et *Chimelosara* gemarchi dicta." Andere afschriften lezen *Chinnelosara*, ook M. Stoke 1. vs. 737, die het uit het Chron. Egm. had, *Chinneloes*, d. i. tusschen de stroomen, geheeten M. en Chimelozer mark. De uitleggers verstaan hier door Hemelum, of gelijk de grietenij heet, Hemelumer Oldefaart. Zoo dit waar en de lezing zuiver is, zou men moeten aannemen, dat men in de 10e eeuw voor hemel *chimel* zeide, dat aan het Noordsche *gimlir* doet denken, maar van deze verwisseling der *ch* met *h* aan den aanvang eens woords zijn mij in ons Nederlandsch van dien tijd geene sporen ontmoet, dit is eene oud Frankische eigenheid, gelijk men uit Gregorius van Tours zien kan. Hamconius, Frisia p. 75b wil, dat deze plaats onder het heidendom aan de godinne Freda of Ferda gewijd was, en daarvan den naam ontvangen hebbe.

Non procul a Stavora vetus exstitit Himeleferda,
Coelesti Veneri, vel nomine teste, dicata.

Het bewijs daarvoor ontbreekt.

Voor de plaats der straf na dit leven, gebruikte men van ouds het woord *hel*, vrouw. gelijk in alle Duitsche talen. In het Noorden is *Hel* eene godin, de dochter van Loki en eener reuzin, zij woont in Niflheim en neemt de zielen aller afgestorvenen op, behalve van de helden, die in Walhalla komen; van deze personificatie vind ik hier niets. Intusschen zag men in de hel, gedurende de eerste tijden na de invoering des Christendoms, nog geen oord van pijniging, gelijk Grimm zeer goed bewezen heeft (evenwel met enkele uitzonderingen in geestelijke schriften), van daar dat men nog lang in Saxen het woord *hellweg* voor grafweg, den weg waar langs de dooden naar het graf gevoerd werden, gebruikte. In Belgie heeft men ook nog *helwegen*, waar het spookt, en *hellegaten*, waarvan volkssprookjes bestaan. Een zoodanig hellengat, thans toegeworpen, en waarover de weg heenloopt, vindt men bij Ronsse; een helleput in den omtrek van Dendermonde, ook ligt daar nog een dorp Hellegaten. Wolf, niederl. sagen, n°. 576 en 180. In dien zin versta ik twee oude plaatsnamen, de eene *Hellere* var. *Helnere* in de lijst der Utr. kerkgoederen van omstreeks 866, de andere *Hellenwich*, in een charter van 828 bij Bondam; misschien ook *Helloua* in eenen brief van 850 bij denzelven, thans *Helluw*, en verklaar die namen door doodenheiligdom, doodenwijk en doodenouw, doodenland. Het zoeken naar Germaansche graven en oudheden zou die gissing moeten bevestigen. Ook in Zuid-Holland is een dorp, welks naam overweging verdient: *Helvoet*, *Helvoetsluis;* Grimm komt in zijne myth. herhaaldelijk hierop terug, en gist eenig verband tusschen dien naam, den Romeinschen *Helium* en hel als onderwereld. Helvoet is mij nog in geene oude charters ontmoet; de tweede sylbe *voet* zou ik liefst door grens, einde, verklaren. Immers zoo heeft men te Nijmegen eenen Romeinschen steen gevonden, met het opschrift: *Hic pes Imperi*, en eene vlakte aldaar buiten de Hezelpoort, heet nog de Roomsche voet; Nijmegen was namelijk de uiterste grens des rijks. Maar of de eerste lettergreep tot hel als strafplaats betrekking heeft, durf ik niet beslissen.

Maar Hamconius, de Friesche kronijkschrijver, treedt met eenen helgod, *Holler* genoemd, voor Friesland te voorschijn, hij noemt zijne bron niet, maar zegt alleen, dat hij in het dorp *Raehol* (roode hel) aan het Tjoekemeer gediend werd (1). Intusschen heet de plaats der straffen in het Friesch *hel*, even als in het Hollandsch. Waatse Gribb. bl. 7, «dan komt me ynne *hel*." Thet Freske riim vs. 438 *dio helle*, vs. 201, «mit tha *helscha* fiore." Dus ook vrouw., maar in den oud Saxischen Heliand vindt men hel in het mann. gebruikt: *an thene hêtan hel* 76. 22. *an thene suartan hel*. 103. 9. Van waar komt de nieuwe Hoogd. schrijfwijze *hölle* voor het oude *hella?* Is er grond voor de *o* en hangt het woord met *hol*, spelonk of met het oud IJsl. *hulda*, duisterheid zamen? Het bestaan van dezen god Holler laat ik derhalve liefst onbeslist. Nergens onder de Duitsche stammen komt een god voor; ook de r in het woord is moeijelijk te verklaren, want de uitlegging van hol-heer (inferni dominus) is onaannemelijk; maar kan het ook eene oude eigenheid van onze taal zijn? verg. het Hoogd. *unke*, ons *unger*, *hirte* ons *herder;* ook mag men misschien aan de mann. terminatie *er* denken in *kater*, *doffer;* ook Arnkiel Kimbr. Heil. 1. 55 noemt *der Hell*, maar Grimm houdt dit voor eene schrijffout, omdat in den Holstein-Sleeswijkschen tongval het lidw. voor beide geslachten *de* is. Evenwel geeft Keysler, ant. sel. p. 181, ook van het Sleeswijksche de spreekwijzen op: *der hell* geht umher; *der hell* ist bei den hunden. Toen het Christendom de hel tot de eeuwige strafplaats maakte, trad de dood in de regten der heidensche hel, en verkreeg hare attributen, maar de volkstaal en het volksgeloof heeft echter de oude hel als persoon, niet geheel opgegeven, zelfs niet in Nederland. Hiertoe behoort, dat de

(1) Zie hier hoe hij hem beschrijft. Frisia p. 76.

Pluto sed et Frisiis cultus quandoque videtur,
Atque Holler dictus vulgari nomine, tanquam
Inferni dominus, connexa voce gemella
Tyucano lacui pagus conterminus extat,
Qui quondam (apparet) sacratus in hujus honorem,
Nomen adhuc, aris non existentibus, offert.

hel te paard komt aanrijden. Grimm haalt in de kinderm. 3. 77 een oud Hollandsch volksliedje aan: «'t maantje schijnt zoo hel, mijn paardjes lopen zoo snel," dat eene ver verbreide sage is, vooral door Burgers Lenore bekend. Vgl. Grimm Myth. 489. Hiermede breng ik de denkbeelden over den geest Barlebaen in verband, die als een zwart paard naar de hel draaft. Zie boven op *Barlebaen*. Even zoo zegt men in Denemarken van iemand, die woest en bulderend optreedt: «han gaaer som en helhest;" ook waart hij daar als een *driebeenig paard* op het kerkhof rond en voert den dood aan. In Sleeswijk rijdt bij pesttijden *de Hel* op een *driebeenig paard* rond, om menschen om te brengen. Grimm Myth. 490. In Groningerland rijden de heksen op eenen driebeenigen bok. Westendorp Myth. 159. De *hellengaten* in Belgie zijn misschien ook nog uit het heidendom afkomstig.

HERCULES. De vereering van Hercules, die, volgens de oude schrijvers, aan vele volkeren eigen was, wordt ook door hen aan de Germanen toegekend. Tacitus zegt uitdrukkelijk Germ. 9. «*Herculem* ac Martem concessis animalibus placant," en dit schijnt bevestigd te worden door gevondene geloftesteenen en door de reiskaart van Peutinger, alwaar men in de Betuwe eene plaats *Castra Herculis* aangeteekend vindt. Men kan evenwel bezwaarlijk gelooven, dat dit niet eene Romeinsche duiding zou zijn van eenen Duitschen god, even als zij Wodan door Mercurius verklaren, maar hoe die Duitsche naam was, is onzeker. Tacitus zegt elders, dat de Germanen bij het gaan in den strijd zijnen lof zongen, hij moet dus of de krijgsgod, die de overwinning bestierde, of een vergode held geweest zijn. Grimm denkt aan Saxnôt, die in de abrenuntiatio genoemd wordt, en vindt dien naam in de opschriften *Herculi Saxano* terug, doch mij voldoet die verklaring niet volkomen, vooreerst omdat het niet blijkt, dat Saxnôt iets met den oorlog gemeen had, terwijl de gedenksteenen van krijgslieden afkomstig zijn, en ten andere, omdat Hercules ook andere bijnamen voert: Macusanus, Deusoniensis, Fundanius, Vincio en anderen, die althans gedeeltelijk van plaatsen ontleend zijn. Ook

ware het dan nog natuurlijker, den Duitschen naam *Saxan* te hulp te roepen, die mij in een charter van 828 bij Bondam ontmoet is, schoon niet als godennaam. Grimm is dan ook later van die meening teruggekomen. Myth. 2e ausg. 338. Van alle Skandinavische goden heeft Thôrr zeker, om zijne gevechten met de reuzen, zijnen hamer en anderszins, de meeste overeenkomst met Hercules, maar hij is geen halve god, gelijk de Hercules der Romeinen, en staat in zeker opzigt met Jupiter altitonans gelijk. Evenwel noemt Tacitus dezen Hercules met Mars op eene rij en zelfs vóór hem. Hier is derhalve geene zekerheid te bekomen.

Ik heb de gissing hooren uiten, dat Tacitus bij het noemen van Mercurius, Hercules en Mars slechts de Romeinsche goden zou bedoeld hebben, die door een deel geromaniseerde Germanen vereerd werden, zoo als overvloedig uit de geloftesteenen blijkt, maar deze meening komt mij ongegrond voor. Zouden de Germanen, tegen Rome strijdende, eenen Romeinschen god aangeroepen, zijn lof gezongen hebben? Intusschen wil ik gaarne toegeven, dat allhans de meeste monumenten, waarop die naam gevonden wordt, den Romeinschen god of heros bedoelen. Hercules Deusoniensis (te Deuso of Deutz) is waarschijnlijk niet anders, al had hij in Duitschland zijnen tempel, ook den Hercules Macusanus, waarover straks nader, zou ik aldus duiden; een zijner gedenksteenen is te Malberg in de Overbetuwe ontdekt, misschien zou men daarbij aan de *Castra Herculis* kunnen denken, die op de kaart van Peutinger daar omstreeks, schoon niet geheel op dezelfde plaats, voorkomen. Die naam nadert anders meer aan ons huidige Kesteren niet ver van Rhenen, in een charter van 814 bij Bondam, *Castra.*

De Nederlandsche kronijkschrijvers der 16e eeuw verhalen almede van eenen inlandschen Hercules, naar wien het stadje Erkelens en het dorp Arkel zouden genoemd zijn, doch hiervoor is geen grond. Arkel is verkort van *Arclo*, gelijk de plaats in eenen brief van 998 heet. Het is waar, dit komt overeen met *Harco*, gelijk de Friesche kronijkschrijvers hunnen Hercules noemen, en Harco is een Friesche naam, volgens Wassenbergh, Bijdr. 2. 85. 109. Ook vind ik in een charter van 1162 bij Kluit *Herco* en in een

van 1108 bij denzelven *Herico*, maar nergens eenig bewijs, dat er een god of held diens naams onder de Duitschers vereerd is, tenzij men hiertoe eenige plaatsnamen brenge, Herk, Herkenrade, Herkenbosch, hetgeen dan een «silva Herculi sacra" zijn zou, gelijk datgene over de Wezer, waarvan Tacitus spreekt, ann. 2. 12. Doch liever zou ik dit tot het oud Duitsche *harug*, oud Nederl. *harago* te huis brengen, dat heiligdom in het algemeen, of tempel beteekent. Herkenbosch van Hercynia sylva af te leiden, dunkt mij zeer gewaagd. Grimm denkt bij Hercynia aan het oud Hoogd. *ërchan*, sanctus, genuinus, dat in oude eigennamen voorkomt: Erchenold of Herchenold. Het mythische *Erich*, Myth. 217 zou men ook kunnen beproeven, maar tot nog toe zie ik niet, dat dit tot eenige zekere uitkomst leidt.

Thans nog iets over Hercules Macusanus, die meer bepaald hier te lande vereerd werd.

Er zijn in Nederland drie gedenksteenen met dezen naam opgedolven, maar de bijnaam is op allen eenigzins verschillend; de eerste in 1514 aan het Walchersche strand nabij Westkapelle gevonden, sedert in de kerk aldaar, maar thans in het museum te Middelburg bewaard, voert dit opschrift:

HERCVLI
MAGVSANO
M. PRIMINIS
TERTIVS
V. S. L. M.

Zie Janssen, de Rom. beelden en gedenkst. van Zeel., bl. 27. De tweede steen is die te Malburg gevonden, waarvan wij boven bl. 86 de inscriptie mededeelden, de derde is in het gehucht Rummel, behoorende tot St. Michielsgestel, niet verre van Oosterwijk, in de meijerij van 's Hertogenbosch opgegraven (naar het schijnt omstreeks de helft der 17ᵉ eeuw) men leest daarop volgens Cannegieter in Post. 158:

ACSVSA
NO. HERCVLI
SACRV. FLAVS.
VIHTIRMATIS FIL.

VMMVS MAGISTRA
IVITATIS BATAVOR
V. S. L. M.

Deze steen berust thans sedert langen tijd te Deventer.

Deze bijnaam van Hercules heeft tot vele gissingen aanleiding gegeven, welke ik het onnoodig acht te beoordeelen, ik wil mij tot daadzaken bepalen. Er zijn eenige penningen gevonden aan de eene zijde met de inscriptie Postumus, aan de andere Herculi Macusano; anderen waarop men leest Herculi Deusoniensi. Cuper. Monum. ant. 229. Cannegieter in Post. C. 10, van Wijn H. L. I. 341, Janssen t. a. p. bl. 32, 37. Postumus leefde in de tweede helft der derde eeuw; hij was volgens Eutropius IX. 9. «in Gallia obscurissime natus," en werd na eene tienjarige regering te Maintz door zijne oproerige soldaten vermoord.

De goden droegen meermalen plaatselijke bijnamen, als Diana Ardoinna, Venus Cypria, enz., zoo ook Hercules Saxanus, hoewel sommigen dit van *saxum* afleiden. Deusoniensis en Macusanus kunnen dus mede van plaatsen ontleende namen zijn. *Deusoniensis* komt van Deuso, gen. Deusonis, eene plaats volgens Hieronymus in Euseb. Chron. ad ann. Chr. 374. «in regione Francorum," alwaar de Saxen ten tijde van Valentinianus, Valens en Gratianus overwonnen waren; *Macusanus* (Magusanus, Macsusanus) stamt van Macusa of Macusum. Er zijn, gelijk de oudheidkenner van Lijnden opmerkt, twee plaatsen van dien naam in Germanië bekend. Anon. Rav. Geogr. IV. 26. «Item, juxta praenominatum fluvium Mosela, quam Franciam Rhinensem nominavimus, sunt civitates, id est Tullo, Scarbona, *Mecusa*, Gannia, Treoris, Nobia rel. — Opgaaf der goed. van de Utr. Kerke bij Heda de Episc. Traj. ed. Buchelii p. 65, en bij van Mieris, Charterb. van Holl. I. 17, een stuk van de 9ᵉ eeuw: «In Dorestado Ecclesia — omnia haec — circumquaque inter Rhenum et Leckam et insulam juxta Bosenchem, quae propior villae Ryswich et inter Holanwech et Freger-*Mahusenhem* sive quod vulgo dicitur, Leck." Intusschen is op de eerste plaats de lezing niet zuiver, want er wordt Metz bedoeld; van de tweede is misschien de tekst almede bedorven.

Maar behalve dezen wordt door Plinius, Hist. Nat. 6. 29, eene stad Macusa in Phoenicie vermeld, en ik zou gelooven, dat deze bedoeld werd, daar men onlangs aan de Werra eenen *Phoenicischen penning* gevonden heeft, waarop Hercules Macusanus afgebeeld was. Z. Schayes, les Pays-Bas, II. 527.

Twee der geloftesteenen zijn door Batavieren, of althans Duitschers, een door eenen Romein gewijd. Het Romeinsche leger bezat Batavische keurbenden, die in de Germaansche en andere oorlogen niet zelden gewigtige diensten bewezen. Indien nu te Macusa een veldslag geleverd is, wordt het duidelijk, van waar die denksteenen; het waren namelijk betaalde geloften van hen, die den slag bijgewoond hadden, of van hunne nabestaanden, voor hun behoud; zoo wijden Ulpius en Ulpia eenen steen voor hunne zonen, en voldoen aldus hunne geloften. (V. S. L. M.) Zoo ook de Batavier Flaus (Flavius) Vihtirmats zoon en de Romein M. Priminius Tertius; want allen hadden geloften gedaan, en waren dus in gevaar geweest. Was nu deze slag onder het bevel van Postumus geleverd, dan is het natuurlijk, dat ook hij aan Hercules, die hun de zegen gegeven had, dankbaar was (1). — Te meer neig ik tot deze verklaring, omdat Hercules nog andere plaatselijke bijnamen droeg, als Saxanus (2), Fundanius, Gilius, Tiburtinus, Acheruntinus, Orellius Inscr. Lat. I. p. 301 sqq. en Vincio (Vence in Provence) Orellius I. 359.

HLUDANA DEA. Men heeft te Luddingen, een plaatsje bij Xanten, eenen geloftesteen ontdekt met dit opschrift: DEAE HLV-

(1) Chassot von Florencourt, Beitr. zur Kunde alter Götterverehrung im belg. Gallien. Trier 1842. s. 31, houdt Hercules Mac. voor eenen strandgod, maar hiervoor is niet de minste grond. Zijne meening berust op de dwaling, dat deze god op de Nehallenniasteenen zou voorkomen.

(2) Steiner Cod. inscriptt. rom. Rheni no. 633 verklaart het den beschermer der steengroeven, waarom men die gedenksteenen bij de groeven aan de Anio bij Tybur en te Brohl bij Andernach ontdekt, maar de aan den Nederrhijn gevondene votiefsteenen van Hercules Saxanus zijn allen van krijgslieden, die met de steengroeven weinig te maken hadden.

DANAE SACRVM C. TIBERIVS. VERVS. Deze godin was geheel onbekend, nergens is een dergelijk opschrift gevonden. Men heeft aangenomen, dat het de beschermgodin van Luddingen was, daar de uitgang *ana* bij plaatselijke adjectiven in het Latijn zeer gewoon is, doch men heeft er niet aan gedacht, dat het substantief voor dit adjectief te lang is, het zoude Ludinganus, Ludingensis moeten vormen; de oud Duitsche uitgang *ing* is zelf een afgeleide vorm, en dus staat Hludana in dit opzigt met Luddingen gelijk, het eene is de Romeinsche, het andere de Duitsche vorm. Thorlacius antiq. boreal. spec. 3, wien Grimm Myth. 156 volgt, verklaart dit Hludana door het Noordsche *Hlódhyn*. Dit laatste, zegt hij, heeft dezelfde afleiding als Fiörgyn, men mag dus een Goth. Hlôthunja, oud Hoogd. Hluodunia aannemen. Voluspá 56 wordt Thôrr genoemd: *mögr Hlódhynjar;* Hl. d. i. der aarde zoon; *hlódh* heet in het oud Noordsch eenen haard. Gaat deze afleiding door, dan is Hludana een eigennaam, doch hiervan kan ik mij nog niet overtuigen. Dit woord heeft even als Macusanus, Fundanius, bijnamen aan Hercules gegeven, eenen localen uitgang. Ook is het zonderling, dat eene zoo algemeene godin, als men aannemen mag, dat de moederaarde was, alleen te Luddingen vereerd zoude zijn, althans nergens heeft men dergelijke opschriften ontdekt. Ook zouden de Romeinen dan waarschijnlijk niet dien voor hen onverstaanbaren naam gekozen hebben, maar eer *Terrae*. Grammatisch beschouwd, schijnt mij deze vergelijking mede aan zwarigheden onderhevig te zijn: het Noordsche *hlódhyn* heeft lange *o*, die bij ons *oe* wordt, maar beide klanken beantwoorden niet aan de Romeinsche lange *u;* deze staat integendeel tegenover onze *ee*, oud Noordsch *ei;* in Luddingen is daarenboven nog de vokaal kort, dit kan verbastering zijn, maar moet als zoodanig bewezen worden. Men kan ook aannemen, dat in Hludana de wortel Duitsch en alleen de uitgang Romeinsch is; dan verkrijgt men *hlud*, vergelijkbaar het Noordsche *hlódh*, fornax, maar nog nader ligt het A. S. *hlot* sors, hetgeen ook daarom aannemelijk is, dewijl blijkens opschriften hier ergens een templum Fortunae gestaan heeft. Zie *Tempels*. Maar er is nog eene derde meer waarschijnlijke gissing

te maken. *Lodhr* komt in het Noordsch als eigennaam voor, Saem. 3b en *Loding* in het A. S. in een HS. van de 9e eeuw: «hanc loricam Loding cantavit," aangehaald bij Grimm, Myth. anh. 149. Men vindt ook eene plaats Ludinghausen bij Munster. Verscheidene oud Duitsche eigennamen hebben denzelfden of dergelijken wortel hludowig, chlodoveus, hludgerus, chlodericus, chlotharius, chlotsuinda (foem.) De eene gissing is niet zekerer dan de andere, en zoo waag ik liever geene keuze.

HOLDA. Deze vroeger schier geheel vergetene godin is door Grimm weder in hare eer hersteld en behoorlijk gewettigd geworden. Holda, zegt hij, is de vriendelijke, milde, gunstige godin en vrouwe, van hold (propitius) goth. *hulths* (Luc. 18. 13) oud Noordsch *hollr;* de Goth. vorm zoude *Hulthô* luiden. Notker in Capella, 81. vertaalt verus genius door «*mîn wâre holdo;*" Albrecht von Halberstadt heeft in zijne bearbeiding der Ovidische metamorphosen *wazzerholde* voor nymph. Veelvuldig komt het mhd. *unholde* (foem.) nhd. *unhold* (masc.) in den zin van een boosaardig, duister maar nogtans magtig wezen voor.

Grimm schrijft de kennis en den eerdienst dezer godin slechts aan een gedeelte van Duitschland toe, Noordsaxen en Friesland sluit hij er uitdrukkelijk buiten. Onzes inziens te onregt, want het adj. *hout, hold,* subst. *houde, hulde*, is bij onze oude schrijvers van de 13e en 14e eeuw zeer gemeen; voorbeelden zie men bij Huyd. op St. D. I. bl. 366, en bij Clignett, Bijdr. 147. Intusschen was toen reeds de persoonlijke beteekenis verloren gegaan, het woord was een gemeen naamwoord geworden, even als in Duitschland.

De oudste melding van Holda als eene godin of een goddelijk wezen vond Grimm bij Burchard van Worms uit Hessen († 1024). Verz. der decr. Colon. 1548. 19. 5. pag. 194a. «Credidisti ut aliqua femina sit, quae hoc facere possit, quod quaedam a diabolo deceptae se affirmant necessario et ex praecepto facere debere, id est cum daemonum turba in similitudinem mulierum transformata, quam vulgaris stultitia *Holdam* (Cod. Vindob. univ. 633 *unholdam*) vocat, certis noctibus equitare debere super quasdam bestias et in

eorum se consortio annumeratam esse." Men ziet, hier wordt zij reeds ongunstig en door Christenen voorgesteld, als tot de magt des duivels behoorende. Doch ik heb reeds bij eenen schrijver der negende eeuw melding van haar gevonden, waar zij eer als een weldadig wezen voorkomt. Walafridus Strabo († 849) uit de abdij Prum in het Luxemburgsche, Carmen de Judith Imp. bij Bouquet Rer. Fr. Scriptt. VI. 268.

O si Sappho loquax vel nos inviseret *Holda*,
Ludere jam pedibus vel ferre futura valeres.

Zij schijnt dus zang en dans voorgestaan te hebben, en indien door *ferre futura* de toekomst voorzeggen verstaan wordt, ook deze gave aan hare gunstelingen te verleenen.

Uit de bijzonderheden, door Grimm meestal uit spreekwijzen en sprookjes omtrent haren aard bijeen verzameld, schijnt het, dat zij dezelfde godheid is, welke wij in het Noorden anders verklaard, terugvinden. «Ulfilas, zegt hij, Myth. 164, verwendet für den begrif feindseliger, teuflischer wesen so wol das fem. *unhulthô* als das masc. *unhultha*, waraus ich ein hultha neben hulthô folgere; neue bestätigung des doppelgeschlechts, das in der vorstellung dieser götter waltet." (s. 166) «sie liebt den aufenthalt in *see* und brunnen u. s. w. vergl. die benennung *wazzerholde*." (s. 168) «wichtig scheinen norwegische und dänische volkssagen von einer berg-oder waldfrau *Hulla*, *Huldra*, *Huldre*, die sie bald jung und schön, bald alt und finster darstellen. — Sie liebt musik und gesang, ihr lied hat traurige weise und heisst *huldreslaat*, in den wäldern sieht man *Huldra* als graugekleidete alte frau, an der spitze ihrer heerde, den melkeimer in der hand, einherziehen, oft erscheint sie nicht allein, sondern als herrin oder königin der berggeister, welche *huldrefolk* genannt werden."

Men ziet uit dit alles, dat de natuur van dit wezen wankelend is bij de verschillende volksstammen, dat sommigen daardoor eene woud- of bergnymph, anderen eene watergodheid overstaan, en dat zelfs het geslacht waarschijnlijk tweevoudig was, zoodat men naast de godin of nymph eenen god stellen mag; eindelijk, dat in de Noordsche vormen eene *r* voorkomt, die in de Duitsche wegblijft.

Dit alles noopt mij de kennis aan deze godin van den tweeden rang, ook hier te lande aan te nemen. Van der Schueren een Clevenaar verklaart in den Teutonista Belewitte door *guede holden*, dus moet in de 15e eeuw in het Cleefsche die naam nog bekend geweest zijn. Grimm Myth. 2e ausg. s. 263, meldt ook, maar zonder zijne bron te noemen, dat de melkweg oudtijds in Nederland ook *Vroneldenstraet*, d. i. Vrouw Holdenstraat genoemd werd. Den Frieschen helgod Holler durf ik niet vergelijken, maar in het oud Friesch had men een substantiv. *holda*, *houda* met de beteekenis van geliefde, vriend, bloedvriend. Richthofen altfr. wb. i. v. dat in aanmerking komen mag. Uit dit alles meen ik te mogen opmaken, dat Holda in Nederland niet geheel onbekend geweest zal zijn. Vgl. verder *Tooverij*.

HOLLER. Zie Hemel.

HUNEN. Zie Reuzen.

J.

IRMIN. Het ligt buiten de grenzen van dit werk, over de Saxische Irminsul te handelen, en de verschillende meeningen daarover te toetsen. Hier wordt slechts een naam aangeroerd, die in Nederlandsche oorkonden voorkomt en daaraan doet denken. In een charter van 855 bij Bondam I, n°. 28, wordt eene plaats (villa) *Irmenlo* in de gouw Felua vermeld; in een anderen brief van 1131, ibid 2, n°. 26, heet die *Ermello*, tegenwoordig het dorp Ermel of Ermelo bij Harderwijk.

Even als Irminsul de zuil van Irmin, beteekent Irmenlo het lo van I. De vraag is dus, kan men, op dezen naam afgaande, hier een heiligdom van dien god vermoeden?

Ik geloof dat dit gewaagd is, omdat er buiten den naam niets is, hetgeen dat vermoeden regtvaardigt, en men zeer goed dien naam naar den stichter der villa gegeven kan achten. Irmin toch

is niet alleen in zamenstellingen, maar ook op zich zelf als eigennaam in oude stukken bekend. Een zekere *Irminus* uit den pagus Oximensis komt voor in het Chron. Fontanell. ad a. 753 bij Bouquet, Rer. Fr. Scriptt. 5. 314. *Ermus* (dat. *Ermui*) vindt men reeds op eenen door eene Duitsche vrouw Sacsena geheiligden gedenksteen te Neulouisendorf bij Cleve opgegraven. Janssen, Gedenkt. der Germ. en Rom., bl. 221. Steiner, Cod. inscr. rom. Rheni n°. 592. Ook met dit woord zaamgestelde namen worden in Nederl. oorkonden aangetroffen, b. v. *Irmingerus* in de Vita S. Ludgeri en *Irminlevus* in een charter van 795 bij Bondam, benevens de vrouwennamen *Irmfrid* bij B. A°. 891, *Irmgarda* en *Irmentrudis* in de 11e eeuw bij van Spaen (1).

Het zou dus voorbarig zijn, op dezen grond alleen den Irmindienst ook voor ons land aan te nemen, ofschoon men anders Irmenlo met Wodanslo, Ereslo en Orclo zou kunnen vergelijken.

JODUTE. Bij sommige schrijvers vindt men gewag gemaakt van eenen god Jodute, die bij de Oost-Friezen of Cauchen en Saxen zoude vereerd zijn. Kranzius, die in den aanvang der 16e eeuw schreef, zegt daarvan, Metropol. L. 6, C. 7, p. 146, dat de Saxen, na den slag bij Welpesholde, ten tijde van Hendrik V (1115) eenen trophee oprigtten, «virum scil. in statua armatum, clava subnixum, arma Saxoniae tenentem, equinum candidum pullum. Rustica plebs (ut est superstitioni propior) *idolum coluere, tanquam veterem Saxoniae deum, quem Jodute dixere.* Permanet hodie execrabilis illa vox, ut in omni repentino periculo exclament eo more Saxones. Derivatum autumant ex Italico verbo *Jo mi adiute:* h. e. me adjuvate: sive a memoria Drusorum permanserit in provincia, sive citeriori aetate manaverit per quamlibet occasionem in nostram gentem. Sed tum viri sensati horrentes superstitionem sacrilegam, deiecto trophaeo capellam erexere: nunc aiunt esse

(1) Men heeft op grond eener uitlating van Ruodolfus Fuldensis *irmin* door universalis willen verklaren, vooral in zamenstellingen als *irmingot*, *irmindeot* in het Hildebrandslied en elders voorkomend. Maar zal men dan ook *Irmintrud* door fille publique durven vertalen?

monasterium ordinis praedicatorum." Merkwaardig, dat hier weder op de plaats, waar de afgod gestaan had, een klooster gesticht werd. De verklaring komt mij gezocht voor, en geheel onwaarschijnlijk. Andr. Sever. Velleius, die in 1579 te Kopenhagen Adam van Bremen uitgaf, maakt mede van dezen Jodute gewag, in zijne aanteek. op dien schrijver, L. 1, C. 6, «erant et aliae columnae apud Saxones et Cimbros memorabiles, qualis erat ea quae Crodoni collocata fuit in Hartesborg, unde etiam hodie execrationis formula Krodendyffuel ab iracundis usurpatur. *Item ea, quam Jodutte appellarunt.*" Ook vindt men den naam reeds vroeger genoemd in het Rustringer Asingaboek, bij Pufendorf, Obss. jur. utr. 3. in app. 89. — «Offt jemandt ahn eines anderen fenne trede, und neme daruth sijn veervoetede bester, vehe offt queck, when dath ruchtbar worde myth *Joduten* zeter und wapene ropende edder dergeliken" etc. Uit dit alles blijkt, dat Jodute bij de Saxen en Rustringers een oude uitroep was, maar dit bewijst nog niet het bestaan van eenen god dezes naams, schoon er meer godennamen in oude vloeken schuilen. In oude schrijvers wordt de naam niet gevonden, ook kwam hij mij nooit als eigennaam voor, alleen toonen Jutta en Judith eenige overeenkomst. Het schijnt mij toe, dat alle de opgenoemde schrijvers hunne berigten geput hebben uit Bothes Chronicon Brunsvic. pict. een werk uit het einde der 15e eeuw, afgedrukt bij Leibnitz Scriptt. Brunsv. 3. p. 335, alwaar gemeld wordt, dat keizer Hendrik V en graaf Hoyer van Mansfeld ten jare 1115 bij Wulpesholte tegen de Saxen onder hertog Luder van Saxen streden en geheel verslagen werden: «To eyner dechtnisse des sulven strides, buweden de Sassen eyne clene Cappellen upp de stidde dar de strijd geschach, unde richteden dar upp *eyn sule*, *dar up stod eyn wapent man*, *de hadde eynen schilt in der hant*, *unde eyne küle mit scharpen tacken*, *unde den beden de bur an vor eynen Got unde heten öne Jodute*, unde menden dat se dorch hulpe sunte Jodute den strijd gewunnen hedden. Upp. dusse stidde is nü gebuwet eyn Closter prediger orden, unde het Wedderstidde." Eene afbeelding heeft de schrijver er bijgevoegd, die gewis onecht is. In Neder-Duitsch-

land was het een gewone uitroep: *to Jodute! t' Jodute.* Haltaus Glossar. i. v. Ook in Pommern, wanneer men de burgers te hulp roept: *Jodute! Jodute!* en zelfs in Zweden: *Jadut! Jadut öpa.* Ihre Dict. 861. Verg. echter Grimms deutsche Rechtsalherth. 877. Misschien ligt die naam ook in de Geldersche tooverformule: haruut, *Kaduut*, de schoorsteen uut! Zie beneden op Tooverij. De natuur van dit wezen blijft dus duister.

K.

KABOUTERS. Eene zekere soort van huisgeesten heet van ouds bij ons *kabouters*, *kaboutermannetjes.* Zij zijn klein van gestalte en mismaakt, maar vrolijk, levendig en werkzaam, en doen daar, waar zij wel opgenomen worden, allerlei huisdiensten, zelfs brengen zij hunnen vrienden somtijds geld in huis. Men hoort ze dikwijls 's nachts luidkeels lagchen, maar daarentegen worden zij ook wel eens lastig door het gedruisch, dat zij maken. Zij vermeerderen het koorn in de schuur, en zet hun de huisvrouw des nachts eten voor, zoo laten zij het zich goed smaken. Men geeft den huiskabouter veelal den naam van *Jan met de roode muts.* Teenstra, Volksverh. bl. 100. Broeder Geraert (14° eeuw) kent hen als luchtgeesten:

Duvele die sijn in die lucht, —
Coubouten, alven, nickers, maren.

Kilian noemt ze: «daemon imitator hominum," en dit karakteriseert hen vrij wel. De naam schijnt niet oorspronkelijk Duitsch, ofschoon ook in geheel Duitschland aangenomen. Daar heet hij *kobold*, Fransch *gobelin*, vroeger ook *bobelin;* van het middeleeuwsche *cobalus*, Gr. *κόβαλος*, dat bij den scholiast op Aristophanes reeds voor zekere geesten bekend is. Ook hier dragen zij verscheidene namen; de *goede kinderen*, *stoepen*, *dreutels*, *keuteldnimken*, *Jan met de roode muts* en anderen behooren hiertoe, in het algemeen heeten dezen ook dwergen.

Van gelijken aard zijn onze aardmannetjes, die in Duitschland veelal in de holen en spleten der rotsen, hier, onder den grond in heuvelen en terpen huizen, en dikwijls ook de huizen der menschen bewonen, of onder distelen en ruigte aan de oevers der sloten zich ophouden. Zij zijn gewoonlijk in het groen gekleed. Teenstra t. a. p. bl. 97. Eene plaats in het Soerensche bosch heet *Aardmanshegge.* Heldring, de Veluwe, bl. 156, en ook elders op de Veluwe zijn de aardmannetjes bekend. Belgie heeft vele sprookjes van dwergen, waarvan Schayes in zijn Essai hist. sur les moeurs, etc. des anciens Belges, en Wolf, Niederl. sagen n°. 206, 207, 208, 209, 210, 211, 477, 478 vele voorbeelden mededeelen. In een dorp bij Mechelen was een molenaar eens bezig meel te zeeven; hij kreeg dien dag het werk niet af, en verschoof de rest tot morgen. Weggaande, vergat hij zijne boterham. Toen hij nu den volgenden ochtend de deur opende, vond hij tot zijne verbazing al het meel gezeefd, maar de boterham was verdwenen. Den volgenden dag gebeurde hetzelfde. Toen verborg hij zich den derden nacht achter eenige meelzakken, nieuwsgierig naar de oorzaak van dit wonder. En zie, na middernacht ging plotseling de deur van den molen open, en een naakte dwerg trad binnen, die, nadat hij de boterham opgegeten had, vlijtig aan het werk ging. Medelijdend van aard, leide de molenaar daarop, nevens de boterham, ook kleederen, en sedert was de dwerg altijd behoorlijk gekleed, wanneer hij in den molen kwam. — Hetzelfde wordt van een kabouter en eenen molenaar in de Kempen verhaald. In het dorp Gelrode ligt een heuvel, de *kabouterberg* genoemd, waarin holen zijn, die oudtijds door de *kabotermannekens* bewoond werden. Had de molenaar van het dorp zijne molensteenen afgesleten, zoo plaatste hij ze slechts voor de molen, en een boterham daar naast met een glas bier, dan kon hij zeker zijn, die den volgenden morgen weder gescherpt te vinden. Evenzoo deed hij met zijn linnen, wanneer dit gewasschen moest worden. — Bij het dorp Herselt vestigden zich ook eens eene menigte kaboutermannetjes in een bosch, en wel in aardholen; zij kwamen dikwijls in het dorp, om het een of ander te halen, en deden niemand eenig leed. Wanneer hunne

vrouwen oud werden, lieten zij die, met een melkbroodje in de hand, in een gat stappen, dat zij daarop toewierpen, en dit geschiedde door de vrouwen vrijwillig. — Zou dit echter niet eigenlijk de Heidens of Zigeuners betreffen? — Ook bij Beveren in Henegouwen werd de kasteelberg door kabouters bewoond; zij waschten onder anderen het linnen der inwoners, waarvoor men hun een klomp boter, een paar eijeren, een weinig melk en twee schellingen daarbij aanbood. Thans zijn zij verdwenen, maar 's avonds ziet men nog wel een stok oud kaboutermannetje boven op den berg zitten. Zijn baard is zoo lang, dat die tot aan de voeten reikt, en hij houdt zich bezig met rooken. Wolf t. a. p. n°. 560. De lange baard duidt het groote tijdsverloop aan, en keert in Duitsche sprookjes weder. Grimm, deutsche sagen n°. 314. Myth. 541. Ook tusschen Turnhout en Casterle ligt een *kaboutermanneckensberg*, waarvan sprookjes in omloop zijn. Wolf n°. 477. Hier en daar dragen zij nog bijzondere namen, als *Klabber*, *Roodmutsje*, gelijk in Groningen *Jan met de roode muts*. In een der opgegevene sprookjes komt deze Roodmuts voor als geheel in het *rood* gekleed, maar met een *groen* gezigt en groene handen, dat aan de Groningsche aardmannetjes doet denken, die in het groen gekleed zijn. Maar van waar die overeenstemming? De Belgische sagen teekenen de kabouters meestal als hulpvaardige huisgeesten, die den huisheer zegen brengen, maar waar zij gescholden of beleedigd worden, ook wraak nemen. Zie Wolf, n°. 474, 475, 476, 479.

In de Wallonsche sagen komen zij meer als handige smeden voor; geen dorp of vlek, dat niet een dwergenhol heeft. Somtijds vindt men in de wouden overblijfsels van oude smidsen, dezen noemt het volk dwergensmidsen. Ook deze dwergen (*nutons*) doen hunnen vrienden wel, maar vorderen des nachts spijze ten offer. Wolf, n°. 481. Dit alles stemt geheel met de Noordsche sagen overeen. In de Edda zijn bijna alle dwergen kunstrijke smeden. Snorroedda 34, 38, 130.

KATTEN. De katten zijn van ouds overal in den roep van tooverij geweest, en aan de heksen en tooverkollen toegeëigend.

Gervas. Tilber. Ot. imp. III. 93 bij Leibnitz ll. I. 992. «Scimus quasdam (foeminas) in forma *cattarum* a furtive vigilantibus de nocte visas." In de heksenprocessen, ook hier te lande komen zij gedurig voor, en onze dichters geven den heksen gewoonlijk eene groote zwarte kat als huisdier. Zoo b. v. Cats in zijne Spoock-liefde. Nog heerscht onder ons, zelfs in de steden en bij lieden uit den beschaafden stand, het bijgeloof, dat zwarte katten, (soms ook witte) gelijk men het noemt, niet pluis zijn, d. i., tot den boozen geest in eenige betrekking staan; neemt men ze op, zoo worden zij hoe langer hoe zwaarder, en zij kunnen zich ook zoo groot als een kalf maken. Voorbeelden bij Teenstra, Volksverhalen, bl. 40, zoo diep is dit denkbeeld ingeworteld. Merkwaardig is de uitdrukking in de meermaals aangehaalde clute van Nu Noch.

By *catten* die danssen pleghen
Tswoensdaechs ende by varende vrouwen.

Woensdag is volgens het Duitsche bijgeloof een dag der heksen: Grimm, Myth. Abergl. n°. 613, uit het Journ. von u. f. D. 1790 geeft op, dat zich geen paar des woensdags laat trouwen, dat wanneer men woensdags van heksen spreekt, zij het hooren en zich wreken, enz. De oorsprong van dit alles is mij niet duidelijk. Ziet het op Wodan (Odin) als de grootste toovermeester? Komen de katten als heksen en heksen-huisdieren voor, de kater is de booze zelfs. In verscheidene onzer oude heksenprocessen wordt het door de heksen beleden, dat de Duivel hen in die gedaante bezocht, en veelal worden zij zelfs voor hunne gedaantewisseling door den Duivel gesmeerd met olij en vet. Zie de originele processtukken uit het eind der 16e eeuw, bij van Leeuwen, Bat. ill. 295 volgg.

Dit bijgeloof is zeer ver verspreid, en vooral in Duitschland gemeen. Zie Wier, de praest. daem. Basil. 1564, II. 31. Hij geeft aldaar uit het werk van Cardanus de bestanddeelen dier zalf op: «constat pinguedine puerorum, succisque apii, aconiti, pentaphylli, solani ac fuligine." In deze betrekking draagt de booze den naam van *Duivekater*, *Drommekater*. Zie op dit woord. verg. *Tooverij*.

KLUDDE. Een alf in Belgie bekend, die zich in allerhande gedaanten vertoont, en den wandelaar in het veld plaagt. Men ziet hem meest als een mager paard, en wanneer men hem bestijgt; gaat hij plotseling met den ruiter door en werpt hem in het water, als groote zwarte hond met eene ketting om den hals, springt hij den eerste, die hem ontmoet, op den rug, en werpt hem omver. Dan weder vertoont hij zich in de gedaante van eene kat, vledermuis of kikvorsch, en men merkt zijne nadering aan twee blaauwe lichtjes, die voor hem heen huppelen. Sommigen willen, dat dit de schittering zijner oogen zij. Ook vertoont hij zich wel eens als een boompje, dat zigtbaar wast tot eene oneindige hoogte en in de wolken verdwijnt, terwijl alles daar omheen omver gesmeten wordt.

In de omstreken van Ostende wordt kludde meer voor een nikker, maar op het land voor een weerwolf gehouden. Bij zijn verdwijnen hoort men hem kludde! kludde! roepen, van waar zijn naam ontleend is, en men verhaalt, dat het eigenlijk niet anders is, dan de rondwarende ziel van eenen boer, die zich den duivel verkocht had, maar het verdrag werd vernietigd, waardoor weet men niet, en nu is de ziel verpligt ten eeuwigen dage te spoken. S. Genois, in het Kunst- en Letterblad, 1840, bl. 47. Wolf, t. a. p. nº. 213.

L.

LAHRA. De Drentsche oudheidkundige Picart, noemt in zijne ten jare 1660 uitgekomene antiquiteiten, bl. 99, ook Lahra onder de godinnen van dat gewest op, echter zonder zijne bron te noemen. Waarschijnlijk spruit zijn berigt uit Letzner, die in het leven van Bonifacius van haar gewaagt, als in Thuringen gediend. Ook Serrarius heeft uit het leven van Karel den Grooten door zekeren Lutherschen predikant beschreven, die daarbij, zoo hij zegt, vele onbekende bronnen gebruikt had, de beschrijving van Fortuna, Retto, Biel, Astarod (Ostra?) te Osterode, *Lahra* en Jecha over-

genomen. Zie Anal. Bonif. C. 6 in act. SS. Boll. Jun. T. I. Oudere opgaven zijn mij daarvan niet bekend, en ik zou bijna vreezen, dat dit berigt valsch is, en uit *hler*, *lara*, geduid. Zoo heette Fritzlar oudtijds *Fridislara*, en bij ons heeft men ook dorpen, die den naam *Laren* dragen, dat waarschijnlijk zoo veel als woning beteekent. Zie *Tempels*. Evenwel kennen de Noordsche sagen eenen reus van dien naam, Snorro Sturlas. 369. «Forniotr átti 3 syni, *hét einn Hlér*, er ver köllum Oegi, annar Logi, thridji Kari." Daarmede vergelijke men den deus Leherennus op twee steenen bij Gruterus Inscriptt. ant. p. 1074. De een heeft: LEHERENNO DOMESTICVS RVFI F. V. S. L. M. en de ander: LEHERENO DEO TERTVLLVS V. S. L. M., beiden waarschijnlijk in Frankrijk gevonden. Keysler, die ze mede aanhaalt, Ant. sel. p. 276, beloofde te bewijzen, dat deze Leherennus dezelfde als de Thuringsche Lahra en een watergod was, maar hij heeft zijn voornemen, zoo ver ik weet, niet volvoerd. Alles hangt daarvan af, dat Lahra en Leherennus dezelfde zijn met den Noordschen Jote Hlér of Oegir, want deze heerscht over de zee.

LANGEWAPPER. Een Antwerpsch spook, waarvan ik melding gemaakt vinde bij Willems, in zijne recensie van Mones Reinardus Vulpes, (in den Messager des sciences) en Reinaert de Vos, bl. 244. Het is een kwelgeest, die den aard der alven en kabouters toont in het bedrijven van allerlei alfsgedroch, hij is echter bloeddorstiger van aard en brengt dikwijls de bedrogenen om. Hij woonde in het water, digt bij de zoogenaamde *Wappersbrug*, en kon zich naar welgevallen van eene reuzenlengte tot die van een klein kind zamentrekken. Sprookjes van hem zie men bij Wolf, Niederl. sagen. Leipzig 1843, n°. 379, 490.

LEVA. Op de zoogenoemde kaart van Peutinger ziet men in de Betuwe tusschen Fletio en Carvo, eene plaats aangeteekend: *Levefano;* de ligging is niet juist te bepalen, en in het Itinerarium van Antoninus komt die niet voor. Welk eene godin daardoor bedoeld wordt, is tot nog toe onbekend. Leva wordt, zoo

ver ik weet, nergens anders gemeld. Alleen vond ik *Lefa* als een vrouwennaam op eenen gedenksteen te Julich, bij Steiner, Cod. inscr. rom. Rheni n°. 706. Voorts hebben wij den uitgang *laf*, *lef*, *lif*, *lev* bij mannennamen, als in Athulef, Frethelif, Gerlef, Godolef, Hrodlef, Husilef, Irminlevus, Meginlevus, Reilafus, allen uit Nederl. oorkonden, ouder dan de 13e eeuw, echter hier heeft *lef* eene mannel. beteekenis, en komt, zoo ver ik weet, nooit in vrouwennamen voor. Maar in het Noorden heeft men den mansnaam *Leif* en den vrouwennaam *Hlif*. Olaf Trygvas. saga 1. C. 124. Fornm. sög. 1. 250. Dit Hlif schijnt mij toe dezelfde naam te zijn als Lefa en Leva, want in de aangevoerde zaamgestelde namen worden *lef*, *lev* en *lif* onderling verwisseld. Goden en menschen droegen dikwijls dezelfde namen, zoodat er zeer goed eene godin Leva kan geweest zijn, ofschoon wij haar niet verder ontmoeten; ook kan men bezwaarlijk dien naam tot de stichteres van het heiligdom betrekken, dezen toch werden gewoonlijk naar de godheid, niet naar den stichter genoemd (1).

De tafel van Peutinger wordt door Mannert gehouden voor een werk der 3e eeuw; van anderen tot de 5e eeuw gebragt, dan hoe dit zij, Eumenius Panegyr. Constant. Aug. C. 5, n°. 3 getuigt, dat Batavia reeds voor het einde der 3e eeuw van verscheidene Frankische volkeren bezeten werd. Verg. ook Wagenaar, Vaderl. Hist. 1. 196 volgg. Dus zal dan Leva eene Frankische godin geweest zijn.

De vraag naar den aard dezer godin kan men tot nog toe niet voldoende beantwoorden. Grimm verklaart de sylbe *láifs* (Gothisch) in zaamgestelde namen door superstes. Gramm. 2. 446 ff., doch ik twijfel, of deze duiding hier past. Met de Noordsche *Löfna*, de godin der liefde, kan men mijns inziens Leva evenmin vergelijken. Het woord liefde luidde in de 13e eeuw *lieve*, in de 8e

---

(1) Kan men hiertoe betrekken den «locus *Levetlaus* super fluvio Dutmala," die in een charter van 712 voorkomt, bij Martene en Durand 1. 12? Men heeft ook nog eene plaats *Leefdaal*. Leeuwen in het land van Maas en Waal wordt door sommigen voor het oude Levefanum gehouden.

en vroeger *liufa*, *liuba*, *liafa*, zoodat wij eigenlijk nog niets van haar weten.

LEVERZEE. In de Duitsche mythen wordt herhaaldelijk de fabel van de Leverzee ingeweven, waar allerlei wonderen voorkwamen. De oudste melding van dien naam vond ik bij Adamus Bremensis (11e eeuw), de situ Daniae bij Lindenbrogius Scr. R. Germ. sept. p. 65. «Item retulit nobis B. memoriae Pontifex Adalbertus, in diebus antecessoris sui quosdam nobiles *de Fresia* viros, causa pervagandi maris in Boream vela tetendisse, eo quod *ab incolis ejus populi* dicitur, ab ostio Wirrahae fluminis directo cursu in aquilonem nullam terram occurrere, praeter illud mare quod *Liberse* dicitur." En een oud uitlegger van dezen schr., mede nog uit de 11e eeuw, verklaart dezen naam aldus (p. 64 ed. l.) «De Oceano Britannico, qui Daniam tangit et Nordmanniam, magna recitantur a nautis miracula, quod circa Orchadas mare concretum et ita spissum a sale, ut vix moveri possint naves, nisi tempestatis auxilio; unde etiam vulgariter idem salum nostra lingua *Libersee* vocatur.'' Reeds vroeger had de Iersche monnik Dicuilus (omstreeks 825) van die *mare concretum* iets vernomen, maar hij wederspreekt het als ongerijmd. Zie zijn werk de mensura orb. terr. ed. Walckenaer, 1802, p. 28. Later plaatste men de Leverzee in de Wendelzee of in het tooverland. In het door Hoffmann uitgegeven fragment eens O. H. D. gedichts uit de 11e eeuw, wordt zoo de *lebirmere* in de Wendelzee geplaatst:

Ein mere ist *giliberot*,
Das ist in demo uuentil mere vuesterot.

De Lucidarius spreekt van «eene Insula, die verzanc hier te voren met den lieden; dier was meer dan tien lantscape. *Daer zwemt die Leverzee*," en kort daarop van de *Wendelzee*, waarin Persida ligt. In Brandaens reis ligt de eerste noordwaarts:

Vs. 408. Enen storm viel hem doe an
Ende dreef haer scip van dan
Nortwert in die Leverzee.

Zij vonden er eene menigte schepen, die aan den *magneetberg*

gestrand waren. Evenzoo in den HD. roman van Hertzog Ernst von Bayern, vs. 3207 ff.

Wir sin vil obil her gefarn;
God musse uns die sele bewarn.
Wir komen wider nymmer mer;
Der stein liget in dem *Labermer*,
Vil wol verstan ich mich des,
Es ist geheissen Magnes.

Anders weder in den Walewein, vs. 5956, van zekere brandende rivier:

Teen ende spruut uter hellen
Daer die arme zielen quellen
Ende vallet in die *Leverzee*.

Zoo werd die sage verfabeld. Eenige onbestemde konde schijnt Strabo er reeds van gehad te hebben. L. 2. Geogr. Zie verder Görres op den Lohengrin. s. XXVII en vooral Finn Magnusen, Eddalaeren 1. 272.

LODDER. Een in Belgie bekend spook. Het is eigenlijk een alf, die even als de meesten van dat geslacht, gewoonlijk goedhartig en dienstvaardig is, maar evenwel ook nu en dan er behagen in schept, den mensch te kwellen. Hij kan zich in verschillende gedaanten vertoonen en zich ook onzigtbaar maken. Sprookjes van hem deelt Wolf mede, Niederl. sagen nº. 488, 489.

Lodder is, naar het mij voorkomt, een gewone menschennaam, het oud Frankische *Chlotarius*, vollediger *Chlotacharius*, later *Lothar*, *Luther*, *Loder*, want de geesten voeren gewoonlijk menschennamen. Vgl. Wouter, Jan met de roode muts, Derk met den beer, en anderen. Maar het is toch opmerkelijk, dat *lodder* in de middeleeuwen een scheldwoord was, met de beteekenis van scurra, homo vilis. (Zie Kilian.), nog heden in het Hoogd. *lotterbube*. Zou dit tot versmading van een heidenschen godennaam uitgedacht zijn? Een *Lodhr* komt in de oude Edda voor. Saem. 3ᵇ nevens Odhinn en Hoenir.

LUP, LUBBO, LUIPO. Eene oorkonde van bisschop Gebhard van Halberstadt van 1462 klaagt over de heidensche vereering van zeker wezen, dat men *den guden lubben* noemde, en dien men op eenen berg bij Schochwitz in het Mansfeldsche dierenbeenderen offerde. Zulke beenderhoopen heeft men dan ook aldaar aan den *Lupberg* gevonden, en aan de kerk van het nabij gelegene dorp Müllersdorf een ingemuurd afgodsbeeld, dat volgens de overlevering op dien berg zou gevonden zijn; het schijnt eene godin op eenen wolf of hond staande te verbeelden. Zie neue mittheil. des thür. sächs. Vereins, 3, 130—136, 5, 110—132. Ook op den Corneliusberg bij Helmstadt worden *lübbensteine* vertoond. Grimm Mythol. 2ᵉ ausg. s. 492. Deze schrijver betrekt hier ook toe het Bremensche *lubbe*, luijaard, «ungeschickter fauler mensch", en het Engelsche *lubber*, *lobber*, «tölpel"; bij Michel Beham (Mones Anz. 1835, 450ᵇ) *lüpel*, verg. met het oud Noordsche *lubbi*, hirsutus.

Met het *gude lubbe* van den Halberstadschen bisschop komt onze benaming *een goede lobbes* overeen, veelal van groote goedaardige honden, maar ook wel van goedhartige, maar lomp vrolijke knapen gebruikt, even als men eenen onnoozelen man den naam van *een goeden loeris* toevoegt. De naam Lupberg doet mij aan den ouden eigennaam *Luipo* denken, die in eene oorkonde van 1059 bij van Spaen voorkomt, misschien dezelfde als *Lupio*, op eenen gedenksteen van Hercules Macusanus. *Luiben* is mij later als geslachtsnaam ontmoet; ook *Lups*, dat tot den sterken vorm Lup behoort. Plaatsen schijnen in ons land niet naar dezen naam benoemd; ik weet niet of het Friesche *Loppersum* hiertoe eenige betrekking heeft.

Hier vinden wij echter enkel mansnamen, terwijl het beeld te Mullersdorf eene vrouw vertoont; het is evenwel in het geheel niet uitgemaakt, wie daarin voorgesteld wordt; het zou zelfs kunnen zijn, dat de naam lubbe niet de vrouw, maar den ruigen wolf of hond, dien zij bij zich heeft, betreft, aangezien lobbes veelal van eenen hond gebruikt wordt, en zoo werd het ook in 1546 begrepen: Zie Thur. sächs. Ver. 6. 168.

Maar welk is nu de aard van dit wezen? Grimm schijnt het tot de reuzen te betrekken, en inderdaad is lompheid, woestheid en een ruig uiterlijk het kenmerk des reuzen, maar bijzondere eerdienst en een afgodsbeeld schijnen op iets hoogers te doelen. Zou er geen woudgod door verstaan kunnen zijn? De woudgeesten werden als *pilosi* voorgesteld, en het IJsl. *lubbi* beteekent harig, ruig. Hun werden heiligdommen gewijd: Vita S. Agili Resbacensis in act. Bened. saec. 2. p. 319 «*agrestium fanis* decepti, quos vulgi *faunos* vocant." Zie Grimm Myth. 2ᵉ ausg. s. 73 en vooral 447 ff.

M.

MAAN. Onder de verschillende afgodendiensten is die, waarbij zon, maan en sterren vereerd worden, de oudste en verst verspreide; hierbij behoeft men aan geene gemeenzame afstamming te denken, van zelf bood zich dit denkbeeld aan den zinnelijken mensch aan, waar hij zich ook op aarde bevond. Vandaår dat men dezen eerdienst bij de Aziaten, Egyptenaren, Grieken, Romeinen, Kelten en Germanen aantreft. Slechts over deze laatsten verzamelen wij de berigten. Caesar zegt van hen, de B. G. VI. 21: «deorum numero eos solos ducunt, quos cernunt, et quorum opibus aperte juvantur, Solem et Vulcanum et *Lunam*:" latere Romeinsche schrijvers herhalen dit berigt niet, de inlandsche sage daarentegen schijnt het meer of min te bevestigen, gelijk wij zien zullen. De maan is in de meeste Duitsche dialecten mann., het Grieksch en Latijn hebben beide gesl. ὁ μήν, ἡ μήνη, en ἡ σελήνη, *Lunus*, *luna*, evenwel meestal vrouw., de Lat. vorm *mena* laat zich uit *mensis* gissen.

In de IJsl. godenleer heeft Mundilföri twee kinderen, eenen zoon *Mani* en eene met Glenr gehuwde dochter *Sól*. Snorroedda p. 12. In het Goth. is *ména* mann., even zoo het oud Hoogd. *mâno*, gen. manin en het AS. *mona*; het oud Friesche *mône*, gen. *mônan*

schijnt daarentegen vrouw. in het middelhoogd. en in de platte dialecten wankelt het geslacht, ik schrijf dit daaraan toe, dat men zon en maan, even als in de IJsl. liederen uitdrukkelijk gezegd wordt, en ook in de Gr. Rom. mythologie plaats heeft, als broeder en zuster beschouwde, waar nu de zon als de broeder beschouwd werd, en dit heeft in de Duitsche talen dikwijls plaats, (Zie Grimm 3. Gr. 349) moest de maan als een vrouwelijk wezen gelden, waartoe trouwens ook de zachtere schijn kan medegewerkt hebben. Het middelhoogd. heeft zoo wel *der mâne*, en dit doorgaans als enkel *diu mane*, b. v. diu *mane unde ouch* der *sunne*, amgb. 476, middel-neder- of platd. *de mâne*. Zie Grimm Gr. 3. 350. Onze oude dichters gebruiken maan doorgaans vr. b. v. M. St. III. 257: «de *mane* liet *haer* scinen wezen."

De weekdagen zijn in alle Duitsche talen, uitgezonderd den zevenden, van goden en hemellichten ontleend: het oud Friesch heeft dus voor den tweeden *monendei, monadei* (Richthofen altfr. Wb. i. v.) dat voor monandei staat, even als het oud Hoogd. *mânetag* bij Notker ps. 47. 1 voor mânintag. Deze mona komt bij de Friesche kronijkschrijvers der 16e eeuw als eene godin voor: zoo Hamconius Frisia 76a:

Mona sed a Frisiis Coelestis dicta Diana
Doccomica exornans et scuta Amlandica, littus
Culta secus, Ponti tanquam Regina, putatur.

hij haalt evenwel hierbij geene bronnen aan, en dus mogen wij aan de waarheid van dit berigt twijfelen.

In Duitschland plag het volk zon en maan den titel van *frau* en *herr* te geven; plaatsen zijn aangehaald door Grimm, Myth. 400, waaronder merkwaardig is een gezegde van Nicolaus Magni de Gawe (ten jare 1415) «Primo quidem, ut homines in hunc errorem inducant ut credant aliquod *numen esse in celis*. Sicut unam vetulam novi, quae credidit *Solem* esse *deam*, vocans eam *sanctam dominam*." In Nederland heb ik nog niets dergelijks aangetroffen, behalve eene plaats uit eene leerrede van Eligius, die echter onze noordelijke provinciën eigenlijk niet aangaat (d'Achery spicil. tom 5. ed. Paris 1661, p. 215—219). «Nullus *dominos*

solem aut *lunam* vocet, neque per eos juret, quia creatura dei sunt et necessitatibus hominum jussu dei inserviunt." Evenwel blijkt de vereering der maan eenigzins uit verschillende volksbijgeloovigheden. Van daar de algemeene angst bij maansverduisteringen, die nog niet geheel verdwenen is, en waarbij de heidenen, ten minste in Duitschland en België, (van ons land wordt het, zoo ver ik weet, niet bijzonder verzekerd, schoon er geene reden bestaat, om het te ontkennen) een algemeen geschreeuw: maan overwin, aanhieven, ten einde volgens hunne meening dus de godheid in den strijd met den haar vervolgenden wolf, die haar reeds half in zijnen muil had, namelijk zoo ver zij verduisterd was, moed in te boezemen en haar te doen zegepralen. Van daar de afdeeling XXI, «de lunae defectione, quod dicunt Vinceluna," in den indiculus superstitionum et paganiarum te Liptinae (Listines in 't Kamerijksche) in 743 opgesteld, en de waarschuwing van Eligius: «Nullus, si quando luna obscuratur, *vociferare* praesumat, quia deo jubente certis temporibus obscuratur." Hieruit laat zich de kennis aan de Noordsche fabel, volgens welke de maan door den wolf Hati ook Managarmr (maanhond) genoemd, vervolgd en eens verslonden wordt, in Duitschland, België en Nederland afleiden.

Onderscheidene mythen en volksbijgeloovigheden hebben op de maan betrekking, zoo wel hier te lande als elders, inzonderheid zijn de vlekken en veranderingen der maan een vruchtbaar onderwerp van zinnelijke verklaringen of fabelen geworden. Men spreekt ook in Nederland nog van het mannetje in de maan, dat hout (volgens Westendorp, bl. 129, moes) gestolen heeft, en daarom derwaarts gebannen is; uit deze mythe verklaar ik ook onze verwensching: loop naar de maan! en de spreekwijs van iemand, die, zijn vermogen doorgebragt hebbende, plotseling verdwenen, of in het algemeen reddeloos verloren is: hij is naar de maan, ook, zijn vermogen, zijn geld is naar de maan (1). Oud-

(1) Evenwel vindt men dat ook reeds bij den Italiaan Ariosto, Orl. fur. C. 34. St. 73. Astolfo wordt daar door S. Jan in eene vallei in de maan geleid:

tijds moeten er nog andere overleveringen bestaan hebben; Broeder Geraert in zijn gedicht over de Natuurkunde (begin der 14e eeuw) spreekt van datgeen, dat

plegbet te stane
Recht int midden van der mane,
Dat men in duutsche heet ludergheer (var. *lodegeer.*)

op eene andere plaats zegt hij *lendegher* (leudegher?) Beide deze woorden zijn mij onbekend, en welligt eene verbastering van den eigennaam Ludger, Ludeger; dezen naam droeg een der eerste geloofspredikers in Friesland, die in de 8e eeuw leefde, en meer dan anderen de heidensche tempels beroofd en geplunderd heeft; misschien heeft de heidensche bevolking hem daarom met zijnen buit in de maan verplaatst. Broeder Geraert zegt, dat dit verschijnsel niet anders is, dan de striemen in de maan.

Men kende oudtijds aan de maan eenen grooten invloed op den mensch toe. Van hier de benaming *maanziek*, *maanzuchtig*, (lunaticus) en bij de Romeinen de naauwe vereeniging van Luna, Diana, Hecate. De Germanen inzonderheid gaven acht op de gestalte der maan bij hunne beraadslagingen: Tacitus Germ. 11 «Coeunt, nisi quid fortuitum et subitum inciderit, certis diebus, cum aut *inchoatur luna* aut *impletur*, nam agendis rebus hoc auspicatissimum initium credunt." Even zoo leert Eligius in de meermaals aangehaalde leerrede: «Nullus ad inchoandum opus diem vel *lunam* attendat;.... nec *luna nova* quisquam timeat aliquid operis arripere, quia deus ad hoc lunam fecit, ut tempora designet et noctium tenebras temperet, non ut alicujus *opus impediat*, ut *dementem* faciat hominem (maanziek), sicut stulti putant, qui a daemonibus invasos a luna pati arbitrantur," en Burchard van Worms (zie de excerpten bij Grimm, Myth. anh. XXXIII) «si observasti *traditiones Paganorum*, quos quasi here-

---

Ove mirabilmente era ridutto
Cio che si perde, o per nostro difetto,
O per colpa di tempo, o di fortuna;
Cio che si perde qui, là si raguna.

ditario jure diabolo subministrante usque in hos dies semper patres filiis reliquerunt, id est, ut elementa coleres, id est *lunam* aut solem, aut stellarum cursum, *novam lunam* aut *defectum lunae*, ut *tuis clamoribus* aut auxilio splendorem ejus restaurare valeres, aut illa elementa tibi succurrere aut tu illis posses: aut *novam lunam* observasti pro domo facienda aut conjugis sociandis."

In Nederland zijn van dit bijgeloof slechts enkele sporen overgebleven, vooral betrekking hebbende tot den land- en tuinbouw; volgens Westendorp, N. Myth. 128, is het in Groningen en elders gebruik, des *Maandags* geen begin, met eenig land-, akker- of oogstwerk te mogen maken, meenen sommigen, dat hetgeen boven den grond wast, bij *afnemende*, hetgeen onder, bij *toenemende maan* gezaaid moet worden, hetgeen in sommige oorden van Duitschland juist omgekeerd in zwang is, zoo als Buddingh t. a. p. 90 het ook van Nederland opgeeft. Nogtans bewijst dit alles niet genoegzaam, dat de Duitschers de maan als eene godheid beschouwden, ofschoon zij haar eenige hulde bewezen. Het berigt van Bothe in zijn Chron. Brunsv. pictur. (15ᵉ eeuw) bij Leibnitz Scriptt. Brunsv. 3. 291, volgens wien te Lunenburg door Caesar de maandienst zoude ingevoerd zijn, en op eene zuil een beeld der godheid geplaatst, met eene maan op de borst en twee lange ooren, dat Karel de Groote zoude vernield hebben, en waarvan hij eene afbeelding levert, houd ik voor een bloot verzinsel.

MAREN. Zie Nachtmerrie.

MATRES, MATRONAE. Op sommige plaatsen in Gelderland, om en bij Nijmegen, alsmede aan den Rhijn, inzonderheid bij Keulen, heeft men van tijd tot tijd geloftesteenen opgedolven, toegewijd aan Matres of Matronae. Wat men daardoor te verstaan hebbe, is nog niet geheel uitgemaakt; zien wij echter wat er gevonden is en waar, om dan eenige gevolgtrekkingen daaruit af te leiden. Het is uiterst moeijelijk, volledige en tevens getrouwe opgave daarvan te bekomen. Ik heb geene moeite gespaard, om mij die te verschaffen, maar wanneer de berigten onderling verschillen, en men

niet zelf die kan nagaan, is het mogelijk, dat er hier en daar eene fout voorkome (1). De geloftesteenen, aan Matres gewijd, zijn de volgende: 1°. een steen in September 1669 aan de Winseling, westwaart van Nijmegen, aan den Waaloever ontdekt, met dit opschrift: MATRIBVS MOPATIBVS SVIS M. LIBERIVS VICTOR CIVES NERVIVS NEG. FRV. V. S. L. M. Zie Smetius ant. Neom. p. 92, in de Betouw Chron. van Nijm. p. 203, en Opschr. op alt. bl. 44. Steiner, Cod. inscriptt. rom. Rheni n°. 938, en Janssen, in de Jahrbb. des Vereins von Alterthumsfreunden, Heft VII, s. 47 (Bonn. 1845). 2°. Een altaar te Holledoorn bij Nijmegen, met het opschrift MATRIBVS, zie Janssen, Jahrbb. u. s. f. Heft VII, s. 61. — 3°. te Qualburg bij Cleve gevonden: MATRIBVS QVADRVBVRG. ET GENIO LOC. SEP. FLAVIVS SEVERVS VET. LEG. X. G. P. F. V. V. TEMPLVM CVM ARBORIBVS CONSTITVIT (2). Zie Orellii Inscriptt. lat. sel. n°. 2090 (die verkeerdelijk zegt, dat de steen te Monreberg is opgegraven) Cuperus Epp. de ar. et lap. p. 16, Fiedler, Gesch. u. Alterth. s. 156, en Steiner l. c. n°. 921. — 4°. Volgens Cuperus Epp. de ar. p. 15, te Birten, volgens Steiner, n°. 648, en Janssen, Mus. Lugd. Bat. Inscriptt. Gr. et Lat. p. 91 bij Xanten in 1609 gevonden, met deze inscriptie: MATRIBVS BRITTIS L. VALERIVS SIMPLEX MIL. LEG. XXX. V. V. V. S. L. M. — 5°. Mede te Birten of Xanten gevonden, thans in het museum te Leiden: M. BRITTIS MAX. ACIS. LANDAC. M. L. XXX. V. V... IN.. PRL.. VVN. — 6°. Te Birten gevonden, met dit opschrift: MATRIBVS TREVERIS T. PATERNIVS PERPETVS CORNICVLAR. LEG. LEG. XXX. V. V. L. M. Cuperus p. 15, in de Betouw Opsch. bl. 46. Steiner n°. 634. Lersch Central-mus. 2 p. 33. 34. — 7°. Een steen ergens aan

(1) De heer Mr. J. de Wal houdt zich bezig met alle de opschriften der Matres en Matronae te verzamelen.

(2) Quadriburgium wordt door Amm. Marcellinus genoemd. 18. 2. Volgens in de Betouw Opsch. op alt. en gedenkst. bl. 46, en Cuperus, Epp. de aris et lapid. p. 16, zou deze steen te Qualburg, bij Cleve, gevonden zijn.

den Rhijn gevonden, van boven drie mansbeelden (?) en daaronder: IN H. D. D. DIS. DEAB. Q. OMNIB. MATRIBVS VAPTHIABVS ET GENIO LOCI SACRVM C. TAVRICIVS VERVS. B. F. C°S. PRO SE ET SVIS. V. S. L. M. POSVIT ET DEDI. Zie Gruterus, Corp. inscr. cur. Graev. 90. 10 (2). — 8°. M[A]-TRIBV[S] [V]ACALLINEIS ATTICI[VS] M[A]TERNVS M. L. I. MI IVS IPSA L. M. Lersch 2 n. 30. — 9°. te Cleve MATRIBVS ANNANEPTIS (?) Q. VETTIVS QVINTVS OPT. LEG. XXX. VVPFBA V. S. L. M. MAXIMO ET PATERNO COSS. Het bovenstuk stelt drie zittende matres voor. Z. Cuperus Apoth. p. 266.

De geloftesteenen, aan Matronae toegewijd, zijn veel talrijker;

1°. Te Odenhausen aan den Rhijn: MATRONIS ASERICINEHABVS L. INGENVINVS SABINVS V. S. L. M. Gruterus p. 90. — Orellius n°. 2082, en Steiner n°. 923, geven de inscriptie deerlijk verminkt op. — 2°. Te Altorf bij Julich ontdekt in 1582; van boven drie vrouwenbeelden, in eene nis zittend, daaronder MATRONIS HAMAVEHIS C. IVLIVS PRIMVS ET C. IVLIVS QVARTVS EX IMPERIO IPSARVM V. S. L. M. Zie Gruterus p. 91. Steiner n°. 718. Lersch n°. 20. — 3°. Te Loewenasser bewaard (en gevonden?) MATRONIS ROMANEHIS C. PVLMILENVS (of PVLMILLENVS) V. S. L. M. Zie Gruter, p. 91. Steiner n°. 906. — 4°. Te Altorf of Rumanheim bij Julich, MATRONIS RVMANEHABVS SACR. L. VITELLIVS CONSORS EXPLO. LEG. VI. VICTR. Zie Gruter p. 91. Steiner n°. 717. Lersch, 1. n°. 23. — 5°. Te Burgel bij Keulen: MATRONIS RVMNEHIS. ITEM AVLAITINEHIS. C. IVL... TA. ISSD. Zie Aldenbrück de relig. Ub. p. 59. Orellius n°. 2088. Steiner n°. 692. Lersch, 1. s. 29. — 6°. Te Amweiler bij Wachelendorf in de 16° eeuw opgegraven: MATRONIS VACALLINEHIS. TIB. CLAVDI. MA-

(1) Cuperus geeft nog de volgende opschriften te Keulen op: MATRIBVS ARSACIS PATERNIS SIVE MATERNIS M. AVRELIVS VERONIVS VERVS. PE. PRAEFECTI. PRO SE ET SVIS. V. S. L. M. — en MATRIBVS PATERNIS HANNANEF, en FRISAVIS of TRISAVIS PATERNIS. Zie Epp. de ar. III. maar van dezen heb ik geene naauwkeurige opgave.

TERNVS IMP. M. L. M. Zie Gruter, p. 91. Steiner n°. 908. Dit monument draagt teekenen van ruwe kunst; aan het boveneinde zitten drie vrouwen, den schoot vol vruchten, beneden is een man afgebeeld, die met eene vrouw aan een altaar offert, tusschen hen staat een kind met een wierookvat. — 7°. Bij Nijmegen aan den Waaloever in 1628 ontdekt: MATRONIS AVFANIABVS T. ALBI NIVS IANVARIVS L. M. — Zie in de Betouw Chron. van Nijm., bl. 172 en Opschrift. op alt. bl. 39. Steiner n°. 937. Janssen, in Jahrbüch. u. s. f. Heft VII. s. 43. — 8°. Bij Neerzen aan de Niers, MATRONIS VATVIABVS NERSIHENIS PRIMINIA IVSTINA PRO SE ET SVIS EX IMPERIO IPLM. Zie Janssen, Gedenkt. der Germ., bl. 170. Lersch 1. n°. 24. — 9°. Te Keulen ontdekt: MATRONIS GABIABVS CELORIVS. IVS. V. S. L. M. Zie Harzheim de rel. ant. Ub. p. 26. Orellius n°. 2083. Steiner n°. 891. — 10. Te Keulen IVNONIBVS GABIABVS... MASIVS VOTVM RETVLIT. Zie Orell. n°. 2084. Steiner n°. 890. — 11°. Te Keulen GABIABVS VICTOR. STI. RRI. S. L. M. Zie Steiner n°. 892. — 12°. Te Keulen ontdekt:.. RONIS GABIABVS SVETON. CERTVS ET PATERNVS. V. S. L. M. Zie Steiner n°. 893. — 13°. Te Keulen GABIABVS C. CAMPIANVS VICTOR. L. IMP. F. Orellius n°. 2083. — 14°. Te Mutre (?) rischeim bij Keulen: MATRONIS ARVAGASTIS AVL. TITIVS VICTOR V. S. L. M. Orellius n°. 2081. — 15°. Te Burgel bij Keulen: MATRONAB. GABIABVS IVLPVS. VAL. PRO SE ET IVL. PEREGRINO SPERATO SEVERO. V. S. Zie Steiner n°. 691. — 16°. Te Neidenstein, een uur van Sinsheim, gevonden: MATRONIS. ...HIAHENABVS IVL. VERANIVS SVPER. PRO SE E. SVIS. V. S. ∞. Steiner n°. 123. — 17°. In den omtrek van Cleve opgedolven: MATRONIS CESATENIS LATINIA FVSCA. V. S. L. M. Zie Steiner n°. 909. — 18°. Thans te Keulen: MATRONI. AVMENAIEN. CGADINIVS CASSIVS EX IMP. IPSARVM. Lersch 1. n°. 21. Zou men niet *Rumenaienis* moeten lezen? — 19°. Thans te Keulen: MATRONIS ANDRVSTE HIABVS. L. SILVINIVS RESPECTVS V. S. L. M. Lersch 1. n°. 22. — 20°. Thans te Keulen, waarschijnlijk in 1829 ontdekt, zijnde een

monument, verbeeldende van boven drie godinnen, zittende in eene nis, het hoofd beschadigd, maar met eene huif gedekt, eenen ring of amulet om den hals, de middelste met eenen gordel om het lijf, daaronder MATRONIS AXSINGINEHIS M CATVLLINIVS PATERNVS V. S. L. M. aan den rand van den steen twee pilasters met arabesken. Op elk der zijden van dit monument staat een jongeling met korten rok of mantel, waarvan de een eene kruik, de ander eenen beker in de hand houdt. Lersch 1. n°. 18. — 21°. Thans te Keulen, vermoedelijk mede in 1829 ontdekt, vertoont evenzoo drie dergelijke vrouwenbeelden in eene nis zonder front, maar met pilasters. Ook hier staan op de zijwanden twee offerdienaren, de een met een drinkvat als een crater, de andere met eenen ooftkorf voorzien. Lersch, 1, n°. 19. — 22°. Thans te Keulen..... VALLAMNEIHIABVS IVLIA GENETI F. LELLA EX IMPERIO. Lersch, 1, n°. 25. — 23°. Te Keulen MATRONIS MAHLINEHIS TIB. CLAVDIVS TATICENVS V. S. L. M. — 24°. MATRONIS AVFANIB. C. IVL. MANSVETVS. M. L. I. M. P. F. V. S. L. M. FVET. ADALVTVM FLVMEN SECVS MONTEM CAVCASI; Lersch in Jahrbb. des Vereins von Alterthumsfr. Heft V—VI. s. 315—316, en Janssen terzelfder plaats, s. 436, en Heft VII. s. 49.

Lamey in Dissert. de Matr. earumque monum. in Comm. Acad. Theod. Palat. Vol. 6. Hist. p. 63 sqq. geeft, behalve de opgenoemde gedenksteenen, nog eenige anderen op, welke ten jare 1785 in eenen zandheuvel tusschen het dorp Roedingen en het landgoed (villa) in der Hölle ontdekt zijn, als: 1°. een monument van witten kalksteen, 3 v. 11 d. Rhijnl. hoog, 2 v. 7 d. breed; op de bovenste helft zijn drie zittende vrouwen afgebeeld, de buitenste met hoeden gedekt, van de middelste het hoofd afgebroken, dat zonder hoed schijnt geweest te zijn, elk eene korf met vruchten op den schoot, even als Nehalennia, en gekleed met een op de borst open lang vrouwenkleed en muilen; aan de eene zijde van den steen ziet men eenen man met opgegord kleed, in de regterhand eene vaas (vasculum), in de linker eene offerschaal houdende; aan de andere zijde het benedenste gedeelte van een mansbeeld. Het opschrift onder de drie vrouwen, luidt: MATRO. GESATE-

NIS M. IVL. VALENTINV. ET IVLIA. IVSTINA EX IMPERIO IPSARVM L. M. — Een tweede monument is nagenoeg van denzelfden vorm, maar uit zandsteen, en zoo geschonden, dat slechts de hoofden en de borst van twee vrouwen en van de derde het ligchaam zonder het hoofd te zien is, met de laatste letters van een zesregelig opschrift, waaruit men gissen mag, dat het aan de MATRONAE GAVADIAE toegewijd was. Hier vertoont zich het middelste hoofd ligt gedekt, en dat ter regter zijde met eenen hoed; het beeld ter linker, dat het hoofd mist, draagt een korf met vruchten op den schoot, dat men ook van de twee anderen, die geschonden zijn, vermoeden mag. Lamey, p. 66, merkt op, dat volgens Harzheim op den steen der Matronae Gabiae, evenzoo drie beelden voorkomen, waarvan de eerste eene soort van urne, de middelste niets, de derde eene schaal of korf met vruchten op den schoot houdt, en welke even als dezen gekleed zijn. — Een andere gedenksteen is zeer beschadigd, en levert drie vrouwen borstbeelden, het middelste blootshoofds, de beide anderen met hoeden gedekt, het kleed in het midden geopend; daarboven ATRONIS en van onderen: GAVADIABVS Q. IV. SEVERINVS ET SECVNDINIA IVSTINA PRO SE ET SVIS EX IMP. IPS. L. M. — De steen is 3 v. 4 d. hoog, 2 v. 2 d. breed. — Een vierde gedenksteen 2½ v. hoog, 1 v. 8 d. breed, van zandsteen, heeft geene beelden, en deze inscriptie: MATRONIS GAVADIABVS SEX. IVL. SECVRVS ET. IVL. IANVARIVS V. S. L. M. — Een vijfde zandsteen, 2 v. 9 d. hoog, 1 v. 10 d. breed, mede zonder beelden, vertoont dit inschrift: ETRAIENIS ET GESATENIS BASSIANA MATERNA ET BASSANA PEERNA EX IMP. IPS. L. M. Een zesde denkmaal, hoog 2. v. 8½ d., breed 1 v. 7 d., heeft aan weerszijde iets, dat een hoorn van overvloed schijnt te zijn, met druiven en andere vruchten; de inscriptie luidt aldus: MATRONIS VATVIABVS IVLIA VEGETI FILIA MANDIA PRO SE ET SVIS VOTVM SOLVIT. L. M. — Op eenen zevenden steen, lang 2¼ v., breed bijna 1 v. zonder figuren, leest men: MATRONIS VATVIABVS Q. IVL. PRIMVS PRO SE ET SVIS V. S. L. M. Op eenen achtsten, 2½ v. lang, 1¼ breed, op zijde een afbeeldsel van

eenen bloem, even als op den vorigen: MATRONIS VATVIMS T. IVLIVS VITALIS V. S. L. M. Eindelijk twee steenen MATRONIS ETTR[AI]ENIS... HE...N VITVLM en MATRONIS GAVADIABVS CALDIV. SEVIRVS. E. SVPER. L. M, gevonden te Bettenhoven bij Julich; Lersch in Jahrbb. u. s. f. Heft IV. s. 182.

Dezen zijn, voor zoo ver ik heb kunnen nagaan, alle de steenen, die aan den Nederrhijn, bij Nijmegen en in het hertogdom Gulik opgedolven zijn, negen daarvan zijn aan moeders: *Matribus Mopatibus*, *Quadruburgicis*, *Brittis*, *Vapthiabus*, *Treveris*, *Arsacis*, *Vacallineis*, *Annaneptis*; de overigen aan vrouwen, *matronis*, *Asericinehabus*, *Asergnehabus*, *Arvagastis*, *Aufaniabus*, *Andrustehiabus*, *Axsinginehis*, *Gabiabus*, *Junonibus Cabiabus*, *Gavadiabus*, *Cavadiabus*, *Gesatenis*, *Etraienis et Gesatenis*, *Hamavehis*, *Mahlinehis*, *Romanehis*, *Rumaehabus*, *Rumnehis item Aulaitinehis*, *Vallamneihabus*, *Vatviabus*, *Vatviabus Nersihenis*, *Vatvims*, *Vacallinehis* gewijd.

Sommige geleerden hebben daarin Gallische, andere Romeinsche godinnen gezien; eenigen die bijnamen van plaatsen afgeleid; Mone verklaart den uitgang *abus* door het Gallisch-Belgische *au*. Gesch. des Heid. 2. 348, en ziet daarin Feeën, op het voetspoor van Sponius, Misc. erud. ant. S. 3. p. 104. 19. — Reinesius Synt. inscr. 1, 175, houdt dezelven voor de waarzeggende vrouwen der Germanen, en Lamey l. c. p. 76, voor de godinnen der drie jaargetijden bij de Duitschers, om van andere gevoelens te zwijgen.

De titels *matres* en *matronae* schijnen synonym te zijn, want op zekeren, zoo aanstonds aan te voeren gedenksteen, worden zij te zamen verbonden; de meesten komen wel aan den linker Rhijnoever voor, maar er zijn er nogtans ook gevonden in Provence, den Elsas, Italië en Spanje, en op zekeren steen worden Pannonische en Dalmatische matres genoemd. Gruterus 90, 11 geeft eenen steen op te Lyon met dit opschrift: PRO SALVTE DOM. N. IMP. L. SEPT. SEVERI AVG. TOTIVSQVE DOMVS EIVS AUFANIS. MATRONIS ET MATRIBVS PANNONIORVM ET DELMATARVM.. Dezelfde, ibid nº. 9, noemt eenen anderen, te Corunna in Spanje ontdekt, en waarvan de inscriptie volgens Alfonsus de Castro, dus luidt: T. FRANERNVS MATRIBVS GALLAICIS V. S. L. M.

Bij Orellius vind ik eenen denksteen bij Nicaea gevonden, MATRONIS VEDIANTIABVS; bij Sponius, eenen te St. Esteves, in Provence ontdekt: MATRIBVS GERVDATIABVS; anderen opgedolven bij Milaan, Cremona, Novara: MATRONIS ARSACIS, BRITTIS (1), behalve nog vele anderen met het opschrift MATRIBVS AUG. — TER MEGISTE — DIS MATRIBVS — MATRABVS — MATRONIS IVNONIBVS — MATRABVS AUG — MATRIBVS SVIS — MATRIBVS DOMESTICIS, MATRONIS ET DIS DEABVS — bij Orellius 1. p. 360 sqq. Gruter p. 90 en 91. Sponius Misc. p. 104, Muratori 1. 93, 1 sqq. en anderen.

De uitgang *abus* is op steenen niet ongemeen, men vindt dien in opschriften door Romeinen in Italië aan Romeinsche godinnen toegewijd: *nymphabus* Orellius 1. 312, Gruterus 93, 8. Zoo ook *dibus* voor *diis*, Grut. 24, 6. 46, 9, en matronis *vedantiabus*. Er is dus geene reden, om dien uit het Belgisch af te leiden. Ten andere verdient het opmerking, dat die denksteenen niet in het Overrhijnsche Duitschland gevonden worden, maar daarentegen in streken, alwaar de westelijke Duitschers nooit gewoond hebben, zoo als in de Spaansche provincie Gallicie en te Lyon. Wel is waar, dat de Gothen, zoo in Frankrijk en Spanje, als in Italië gevallen zijn, maar dezen hebben daarentegen niet in de Nederrhijnsche streken gehuisd.

Indien men, om deze zwarigheden te ontgaan, eenen Belgisch-Gallischen oorsprong aanneemt, komen er andere bedenkingen op De Belgen toch zijn, volgens Caesar, de B. G. 1, een afzonderlijke stam der Galliërs, en hebben noch te Nijmegen, noch te Rome, noch in Gallicië gehuisvest, en hetgeen nog meer zegt, in België zelf is geen enkele zoodanige gedenksteen gevonden. Even als nu de meeste Romeinsche gedenkstukken in Italië, zouden ook de meeste Belgische in België moeten gevonden worden.

Men kan dus nog zijne toevlugt tot de Romeinen nemen, en

---

(1) Dit zegt Orellius 1, 362, doch Muratori antiq. Ital. 1. 93 meldt, dat hij zijne opgave uit Cuperus overgenomen heeft, en dat hem de plaats der ontdekking onbekend was. Mopates schijnen er in Italië niet gevonden.

mijns inziens laten zich dan allé de tot nog toe door de oudheidkundigen geopperde zwarigheden en duisterheden voldoende oplossen. De Romeinen toch hebben bijna alleen in het westelijke en zuidelijke gedeelte van Duitschland geheerscht, maar ook in Gallië en Spanje, in geheel Italië, Pannonië en Dalmatië, dus in alle die streken, waar dergelijke gedenksteenen ontdekt zijn. Volgens hun geloof bezat elke landstreek en elke plaats in dezelve, hare bijzondere goden en godinnen, dien de Romein, wanneer hij zich aldaar ophield, even goed zijne offers wijdde, als aan zijne gewone godheden, en daarom niet zelden aan die plaatsgoden, met zijne hoofdgoden vereenigd, geloften betaalde en denksteenen toewijdde. I. O. M. ET GENIO LOCI vindt men gedurig, soms ook in het meervoud uitgedrukt *Diis*, of *Diis Deabusque* en DIIS DEABVSQUE PRAESIDIBVS PROVINCIARVM op eenen steen bij Domburg ontdekt, en ook wel met eenen bijzonderen naam, die, hetzij van de plaats zelve ontleend is, of een eigennaam schijnt te zijn: DEO SURRENTO te Sorrente. Orellius 1. 337, 338 al. cf. p. 331. n°. 1809. Voor deo vindt men ook *patri*. Zoo op eenen steen te Reate gevonden: (Orellius 1. 337, n°. 1858) PATRI REATINO SACRVM OB HONOREM AVGVST. VI. VIRI AVGVST. (eorum nomina) L. D. D. D. Deze *deus* of *pater* is de genius loci, derhalve is het natuurlijk aan te nemen, dat de vrouwelijke genius ook den naam van *dea* of *mater* voeren mag. Wij vinden dan ook een inschrift *Diis deabusque hujus loci* bij Gruterus 67, n°. 9, en een ander, aldaar 4 n°. 5. Daartoe schijnen mede de opschriften te Mets en te Langres te behooren: IN HONOREM DOMVS DIVINAE DIS MATRABVS VICANI VICI PACIS — en DEABVS. MAIR. rel. benevens een te Urbisalvia: DIS DEABVSQ. URBISALVIENSIBUS bij Orellius 1. 338, en een te Keulen: IN H. D. D. DIABVS MALVISIS ET SILVANO rel. ibid. 361, en eindelijk een te Zundert bij Breda ontdekt: DEAE SANDRAVDIGAE. Even als nu *pater* met *deus*, wisselt *mater*, waarvoor meestal in plur. *matres*, met *dea; Dianae matrei*, *deis matribus*, *dis matrib.; matr. avg; matrabvs acrv;* ibid 360 sqq. Ook *matri avg.*, *matri et patribvs; deab. martrib.* bij Gruterus 89, 11. 90, 6. 90, 8. Cuper Apoth. p. 265.

Maar even als de goden, behalve *patres*, ook *domini* heetten, b. v. *Marti domino*, Grut. 57, 14, *domino invic.* ib. 53, 4. Zoo voerden de godinnen den titel van *domina* of *matrona: fanum dominar.* ib. 90, 4, *dominae honoris* ibid. 100, 3, en even als wij boven eene inscriptie gaven: *dis matrabus vicani vici pacis*, lezen wij op eene andere, te Coronate bij Milaan ontdekt: MATRONIS ET VICANIS C. SEXTICI CABARSVS V. S. L. M. Orellius 1. 362. Van daar dat zij even goed als de goden of patres soms eenen plaatselijken bijnaam voeren. Aan den *deus Sorrentus* en den *pater Reatinus* beantwoorden derhalve de *Matronae Gallaicae*, te Corunna, in de Spaansche provincie Gallicie gevonden, die dus de beschermgodinnen dier provincie waren, de *matronae Vacallinehae*, bij Wachelendorf ontdekt, en de *Vatviae Nersihenae* te Neersen aan de Niers, benevens de *matres Treverae*, allen plaatselijke beschermgodinnen, gelijk reeds eenige geleerden te regt opgemerkt hebben; men heeft de bedenking daartegen geopperd, dat de meesten dier bijnamen als plaatsnamen geheel onbekend zijn, en dat zelfs steenen met verschillende opschriften op dezelfde plaats gevonden zijn, en omgekeerd, hetgeen Lamey voornamelijk opmerkt ten aanzien der gedenksteenen, in 1785 bij Roedingen opgedolven, waarom hij van oordeel is, dat die bijnamen der matronen niet van plaatsen ontleend kunnen zijn, en veeleer uit het Duitsch verklaard moeten worden. Ik zal evenwel aantoonen, dat deze bedenking van weinig gewigt en voldoende op te lossen is. De Romeinen toch, zoo wel krijgslieden als burgers, bragten dikwijls den goden van de eene of andere plaats, waar zij geboren waren, vrienden en betrekkingen of goederen bezaten, eene overwinning bijgewoond, of eenige gelukkige ontmoeting gehad hadden, offers toe, en betaalden die geloften, soms lang daarna; waren zij intusschen van woonplaats veranderd, zoo rigtten zij den gedenksteen op die plaats op, waar zij zich alsdan bevonden, zelfs al waren zij nog zoo ver van de plaats, aan welker goden de gelofte betaald werd. Van daar dat men hier en elders namen van Gallische of Italiaansche goden of geloftesteenen vindt, en omgekeerd, vooral wanneer die steenen door

vreemdelingen opgerigt zijn. Een voorbeeld levert ons de tempel te Rinderen, bij Cleve, door de Remi aan *Mars Camulus* gebouwd. Zie beneden op *Tempels.* En deze Camulus, benevens *Ardoinna* (d. i. de Diana der Ardennen) komt tevens voor op een monument te Rome, bij Gruter. 40, 9, en *Diana Arduinna* op een ander, ten tijde van Domitianus, door een harer priesteren opgerigt: »in via decia Salaria ad septem balneas." Gruterus 314, n°. 3; evenzoo zijn er steenen gevonden, *Dianae Nemorensi* gewijd, die op verschillende plaatsen opgerigt waren. Orellius 1. 292. Even zoo heeft men, volgens Orellius, een denkmaal, *Matronis Brittis* gewijd, in Italië gevonden, en het kan derhalve niet vreemd voorkomen, dat te Lyon de *matronae Aufaniae* en de *matres Pannoniorum et Delmatarum* vereerd zijn, en dat deze *Aufaniae* tevens te Nijmegen eenen geloftesteen verwierven. De matronae Gabiae, Gesatenae, Vatviae, enz., behoeven dus ook niet de beschermgodinnen der plaatsen te wezen, waar hare gedenksteenen opgegraven zijn, zij kunnen tot eene geheel andere plaats of landstreek betrekking hebben, en echter plaatselijke godheden blijven; zoo zijn dan ook de matronae Etraienae en Gesatenae, de Rumnehae en Aulaitinehae, de Vatviae en Nersihenae te zamen verbonden, omdat de geloftebetaler aan beiden tevens zijne hulde wilde bewijzen. Behalve dat is het zeker, dat er landschapsbeschermgodinnen en plaatselijke waren, zoo waren de matres Gallaicae die van het gewest Gallicië, de Treverae die van de enkele kolonie of stad, en dit kan dus ook ten opzigte der Vatviae Nersihenae het geval zijn, daar de laatsten de plaats Neerzen aangingen, en de eersten ook elders vereerd zijn.

Er komt op de Nederrhijnsche geloftesteenen nog een bijnaam voor, die den aard en de betrekking der Matres en Matronae helpt ophelderen; men vindt er namelijk twee bij Keulen, *Junonibus Gabiabus* of *Cabiabus* geheiligd, en in Italië een *matronis Junonibus*, alsmede nog een te Keulen *matronis Gabiabus*, zoodat men reeds dadelijk vermoeden mag, dat hier *matronae* en *Junones* synonym zijn, en dit gevoelen wordt bevestigd door een gezegde van Plinius, Hist. Nat. 2. 7, waarbij hij de Junones en genii

als ijdele verdichtsels zamenvoegt, en de dwaasheid zijner tijdgenooten wraakt, die op zoodanige wijze de goden in het oneindige vermenigvuldigden, en hetzelfde zegt de wijsgeer Seneca, Epistt. 110. — Op andere gedenkstukken komen nog andere namen voor, die nader aan onze benamingen komen, namelijk *Fata*, het Italiaansche *fada*, in het Latijn der middeleeuwen *fadus*, *fada*, Fransch *fée*. Verg. Grimm, Myth. 232. Men treft dit woord op gedenksteenen aan, gevonden in Spanje, Italië en Tyrol; zes zoodanigen heeft Orellius opgenomen 1. 327, waaronder een FATIS DIVIN — een ander FATIS DERVONIBVS — een derde FATIS AVG., daarenboven nog een vierregelig opschrift te Verona, waarvan de twee eerste verzen luiden:

Telephus hac sede iucunda pothusque quiescent
Debita cum *fatis* venerit hora *tribus*.

Een ander in Engeland gevonden: *genio loci fortunae reduci Romae aeternae et fato bono* behoort hier niet toe, en bedoelt slechts het lot. *Dervonibus* beduidt waarschijnlijk de godinnen dier plaats, en bij plaatselijke adj. is deze uitgang bekend: Lingones, Brittones, Burgundiones, Senones. In het vers ziet men hoe in lateren tijd de parcen met het noodlot geïdentificeerd zijn; merkwaardig is het daarbij, dat men de *drie* parcen behouden heeft, en in drie feeën omgeschapen. Evenzoo noemt Procopius, Goth. 1. 25, een Romeinsch huis, geheeten *τὰ τρία Φάτα· ὅυτω γὰρ Ῥωμαῖοι τὰς μοῖρας νενομίκασι καλεῖν*, ook Gellius wist dit reeds en Ausonius Eid. XI. »Tres Charites. *Tria fata.*" Hetzelfde denkbeeld van drie godinnen zien wij ook bij de matres en matronae uitgedrukt. Drie matres Vapthiae, drie matronae Hamavehae, Vacallinehae, Gesatenae, Gavadiae, Gabiae. Evenzoo erkent de Noordsche mythologie *drie* nornen, Urdhr, Verdhandi, Skuld, en daar dus de Grieksch-Romeinsche en Germaansche voorstelling elkander ontmoeteden, bleef dezelve ook in het volksgeloof voortleven. Zoo wonen in Italië *tre fate* in eene rotsspleet en beschenken kinderen, die daarin nederdalen (Grimm Myth. 2e ausg. 1. 383), desgelijks in Fransche sprookjes. Reeds Burchard van Worms, pag. 198d. «Fecisti ut quaedam mulieres in quibusdam temporibus anni facere solent,

10

ut in domo tua mensam praeparares et tuos cibos et potum cum tribus cultellis supra mensam poneres, ut si venissent *tres illae sorores*, quas antiqua posteritas et antiqua stultitia Parcas nominavit, ibi reficerentur, et tulisti divinae pietati potestatem suam et nomen suum, et diabolo tradidisti, ita dico, ut crederes illas quas tu dicis esse sorores tibi posse aut hic aut in futuro prodesse." In den roman van Limborch, uit de 14e eeuw, komen weder even zoo *drie meerwive* voor, die den ridder Echites de toekomst voorspellen, en eindelijk hetgeen boven al in aanmerking moet komen, volgens het Geldersche volksbijgeloof wonen er *drie wittewiven* in eenen heuvel te Gorsel, en insgelijks drie in eenen kuil bij Barchem, en de overige worden meestal in het meervoud gedacht.

Tot nu toe heb ik deze gedenksteenen slechts uit het Romeinsche oogpunt beschouwd, de vraag blijft dus nog overig, welk denkbeeld de Duitschers zelven aan deze matres en matronae gehecht hebben, dan of dit geloof zich enkel tot de Romeinen bepaalde.

Het is waar, dat te Rome, ten tijde der keizers, het geloof aan genien en plaatsgoden zeer toenam. «Maior (zegt Plinius t. a. p.) coelitum populus etiam quam hominum intelligi potest, cum singuli quoque et semet ipsis totidem deos faciant, Junones geniosque adoptando sibi," maar dit was ook het geval bij de Duitschers. Tacitus meldt ons, dat dezen in het algemeen grooten eerbied voor de vrouwen koesterden, en haar inzigt in de toekomst toekenden, dat zij waarzeggende vrouwen hadden, die *augescente superstitione*, namelijk in zijnen tijd, als godinnen geëerd werden. Bovendien is de vereering der vrouwen meer een karaktertrek der Germanen dan der Romeinen, bij wie de waarzegsters op verre na geen zoodanig aanzien genoten, veel min goddelijke hulde ontvingen, daarenboven zijn de meesten dier denksteenen in Duitschland gevonden. Dat men ze in het Overrhijnsche niet aantreft, is misschien daaraan toe te schrijven, dat de Romeinen daar minderen invloed oefenden en de Duitschers in hunne taal weinige of geene opschriften stelden.

Daarenboven is het geloof aan vrouwelijke wezens, die tusschen

de eigenlijke goden en den mensch in het midden stonden, in de Noordsche godenleer diep gegrond; Nornen, Disen, Spakonur, Volen, Valkyrien en derg. treft men gedurig aan, en dezen zijn niet allen door de Romeinen aangenomen; ook het geloof aan deze wezens was in Duitschland, vooral in streken, door de Romeinen schaars bezocht, diep ingeworteld. Behalve vrouwelijke alven en niksen, had men ook de Noordsche nornen, Urd, Werdandi en Skuld. Zie het bewijs bij Grimm, Myth. 288 ff., de *Veirdsisters* der Schotten komen vooral in aanmerking. Behalve dezen had men veld- en boschvrouwen: eene *femina silvestris et immanis* wordt bij Saxo Gramm p. 125 vermeld. Guil. Auvernus episc. Paris. († 1248) in Oper. 1. p. 1066. «Sunt et aliae ludificationes malignorum spirituum quae faciunt interdum *in nemoribus* et locis amoenis et frondosis arboribus, ubi apparent in similitudine *puellarum* aut *matronarum* ornatu muliebri et *candido*" rel. Merkwaardig is de uitdrukking *matronae*; in oud Hoogd. glossen vindt men *wildaz wip*, *holzmuoja*, *holzruna*. Verg. Grimm, Myth. 243, en reeds Jornandes, de Gothische geschiedschrijver verhaalt eene inlandsche sage, dat de Gothen-koning Filimer eenige tooveressen uit het land in de wildernis dreef, waar zij zich met boschduivels (silvestres homines) vermengden, van welken de Hunnen afstammen. De Romeinen hebben deze bosch- en veldgeesten overgenomen, *Sulevis*, *Suleviabus*, *Sulevis et Campestribus*, *Silvanab. et Quadribis* op geloftesteenen, zoo in Italië als in Duitschland ontdekt, bij Orellius 1. 362, en Sponius 84, 107. Van daar stammen de Fransche *sylphes* af.

De gedenksteenen, door Lamey beschreven, zijn alle bij Roedingen in eenen *heuvel* gevonden, en juist de heuvelen zijn de gewone verblijfplaatsen onzer witte wijven. Een zoodanige ligt bij Gorsel, en bij het graven in denzelven heeft men eenige oudheden ontdekt; een andere, de Schelleguurkensbelt genoemd, bevindt zich op het landgoed de Wildenborch, bij Lochem. De naam witte wijven toont alliteratie, men noemt ze ook *wize wiven*, even als de feeën oudtijds *sapaudes* heetten. Marie de Fr. 2, 385. Zij komen somtijds in het drietal voor, b. v. te Gorsel en te Barchem,

meestal in het meervoud zonder bepaling, hier en daar slechts eene, juist zoo als de matronae. Ik wil daarmede niet bewijzen, dat onze witte wijven de matres en matronae zijn, maar alleen, dat de laatsten in het Duitsche volksgeloof weerklank vinden, en daaruit verklaard moeten worden. Dit blijkt bovendien uit de opgaven van plaatselijken eerdienst der heidenen, in bosschen, op heuvelen, rotsen en elders, waartegen in de capitulariën geijverd wordt, en hetgeen reeds ten tijde van Agathias in de 6e eeuw bestond, ook Procopius getuigt hetzelfde van de Thouliten.

Wanneer men nu alle deze verschillende berigten naar tijdsorde nagaat, wordt het hoogst waarschijnlijk, dat in de oudste tijden, toen de Romeinen eerst met de Duitschers bekend werden, dezen op zekere plaatsen waarzegsters eerden, die zij bij voorkomende gelegenheden raadpleegden, en die hun den wil der goden en den uitslag hunner ondernemingen aankondigden, en waarschijnlijk tevens zieken en kraamvrouwen bijstand verleenden, welk laatste nog altijd van de witte wijven geloofd wordt, en dat deze heilige vrouwen door eene bijzondere witte kleeding zich van de overigen onderscheidden, maar dat zij *augescente superstitione*, en welligt na haren dood, niet zelden vergood en als de beschermgodinnen der plaatsen gehuldigd werden, waar zij vroeger haren zetel gehad hadden. In de laatste tijden des heidendoms zijn zij, naar het mij voorkomt, met de alven verward, en toen het Christendom doordrong, werden alle deze wezens gezamenlijk met de heksen en volkswichelaarsters als duiveldiensters beschouwd. Hierop slaat de uitdrukking van den Parijschen bisschop, boven opgegeven, en de bijzonderheid, dat zij in de gedaante van maagden of vrouwen *in witte kleeding* verschijnen, doet ons van zelf aan de witte wijven denken (1).

Beschouwen wij de afbeeldingen der matres en matronae en hare insigniën op de geloftesteenen, dan worden dezelven mede daaruit op-

(1) Strabo Geogr. L. 7 zegt uitdrukkelijk, dat de waarzeggende vrouwen der Cimbren witte linnen kleederen droegen. Zie de plaats beneden op *Tempeldienst*.

gehelderd. Hare kleeding is noch zuiver Romeinsch, noch Duitsch, volgens de beschrijving, welke Tacitus daarvan gegeven heeft. Germ. 17, want armen en schouders zijn bedekt, althans op de steenen bij Lamey; men mag dit dus voor een afzonderlijk gewaad houden. Zij hebben vruchtkorven op den schoot, even als Nehalennia, voorts horens van overvloed, wijngaarddranken, bloemen en vruchten. Een Romeinsch beeld, in den tuin van Paus Julius III, met het onderschrift MATER VILLAE FAGNAE (Gruter. 1075) heeft even zoo een cornu copiae, dat ik dus meer als een Romeinsch sieraad beschouw, maar de vruchtkorven en bloemen kunnen offeranden verbeelden, of wel zinspelen op hetgene men van deze wezens wenschte, namelijk vrouwelijke vruchtbaarheid of rijken oogst. Op eenen Romeinschen steen SVLEVIS ET CAMPESTRIBVS bij Spon. 107, zijn ook wel drie godinnen afgebeeld, benevens de offerande van een zwijn, maar daar deze steen van den jare 161 na Chr. is, en de Suleven van de Duitschers of Galliërs zijn overgenomen, meen ik daarin weder eenen nieuwen grond te zien, om aan te nemen, dat de matres en matronae om vruchtbaarheid werden aangeroepen, want den Noordschen Freyr, die mede dezelve verleent, worden zwijnen geofferd, hoewel anders het zwijn ook op echt Roomsche monumenten aangetroffen wordt. Verg. verder Dr. Janssen, de Rom. beelden van Zeel., bl. 49, 105.

Men vindt op die monumenten dikwijls de formule *ex imperio ipsarum*, die waarschijnlijk aanduidt, dat zij den stichter van het monument verschenen zijn, om hem het offeren daarvan te bevelen; ook de witte wijven verschijnen somtijds weldadig. Het is opmerkelijk, dat op de zijwanden dier monumenten priesters of offerdienaars met schalen, vazen of bekers voorkomen, maar geene priesteressen. Even zoo had de *Terra mater* slechts eenen priester (sacerdos muliebri ornatu), terwijl daarentegen sommige goden, b. v. de Noordsche Freyr, van eene maagd gediend werden. Verg. de vrouwennamen Frithesuind en Irmintrud.

Van alle ons bekende mythische wezens komen derhalve de matres en matronen het naast met de witte wijven overeen. Misschien gelukt het lateren navorschers de eenzelvigheid te bewijzen.

MEDA. Kempius, de orig. situ qual. et quant. Frisiae, p. 314 sq. Colon. Agr. 1588 en Hamconius, Frisia p. 30, verhalen, dat deze godin in Friesland door de maagden vereerd werd, en dat naar haar de stad Medemblik genoemd is, omdat zij aldaar eenen tempel had, waarin haar beeld pronkte. Medemblik is eene zeer oude plaats; in 1118 wordt eene kerk «in villa quae Medenblec vocatur" door den Utrechtschen bisschop Godebald aan het kapittel van St. Maarten gegeven. In 996 geeft keizer Otto III aan bisschop Ansfrid van Utrecht den tol, munt en schatting der stede *Medemelacha.* Lunig Reichsarchiven P. Spec. Cont. 2. Abth. 5. § 75. p. 921, aangehaald bij Wagenaar, Vad. Hist. 3. 243; nog vroeger, te weten den 23e van oogstmaand 985, schenkt koning Otto III aan graaf Dirk II goederen, gelegen tusschen de stroomen *Medemelacha* en *Chimelosara* of *Chinnelosara*, *Gemarchi* genaamd. Miraeus Cod. Don. piar. C. 41 op. dipl. I. 52 en Kluit Hist. Crit. II. p. 59, en reeds in de lijst der Utrechtsche kerkgoederen van omstreeks 866 heet de plaats *Medemelake* (var. Medemolaca). Heda de Ep. Traj. p. 66. Ook wil de overlevering, dat de Friesche koning Radbod, wiens beeld op het raadhuis vertoond wordt, hier in de achtste eeuw zijnen zetel gehad hebbe, en dat de stad ten jare 300 na Chr. door Dirk I, hertog van W. Friesland, gesticht zij. Hamconii Frisia p. 30.

De naam Medemelacha is, naar men beweert, afkomstig van de Leek, een klein watertje, dat vroeger voorbij de stad stroomde, doch thans verdwenen is; zie van Leeuwen Bat. ill. 203. Medemelacha is dus de Leek van Meda, en *leek* schijnt water of stroom te beteekenen. Dit alles te zamen genomen, geeft der overlevering veel waarschijnlijks, en deze waarschijnlijkheid wordt versterkt, doordien nog eene plaats binnen de grenzen van het oude Friesland naar deze godin genoemd schijnt, namelijk in het zoogenoemde Wimodia, d. i. de streek rondom Bremen, volgens de sage, door Friso naar zijne dochter Wimod (een naam, die ook in eene oorkonde van de 9e eeuw voorkomt) aldus geheeten. Anskarii (eind der 9e eeuw) Vita S. Willehadi ad ann. 860. «De Wigmodis autem ex villa *Medemahem* femina quaelibet Ida vocabulo, novem annis coecitatem

passa, ibidem Domini gratia oculorum donata est luciflua claritate." Medemahem is even zoo de heem van Meda, als Eakmarijp de rijp van Eake en Sjaardemastate de state van Sjaard. Nog wordt bij Falke Codex Tradition. Corbeiens. p. 859, een dorp *Medem* genoemd, ten jare 1226, dat volgens dien schr. in 972 *Medanheim* heette, en in de gouw Hrittiga gelegen was. Medan is de genit. van *Meda*, dat zwak declineert, dus weder de heem van Meda en gelijkluidend met Medemahem.

Van Meda als eene godin treft men echter eerst laat berigten aan en bij schrijvers zonder gezag. De eerste melding, die ik daarvan vond, was in die cronycke van Holl., Zeel. ende Vriesl., Leiden 1517, fol. 56ᵃ: «doen coninc Rathbolt wederquam tot Medemblic, daer zijn coninclicke sale ende hof stont, nadat hi van Wtrecht veriaecht was, ende sach dat die tempelen ende afgoden in zijn lant ende bisonder *medea zijn overste afgoddinne tot Medemblic staende* (waervan oec die stede hoer name voert) van den heyligen man Wigbert priester, ter nedergeworpen ende gedistrueert waren, ende veel menschen gedoopt worde hi seer toernich, ende en woude dat doopsel niet ontfangen, enz." Ook Hadr. Junius Batavia p. 303. Lugd. 1588. «Fabulosam *Medaeam* huic (Medembl.) nomen dedisse vulgi opinio tenet, quae ex inaurato aere in bractea ductili expressa, turrisque editissimae fastigio imposita, procul signum nautis viatoribusque dederit." Hij doelt namelijk op de toen gangbare afleiding, die den naam Medemblik van het *blikkeren* van het vergulde beeld van Meda verklaarde, een verzinsel der 16ᵉ eeuw. Een schrijver uit den aanvang der 16ᵉ eeuw, Kranzius, levert ons een dergelijk, maar veel uitvoeriger berigt omtrent Saxen, zonder echter zijne bronnen te noemen. Saxonia L. 2. C. 12. p. 37. «Rex vero (Karolus Manno 781) in Saxoniam iteravit expeditionem, et ad Albim fluvium in castello *Megcdeborg phanum subvertit, quod illi loco nomen dedit.* Has ego reliquias crediderim Romanae olim religionis, verius superstitionis, quum Drusus Nero, et deinde filius eius Germanicus sub Augusto Caesare praeessent provinciae. *Simulachrum* tale fuit: Stabat in curru nuda foemina, myrtea caput cincta corona, ardentem faculam in

pectore, in dextera mundi figuram, in sinistra vero mala aurea tria praeferebat. Post eam tres puellae (Charites Graeci, Latini Gratias dixere) nexis manibus nudae singula poma gestabant, adversis invicem vultibus dona porrigentes. Iugales quadrigae erant gemini cygni, totidemque columbae. Venerem hac imagine figurabat gentilitas, quae in omni mundo dominatur. Gratias illa comites habet, quae alternis obsequiis junguntur: hoc vult nexus ille manunm. Vultus advertunt, quia beneficia non improperant. Sed bono mysterio vana suberat religio: quam Karolus subvertit, instaurans in locum ecclesiam S. Stephani." Deze beschrijving is ontleend uit Bothes Chron. Brunsv. pietur. bij Leibnitz, Scriptt. Brunsv. 3, 287, waar men ook eene afbeelding der godin aantreft, door hem Venus genoemd, zonder dat hij van den naam Meda gewag maakt; den oorsprong van dit beeld leidt hij van Julius Caesar af. In hoe ver het een en ander waarheid bevat, durf ik niet beslissen. Meda komt mij voor eenvoudig meid, maagd te beteekenen, en een bijnaam te zijn van Freda.

MEERMINNEN. Door dit woord verstaan wij nog heden zekere schepselen, van boven vrouw, van onderen visch, die zich in zee, zoo de fabel wil, ophouden en den reizigers soms hun gezang doen hooren. De fabel is reeds Homerisch, de naam echt Duitsch. Grimm leidt het van man (homo) en het oud Noordsche *man* (virgo) af; wij hebben een oud woord *minne*, dat nog nader bij komt, en zoo wel ten opzigte van mannen als vrouwen gebruikt werd in de beteekenis van lieve, mijne lieve, van daar misschien *minne*, nutrix. Voorbeelden bij Huyd. op St. D. II, bl. 472, doch dat welligt oorspronkelijk mensch beduidt, even als het A. S. *man*, tenzij men wille aannemen, dat meerminne eigenlijk meerschoone, in tegenoverstelling van meermonster gezegd werd, wegens heure bevallige gedaante en liefelijk gezang. Het woord is gealliterеerd en komt reeds in het oud Hoogd. en Angel-Saxisch voor. Zie Grimm 244, ook in Nederd. gedichten van de 13e of 14e eeuw. Vergelijkbaar is het Hoogd. *Waltminne* voor Waldfrau.

De fabel is even goed echt Duitsch als Grieksch, en is in de

oud heidensche heldensagen ingeweven en in talrijke volkssprookjes gangbaar. Gervas. Tilber. Ot. imp. III. 64, bij Leibnitz II. 981. «Sirenes in mari Britannico scopulis insident canentes." Volgens eene Friesche overlevering, bij Occo van Scharl en Hamconius opgeteekend, vertoonden zich in de tweede eeuw onzer jaartelling in Friesland twee meerminnen, welke de Lauwers binnenkwamen, het land door dwaalden en daarop bij Westerbyrum weder zee kozen. In den roman van Limborch, B. IV, fol. 41, treden drie *meerwiif* op, die in zeker woud den ridder Echites de toekomst voorspellen, maar dezen zijn van eenen anderen aard. Zie het aangeteekende op Urth. In het volksboek van Melusine (Antw. 1510) fol. 1. 6, wordt verhaald, dat de elvinnen zoo schoon zongen, «dat noyt *meerminne* bat en sanc." In de Reis van S. Brandaen, vs. 338, ontdekt de H. op zee een wonderschepsel:

Half wijf, half visch waest soe ic kinne,
Het scheen ghelijc een *merminne.*

Volgens eene oude overlevering der ingezetenen zoude eene meermin in de Zuiderzee verschenen zijn, en dezen vloek over de stad Muiden hebben uitgesproken:

Muden sal Muden bliven,
Muden en sal noit bekliven.

Guil. Hermanni Holl. Gelr. belllum. in Matthaei Anal. I. 341. (15ᵉ eeuw), Junii Batavia 1588, p. 289. Deze verhaalt nog andere dergelijke overleveringen van lateren tijd, p. 304 sqq. — Kil. heeft maer-minne, mer-minne, maerwijf, merwijf, j. meer-minne, Syren, Venus marina, Venus undigena, Nereides, q. d. maris deliciae sive maris nymphae. Adr. Jun. Het mann. *meerman* is een eigennaam geworden, maar schijnt ook vroeger bekend geweest te zijn voor een zeewezen. In het Noorden zijn de verhalen van meermannen en meerminnen zeer gemeen. Voorbeelden in menigte geeft Finn Magnusen, Eddalaeren 4. 250 en 314. Zij dragen de namen van *marmenmil* of *marmaelerne*, *margygur*, *hafgygur*, *marreviv*, *marequinder*, *mareminder*, *söquinder*, en worden, volgens de verhalen der zeelieden, nog nu en dan vóór de opkomst van eenen storm, op zee en zelfs aan de kusten gezien.

Merkwaardige sprookjes aangaande die meerminnen verhaalt men op de Faroeilanden. Men wil daar, dat de zeehond of eigenlijk *zeelhond* (Maerlant onderscheidt beiden, het Deensch heeft hier *saelhund*) elken negenden nacht zijne huid afwerpt en eene menschelijke gedaante aanneemt, waarop hij danst en zich verlustigt, zoo lang totdat hij de huid weder aantrekt en een zeedier wordt. Eens kwam daar toevallig een man op aan en nam de huid weg, zoodat de zeelhond eene vrouw blijven moest. En daar zij schoon was, huwde hij haar, won bij haar eenige kinderen en zij leefden jaren lang zeer gelukkig zamen. Maar eindelijk vond de vrouw toevallig hare huid weder, zij was gedwongen er weder in te kruipen en ging onmiddelijk als zeedier te water. — Er bevinden zich op die eilanden, zegt Finn Magnusen, nog eenige familiën, die voorgeven van zoodanige verbindtenissen af te stammen. — In dit denkbeeld, dat de gedaanteverwisseling van de huid afhangt, merkt men zamenhang met algemeene Germaansche mythen op, die ook bij ons van de weerwolven, alven en later van de heksen bekend zijn, en de oorspronkelijkheid dier sagen toonen, onafhankelijk van de Grieksch-Romeinsche fabel. In andere volkssprookjes heeft men er eene Christelijke fabel onder gemengd. In Zweden b. v. gelooft het volk, dat de alven, *vaetter*, meerminnen en derg. wezens gevallen engelen zijn, die bij Lucifers verbanning niet in de hel nederstorteden, maar op de aarde of in de zee nederkwamen, waar zij spoken, en volwassene menschen en kinderen zoeken te verlokken, om ze naar hun verblijf te slepen. Somtijds verlieven zij ook wel op menschen en planten het geslacht voort. Zie Westerdahl, om Svenska Allmogens Sinnelag, etc. Stockholm 1774. IV. s. 41, en Finn Magnusen 3. 330. Dit laatste gelooft men daar ook van de *bergtrollen*, en in Bahusleen beweert men, dat eenige familiën aldaar van moederzijde van bergtrollen afstammen. P. Kalm, Wästgötha-och Bahusl. resa. Stockh. 1746, s. 258. «Man ville för vist berätta, det der i Länet voro några vissa personer, som på möderne härstammade af Bergstroll."

MOLIK. Molik heeft thans gewoonlijk de beteekenis van vogel-

verschrikker in de tuinen. Voorbeelden uit Hooft geeft Hoogstraten, Geslachtl. i. v. Vondel spelt *Molock*, dat Kluit voor het ware houdt, het zoude dan van dien afgod ontleend zijn, doch men kan ook denken aan het Hoogd. *molch*. Hoe dit zij, het woord wordt in de beteekenis van een vreeslijk spook gebezigd.

MOON, MOONKENPECK. Beide deze benamingen heeft ons Kilian weder bewaard: «*Moon* Daemon, genius; *moonken peck*. Piceus daemon, cacodaemon, niger Dis ater." Dus een donkeralf: «döckalfar eru svartari en bik" (dan pek) zegt Snorro, zij wonen onder in de aarde; ons *heintje pik*, de dood, heeft hetzelfde denkbeeld. Delaporte in zijnen Spaanschen Dict. Antw. 1659, vertaalt het *demonio*, echter geloof ik niet, dat het uit het Latijn verbasterd is. *Moon* of *Moen* is een oude eigennaam, die mij onder anderen in een charter van 1384 bij van Mieris ontmoet is. Ook heet in het volksboek van Marieken van Nijmegen de duivel *Mone* eenoog, en in eene sage bij Wolf n°. 177, *Moentjen*.

N.

NACHTMERRIE. Onder dezen naam verstond men een alf, die des nachts zich op de borst der slapenden zette, om ze te kwellen en te benaauwen. De naam beduidt nachtpaard, vandaar dat zij ook *maren* genoemd worden. Clute van Nu Noch in Willems Belg. Mus. 2. 107. «Bij Cocketoisen, by neckers, by *maren*." Dodonaeus Cruydtboek.... heeft ook maren voor droomgezigten. Hoogd. *nachtmahre*, Fransch *cauchemar*, oud Fr. *cauquemare*, sorcière. Roquefort Gloss. i. v. Eng. *nightmare*, Deensch *mare*, Zweedsch *mara*. De eerste melding, die ik daarvan bij eenen Nederl. schrijver vind, is bij broeder Thomas, een schrijver der 13e eeuw, in zijn werk over de Natuurkunde: «Ongelovighe lude segghen, dat sijn (namelijk menschen wier brein ontsteld is) eenrehande lude, die des nachts moghen overvaren vele lands, ende

dat die doen wonder, als sy onderlinghe vergaderen, ende heyten gemeenliken *onghehuer lude* of *nachtmerien:* ende dat waren die enghel goeds, mer nu sijnt die duvel, die die lude bedrieghen mit menigherbande drochghenye. In twerehande manieren soe bedrieghen die duvel den mensche in sinen slaep, die een maect hem ghelijc eenen man ende bedrieghet den wiven in hueren slaep; die ander maect hem ghelijc enen wive ende bedrieghet den mannen in hueren slaep." Hier schijnt de schrijver, zoo ik hem wel versta, eerst het gevoelen der vrijdenkers van zijnen tijd op te geven, die deze werking op het ligchaam der slapenden aan de heksen toeschreven, en vervolgens zijne eigene meening, dat het duivelen waren. Zoo was toen reeds het geloof van de alven op den duivel overgebragt. Eenigzins anders oordeelt daarover broeder Gherard, die in de 14e eeuw ook een werk over de natuurkunde schreef, en de *maren*, gelijk hij ze noemt, onder de duivelen in de lucht rangschikt:

Duvele die sijn in die lucht
Ende doen den menschen dicke vrucht;
Si comen oec wel maken vier,
Dat ons vlammen dunct scinen hier
Dat si scieten onderlinghen.
Daer seghet men af vele dinghen.
Nacht-Ridders heten si
Ende sijn Duvele ic segdi,
Haghedissen ende varende vrouwen,
Goede kinder, in goeder trouwen,
Coubouten, alven, nickers, *maren*,
Die hem smorgens openbaren
Ende comen halen vier (1).
Maren heten wise hier;
Minne, het sijn Duvele alle
Die ons gherne brochten ten valle.

(1) Wolf, Niederl. sagen, s. 702. »Die Mahr holt Morgens Feuer; gibt man ihr welches, dann mag sie in der kommenden Nacht wiederkehren." Zijne bronnen zijn mij onbekend.

Hier worden verschillende soorten van geesten onderling verward, zoodat men uit deze plaats niet veel anders leert, dan dat de maren toen onder de duivels of kwade geesten gesteld werden. Kilian geeft beter bescheid: «*Maere*, *Nacht-merrie:* incubus, ephialtes, spectrum, incubum, suppressio nocturna; morbi nocturni genus," en *Nacht-maere*, *Nacht-merrie*, strix, lamia, incantatrix nocturna sive volatica: et Incubus ephialtes, q. d. equa nocturna." Hier vinden wij hetzelfde denkbeeld, dat nog heden onder het volk heerscht, terwijl de beide vroegere schrijvers de nachtmerrie verwisselen met nachtvrouwen, *dominae* nocturnae, waarover zie Grimm, Myth. 594, vandaar dat zij *overvaren vele lands* en *onderlinghe vergaderen*. Kil. kent ze onder den naam van *nachtvrouwe*, vroeger *nachtmoeder*, «strix, lamia, larva; mulier venefica, volatica." Hiermede stemt Gervasius Tilber. overeen. Otia Imper 3. 85, bij Leibnitz Scriptt. rer. Br. «lamiae dicuntur esse mulieres, quae noctu domos momentaneo discursu penetrant, dolia vel cophinos, cantharos et ollas perscrutantur, infantes ex cunis extrahunt, luminaria accendunt, et nonnunquam *dormientes affligunt*." Teenstra, Volksverh. 80, meldt, dat men de nachtmerrie in Engeland afbeeldt als een ruigen aap met groote uitpuilende oogen, korten hals en dikken kop. Om van haar bevrijd te zijn, moet men de schoenen met het achtereinde naar het bed keeren (1). Men gelooft, dat de schoonste van zeven dochters daartoe door den duivel bestemd wordt. Shakspeare evenwel schildert haar geheel anders; bij hem is het «*Queen Mab*, *the fairies midwife*, no bigger than an agatestone on the forefinger of an alderman." Romeo A. 1. Sc. 4.

---

(1) Dit is ook Deensch bijgeloof. Zie Holbergs comedie Uden hoved og hale. A. 1. Sc. 4, waar de nachtmerrie (*marren*) beschreven wordt, als hebbende de gedaante eener vrouw, met eenen driedubbelen gouden ring aan den vinger. Behalve het rugwaarts zetten der muilen, is ook het bewaren van staal in bed en het sluiten der sleutelgaten nuttig. Overigêns is dit blijspel eene rijke bron voor de kennis van het Deensche volksbijgeloof. *Mare* is bij dezen schrijver een woord van verzekering.

This is that very Mab,
That plats the manes of horses in the night,
And bakes the elflocks in foul sluggish hairs,
Which, once untangled, much misfortune bodes.
This is the hag, when maids lie on their backs,
That presses them, and learns them first to bear,
Making them women of good carriage.

In Denemarken en Zweden heerscht het bijgeloof, dat eene bruid, die zekere toovermiddelen gebruikt, om zonder smart te baren, zonen ter wereld brengt, die weerwolven, dochters die nachtmerriën worden. Grimm, Myth. dän. abergl. n°. 167.

Meer nog dan de menschen, worden de paarden van de nachtmerrie gekweld, hetgeen men ontdekt, door de bolletjes, die zich dan 's morgens in hunne manen vertoonen. Om dit af te wenden, hangen de landlieden in Gelderland en Overijssel het geraamte van eenen paardenkop boven den stal (1), waarschijnlijk eene heidensche gewoonte, namelijk de kop van het vroeger geofferde paard. Even zoo gewaagt Tacitus, Ann. 1, 61, van de «equorum artus, simul truncis arborum antefixa ora." Ook Saxo Gramm. p. 75, spreekt zoo van een «immolati diis equi abscissum caput." Omtrent deze kwaal der paarden geeft Delrius nog eenige opheldering, ook hij houdt de nachtmerrie voor een luchtgeest. Disquis. Magic. 1. 600. «Decimo quarto *daemones* sunt sub illo spectrorum genere,

(1) Cannegieter, Ep. de ara ad Noviom. reperta 1. 25. «Abigunt eas nymphas (mairas) hodie rustici *osse capitis equini tectis injecto*; cujusmodi ossa per has terras in rusticorum villis crebra est animadvertere. Nocte autem ad concubia equitare creduntur et *equos fatigare* ad longinqua itinera: illud namque datum deabus illis magisque, si rusticorum fabulis credimus, ut manentes loca peregrina adeant in equis manentibus, qui tamen viae labores sudore testantur. Nuper confabulatus mecum villicus aegerrime ferebat, equos suos proxima nocte exagitatos defluente per corpora sudore: causam cum quaererem, respondit iratus, mairam nocturnam equitasse." In Duitschland en Denemarken, (Finn Magnusen Eddalaeren 4. 281) hangt men insgelijks een paardenkop of poot boven de deur. Op het eiland Seeland hebben de boeren ook zekere langwerpige flintsteenen, die in den stal worden opgehangen, en in Noorwegen *alfpille* heeten, ib. 282.

quo in nemoribus et aliis amoenis locis sese ostentant instar puellarum aut matronarum in veste candida, *interdum in stabulis cum luminaribus cereis, ex quibus etiam distillatae guttae, postmodum in equorum jubis*, quas sedulo pexuerunt et nexuerunt, *solent ab hominibus inveniri.* Tales quas vocant Sibyllas albas, *Dominas nocturnas*, Dominas Bonas et earum Regina Habundia, quarum adventu multum prosperitatis et rerum omnium copiam putant superstitiosae anus domibus contingere, quas frequentarint, et ideo domi suae illis epulas instruunt, escariis lancibus et vasis vinariis omnibus apertis ac discoopertis, ne quid illis ad sumendum more objiciatur (1)." Evenzoo zegt Bekker, Betoov. wereld 1. 112. «Witte wyven en *stalkeersen*, daar af plagh in voortijden bij ons volk veel praats te zijn." Verg. verder Grimm, Myth. 262, 597, en Finn Magnusen Eddalaeren 4. 281. In Engeland en Duitschland wordt dit meer dan bij ons aan de alven toegeschreven: *elfklatte*, Brem. Wörterb. 1. 302. Eng. *elflock* der weichselzopf, ook als verbum «die Haare verfilzen." Turners Dict. in v. Ook bij Shakspear, Lear. 2. 3, «*elf* all my hair in knots." Bij ons heet dit van menschen de Poolsche haarvlecht, vroeger *marenvlecht*, waaronder Kilian ook verstaat zekere haren, die zich om de poten der hoenderen wikkelen. Uit het bijgebragte zien wij, hoe dit bijgeloof allengs gewijzigd is. Oorspronkelijk was de nachtmerrie een witte luchtalf, die des nachts rondwarend, den mensch kwelde, door zich op zijne borst te zetten, de manen der paarden bij kaarslicht kamde en dan weder verdween. Allengs werd dat vermogen overgebragt op den duivel en op zijne dienaressen, de heksen. Waarom de schoonste van zeven dochters daarvan verdacht wordt, is moeijelijk te zeggen, tenzij men gisse, dat deze oudtijds als priesteres den goden (misschien Holda?) gewijd was, even als de oudste en jongste kinderen van sommige geslachten tooveren kunnen (2). Om te weten, of iemand eene

(1) Ontleend uit Gulielmus Alvernus († 1248) Opera Paris 1674 fol. 1. 1066.

(2) Evenzoo in Duitschland: «von sieben mädchen aus einer ehe unmittelbar auf einander geboren ist eins ein werwolf. Grimm, Myth. abergl.

nachtmerrie was, nam men de volgende proef. Men bakte een pannekoek of ketelkoek (jan in den zak genoemd), was er eene nachtmerrie in huis, dan kon die niet gaar worden, en kwam geschonden uit de pan. Teenstra, Volksverh. 82. Dus werkte hare nabijheid nadeelig op al wat de mensch ondernam, en sedert men den duivel in het spel gebragt had, kon dit niet anders. Verschillende sprookjes van de maar of nachtmerrie deelt Wolf mede, Niederl. sagen n°. 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256. Daaruit ziet men, dat de maren dikwijls met de gewone alven verward worden, en hun ook het ruilen der kinderen toegedicht wordt. Verg. ook *Toovermiddelen* beneden. Eindelijk zijn zij ook met de heksen verwisseld en rijden op bezemstelen. Zie Wolf n°. 563.

De luchtige alvennatuur der maren blijkt nog in eenige trekken, waar zij niet enkel als slaapdrukkend geteekend worden. Men meent b. v., dat waar de maar op de korenhalmen of op de hop uitrust, het groen in de hop zwart wordt. Evenzoo ontstaan de *maerentakken*, die niet anders zijn dan de mistel, die vroeger bij de Galliërs geheiligde plant, waaruit de alchymisten in later tijd het *aucupium solis* trokken. Zie de Lobel Cruydtboeck 775, en Wolf 1. 689. In Gelderland, Holland en elders heet deze ziekte van het koren *hanensporen*, dat zeker tot eene of andere sage betrekking heeft, die ons thans onbekend is.

NACHTRIDDERS. Zij worden genoemd bij broeder Geraert, in de reeds aangehaalde plaats:

Nachtridders heten si
Ende sijn duvele ic sech di.

Ook in de clute van Nu Noch:

By *nachtridders* ende by avondtroncken
Die achter den hove de bellen cloncken.

---

n°. 1121." Bij ons is een van zeven zonen een weerwolf. Westendorp, Myth. 192. Nog heden is het hier gebruik, bij den zevenden zoon den koning tot peet te vragen. In Duitschland daarentegen: »der siebente sohn ist glückselig etwas zu heilen, pflanzen oder sonst auszurichten."

Men schijnt de flikkeringen van het noorderlicht en andere luchtverschijnselen aan hen te hebben toegeschreven, waarschijnlijk behoort hiertoe de overlevering, dat men vurige ridders in de lucht zag strijden, waarvan de oude kronijken meer dan een voorbeeld opgeven. Zie b. v. Beca, de Episc. Traj. p. 92 ed. Buchelii. Wolff, Niederl. sagen, n°. 226, 227. Gesta Freson. bl. 128, 129.

NEHALENNIA. Op den 5[den] Januarij 1647 deed een sterke oostewind de Noordzee zoo ver afloopen, dat een groot gedeelte van het strand bij Domburg op het eiland Walcheren droog werd, en nu ontdekte men eenige standbeelden, steenen altaren, oude potten en bekers, benevens een aanzienlijk getal Romeinsche penningen (1).

Een dezer monumenten, een tempelaltaar, bevat het beeld van Jupiter, met eenen mantel om den linkerschouder, en aan zijne voeten de adelaar op eenen bol gezeten; het opschrift is: IOVI O. M. TEXOVISIVS (of TEXQVISIVS) FACTI V. S. L. M.

Een tweede altaar stelt een Neptunusbeeld voor met den drietand in de linker-, den dolfijn in de regterhand, en heeft geene inscriptie. Op een derde heeft hij den dolfijn om een scheepsroer geslingerd, en eene gans of watervogel aan zijne voeten, van het opschrift is alleen eene N over. Een vierde altaar is zonder beeld, maar heeft: DEO NEPTVNO OCTAVIVS AMMIVS V. S. L. M. Een vijfde bevat mede geen beeld, maar dit opschrift, thans reeds geschonden: DIIS DEABVSQUE PRAESIDIBVS PROVINCIARVM CONCORDIAE ET FORTVNAE CONSILIORVM.

(1) De beste afbeelding dezer gedenkstukken is de onlangs door het Zeeuwsche genootschap uitgegevene, waarbij Dr. Janssen eene keurige beschrijving gevoegd heeft, de eenige waarop volledig staat te maken is. Deze is voornamelijk gevolgd, maar met de ouderen vergeleken. Overigens geven wij hier slechts eene oppervlakkige beschrijving, voor zoo ver die tot ons oogmerk dienstig was, voor de naauwkeurige kennis naar Dr. Janssen verwijzend. Het is niet overtollig dit aan te teekenen, om verwijten te ontgaan.

Eindelijk een standbeeld stelt Neptunus voor met eenen mantel omhangen, maar waarbij thans geene andere attributen meer te zien zijn.

De penningen zijn zilveren en koperen, van verschillende grootte, allen keizerlijke, o. a. van Nerva, Trajanus, A. Vitellius, L. Sept. Severus, Pert. Severus, Antoninus Pius, Maximinus, Postumus, Victorinus en Tetricus; een paar potjes en een hoofd van een standbeeld zijn van minder belang, maar behalve deze oudheden, ontdekte men een standbeeld en ettelijke altaren van zekere godin Nehalennia, waarvan nergens eenige melding gevonden was, en welke men op geenerlei wijze wist te verklaren.

Het standbeeld was zonder hoofd, en even als de altaren uit steen gebeiteld; de voeten met muilen bedekt; een lang onderkleed; een dergelijk lang en wijd opperkleed, dat door de daaronder gehouden armen van voren half opgeligt wordt, een schulprandig manteltje (pelerine) met een ronden gesp op de borst gesloten, de hals eenigzins ontbloot; aan de linker zijde op den grond een scheepsroer, en daar naast een hond aan hare voeten; de regter voet op iets, dat men voor den voorsteven van een schip houdt, en waarop de letters D, N; als randschrift op den voetplaat: M. ASSONIVS AELIVS Q. B. (quaestor beneficiarus.)

Op éénige der monumenten wordt de godin zittende in eene nis of tempel voorgesteld, de kleeding bijna overal dezelfde, het hoofd met eene kap of muts gedekt. Op een dezer heeft zij vruchten op den schoot, en een ooftkorf staat aan hare linkerzijde; aan de regterhand een hond; daaronder op het voetstuk (dat aan de eene zijde met eene vaas en aan de andere met festoenen, vruchten en bloemen versierd is): DEAE NEHALENNIE SERVATVS THERONIS FILIV. V. S. L. M.

Een tweede altaar desgelijks op zijde met wijnranken opgesierd, vertoont de godin zonder hond en alleen met een korfje met vruchten op den arm; daaronder: DEAE NEHALENIAE C. EXOMNIANIVS VERVS D. D.

Op een derde vindt men de godin afgebeeld even als op de eerste; de hond aan de linker, de vruchtkorf aan de regterhand; het onderschrift is: DEAE NEHALENNIAE SEXT. NERTOMA

RIVS NERTONIVS V. S. L. L. M. aan de regterzijde van den altaarsteen is een beeld uitgebeiteld, vertoonende eenen naakten man met eene muts bedekt, gemaakt van de hoofdhuid van een wild dier, waarvan de voorpooten om den hals hangen; in de regterhand een knods, waarschijnlijk een Hercules, aan de andere zijde waarschijnlijk een Neptunus. Dezelfde voorstelling van Nehalennia komt op een vierde altaar voor, behalve dat de hond en de korf even als op het eerste zijn en er van binnen in de nis wijngaardranken zijn aangebragt; als opschrift: NEHALEN., doch thans onleesbaar geworden.

Een vijfde altaar vertoont de godin, staande met den hond aan hare regterzijde; eene vrouw met eene muts op het hoofd en in een lang overkleed gehuld, biedt haar een even zoo gekleed meisje aan, beiden staan op eenigen afstand van de godin, die aan de linkerzijde van de nis geplaatst is. Aan de linkerzijde des altaars een mansbeeld in eene soort van toga gekleed en met gedekten hoofde; op een voetstuk, waarschijnlijk een priester, geen opschrift.

Op een zesde vertoont zich de godin, staande met den linkervoet op eenen scheepssteven, in den linkerarm de vruchtkorf, in de regterhand twee vruchten, regts de hond, aan beide zijden weder een naakt staand mansbeeld, regts Neptunus, links Hercules; het opschrift des altaars luidt: DEAE NEHALEN AEM.. N.. IMIV I I.. V. S. L. M, onder elk mansbeeld staat eene vaas met vruchten, boven de kroonlijst een viervoetig dier, waarschijnlijk een zwijn.

Een zevende tempelaltaar is beeldrijker; Nehalennia zittend, de hond aan hare regter-, de korf aan hare linkerhand; boven haar ter weêrszijde een zwevende genius; op de regterzijde des altaars een naakte Neptunus met den drietand, daaronder eene vaas met vruchten; aan de andere zijde een Hercules, en op de onderste afdeeling een offermaaltijd; op de voetplaat der godin DEAE en daaronder: NEHALENNIAE FLETTIVS GENNALONIS PRO SE ET SVIS V. S. L. M.

Een achtste tempelaltaar vertoont Nehalennia staande, geen

korf met vruchten; regts de hond. Op het regterzijstuk twee Neptunusbeelden boven elkander; de bovenste met dolfijn en drietand; de onderste met den dolfijn om een scheepsroer gekronkeld. Op het linkerzijstuk twee Herculesbeelden boven elkander. Tot opschrift: NEHALENIAE L. IVSTIVS SATTO ET L. SECVNDINIVS MODERATVS FRATRES V. S. L. M.

Een negende altaar levert ons haar beeld zittende alleen met een korfje met vruchten op den schoot, ter weêrszijde een hoorn van overvloed, en de inscriptie: DEAE NEHALENNIAE.

Een tiende is daaraan gelijk; in steé der hoornen een boom, het opschrift luidt: DEAE NEHALAENNIAE L. FESTIVS PRIMVS V. S. L. M.

Op het elfde altaar heeft de godin nog den hond aan de regterzijde bij zich en de voeten op een vierkant plankje of iets dergelijks; ter zijde horens van overvloed, daaronder: DEAE NEHALENNIAE.

Een twaalfde, een outertempel, vertoont N. met vruchten op den schoot, en aan weêrszijde op den grond een korf met vruchten; het opschrift als het vorige; ter zijde regts een Neptunus, leunende op eene zuil of iets dergelijks, in de regterhand eene schaal, in de linker een drietand.

Op een dertiende heeft zij links en regts aan hare voeten vruchtkorven en vruchten op den schoot, en horens van overvloed op de zijstukken, en tot opschrift: DEAE NEHALENNIAE M. HITARINIVS PRIMVS EX VOTO SVSCEPTO L. M.

Een veertiende monument heeft dit opschrift: DE NALENNIE ... M. of volgens Janssen: NEI .. A .. E .. L. M. Boven het opschrift eene nis, in welke drie vrouwenbeelden, naast elkander gezeten, regts een hond. Onder hetzelve twee personen, tusschen zich een outer hebbende, waarop de grootste eene schaal uitgiet, terwijl de ander, misschien een offerknaap, iets schijnt te dragen.

Een vijftiende monument, outertempel, vertoont N. den linkervoet (de hand?) op een schip, waarop men leest DE N, houdende een mandje met fruit op de knieën, ter regterzijde een hond en boven op vruchten. Het opschrift is: DEAE NE-

HALENNIAE IANVARINIVS AMBACTHIVS PRO SE ET SVIS. V. R. L. M.

Een zestiende, mede tempelaltaar, in tweeën afgedeeld, vertoont N. zittende op eenen troon, wiens leuning door twee horens des overvloeds gevormd is. De vruchtkorf op haren schoot is weggesleten. Kleeding en kapsel verschillen eenigzins van die der andere beelden. Het opschrift is: ..AE...ENNIAE Q... BANIVS... CIO V. V, op de zijstukken vruchten en cornua copiae.

Nu volgt nog een gebroken altaar met een zittend vrouwenbeeld blootshoofds, en zonder bijwerk aan de eene zijde, dat echter eene Nehalennia schijnt; aan den anderen kant van den steen een man blootshoofds met een lang buis of boerschen rok, en, zoo het schijnt, kousen aan, een stok in de hand en eenen haas of ander dier aan een stok over den schouder hangend, zonder eenig opschrift, en eindelijk twee altaren zonder beelden, waarvan het eene de inscriptie heeft: DEAE NEHALENNIAE SVMARONIVS (of SVMARIONIM.) PRIMANIVS V. S. L. M, het andere, voetstuk eens tempelaltaars, DEAE NEHALENNIAE OB MERCES RECTE CONSERVATAS SECVND. SILVANVS NEGOTIATOR CRETARIVS BRITANNICIANVS V. S. L. M.

Het gebrokene altaar, waarop de man met den haas afgebeeld is, is van roodachtigen steen, twee voet hoog; de overigen van een witten, krijtachtigen steen, drie, of soms vier voet hoog, en twee of derdehalf voet breed, volgens opgave van Vredius, die de afbeelding van het gevondene, volgens eene, zoo hij zegt, zeer naauwkeurige afteekening van den Middelburgschen schilder Schuylenburg, benevens eene uitvoerige beschrijving levert in zijn werk, Hist. Com. Flandr. Brugis 1650. P. I. Addit. XLIV sqq.

Behalve de opgenoemden, zijn er nog eenige andere Nehalenniasteenen bekend, die mede te Domburg gevonden, evenwel reeds vroeg verspreid geraakt zijn, als een in het museum te Brussel, aan welks academie hij door den heer van de Perre (een Zeeuw) geschonken was. Deze outertempel vertoont N. zittende, een vruchtkorf, thans bijna onkenbaar, op den schoot, regts een hond, links een vruchtkorf op een voetstuk, en voert dit opschrift: DEAE

NEHALENNIAE T. CALVISIVS SECVNDINVS OB MELIORES ACTVS; een te Ilpenstein in Noord-Holland, waarop men leest: DEAE, en daaronder: NEHALENNIAE DACINVS LIFFIONIS FILIVS V. S. L. M.

Het is een outertempel. N. zit op eenen troon met fruit op den schoot, links een hond, regts een korf met ooft, boven op vier ronde vruchten, op de zijden vruchten en festoenen. Deze steen is o. a. afgebeeld bij Smallegange, Kron. van Zeel., onder n°. 4, en men kan zeker zijn, dat hetgeen van Enst Koning (het huis te Ilpendam, bl. 4) op grond eener overlevering verhaalt, dat dit monument in 1622 in de drooggemaakte Purmer zou gevonden zijn, eene dwaling is.

Nog werd in de vorige eeuw een voetstuk van eenen steen uit Zeeland aan Prof. Reland te Utrecht overgezonden, volgens Keysler antiq. sel. sept. p. 249, en Halma, Toon. der Vereen. Nederl. 2. 101, waarop men las: DEAE NEHALENNIAE ASCATINVS RASVCO V. S. L. M.

Eindelijk berusten er twee Nehalenniasteenen in het museum te Leiden. De een vertoont N. in eene nis zittend, een korf op den schoot, die thans afgebroken is, regts de hond, links naast den zetel een korf met vruchten. Aan beide zijden van het monument ranken van planten en bloemen. Hier en daar zijn sporen zigtbaar, dat de steen vroeger wit, rood, geel en graauw gekleurd was. Het opschrift luidt: DEAE NEHALENNIAE AMMACIVS HVCDIONIS. F. L. M.

De tweede, een altaar, waarop van boven appelen en andere vruchten afgebeeld zijn, heeft dit opschrift: DEAE NEHALENNIAE T. FLA..I. FORTVNATI LIB. PRIMITIVS V. S. L. M. Zie Janssen, Musei Lugd. Bat. Inscr. Gr. et Lat. p. 87.

Hierbij komen nu nog eenige monumenten van minder belang.

Er is zeer veel over deze godin geschreven en gegist, maar de zaak is daardoor niet veel opgehelderd, behalve Vredius zijn te vergelijken de schriften van Montfaucon, Keysler, Engelberts, Westendorp, Bilderdijk, Pougens, Mone, Dresselhuis, en bovenal de keurige beschrijving van D^r. Janssen, hier ten grondslag gelegd.

Wanneer wij de zaak goed willen verklaren, moeten wij vooraf eenige vaste punten zien te verkrijgen, waarvan wij uitgaan, namelijk de tijd wanneer en het volk door wien die Nehalennia vereerd is, moet bepaald kunnen worden, dan eerst kan men met eenige hoop op goeden uitslag haren aard zelve navorschen.

De tijd is op te maken 1°. uit de namen en formulen, welke allen uit dien tijd zijn, toen de Romeinen over deze gewesten heerschten, en 2°. met waarschijnlijkheid uit de opschriften der bij de beelden gevondene penningen; deze zijn van Vitellius tot op Tetricus, d. i. van den jare na Chr. 69 tot op het jaar 273, het einde van T. regering; evenwel kunnen deze penningen ook later herwaarts gebragt zijn, hoewel waarschijnlijk voor de regering der Frankische koningen, omdat koning Clovis het Romeinsche geld deed versmelten, om nieuwe munt in te voeren, en er reeds in de 6e eeuw, zoo men wil, te Utrecht gemunt werd; ook zal het heiligdom met den tempelschat, want daarvoor zal men het moeten houden, vermoedelijk reeds onder de golven bedekt geweest zijn, bij de komst van Eligius in Zeeland (7e eeuw) in wiens leven ook nergens van Nehalennia melding geschiedt. Daarentegen schijnt weder het verminken der beelden op vernieling door Christenzendelingen te wijzen. Het volk, door wien de godin geëerd werd, is moeijelijker te bepalen. Er zijn klaarblijkelijk twee elementen aanwezig, een Romeinsch en een barbaarsch; het Romeinsche blijkt uit de taal en den stijl der opschriften, b. v. de formulen V. S. L. M. (votum solvit libens merito) *ex voto* enz., uit den stijl der altaren, die van Roomschen beitel zijn, uit de afbeeldingen van Jupiter, Hercules en Neptunus op de altaren van Nehalennia. Het barbaarsche element vertoont zich in verscheidene eigennamen der geloftebetalers, te weten Dacinus Liffionis filius, Sextus Nertomarius Nertonius, Flettius (filius) Gennalonis, L. Justius Satto, Sumaronius, waartoe ik mede den naam Texquisius op den Jovischen, Ammius op den Neptunischen steen geloof te kunnen brengen. Verscheidene dezer namen eindigen op *o*, en deze uitgang komt veelal bij inschriften dan voor, wanneer die namen moeijelijk voor Romeinsche te houden zijn, en ook bij geene schrijvers voorkomen, zoo als op Nijmeegsche

steenen Brato, Burgio, Aramo, Gaissio, Blesio en anderen, door den geleerden oudheidkenner in de Betouw mede voor barbaarsche namen gehouden, ofschoon ook de Romeinsche eigennamen dien uitgang hebben en zwak declineren. Sumaronius schijnt mij een Duitsche naam met half Duitsche, half Latijnsche vorming te zijn, ik zie er het Duitsche *sumar* zomer in; Ammius vergelijk ik met den Duitschen vrouwennaam Ammava op den Hercules Macusanussteen (1), Nertomarius en Nertonius komen mij zuiver Duitsche namen voor, vergelijkbaar met Virdumarus Aeduus, Caesar B. G. 7. 38. Induciomarus ib. 5. Inguiomerus, Tacit. Ann. 1. 60. Ingomarus Frisius, Jonas V. S. Wulfranni C. 1.; eindelijk is ééne gelofte betaald door een Britsch of op Brittanje handelend krijtkooper (Britannicianus); er zijn op deze plaats, zoo ver ik weet, nimmer steenen ontdekt met de merken van legioenen, noch iets, dat aanleiding geeft, om te gelooven, dat de Romeinen er eene wapenplaats of garnizoen gehouden hebben (2), integendeel schijnt alles op eene zeehaven voor kooplieden te duiden, die, omdat zij veel met Romeinen handelden, en verschillende provinciën bezochten, dikwijls hunnen naam romanizeerden of Romeinsche namen aannamen, en bij hunne eigene goden de vreemde eerden. Dit alles merkt men althans hier op, vele namen zijn gemengd, waar de geloftebetalers er twee of drie voeren, is gewoonlijk een Romeinsch, de andere barbaarsch: en bij de godin Nehalennia in de Romeinsche mythologie onbekend, verschijnen even zoo de goden Jupiter en Neptunus, en daarentegen de goden en godinnen der provinciën, dat zijn, de inlandsche. Uit dit alles blijkt, zoo ik meen, voldoende, dat deze Nehalennia voornamelijk door inlandsche of ten minste barbaarsche kooplieden, die geromanizeerd waren, vereerd werd.

Nu komen wij dan tot de godin zelve, en hier doen zich deze

---

(1) Een Gothe *Ammius* komt bij Jornandes voor. IJslandsch *Hamdhr*. De echt Goth. vorm zou, volgens Grimm, *Hamathius* zijn. Altd. Bl. 3. 155, dat met *Ammacius* op een onzer monumenten overeenkomt.

(2) Vergelijk ab Utrecht Dresselhuis, de Godsdienstleer der aloude Zeelanders, Middelb. 1845, bl. 119.

vragen op: tot welk volk en welke taal behoort Nehalennia, welke was hare natuur? twee vragen, die zeer bezwaarlijk ter beantwoording zijn.

Men heeft, behalve vele andere ongerijmde afleidingen, den naam in tweeën verdeeld, en door de Lennische Neha (Neha Lennia) verklaard, daartoe voornamelijk verleid, doordien men op eenen anderen steen het woord *Neha* gevonden had, en zoo moest dan onze godin eene Neha zijn, die in Engeland aan de Lena gediend, en daarom door dien Britschen krijthandelaar aangeroepen werd. Mijns inziens is deze uitlegging onaanneembaar, want dan konde er niet staan Deae Nehalenniae, het moest Nehaelenniae zijn, dat nogtans op geenen der steenen voorkomt, en behalve dit is het ondenkbaar, dat eene Britsche Neha of stroomgodin (gesteld, dat dezen daar dien naam droegen) in ons land door zoo veel verschillende lieden zoude vereerd zijn, en daarentegen nergens in Groot-Brittanje zelf.

Zien wij dus, of er op eene andere wijs eenig licht opdaagt. Men heeft volgens Gruterus, Corp. inscr. cur. Graev. 89. 1, te Deutz bij Keulen een steen gevonden, waarop aan weerszijde een hoorn des overvloeds en dit opschrift: DEAE NEHAEE ERIATTIVS. IVCVNDI. PRO. SE. ET. SVIS V. S. L. M.

Gudius merkt daarbij op, dat men DEAE NEHALENNIAE TIVS lezen moet, maar hij zegt ons niet, of dit inderdaad op den steen te lezen staat; overigens zijn beiden, Eriattius en Tius, mij als eigennamen nooit voorgekomen. Het is waar, de op dezen steen afgebeelde cornua copiae treft men ook op steenen van Nehalennia aan, maar zij staan desgelijks op votifsteenen van matres en matronae, die gedeeltelijk te Rome of in Italië gevonden zijn; nogtans wil ik de lezing van Gudius niet geheel verwerpen, er is inderdaad tusschen dezen steen en die der godin Nehalennia overeenkomst. Welligt zal men met Gelenius moeten lezen *deae nehalee*, verkorting van Nehalennia, en dit is ook het gevoelen van D^r. Janssen.

Deze gissing wordt nog waarschijnlijker, indien het waar is, dat er te Deutz in 1376 een tweede monument gevonden is,

waarop Nehalennia uitdrukkelijk vermeld wordt; dat opschrift luidt aldus: IN. H. D. D. DEAE NEHALENNIAE. M. SATVRNIVS. EPVLVS. IIIIII VIR AVG. PRO. SE. ET SVIS. V. S. L. L. M. Zie Steiner, Cod. inscr. rom. Rheni n°. 900, die zich beroept op Gerken, Reise 3. 337. Orell 3912, en Hüpsch Epigrammatographie 9. 25. Deze laatste bezit thans den steen in zijne verzameling. Maar het is bevreemdend, dat geen der eerste schrijvers over de Zeeuwsche N. daarvan, zoo ver ik weet, gewag maken. Lersch Centralmus. rheinl. Inschr. 1839. 1. p. 20, zegt echter, op gezag van zeker MS., dat die steen in 1776 gevonden is, en leest het opschrift eenigzins anders o. a. voor Epulus, *Lupulus*. Hij brengt dit monument tot de derde eeuw.

Behalve de opgegevene steenen en een metalen beeldje te Nijmegen, even als N. uitgedoscht, heeft men nergens eenige sporen van den eerdienst dezer godin ontdekt, en dit vooral heeft de oudheidkundigen tot het besluit gebragt, dat hier aan eene Duitsche geene Romeinsche godin moest gedacht worden. Beschouwen wij nu de zaak van eene andere zijde, en wel vooreerst grammatisch.

De uitgang *ennia* is mij nooit bij oud Duitsche, maar veelvuldig bij Romeinsche namen voorgekomen, en is derivatief, het masc. is *ennius*, dat zelfs de naam eens Romeinschen dichters was. Uit Gruteri Corp. inscr. cur. Graevio, heb ik de volgende opgeteekend: Bennius, Caennius, Caesennius, Cesennius, Gargennius, Gigennius, Nasennius, Tifennius, Tuscennius, Vettennius, Vibennius, Vosennius, en Caesennia, Gigennia, Haerennia, Nasennia, Vivennia. Dezelfde wortels komen ook met den uitgang annius, enius, inius, onius, en ellius, ollius, ollio, ullius voor, als Fannius, Tuscenius, Cesinius, Gallonius, Nasellius, Pollio, Pollia, Vibullius en even zoo de vrouwelijke. Men ziet, dat onze Nehalennia daarvan niet zeer ver verwijderd is, maar wij komen nog eene schrede nader, want de uitgang *lennius*, *lennia* is mede Romeinsch, bij Gruterus komen als zoodanig op opschriften voor: Lennius, Pollennius, en bij Tacitus, Ann. 4. 72. Olennius, en deze wortels hebben weder even verschillende buiging als de vorigen. Gruterus geeft b. v. Galenia, Gallonia, Gallonius, Helenia, Pollienius, Pol-

lianus, Pollinus, Polline, Pulleenius, Pullenius, Pullienus, Sariolena, Vibulenia, Vibulenius, enz., en daarnevens de primitiven Gallus, Gallius, Haelenus, Pollia, Pollio, Vibullia, Vivenna; terwijl aan den anderen kant de gederiveerde namen soms nog langer worden uitgerekt, als: Helennuleius, Votenniana. Even als nu van Pollio, Pollia, Pollinus, Polline, Pollianus, Pollienius, van Gallus, Galenia, Gallonia, van Naso, Nasennius, Nasennia, Nasellius, stamt ook van Haelenus of Helenus en Helena, Helenia, Helennuleius. Vergelijkt men hiermede ons *Nehalennia*, dan moet dit afkomen van het primitivum Nehalena, dat een masc. Nehalenus vordert, of wel even als Vivennia van Vivenna, van een primit. Nehalenna. Beide zijn wel ongehoord, maar dit baart geene moeilijkheid, want verscheidene der overige opgenoemde namen komen ook niet meer dan een enkel maal voor, b. v. Olennius, en zijn evenwel ontwijfelbaar Romeinsch. Bij zamengestelde namen, gelijk Nehalennia, Pollennius, Olennius, is het genoeg, zoo de vorming en uitgang zeker is, daar de eerste koppelsylbe op honderderlei wijze kan gevormd zijn, even als in Duitsche namen gebeurt, die men veelal in het geheel niet verklaren kan, zonder daarom aan den oorsprong te twijfelen, en evenmin zijn ons de verklaringen van Pollennius, Vibulenia en derg. bekend; eindelijk vinden wij in Helenia, Helennuleius namen, die aan Nehalennia zeer nabij komen, zoodat ik genoegzamen grond meen te vinden, om te beweren, dat Nehalennia insgelijks een Romeinsche eigennaam wezen kan.

Daarmede is echter de questie nog niet afgedaan, want onder de Romeinsche goden vindt men nergens eenen naam, die op deze wijs uitgaat, alle de opgegevenen zijn van bijzondere personen, terwijl Nehalennia uitdrukkelijk Dea genoemd wordt.

---

(1) De eerste sylbe *Neha* heeft zeker een meer Duitsch dan Romeinsch aanzien; de *h* tusschen twee klinkers komt bij Germaansche eigennamen voor: Naharvali, Vahalis, Baduhenna, maar het waren de Romeinen, die ze zoo opschreven. Op de steenen der matres en matronae treft men dit veelvuldig aan. Evenwel gebruikten de Romeinen die schrijfwijze ook bij andere barbaarsche namen, als Maharbal, en zelfs bij enkele Latijnsche: *eheu*, *ohe*, *aheneum*. *vehere*, *vehemens*, *nihil*, *trahere*.

Men kan deze bedenking oplossen, door aan te nemen, of dat Nehalennia eene vergode vrouw is, of een plaatsnaam, of eindelijk, dat eene godin eenen menschennaam gevoerd heeft. Voor het tweede gevoelen schijnt te pleiten de naam *Helii ostium*, in de nabijheid van Zeeland, doch Helium maakt geen adj. *Nehalennia*, of zelfs *Helennia*, het zoude Heliensis zijn, en daartegen strijdt ook het vinden bij Deutz van den Nehasteen. De bijnaam Ardoinna, Arduenna Diana en Baduhennae lucus in Friesland komen slechts eenigzins nabij, en gelijk wij getoond hebben, is de uitgang *ennia* een Latijnsch derivatief, en komt in geene plaatsnamen voor; den uitgang *ania*, *enia* vindt men wel in opschriften, aan Matres en Matronae gewijd, en schijnt van plaatsen gebruikt, doch nimmer *ennia*. De onderstelling, dat eene godin eenen menschennaam gevoerd hebbe, is ook aan zwarigheden onderhevig, omdat men, zoo ver mij bewust is, daarvan bij de Romeinen geen enkel voorbeeld aantreft, wel van het tegenovergestelde, en indien dit dus een Romeinsche godennaam is, waarom treft men dan in Italië nergens eenige sporen van haar aan? Het eerste gevoelen blijft dus nog ter overweging. Wij hebben gezien, dat Nehalennia waarschijnlijk een Latijnsche vrouwennaam is; wij weten ook, dat vooral de Batavieren en andere Nederlandsche stammen dikwijls Romeinsche namen aanvaardden, zoo wel vrouwen als mannen, inzonderheid onder de voornaamsten en meest beschaafden, waartoe de priesters en waarzeggende vrouwen behoorden. Deze laatsten genoten, volgens Tacitus, niet alleen hooge vereering, maar werden zelfs *augescente superstitione* vergood. Tacit. Ann. 4. 61, zoo als b. v. met Veleda het geval was. Germ. 1. Het is dus mogelijk, dat Nehalennia eene Duitsche waarzegster geweest zij, die eenen Romeinschen naam had aangenomen, en daarom alleen in Duitschland geëerd werd.

Doch zou het ook een Celtische naam kunnen zijn? Er is het een en ander, dat hiervoor pleit. Celtische volkplantingen uit Groot-Brittannië hebben zich meer dan eens op onze kusten gevestigd, waarvan onze oude kronijken, zoo wel als de Iersche, vele berigten mededeelen. Zie onder anderen het Goudsche kronycxken en de kronijk

van Ocko van Scharl. Ook het huis *te Britten* bewaart nog de faam van hun verblijf, en zelfs zou, volgens die kronijken, koning Arthur hier geoorloogd hebben. Daarenboven is een der geloftesteenen door een Britsch krijthandelaar, *negotiator cretarius Britannicianus* opgerigt. Eindelijk vindt men in Britannië aldus gevormde eigennamen. Een Britsch schrijver der 7e of 9e eeuw heet *Nennius*, dat volgens Grimm eigenlijk *Nyniaw* is, maar daar het Galisch geene *w* bezit, en die door *mh* of *bh* uitdrukt, zou het *Nyniabh* moeten zijn, en zoo zou dan Nehalennia waarschijnlijk in het Galisch *Naoilyniabh* wezen. Maar ongelukkig is er geene Celtische godin van dien naam bekend.

Op hare altaren komen voor een korf met vruchten en op eenige horens van overvloed. De laatsten zijn ook gebeiteld op den Nehasteen, de eersten op eenen geloftesteen aan de Matronae Vacallinehae gewijd, en te Amweiler bij Wachelendorf opgedolven, alwaar drie godinnen even zoo de vruchten op den schoot dragen. Oppervlakkig schijnt dit eene treffende overeenkomst, maar nader beschouwd, verdwijnt die, omdat ook Romeinsche godheden deze attributen bezitten, en het nog niet uitgemaakt is, wat men van de Matronae en Matres denken moet, daar zij niet enkel in Germanië, maar ook in Spanje, Italië, Gallië en Pannonië voorkomen. Het geeft alleen grond, om aan te nemen, dat dezelfde eigenschap aan allen toegeschreven werd.

De horen van overvloed (cornu copiae) is een Romeinsch symbool, dat op zuiver Romeinsche monumenten voorkomt, en derhalve aan eenen Romeinschen kunstenaar doet denken, dien men niet met de oprigters of geloftebetalers verwarren moet. De overige sieraden zijn, naar het mij voorkomt, deels zuiver Romeinsch, gelijk de beelden van Neptunus en anderen, deels voor verschillende uitlegging vatbaar, gelijk de hond, die aan de voeten van Nehalennia afgebeeld is, de priester en de offerende personaadjen. Doch hetzij dan Romeinsch of niet, drie dingen schijnen tot de vaste attributen der godin te behooren, daar zij op de meeste steenen aangetroffen worden, namelijk de vruchtkorf, de horen van overvloed en de hond. Men kan dezelven uit de Romeinsche

en Duitsche godenleer beiden verklaren, en dus geeft deze bijzonderheid geene opheldering.

Hare kleeding schijnt niet Romeinsch. De muts of huif, die zij draagt (1), komt ook op eenige matronensteenen, te Roedingen opgegraven, voor, waar ook beelden, met hoeden gedekt, afgebeeld zijn. Het herinnert aan de oude Duitsche spreekwijs: *unter der haube kommen*, d. i. huwen, omdat de gehuwde vrouw naar oud gebruik het hoofd bedekt, en de naam *matres* en *matronae* doet, zoo niet aan eene gehuwde godin of vrouwe, dan toch aan zoodanige denken, die als eerbiedwaardig, de regten eener huisvrouw genoot. Een der Nehalenniasteenen drukt de aanleiding tot de gelofte uit: *ob merces recte conservatas*, en de geloftebetaler noemt zich *negotiator cretarius Britannicianus*. Hij was dus gewoon ladingen van krijtsteen uit Brittannië te scheep herwaarts te voeren. De gelofte is gedaan, omdat hij met zijne lading behouden overgekomen was, hetzij zonder schipbreuk te lijden, hetzij zonder beroofd of genomen te worden. Maar daarom behoeft N. nog geene zeegodin geweest te zijn. De handelaar kan op zee door storm beloopen zijn en den steen geloofd hebben te offeren, zoo de godin hem veilig in hare haven, aan hare kust opnam. Even zoo had hij der godin of den genius loci van elke andere haven, waar hij dacht binnen te vallen, zoodanige gelofte kunnen doen.

Doch passen deze geloften voor matres en matronen? zou men welligt vragen. Ik antwoord, er bestaan voorbeelden van. Te Nijmegen is een geloftesteen ontdekt, dien zekere M. Liberius Victor, een Nervisch burger, aan de matres Mopates toewijdt, en deze Victor noemt zich *negotiator frumentarius*. Van de vruchtkorven, die op matronensteenen, gelijk op die van Nehalennia voorkomen, heb ik boven gesproken.

Daarenboven waren de matres en matronen, zoo wel hier te lande als in Groot-Brittannië, en zelfs in Italië en elders, bekend, maar zij voerden verschillende bijnamen. Dat die dikwijls van

(1) Dr. Janssen schijnt het eerder voor eene soort van kapsel te houden, maar zonder het te durven beslissen.

plaatsen ontleend waren, heb ik boven aangetoond, maar van allen blijkt dit niet; een opschrift *matribus Aug.*, een ander *matronis Junonibus* toonen geene plaatsnamen. Zie *Matres.* De matres en matronen komen gewoonlijk in het meervoud voor, Nehalennia niet. Ook deze zwarigheid is op te lossen. Op éénen N. steen staan inderdaad drie beelden der godin, even als op de meeste steenen der matres en matronen; doch er zijn ook enkele voorbeelden van geloftesteenen aan ééne mater gewijd; men denke aan de *mater villae Fagnae*, bij Gruter. 1075, ook *matri aug.*, *matri et patribus;* en Velleda, Aurinia, Ganna, die later vergood werden, werden elk afzonderlijk vereerd. Even zoo heeft men de *dea Hludana*, *Sandraudiga*, *Burorina.*

Ik kom nog eens op den naam zelven terug. Ik heb reeds aangetoond, dat die misschien uit het Celtisch te verklaren zou zijn. In dat geval moet men zich wenden en tot het Cymrisch, dat in het zuiden van Engeland, het vorstendom Wallis gesproken wordt, en tot het Iersch en Galisch, en tot het Belgisch of Gallisch, oudtijds op het vaste land gangbaar. Van dit laatste leveren misschien de zoogenoemde Malbergsche glossen van de Salische wet een overblijfsel, zoo de verklaring, die Prof. Leo daarvan beproefd heeft, bij nader onderzoek, steek houdt. Passen wij de taalregelen dier dialecten toe op den naam Nehalennia, dien ik daartoe in tweeën zal scheiden; Neha-lennia.

Wij vinden in de malb. glossen een woord, dat in vorm uiterlijk met Neha overeenkomt, t. w. *miha*, volgens Leo, zwijnen. Dit bewijst, dat in het Belgisch de *h* tusschen twee klinkers staan mogt, even als in Neha; in het Galisch is de plur. *mucan*, in het Wallisch of Cymrisch zou *moch* regelmatig den plur. *mych* moeten vormen, maar deze komt niet voor. De *e* in de malb. glossen beantwoordt veelal aan *oi* of *ui* in het Galisch, hoewel somtijds ook aan *a* en *ao.* Misschien (maar dit is ook niet meer dan gissing), zou dan het Galische *nua*, Iersch *nuadh*, Cymrisch *newydd* (nieuw) met het Belgische *neha* overeenkomen, even als het Galische *nao*, *naoi* of *naogh*, het Iersche *nao*, het Cymrische *naw* (negen) met het malbergsche *ne* of *net.* Lex Sal. Cod. Herold.

T. 80. Verg. Leo in de altd. Bl. 1842. 2. 528. Beteekent nu *neha* inderdaad nieuw, dan doet ons deze verklaring denken aan het gevoelen van hen, die Nehalennia voor de nieuwe maan houden, en den naam uit het Grieksch verklaren. De maan heet in het Cymrisch, volgens Davies, ant. ling. Brit. diction. London 1632 i. v. *y lleuad;* in het Galisch *luan;* aldaar is *loinnearach*, bright, shining. Zie a choice coll. of the works of the highl. bards. Dun-Eidin (Edinburg) 1804. Vol. 2. Focal. i. v. By Shaw, a Galic and Engl. diction. London 1780, komt dit woord wel niet voor, doch dat woordenboek is ook nog onvolledig. Hij heeft echter *Loinear.* Light, a gleam or flash of light. (Cymrisch *llúg*) *Loineardha.* Bright, shining. *Loinnream.* To gleam, shine, lighten; *lleuad* schijnt dus eigenlijk het schijnende (hemelligchaam) te beteekenen, even als het Lat. *luna* met *lux* en *lumen* verwant is.

Wanneer wij nu bedenken, dat volgens het boven aangevoerde de Galische klank *oi* in het Belgisch *e* is, dan zou loinnearach veranderen in *lenniara.* Verg. het malb. *vialacina* met het Galische *bealach*, geadspireerd *bhealach.* Maar de sylbe *rach*, in het Galische loinnearach, heeft het aanzien eener afleidingsylbe, even als in *idnearach*, gelukkig, *allmharach*, wild, woest, boud, *fosgarach*, open, vrij, *fuadarach*, werkzaam, ijverig en soortgelijke. Dit er dan afgenomen, blijft er Neha-lennia als de Belgische naam voor *nieuwe maan* over.

Deze duiding zal de voorstanders van het zoo even genoemde gevoelen zeker voldoen, maar zij is nog zeer twijfelachtig, en opdat men er geene nieuwe stellingen onvoorzigtig op bouwe, wil ik bekennen, dat mij de Celtische talen slechts weinig bekend zijn, en de nieuwste bronnen mij ontbraken.

Maar wordt deze duiding juist bevonden, dan mogen wij ons ongetwijfeld ter verklaring van het beeld en de attributen der godin beroepen op de beschrijving van het beeld der nieuwe maan, door Porphyrius gegeven, bij Eusebius Praep. Euang. p. 113, C. vg. 175 D, men maalde haar, zegt die schrijver, met witte kleederen, gouden schoenen, brandende toortsen, eene mand vol vruchten en eenen jagthond. Derhalve genoegzaam, even als Nehalennia

afgebeeld is, behalve dat de toortsen ontbreken. Verg. voorts ab Utrecht Dresselhuis, *eenige aanmerkingen over de Domburgsche oudheden*, bl. 16.

Dan heldert het zich ook op, waarom men nergens in Duitschland, dan misschien alleen te Deutz, haren naam aantreft, namelijk omdat het Gallisch in dat land niet gangbaar was, behalve hier en daar aan den Rhijn, die oudtijds door de Galliërs nu en dan overschreden werd. Maar het bevreemdt dan tevens, dat men in geene der Gallische of Britsche havenplaatsen daarvan eenige sporen aantreft, want wat men van Britsche en Gallische *nehae* of *nehce* elkander naverteld heeft, berust, geloof ik, op oude dwalingen, omdat men den uitgang *nehabus* in de matronenopschriften voor een bijzonder woord hield. Wil men zich ook op het verschil van dialect beroepen of aannemen, dat die verwante Celtische stammen andere woorden voor dezelfde zaak gebruikt hebben, zoo zal men dit moeten aantoonen, om die anders drukkende zwarigheid weg te nemen, want de steenen, aan Luna toegewijd, kunnen toch wel in geene aanmerking komen.

Er is nog eene bedenking: op een der Domburgsche monumenten worden drie godinnen afgebeeld, dat toch bezwaarlijk door de driedubbele Romeinsche voorstelling, als Luna, Diana, Hecate kan verklaard worden, maar integendeel bij de matres en matronen zeer gewoon is. Ook zou men moeten bewijzen, dat de maan in België als eene godin, niet als een god gedacht werd.

Om alle deze redenen komt mij voor als nog de eerste uitlegging aannemelijker voor, waarbij Nehalennia als eene plaatsgodin van minderen rang, of eene matrone, met Romeinschen naam optreedt, en dan laat zich ook het bestaan van dergelijke votiefsteenen te Deutz verklaren, op dezelfde wijs, als dit omtrent de matres en matronen geschieden kan.

Het zal niet overtollig zijn, ook bij de later rondom Domburg gevondene oudheden een oogenblik te verwijlen. Zij kunnen misschien nog eenig licht aanbrengen. Ik heb reeds aangemerkt, dat de penningen, bij de Nehalennia's gevonden, niet verder gaan, dan tot Tetricus, het is derhalve aannemelijk, dat na dien tijd, t. w. 273 na Chr., de eerdienst in dien tempel opgehouden heeft,

en er niet meer geofferd is, hetzij dan, dat die door de zee werd verzwolgen, hetzij om andere redenen. Maar bij zware stormvloeden in de 17e en twee volgende eeuwen, wanneer het strand ver ontbloot werd en de duinen afspoelden, ontdekte men nog een aantal andere oudheden, waaronder de belangrijkste zijn, 1°. verschillende graven, 2°. een aantal oudere en nieuwere penningen, 3°. eenige sieraden en eene vaas.

Van deze ontdekkingen heeft de heer Rethaan Macaré een verslag gegeven, onder den titel: Verhand. over de bij Domburg gevonden munten, enz., Middelb. 1838, uit wien ik het een en ander ontleene.

In 1687 ontdekte men ten o. en w. van Domburg twee begraafplaatsen, waarin men sommige lijken (geraamten?) vond, die koperen kettingen, met penningen daaraan, om den hals hadden. Dergelijke ontdekkingen deed men in 1817 en 1835. Macaré bl. 5. 11. Deze begravenen waren dus geene heidensche Saxen, want deze pleegden hunne lijken te verbranden, zoo als blijkt uit het Capit. de part. Sax. (omstreeks 790) bij Walter Corp. jur. Germ. ant. 2. 106. Zij waren of Christenen of misschien Celten. Het eerste komt mij het waarschijnlijkst voor, omdat er Karolingische munten bij gevonden werden, maar tevens vond men er Romeinsche, Gallische (of daarvoor gehoudene), Merovingische en onbekende, en wat merkwaardig is, de Gallische waren het talrijkst. Ook bij andere gelegenheid werden penningen ontdekt, doch ook dan herhaalde zich hetzelfde verschijnsel, terwijl tevens de Romeinsche altijd bij Tetricus ophielden, met uitzondering slechts van eenen penning van Justiniaan, die echter aan een haakje of ringetje was vastgehecht, en dus tot ander gebruik diende. De nieuwste penningen, die men vond, waren Angel-Saxische en Karolingische, en dezen gingen tot op het jaar 877, den dood van Karel den Kalen.

Het is mij uit de verhandeling van Macaré, en hetgeen anderen daaromtrent mededeelen, niet duidelijk geworden, of de Nehalenniasteenen, de lijken en de penningen en andere oudheden, op dezelfde plek en even ver van het tegenwoordige strand verwijderd, gevonden zijn. Is dit het geval, dan kan men bezwaarlijk

aannemen, dat de N. tempel reeds omstreeks het laatst der 3e eeuw overstroomd zou zijn, integendeel moet die dan nog in de eerste tijden des Christendoms bestaan hebben, en aan Willebrord en Eligius bij hunne prediking bekend geworden zijn, en het bevreemdt, dat hunne levensbeschrijvers er niets van zeggen, en Alcuinus slechts in het algemeen van eenen tempel en beeld gewag maakt, Melis Stoke (uit Theofridi Eptern. Vita S. Willebr. C. 13.) van een Mercuriusbeeld spreekt, waarvan later niets meer ontdekt is. Zijn echter de overige oudheden digter bij het strand gevonden, dan zou men eene langzame verovering der zee kunnen aannemen, en dan is het niet onwaarschijnlijk, dat de geloofspredikers de Nehalenniasteenen en andere godenbeelden in zee geworpen hebben, waar zij zijn blijven liggen en misschien gedeeltelijk weggespoeld, want er zullen wel meer dan een twintigtal steenen aan de godin gewijd zijn geworden. Dat men in 1705 of 1706 een groot vrouwenbeeld vond, waarvan het hoofd afgeslagen was, (ab Utrecht Dresselhuis, *eenige aanm. over de D. O.*, bl. 2), even als men in 1647 een Nehalenniabeeld zonder hoofd ontdekt had, en te gelijker tijd een afzonderlijk hoofd, maakt het waarschijnlijk, dat de Nehalenniatempel aan de eerste geloofspredikers bekend geweest en door hen verwoest is, want het was hunne gewoonte, den afgodsbeelden het hoofd af te slaan en ze dan in het water te werpen. Zie de plaatsen aangehaald bij Grimm, Mythol. 75. 70. Dan zou het overige omstreeks het einde der 9e eeuw overstroomd kunnen zijn. Doch alleen zij, die met de plaatselijke gesteldheid naauwkeurig bekend zijn, kunnen hiervan opheldering geven. Dat de Romeinsche penningen door de geloofspredikers niet geroofd zijn, is mede eenigzins vreemd, of was hun welligt de waarde te gering?

Dit is alles wat ik over de Nehalennia zeggen kan. Eene naauwkeurige navorsching in de Celtische talen zal misschien tot eene verklaring van den naam en aard der godin kunnen brengen. Bij den tegenwoordigen toestand onzer kennis komt het mij waarschijnlijkst voor, dat men in Nehalennia eene plaatselijke matrona of halfgodin vereerde, van Gallischen oorsprong, maar met Latijnschen naam, en dat bij Domburg eene bloeijende haven was,

waar wel geen Romeinsch garnizoen lag, maar die daarentegen veelvuldig door kooplieden en schippers van allerlei natiën bezocht werd, en dat er daarom verscheidene heiligdommen waren en verschillende goden gediend werden.

De beste afbeelding der Nehalenniasteenen vindt men in de onlangs door het Zeeuwsche genootschap bij de bekroonde verhandeling van ab Utrecht Dresselhuis uitgegevene platen, die van Boxhorn, Vredius en Smallegange zijn minder naauwkeurig.

NIKKERS. Eene soort van watergeesten, wier naam thans geheel bij ons vergeten is, behalve in de spreekwijs: *Zoo zwart als een nikker.* Hieruit blijkt, dat onze voorouders die wezens als zwart van kleur dachten, en dat zij dus tot de onderaardsche geesten behoorden. Ik acht het woord verwant met het Latijnsche *niger*, even als *alf* met *albus*, maar nogtans niet overgenomen, en in de beteekenis van zwarte watergeesten, van ouds bij alle Duitsche stammen bekend, blijkens de volgende citaten, gedeeltelijk uit Grimms Mythol., bl. 275 overgenomen: Oud Hoogd. *nikhus*, *nichus*, waardoor crocodilus vertaald wordt. Gl. mons. 322. 412. Jun. 270. Wirceb. 978ᵇ. De physiologus neutr. gen. *daz nikhus* Diut. 3. 275. Hoffm. Fundgr. 23, later *niches*, gl. Jun. 270. A. Sax. *nicor*, pl. *niceras.* Beow. 838. 1144, 2854, met de beteekenis van een zeemonster. In Nederland van ouds *necker*, *nicker.* Zie boven bl. 156. Reinaert vs. 6673: «dese lelike *juckers* jongen," waar de proza *nickers* heeft. Kil. geeft «*Bommeler*, *Bommel-necker.* Neptunus, daemon aquaticus, Neptunus, ennosigaeus." In het middeleeuwsch Latijn heet het *nocca*, spectrum marinum in stagnis et fluviis. Odin heet ook soms *Nikarr*, *Hnikar*, *Nikuz*, *Hnikudr.* Snorr. 3. *Hnikarr*, *Hnikudr.* Saemund. 46ᵃ, waarbij Finn Magnusen opmerkt, dat Odin met den bijnaam Hnikar, als zeegeest en bevrediger der wilde baren optreedt. Overigens worden in geen der beide Edden nikkers als alven of dwergen genoemd. Zie Grimm, Myth. 276.

In de 17ᵉ eeuw was de ware aard der nikkers reeds vergeten, en het woord, even als Drommel en Droes, synonym van Duivel.

Zoo bij Bredero (begin der 17e eeuw) «de *Nicker* moet jou schennen! — De *Nicker* is oock soo leelyck niet alsse hem wel schilderen. — Men sou se (t. w. zeker kwaad wijf) op een *driesprong* zetten, om jonge *Nickers* te vangen." — Suffr. Sixtinus (17e eeuw) Geraert v. Velsen, treursp. «daer wort een *Nicker* ebraen." In een oud spreekwoord uit de helft der 16e eeuw, bij Mone, Ubers. 147, wordt nikker en duivel echter tegen elkander over gesteld: «de *Necker* teghen den duvel, d. i. hart teghen hart." De volkssprookjes hebben de echte natuur der nikkers beter bewaard. Staring, *Sporen van heid. bijg. in het Zutph. in de Mnemos.* 1829, D. I, verhaalt van een water, waarin een *waterbullebak* huist, die met eenen grooten haak de te na komende kinderen in het water trekt. Dit schijnt synonym van de benaming *Bommelnecker*, een watergeest, die buldert en verschrikt. Zoo heeft men bij Mechelen een gehucht *Nekkerspoel*. Zie Willems, Mengel. 252. Sommigen willen, dat daarin een onderaardsche geest of watergod orakels gegeven hebbe, Gramaye Machlinia p. 13. Wolf, Niederl. sagen n°. 288. Ook te Gend heeft men een *Neckersgat*. Bij Gend vertoonde zich nu en dan een nikker op het water, in de gedaante van een oud manneke, die altijd klaagde en zuchtte. Twee kinderen, die aan den oever speelden, zagen hem naar zich toekomen en liepen weg, waarover de nikker luid schreide. Hij deed niemand leed, en wanneer men hem vroeg, wat hem deerde, zuchtte hij en verdween. Wolf, ibid n°. 221. In Friesland zijn de nikkers zeer bekend; zij wonen in moerassen, meiren en vaarten, waarin dekriet (Phragmites communis) groeit; zij, die het riet snijden, vinden daarin somtijds geheele warnesten. Ook schuilen zij aan de oevers der rivieren onder het mattenbies (scirpus locustris). Zie Teenstra, Volksverh. bl. 105. Zij dragen daar den naam van *Boezehapperts*, en vertoonen zich veel in het kruiswater, het Pingmeer, de wijde Ee en elders in de omstreken van Grouw, Warrega, Wattena. Veeltijds liggen zij op den bodem van diepten en wateren te loeren, om de aan den oever spelende kinderen naar beneden te halen. Halbertsma, de Treemter, bl. 56. Teenstra t. a. p. bl. 109. Te Gend heeft men eene *Nekkerbeek*, waarvan

men verhaalt, dat wanneer de jongelingen en jonge meisjes daar dansten, eensklaps een vreemd heer in hun midden kwam. Liet zich dan een van de meisjes verleiden, om met hem te dansen, zoo sleepte hij haar in het water en verdween. Wolf t. a. p. n°. 514. Andere Belgische sagen zie aldaar n°. 511, 513, 573. In eene dezer maakt de nikker melding van zijne vrouw, die naar de mis wilde gaan, hetgeen de bekende romance Agnete van Oehlenschläger herinnert, waar deze met eenen zeekoning gehuwd, de klok hoort luiden en van hem verlof krijgt, naar de mis te gaan. — Uit eene andere sage, (n°. 573) leert men, dat de nikker het bloed der verdronkenen uitzuigt. Dikwijls hoort men een gekerm, als van een kind, uit het water opkomen, maar men zij op zijne hoede, want het is bedrog van den nikker. De verdronkenen, welke Jan heeten, hebben dit bijzondere, dat zij regt op in het water staan, en wat er ook gebeurt, zij vallen nooit op zijde. Van dit uitzuigen maakt ook Westendorp gewag, Mythol. 1. 177, en voegt er bij, dat men veelal den neus bij dezelven bebloed vindt, en dat de nikker de ziel in eene omgekeerde urn gevangen houdt.

In Duitschland kent men daarentegen meer stroomnimphen onder den naam van *nixen* en *wasserholden*, die hare lange haren in de zon uitkammen, en kinderen en jongelingen verlokken, die zij dan met zich in het water slepen. In onze noordelijke provinciën vind ik daarvan geene sporen, in België enkelen, hoewel ook daar meer mannelijke stroomalven bekend zijn. Een sprookje van eene nixe aldaar geeft Wolf op t. a. p. n°. 564. Een man te Gend wilde 's avonds naar huis gaan. Op de karnemelksbrug gekomen, vond hij eene schoone vrouw, die hare lange blonde haren glad streek en liefelijke wijzen zong. Hij wilde haar omhelzen, maar ontving een slag in het aangezigt, en zij sprong terstond in het water, waar zij verdween.

Overigens zijn vele karaktertrekken der nikkers later op den duivel en de tooveraars overgebragt.

NOBIS. Kilian teekent aan: *Nobisse*. Daemon nanus, cacodaemon. *Nobis-gat*. Orcus, orci culus. *Nobis-kroech*. Holl. sep-

tentr. orcus, antrum Plutonium. Junius in not. ad Willer., p. 207, meent, dat het eigenlijk *obis* en *obiskroech* zijn moet, van het Gr. ἄβυσσος, welke verklaring Grimm voorwaardelijk overneemt. Hoogd. schrijvers uit de 16e en 17e eeuw, Luther, Musculus, Burcard Waldis gebruiken hetzelfde woord, b. v. in *nobiskrug* faren; der teufel bawet allezeit seine capell und *nobiskrug*, wo gott seine kirche hat. Ook de la Porte Sp. Dict. kent het woord nog en vertaalt het demonio, diablo, ik meen dus deze afleiding te moeten betwijfelen, eer schijnt het mij de verkorte eigennaam van eenen geest toe. Vergelijk echter het aangeteekende van J. Grimm, in de altd. Blätter I. 295, ter verdediging van de afleiding uit abyssus.

NORNEN. Zie Urth.

O.

OFFERS. Zie Tempeldienst.

ORK. Bij sommige schrijvers der middeleeuwen wordt onder andere mythische wezens ook van den ork of de orken melding gemaakt. Het A. Saxische gedicht van Beowulf noemt, nevens de eoten en alven, ook de orken als reuzen op: *orcneas* vs. 224. Bij Vintler leest men: «ich hab den *orken* gesehen." Nog andere plaatsen heeft Grimm verzameld. Myth. anh. p. XXX. Het is bijzonder merkwaardig, dat een Geldersch charter van 855, op de Veluwe eene silva *Orclo* opnoemt, (Zie *Urth*,) welke wouden, volgens Tacitus, wanneer zij gewijd waren, den naam der goden droegen.

Grimm (Myth. 2e ausg. s. 454) schijnt dien naam van het Latijnsche *orcus* af te leiden, doch dit komt mij bedenkelijk voor, en ik geloof eer, dat de bijna gelijke naam aanleiding tot verwisseling gegeven hebbe. De Beowulf is te weinig Romeinsch-mythologisch, om dit aan te nemen, hij toont veeleer gedurig

sporen van Duitsche mythen, en waarom zou in de 9e eeuw een bosch in Gelderland naar den Orcus genoemd zijn? Doch het is daarom niet gemakkelijker, de ware beteekenis des woords te ontdekken. In het Zweedsch heet de zeehond *orken*, waarvan, zoo men wil, de Orcadische eilanden (Zweedsch *orknöarna*) zouden genoemd zijn. Die beteekenis zou misschien op de plaats van den Beowulf passen, waar ook de *nikeras* als zeemonsters voorkomen, even als de *olficieren* in den Brandaen, maar voor den plaatsnaam Orclo voegt die duiding in het geheel niet. Hier zou eer een woudgod passen.

OSCHAERT. Willems beschrijft Oschaert als een spook van onbestemde gedaante, in Vlaanderen bekend. Zijn aard blijkt duidelijk uit de volkssprookjes, die Wolf in zijne niederl. sagen, nº. 492—498, mededeelt. Het is namelijk een alf, die, volgens den aard dier wezens, er vermaak in stelt de menschen te kwellen, maar overigens eer hulpvaardig dan boosaardig is. Hij verandert zich gaarne in verschillende dieren, met name hond, konijn, paard of ezel. Ook kan hij, even als Langewapper, eene reuzenlengte aannemen. Hij springt wel eens reizigers op den rug en laat zich van hen dragen, even als de Geldersche stoep. Eens ging een oude tuinman op eenen wintermorgen naar stad. Onder weg zag hij plotseling Oschaert aankomen, hij ging verschrikt van den weg af zijdwaarts op eene weide, waar hij ijverig begon te bidden. O. zag hem een poos aan en verdween toen. Maar als nu de man weder van de weide af wilde gaan, kon hij geenen uitgang vinden, want aan alle kanten was die van breede sloten omgeven. Hij werd hoe langer hoe ongeduldiger, en stiet eindelijk eenen zwaren vloek uit. Plotseling zat O. op zijnen rug en wees hem de plaats, waar de sloot het breedst was, met last om daardoor heen te waden. Sidderend gehoorzaamde hij, en zie, hij maakte zich niet eens nat, want het was de groote weg. Oschaert liet zich nog een eind weegs van hem voortdragen, toen sprong hij van zijnen rug af in de korf eener voorbijgaande boerin. Deze verwonderd over den last, die op eens zoo zwaar werd, neemt de korf van den schouder, om te zien, wat de reden

daarvan zijn mogt, nu sprong O. uit den mand en lachte het arme wijfje helder uit. — Van dien aard zijn er vele vertellingen van hem in omloop.

P.

PAARDEN. Geen dier was den heidenschen Duitscher dierbaarder dan het paard, dat edele dier, dat zijns meesters krijgstogten en lotgevallen deelt en zijn dagelijksche medgezel is; waarmede de helden zich onderhouden, dat in hunne vreugd en hun leed deel neemt, en met hun de eer van den lijkbrand geniet. Goden en helden hebben hun lijfros, wier roem in de heldenliederen nevens den hunnen bezongen wordt, voornamelijk is Odins paard, de achtvoetige *Sleipnir*, vermaard. Ook *Skinfaxi*, *Gullfaxi*, *Hrimfaxi*, *Freyfaxi* en andere worden in de Noordsche zangen vermeld. In onze romans is het ros *Beyaert* bijzonder beroemd in de Haimonssage. In den Walewein wordt *Gringolet*, in den Ferguut *Pennevare*, in den Aubry *Blanchardijn* vermeld, en vooral het eerste bezit bijna menschenverstand (1).

Het paard was een *heilig dier*. Tacitus Germ. C. 9. 10. «Proprium gentis, *equorum* quoque praesagia ac monitus experiri. publice aluntur, iisdem nemoribus ac lucis, candidi et nullo mortali opere contacti, quos pressos sacro curru sacerdos ac rex vel princeps civitatis comitantur, *hinnitusque ac fremitus observant.* nec ulli auspicio maior fides, non solum apud plebem, sed apud proceres, apud sacerdotes: se enim ministros deorum, *illos* conscios putant." Daarvan melden ook latere berigten. Zie Grimm, Myth. 378 ff., vooral Dietmar van Mersburg, die van de Luitizen of

---

(1) Ariosto zegt het ronduit, Orl. fur. C. 2. St. 20.

Fece il destrier (Bajardo) *ch'avea intelletto umano,*
Non per vizio seguirsi tante miglia;
Ma per guidar, dove la donna giva,
Il suo signor, da chi bramar l'udiva.

Wilzen, zegt: «equum, qui maximus inter alios habetur, et *ut sacer ab his veneratur*, super fixas in terram duorum cuspides hastilium inter se transmissorum supplici obsequio ducunt, et praemissis sortibus, quibus id explicavere prius, *per hunc quasi divinum* deno augurantur." Vgl. ook Saxo Gramm. p. 321.

In ons volksbijgeloof is nog menige herinnering daarvan blijven bestaan. Zie *Spookdieren*, *Tempeldienst* en *Toovcrij*.

PRIESTERS. Zie Tempeldienst.

R.

RAVEN. Het is een overoud en algemeen bijgeloof, dat de raaf een onheilspellende vogel is. Reeds de Romeinen wisten dit. Valerius Maximus L. 1. C. 4. Sueton. August. C. 96, en hetzelfde geloofde men in Skandinavië, Duitschland, Nederland en elders, kortom, in geheel Europa, ja, nog heden bestaat deze waan in volle kracht, en beschouwt men het gekras dezer vogels als noodlottig, en gewoonlijk als de voorbode van het overlijden van dezen of genen. Men kan niet twijfelen, of dit is ons uit het heidendom overgebleven, en was oorspronkelijk bij de Duitsche stammen bekend. Hermegiskel, koning der Warners, hoorde eens op weg zekeren vogel (ὄρνιν τίνα) op eenen boom krassen, en daaruit maakte hij op, dat hij binnen veertig dagen sterven zou. Procopius, de B. Goth. 4. 20. In de Annales Corb. ad a. 1022, bij Leibnitz Scriptt. rer. Br. 2. 303 leest men: «crocitationes *corvorum* in area monasterii, *funus* Gevehardi commonachi nostri *praenunciant*."

In de Noordsche mythologie is de raaf bijzonder vermaard. Odhinn had zelfs twee dezer vogels (of volgens anderen twee havikken) Hugin en Munin geheeten, die hem alles mededeelden, wat op de wereld geschiedde, en gewoonlijk op zijnen schouder zaten, waarom hij de ravengod genoemd wordt. Zie Hrafnag.

Othins. In het tweede lied van Brunhild, in de poëtische Edda Str. II, zegt de dichter:

Soltinn vardh Sigurdr sunnan Rínar;
Hrafn at meíthi hát callathi:
Ycr mun Atli eggiar ríótha,
Muno vígscá of vitha eithar!

d. i. gevallen was Sigurd zuidwaarts aan den Rhijn; een raaf riep hoog van den boom: in u zal Atli de scherpten (des zwaards) rood maken, u moordenaars zullen de eeden overwinnen. Grimm, Lieder der alten edda, s. 234. Vgl. ook Bartholinus, Antiquit. p. 472—480. Zoo is dat bijgeloof bewaard gebleven, dat nog heden ten dage het gekras der raven als de voorbode van een sterfgeval in het huis, waarop zij zich neêrgezet hebben, beschouwd wordt.

RETTO. Als een Nederlandsche god vermeld door Picart, Antiq. 1660, bl. 99. Misschien uit Sagittarius, Antiq. Gentil., p. 167, welke opgeeft, dat Bonifacius Retos of Fortunas beeld omgeworpen had, of wel uit Letzner, Vita Bonif. Hildesh. 1603. 4. Cap. 12, volgens wien deze geloofsprediker tusschen Brunstein en Wibbrechthausen op den *Retberg* den afgod Reto omwierp. Letzner beroept zich daarbij op handschriftelijke berigten van Conr. Fontanus (thans verloren) een Helmershauser benedictijner uit de 13e eeuw. Grimm schijnt eenen god *Hrédha* te gissen (Myth. 2e ausg. 186) verwant aan Rheda, eene A. Sax. godin bij Beda gedacht; ik laat dat daar. Men weet, dat sommige godennamen oudtijds ook aan menschen gegeven zijn, en zoo vind ik in Friesland bij Wassenbergh, Bijdr. 2. 85 *Retto*, 123 *Rette*, 179 *Rettie*, *Rete*, namen, die dit volk van de heidensche tijden overgebleven zijn, en de echtheid van Letzners berigt ondersteunen.

REUZEN. Ook de Duitsche mythologie heeft hare reuzen even als de Grieksche. Talrijke sagen zijn daarvan in het Noorden, in Duitschland en Engeland overgebleven, en ook Nederland kan daarvan sporen aanwijzen. Hetzelfde denkbeeld komt in alle die over-

leveringen terug, dezelfde voorstelling vindt men in alle Duitsche landstreken weder.

Ik kan het karakter dezer wezens niet beter beschrijven, dan door de woorden van Grimm aan te halen. Zoo ver, zegt hij, de mensch in ligchaamskracht boven den alf of den dwerg staat, blijft hij beneden den reus. Hunne woeste plompe natuur trotst op het gevoel hunner physische krachten, terwijl de dwerg integendeel in zijne loosheid zijne bescherming zoekt. De reus doet en lijdt onregt, daar hij in zijn onbehouwen plompheid alles veracht, en zelfs de goden niet eerbiedigt. In de schepping is het reuzengeslacht als het zinnelijke element het eerst voortgebragt, vervolgens de alf, die het element van den geest vormt, ten laatste de mensch, die beiden in een juist evenwigt vereenigt.

Veelvuldig zijn in andere landen de benamingen, aan deze wanschepsels gegeven. In Nederland kent men er slechts twee, het algemeene *reus* en het bijzondere *huun* of *huin*. Het woord reus, oud Hoogd. *riso*, *risi*, oud Noordsch *risi*, oud Saxisch in den Heliand *wrisilic* (*giganteus*) bij onze schrijvers der 13e en 14e eeuw *rese*, *rose*, leidde Grimm vroeger van *reisan* (ons *rijzen*) verheffen af, en verklaarde het diensvolgens «elatus, superbus, excelsus." Die afleiding komt mij bedenkelijk voor, bij vergelijking met andere soortgelijke woorden, als keus, leus, en is ook later door Grimm weder verworpen. Genoeg, dat het woord niet verwant schijnt met het oude *ries*, dwaas, *riezen* dwaas zijn, dat veel bij Stoke, Maerlant en hunne tijdgenooten voorkomt; b. v. in deze plaats van Stoke, wier inhoud overigens ook op het reuzengeslacht toepasselijk is. B. 8. vs. 737.

Als een *ries* verweent, de sinen wille
Doet altoes lude ende stille,
So wil hi vroeder sijn allene
Dan een heer is alghemene,
Ende acht sgheboets niet dat men doet;
Gaetet wel, so eest goet;
Ende gaet het anders iet dan wale,
So ne wil hijs horen ghene tale.

Meerdere voorbeelden bij Huydecoper op M. Stoke I. 166 en Clarisse op Maerlants Heimel, bl. 324.

De reuzen worden niet als buitengemeen groote en sterke menschen, maar als een bijzonder geslacht voorgesteld, vijandig tegen goden en menschen, even als in de Edda, zij overtreffen den mensch oneindig in kracht en grootte; zij stappen b. v. breede rivieren en meren over, kaatsen met bergen, een zandkorrel, dien zij laten vallen, is een heuvel, hunne stem klinkt eenige uren in het rond, een zware eik of pijnboom is hun knods of wandelstok, zij zijn hard als steen, wonen veelal in wouden en rotsen, (Limb. 4) rotsen en boomen zijn hunne wapens, zij kennen bijna geene anderen, en missen zelfs den geringsten graad van beschaving, terwijl integendeel de dwergen als groote meesters in het smeden bekend zijn. Wanneer men nu overweegt, dat de lengte der alven en dwergen van drie span tot de grootte van een vierjarig kind gerekend werd; die der menschen, onder de Germanen ongeveer van 5 tot 8 voet, der reuzen van welligt tusschen de 100 en 200 voet, welke grootte zou dan de oudheid wel aan de goden toegeschreven hebben? — Het uitsluitend gebruik van steenen en knodsen als wapens toont, dat die verhalen uit de oudste tijden afstammen, toen de bewerking der metalen nog niet of weinig bekend was, en dat de oudheid den aard diens geslachts altijd zorgvuldig van zijn eigen wezen afgescheiden heeft. Bij de verhalen van de Hunen is dit anders, dezen zijn somtijds meer beschaafd, en komen niet zelden als een vreemd menschenras voor; dit wankelende in de voorstelling doet mij aannemen, dat vele overleveringen nopens hen eigenlijk tot de reuzen behooren, en alleen in vervolg van tijd op hen toegepast zijn, zoo als wij straks zien zullen. Zie hier nu eenige Nederlandsche reuzensagen.

Niet ver van Rotterdam ligt het dorp Hillegersberg, daar is een zandheuvel in een anders vlak land. Eene reuzin, Hillegond genoemd, deed dien ontstaan, zij had namelijk een schortekleed zand van het zeestrand gehaald, maar gekomen ter plaatse, waar de kerk staat, brak de band van haar voorschoot, en het uitgestorte zand vormde eenen heuvel. Hillegond, zich nu veilig achtende voor het

water, bouwde aldaar haar reuzenhuis, hetgeen men wil, dat het kasteel van het dorp geweest is. Ook vertoont het wapen, tot een aandenken daarvan, nog heden eene vrouw een voorschoot met zand dragende. Het vaderland, 1791, bl. 146. Van Ollefen, de Nederl. stad- en dorpsbeschr., Amst. 1797, D. 5. Omtrent Haarlem leefde eene reuzin, Walberech genaamd, die zoo groot was, dat zij, om van Holland naar Engeland te komen, slechts éénen stap deed. Toen zeeroovers eens haar vee gekaapt hadden, vervolgde zij het schip in zee, deed het met eenen vinger zinken, en nam daarop onder den eenen arm de paarden, onder den anderen de runderen, en de schapen liet zij op haar hoofd rondloopen. De roovers zelve verslond zij. Wachendorp, oude Holl. gesch. ofte corte Rymkr. Amst. 1645, fol. 23a. — Een reus, die aarde in de slip van zijnen mantel droeg, was bij het overstappen der Vecht (in Overijssel) de Bestemer berg ontvallen, bij het stappen over de Regge, de Lemelerberg en vervolgens de Luttenberg. De rest niet meer dragenswaard keurende, had hij die langs Hellendoorn en verder op uitgeschud. Overijss. alm. voor oudh. en lett. 1839, bl. 291.

Niet ver van Heelsum, in den omtrek van Wageningen, liggen twee heuvelen. De landlieden verhalen, dat zij van de reuzen afkomstig zijn, die oudtijds den Rhijn hadden willen dempen, en daartoe aarde in hun voorschoot derwaarts bragten, deze heuvelen waren kluiten, hun bij die gelegenheid ontvallen. Heldring en Jonckers, de Veluwe, bl. 245. Eens wilden in ouden tijd de reuzen den hemel bestormen, toen kruiden (of volgens eene variante, droegen zij op draagbaren) het zand van den Wageningschen naar den Hunerberg te Nijmegen. Te Valburg bleef een der reuzen stilstaan, om zijnen klomp uit te schudden. Uit het zand of de klei, die daaruit viel, ontstond de eerste hoogte bij dat dorp, ter plaatse waar het kasteel de Melder gestaan heeft. Een eind weegs verder schudde hij den anderen klomp uit, daar waar nu de kerk staat. Maar gekomen ter plaatse, waar zich thans de molen bevindt, brak de kruiwagen, en daar ziet men den hoogsten heuvel. Heldring, Wand. tot opsp. van Bat. en Rom. oudh. 1. 30.

Op de Veluwe liggen eenige heuvelen, de *Woldbergen* genoemd;

ude sage wil, dat hier in oude tijden reuzen woonden, die den Woldberg opgekruid hebben; toen zij daarmede bezig waren, zwierf een reus door de zandvlakte, alwaar hij zijne schoenen uitschudde, waardoor de aldaar gelegene beide bergketenen, de voorste en de achterste Hul genaamd, hun aanwezen zouden te danken hebben." Geld. Volksalm. 1844, bl. 26.

Dezelfde grondtrekken vertoonen zich in twee andere Geldersche reuzensagen, die ons Heldring in het zoo even gemelde werkje, I. 64, opdischt: De reus, die op den Doornweerdschen berg woonde, zoude eens brood bakken, en hij sprak met zijnen vriend, den reus van den Hunerberg te Nijmegen, af, om dit te zamen in eenen oven te doen, dien de Doornweerdsche reus stoken zou. 's Morgens vroeg hoort die van den Hunerberg, zijnen makker, over den Rhijn en de Waal heen, eenig gerucht maken. Meenende, dat deze zijnen trog gereed maakt, haast hij zich, om met zijn brood bij hem te komen, doch vindt hem nog slapende. Ontwaakt, herinnerde hij zich echter, dat hij juist op dien tijd zijn linkerbeen gekrabd had. Hetzelfde sprookje wordt te Hilverdingsen, in Duitschland, verhaald. Grimm, Myth. 314.

Niet minder reusachtig is het volgende sprookje: Twee reuzen hadden ondernomen den Rhijn te graven; na 100 jaren, zonder een woord te wisselen, voortgearbeid te hebben, breekt de een het stilzwijgen af en zegt tot zijnen makker, dat het werk toch vooruitgaat. De ander wordt hierop toornig, en antwoordt, dat hij niet langer met zulk eenen babbelaar zamen wil werken, die naauwelijks eene eeuw voorbij kan laten gaan, zonder al weder te praten. Daarop scheiden zij, en de zwijgende reus gaat den Waalstroom graven, die daarom zoo veel breeder en beter uitgevallen is. Eene Belgische sage toont overeenkomst met deze, maar daar is de reus reeds een duivel geworden; deze ploegde eens te Hekelghem, toen hij ophield, werd de voren het bed van de rivier de Deuder, en de kluiten en steenen, die ter zijde geworpen waren, zijn de heuvels, die in de nabijheid van het dorp, een groot half uur van de rivier zich vertoonen. Wolf, niederl. sagen, n°. 184.

Even zoo luiden de Noordsche en Duitsche overleveringen: Een

reus in Fladsoe leefde in vijandschap met eenen te Nestved. Hij vulde dan zijn randsel met zand, van meening zijnde, geheel Nestved te bedelven, maar onder weg liep het zand door een gat uit den zak, waaruit eene rei zandbanken tusschen Fladsöe en Nestved ontstond. Bij de plaats gekomen, waar voorheen Nestved lag, merkte onze reus zijn verlies, en wierp daarop uit ergernis het overige tegen Nestved, waar nog eene enkele zandbank te zien is. De reuzin Hvenild wilde eens stukken van Deensch Seeland naar hare zuster te Schonen door de zee dragen; de eerste reis gelukt het, maar toen zij vervolgens een al te groot stuk medeneemt, breekt de band van haar voorschoot, zij verliest haren last en daaruit ontstaat het eiland Hven. Grimm, Myth. 307 ff.

Het reuzengeslacht woonde gaarne op rotsen, en gebruikte daarvan de stukken tot allerlei behoefte. De sage houdt dien trek vast, van daar dat zij den oorsprong van vreemde steenhoopen doorgaans daaraan toeschrijft, vooral in Duitschland en het Noorden. Hier te lande, waar geene rotsen zijn, worden de zware steenhoopen in Overijssel en Drenthe, doorgaans aan de Hunen toegeschreven, op wien veel van de reuzennatuur overgegaan is, enkelen evenwel kent men ook dezen toe, b. v. het hunebed te Oosterholte, waar men nog de indrukselen van de vingers der reuzen in de steenen ziet. Westendorp, Verh. over de Huneb., bl.

De Nederlandsche overlevering betrekt echter doorgaans den bouw dezer altaren en steenhoopen tot de Hunen. Men twist er over, of hierdoor een oud volk te verstaan zij, dat hier in de vroegste tijden woonde, of wel de later beruchte Hunnen, dan of het woord *hune* of *huine*, gelijk men ook schrijft, eenvoudig reus beteekene. Het laatste kan bewezen worden uit schrijvers der 13e en volgende eeuwen, die het woord in die algemeene beteekenis gebruiken, maar dit neemt niet weg, dat het vroeger een volksnaam kan geweest zijn, dien men later op buitengemeen groote en sterke menschen, of zelfs op eigenlijke reuzen toegepast heeft, omdat men zich de Hunen als een groot en geweldig ras voorstelde. Deze meening wordt versterkt, wanneer men overweegt, dat meer volksnamen later eene algemeenere beteekenis verkregen hebben,

gelijk slaaf, dat oudtijds eenen Slavonier, later eenvoudig *servus* beduidde, en *Vandale*, dat thans in het Fransch een barbaar beteekent. Ook de bestaande volkssprookjes van de Hunen hier te lande bevestigen die meening, zoo als wij aanstonds zien zullen. Maar bedenkelijk komt het mij voor, door die Hunen de Pannonische Hunnen te verstaan, al hebben deze laatsten ook inderdaad hier te lande invallen gedaan, hetgeen mijns oordeels te onregte door velen ontkend wordt. Liever houd ik onze Hunen voor een vroegeren volksstam, die hier vóór de aankomst der Saxen gehuisd heeft. Zie mijne Nederl. Volksoverl. bl. 169 volgg.

In de buurschap Valte in Overijssel, tusschen Oldenzaal, Ootmarsum en Denekamp, ligt een ronde heuvel, waar, volgens de overlevering, vroeger een kasteel der Hunen zou gestaan hebben; men noemt dien nog heden de *Hunerborg*, eene gracht van ongeveer 18 à 20 schreden breed, omgeeft dien. Van dezen burg worden nog vele sprookjes verteld, waarvan het niet onnut zal zijn, eenigen hier in te lasschen, tot bewijs van hetgeen wij vroeger over den aard onzer hunensagen opmerkten. «Eens was de knecht van het erve Scholte Linde tot in de onmiddelijke nabijheid van den Hunenborg genaderd, en met eenen der Hunen in gesprek geraakt. Laatstgemelde was blind, en had, na eenig verwijl, den knecht verzocht hem de hand te geven. Dan deze, hiervoor huiverig, stak hem, in plaats van zijne hand, de spits zijner lans toe (1). Toen zeide de Hune: dat is eene harde hand, en boog daarop de spits krom. Doch ijlings zijne wapenen grijpende, nam de boerenknecht op dit gezigt de vlugt. Zijn vijand joeg hem na; doch zoo snel en woedend was de vervolger, dat de knecht, ter naauwernood aan de huisdeur zijns meesters gekomen, nog slechts den tijd had, niet om dezelve te openen, maar om zich over dezelve (de onderdeur namelijk) te laten vallen, en alzoo eenen doodelijken lanssteek te ontwijken, die alstoen den *deurenstiepel* trof." Overijss. alm. voor oudh. 1837, bl. 13. Dit sprookje toont eenige overeenkomst met soortgelijken van de

(1) In de volkstaal: *he beud um 't spit.*

Witte wijven; even als daar is het de mensch, die deze wezens door roekelooze terging tot wraak oprokkent, ook hier, gelijk in genen, straalt de aloude heiligheid van het huis door, waar Hunen noch Witte wijven binnen komen mogen, eindelijk geschiedt overal de terging door het *spit*, d. i. niet eene lans, maar een instrument waarop de zeisen geslepen worden, en dat misschien ook wel tot andere einden diende; immers een boer zeide eens tot eene witte jufvrouw:

'k wol oe wal broan, moar hebbe geen spit.

Veel minder mythisch zijn andere verhalen, die van deze Hunen in omloop zijn. «Een landman vermiste eens een jarig veulen. Zijn vermoeden viel op een jongen Hun, die dikwijls bij hem uit- en inging, en nu en dan een toetast deed. Deze vroeg de andere Hunnen naar dien jongen en vernam, dat hij op den burg krank lag. Nu deelde hij aan de Hunnen het verlies van zijn veulen mede, die daarop het geheele broek doorzochten, en het veulen in het Laarbosch verscheurd vonden. Zij bragten hetzelve bij den boer, die het hun present deed, waarop de Hunnen het veulen met huid en haar opaten." — «Op den borg was eene heidin, die eene groote doctores was en voor alle dingen konde meesteren. Eens waren bij Griipman alle paarden, de beesten en de groote maagd, behekst. De heidin werd geroepen, om daarvoor te dokteren. Zij kwam, maar schrikte geweldig voor het wijwater en een crucifix, en zei, dat dit eerst weg moest, anders hadden hare middelen geene kracht. Toen haalde zij hare kruiden voor den dag en ging aan het koken. Vervolgens stipte zij met haren staf driemaal in den pot en stampte driemaal met den voet, en sprak woorden, die niemand kon verstaan. Zij trok een wijden kring op de deele en ging daarin met haren staf aan het draaijen en dansen, dat haar het schuim uit den mond liep. Toen kreeg zij den pot van het vuur, goot daar wat droppels van haar zweet in: dit gaf zulk een vervaarlijken reuk en damp, dat het geheele huis er vol van werd, en midden in den damp vloog de doctores door den schoorsteen weg. 's Anderen daags werden menschen en vee alle gezond en welvarend." Overijss. alm. 1838, bl. 224, 223. In

deze twee verhalen komen de Hunen geheel in het karakter van Zigeuners of *Heidens* voor, gelijk men in ons land dat zwervende volk plag te noemen. Daar het nu uit de geschiedenis bekend is, dat deze stam in de 15e en 16e eeuw veelvuldig in Overijssel en Gelderland rondzwierf, en dat wel in geheele benden, komt het mij waarschijnlijk voor, dat ook zoodanige troep heidenen zich eene poos op den geheel afgezonderd liggenden Hunenborg opgehouden zal hebben, en zoo doende aanleiding gegeven tot allerlei volksverhalen; ook wordt in het tweede verhaal de tooveraarster uitdrukkelijk eene *heidin* genoemd. Maar daarom moet men niet denken, dat dit volk den naam aan den borg, en de aanleiding tot *alle* sprookjes, die daarvan rondloopen, gegeven heeft; die naam is veel ouder en staat in verband met de *hunebedden* dier streken, en waarschijnlijk ook met de benaming van het district Hunsingo, dat in de 10e eeuw reeds *Hunesga* heette, in een Diploma bij Bondam Charterb. van Geld. Evenzoo heeft men te Nijmegen nog eenen *hunerberg* en *hunerpoort*, ook *hoener-* of *hoenderpoort* uitgesproken, en in verscheidene oorden van Duitschland komen ook hunen voor, vooral in de Wezerstreken. Zoo ligt er b. v. een hunengraf bij Humeling in Emsland, bij de inwoners het *Surboldshuis* genoemd, omdat daarin de Friesche koning Surbold, *een sterke Huun*, begraven zou zijn. Keysler antiq. sel. septentr. p. 102. Zelfs in België kent men ze; te Merchten, bij Brussel, ligt een kleine heuvel, *de Hunsberg* genoemd. Daar hebben oudtijds de Hunen gewoond, en er een gouden afgodsbeeld, in de gedaante van een kalf begraven, dat men echter tot nu toe niet heeft kunnen vinden. Wolf, Niederl. Sagen no. 527. Ook zijn de eigennamen, met *hun* zamengesteld, zoo hier als ginds, sedert de vroegste tijden zeer gemeen. (1)

Ik meen dan in onze hunensagen drie verschillende stammen te mogen onderscheiden, 1o. de mythische Hunen, misschien van Sla–

(1) In Nederlandsche oorkonden kwamen mij voor *Hune* in 866, *Hunradus* in 1122, *Hunleff* in .834. In de brieven van Bonifacius (8e eeuw) *Hunfrithus*, *Andhunus*, *Aldhunus*, *Hunwinus*.

vische afkomst, maar hier vóór de Duitsche stammen gezeten. 2°. De Pannonische Hunnen. 3°. De zoogenoemde heidens.

De levendige volkssage ziet in alle dezen een afzonderlijken, vijandigen stam en een volk van reuzen: «een kerel als een Hun" hoort men het landvolk omtrent den hunenborg nog van een groot en stevig man zeggen. Overijss. alm. 1838, bl. 223. Evenzoo in Duitschland «groz alsam ein hune;" «Goliath der grosse heune;" «gewahsen als ein hiune." Grimm Mythol. 300. Ook van hunne ongemeene kracht verhaalt men veel, zoo als dat een Hun de kracht had van de boomen uit den grond te rukken, en dat zij de hunebedden opeengestapeld hebben; hetzelfde verhaalt men in Scandinavië en Duitschland.

Sagen van mythische Hunen en heidens hebben wij opgegeven, zie hier nu nog een verhaal, dat eer op de Pannonische Hunen schijnt te passen: «Eene jonge boerendochter van het erve Aleman, was naar Ootmarsum geweest, om het een of ander te koopen. Zij kwam in gezelschap van andere buren terug, doch niet ver van de Klieve, bij de Agelermeyen, toen het al schemerdonker begon te worden, zagen zij eensklaps eene lange en vreesselijke gedaante uit den grond opstijgen, met gloeijende oogen en hoornen op den kop. Het geheele gezelschap vlood met angstgeschrei uit elkander, maar de jonge deern van het Aleman was weg en bleef weg, hoe zij ook naar haar zochten, want het monster had haar verslonden. Een jaar daarna werden twee jonge Hunen beschuldigd, van op het Horstman twee ymen (bijenkorven) te hebben gestolen; een hunner ontvlugtte naar den borg, de ander, die zich dapper tegen eene menigte boeren te weer gesteld had, werd overmeesterd en gevangen naar Oldenzaal gebragt. Doch even achter den Tankenberg kwamen verscheidene Hunnen *te paard* door het *roode veld* aanjagen, om hunnen makker te ontzetten, zoo als ook gebeurde. Onderwijl was de knecht van Aleman met een anderen Hun uit Tilgte gekomen, en kort bij den Hunenborg komende, had deze hem genoodigd, om eene kanne bier met hem te drinken. Daar ziet hij Alemans Barta met een kind aan de borst op den wal zitten, en kort daarop komen de Hunnen met hunnen verlosten

kameraad terug, die door Barta met luide blijdschap werd verwelkomd. Nu vernam de knecht Weender, dat deze jonge Hun, de zoon van den overste, met Barta getrouwd en onschuldig was aan den hem te last gelegden diefstal, zoo als ook naderhand bleek." Overijss. alm. 1838, bl. 225. — Hier ziet men de Hunnen te paard, en vol moed, zoo als die van Attila geschilderd worden, geheel anders dan de listige, maar vreesachtige heidens, die minder rooven dan heimelijk stelen.

Er worden nog andere sprookjes van den Hunenborg verhaald, zoo als dat er oudtijds eene zilveren straat van daar naar Ootmarsum voerde, en dat op den borg een heidensch keizer gewoond zou hebben. Soortgelijke verhalen heeft men ook in Holland, maar daar zijn het niet de Hunen, maar de Slaven en Wilten, twee andere oude volksstammen, wien men die reuzensagen toeschrijft. Deze twee worden als woeste en sterke menschenrassen geschilderd en hunne opperhoofden als reuzen. «Dese Slaven (zegt het Goudsche kronycxken uit de 15° eeuw) waren oock seer ruych gelijck wilde lieden, ende waren seer sterck van lyve, ende sy ontsaghen oock niemant." Zij woonden in de omstreken van Leiden, waar zij eenen burg hadden, in het zoogenoemde *woud zonder genade.* In eenen oorlog tegen Julius Caesar verloren zij hun opperhoofd, den reus Rabon, die op den burg te Leiden woonde. Zijn kleinzoon Dibbald, eerste koning van West-Friesland, was met eene reuzin gehuwd. Nog een anderen reuzenvorst treffen wij in Holland aan; het is koning Richard Arundel, wegens zijne uitstekende ooren koning *ezelsoor* geheeten. Hij stichtte een prachtig hof te Voorburg bij 's Gravenhage, dat hij Arundelberg (thans Arendsberg) noemde, en van welks pracht en grootte de oude kronijken met uitbundigen lof gewagen. Zijne vrouw was mede eene reuzin, afstammende van de reuzen, die uit Albion waren overgekomen. Het verdient opmerking, dat op die plaats vele Romeinsche oudheden opgedolven zijn, en dat het dorp Voorburg gehouden wordt den naam te ontleenen van *forum Hadriani.* Men mag dan gissen, dat na den ondergang der Romeinsche heerschappij in deze gewesten, allerlei vreemde vrijbuiters het land overstroomden en zich in de Romein-

sche burgen nestelden. Dezen, een woest en gevreesd volk van vreemde zeden, werden door de overheerde inwoners, of ten minste door hun nakroost als reuzen beschouwd, vijandig tegen de Germanen en de Germaansche goden. Overal ziet men bij ons dat denkbeeld van reuzen aan vreemde ingedrongen stammen gegeven; in Overijssel en Gelderland aan de Hunen, in Utrecht en Holland aan de Slaven, Wilten en Britten, en het is zonderling, dat men dien ook niet aan de Noormannen gegeven heeft, die zoo vele eeuwen dit land geteisterd hebben, tenzij op dezen de oude volksnaam van Slaven toegepast werd, of dat men dezen als stamverwanten beschouwde.

Er is hier nog eene zeldzame uitdrukking te overwegen, die men in den ouden roman van Walewein aantreft. Walewein was in slaap gevallen; een vos had hem listig zijne wapenen ontstolen en de malien uit zijnen halsberg geplukt. Wakker geworden, ontdekt bij den diefstal en wil zich op den vos wreken, die echter berouw toont, hem andere wapenen verschaft en den halsberg belooft te doen herstellen:

Vs. 5938. Ic sal, al soud mi berouwen,
In desen naesten derden daghen
Here uwen halsberch draghen
Over hondert milen henen,
Daer wetic enen *wilden wenen*,
Die sal setten desen maelgen
Dat si nemmermeer en faelgen.

Het is duidelijk, dat er een wapensmid bedoeld wordt, maar wat beduidt de naam *wilde wene?* Kan het eene herinnering zijn van de Wanen, IJsl. Vanir? Zij worden als wijs geschilderd: «Alfödhr orkar, alfar skilja, *Vanir vita*", zegt de Hrafnagaldr bij Saemund 88ª. Ook Sigurdrifa mál. Str. II. 18. «sumar medh visom Vaunom." Het epitheton *wild* wordt ook van de Slaven en Wilten gebruikt, dus van vreemde vijandige volkeren, en deze *wilde wene* woont «over hondert milen henen," dus in een ver afgelegen land.

De reuzen in de oude romans komen met dezen wilden wenen in aard vrij wel overeen. Ook zij schijnen van heidensche afkomst, maar hebben eene naar de poëzij der 13ᵉ eeuw gewijzigde natuur

aangenomen; zij wonen doorgaans in groote wouden, waar zij dikwijls kasteelen bewaken, of bruggen en tollen. Zij zijn gewoonlijk goede wapensmeden, en zelf goed uitgerust vallen zij de reizende ridders aan, rooven vrouwen en behandelen die zeer wreed, maar het bovenmenschelijke hebben zij verloren, en worden meest altijd door een of anderen beroemden ridder overwonnen. In den roman van Limborch B. 4 (uit de 14e eeuw) komt ridder Echites in een groot woud, eene schaar bedroefde ridders en vrouwen te gemoet, die hem klagen, hoe zij door zekeren reus Morant gevangen gehouden worden, en zware mishandelingen van hem ondervinden. Echites, met hun lot bewogen, bestrijdt den reus, verslaat hem en ontneemt hem zijn zwaard Mimminc, van Wieland gesmeed, en dat vroeger *Wedege die coene* gevoerd had. 's Reuzen broeder schiet nu ter hulp toe, maar wordt almede door den ridder overwonnen. Ook in andere oude romans, uit het Fransch vertaald, komen zulke reuzen voor; b. v. in den Garijn van Montglavie de reus *Barbaster*, en in dien van Ferguut, vs. 3468 volgg. de reus *Lokefeer*, 22 voet lang, met eenen woudeik gewapend, dien hij als eene knods gebruikte, en de reuzin Pantasale (vs. 3338 volgg.) 18 voet lang, zwart en leelijk, met hangende ooren en uitstekende tanden, die de brug van een woudslot bewaakte, gewapend met eene zeis. De reuzen Sigenot en Kuperan in het Heldenboek zijn van gelijken aard; en zoo vertoonen zij zich ook in de Wallische gedichten.

België is in reuzensagen bijzonder rijk, doch ik kan er, bij gebrek aan bronnen, weinig van mededeelen. Beroemd is de Antwerpsche sage van den reus Druon, Tigon of Antigonus, meer dan 18 voet lang, die de stad Alvacuyt inhield, en de schippers, welke weigerden hem tol te betalen, op de Schelde de hand afhieuw totdat hij door eenen Roomschen *capitein* Brabon verslagen werd. Zijne hand werd over de Schelde geworpen, en dit gaf eenen nieuwen naam *Hand-werpen* aan de stad. Zie gedicht op de fond. van Antw. uit de 15e eeuw, bij Willems, Verhand. over de tael- en letterkunde en Belg. Mus. 1841, bl. 363.

In Fanum Martis (Famars?) woonde oudtijds een reus, Gordun

genaamd, die allen, welke ter stad kwamen, beroofde en gevangen nam, Wolf n°. 525. Ook te Hamme, bij Dendermonde, woonden twee reuzen; op zekeren tijd in verschil geraakt, wie van beiden de langste was, gingen zij naar Thielrode, waar men juist bezig was eene kerk te bouwen, en toen konden beiden met hunne hand den muur tot aan het dak bereiken, en zij legden er elk eenen steen op. In het portaal der kerk hangt nog het bovenscheenbeen van een dezer reuzen, en de straat te Hamme, waar de reus woonde, heet nog de Reuzenstraat. Ibid n°. 202. Eindelijk is ook de reus Phinaert berucht, die Liederik de Buc versloeg. Vaernewyck Hist. van Belg. B. IV. C. 15.

RHIJN. Ik heb de goddelijke vereering van eenige bronnen en wateren reeds vroeger aangewezen (1); bijzonder aan den Rhijn bragt men hulde toe. Er is aan den Rhijnoever een altaar ontdekt met deze inscriptie: DEO RHENO. Broelmannus Specim. Hist. Vet. Civit. Ub. Tab. III. Bij Orellius 1. p. 314, komt een geloftesteen voor I. O. M. ET GENIO LOCI ET RHENO CL. MARCELLINVS BF. COS. V. S. L. M. IMP. COMMODO VI. COS. te Regiomagum bij Keulen, gevonden, een dergel. in Zwitserland ontdekt, zie aldaar p. 133, FLVM. RHENO PRO SALVTE Q. SPICI CRN. Ook aan den Donau (Danuvius) zijn geloften gedaan. ald. p. 314, n°. 1651. Grimm zegt, p. 340, „niemals ist in einheimischer Uberlieferung von einem dämon des Rheins die rede," omdat namelijk de meeste riviernamen in het Duitsch vr. zijn; ik geloof, dat hij zich bedriegt; een Manheimsch sprookje gewaagt van den Rhijngeest, die als een grijsaard bij het slot spookt. Mone Anz. 1838, 368; ook de Romein en Griek zoude niet eenparig Rhenus, Ῥῆνος geschreven hebben, indien de Duitschers eene riviergodin gediend hadden, ook is in het middel-Hoogd. *rein*, *rin*, mann. en evenzoo bij M. Stoke, Maerlant en hunne tijdgenooten. Ook wordt het dikwijls in eenen onbepaalden zin voor stroom gebruikt. In de 14e eeuw bestond nog de gewoonte bij de Keulsche vrouwen, om zich op St. Jansdag

(1) Zouden eenige riviernamen, als *Merwede*, *Niers*, *Neckar* ook met godennamen zamenhangen?

in den Rhijn te wasschen, waardoor alle rampen van haar, gedurende dat jaar, afgewend werden. Petrarcha de reb. fam. epist. 1. 4, aangeh. bij Grimm 330.

S.

SANDRAUDIGA DEA. Men ontdekte den 15^{den} November 1812, bij het graven van sloten tusschen de dorpen Rijsbergen en Groot Sundert, bij Breda, omtrent het gehucht Stuivezand, op eenen tichelakker, drie voet onder den grond, een gedenksteen met snijwerk gebeeldhouwd, en die op eene der zijden dit opschrift vertoonde: DEAE SANDRAVDIGAE CVLTORES TEMPLI.

De opening tusschen de E en de M, in het laatste woord, doet vermoeden, dat aldaar eenig beeldhouwwerk, welligt een lauwertak, vroeger doorgeslingerd was.

Deze ontdekking is van groot belang, zoo voor de taal als voor de geschiedenis en mythologie, en bewijst, dat aldaar een Duitsche volksstam (de Toxandren) gewoond heeft. De naam Sandraudiga is duidelijk afgeleid van de plaats Sandrauda, waarin men Sundert meent te herkennen (1), en toont eene plaatsgodin, die aldaar haren tempel had. Het is geen geloftesteen, ofschoon waarschijnlijk door Romeinsche kolonisten gewijd, maar eene bloote hulde, der godin aangeboden. Waarschijnlijk voerde zij geenen bijzonderen naam, ofschoon ik daarom de gissing van den heer Raepsaet, die Sandraudigae tot cultores betrekt, nog niet aannemelijk vinde, welligt was het oorspronkelijk eene vergode waarzegster. Eene afbeelding, beschrijving en verklaring van dit monument, is te vinden in de Werken der 2^{e} kl. van het Kon. Ned. Instituut, D. I, bl. 89 volgg. en D. II,

(1) Deze plaats wordt *Sandert* genoemd in een charter van 992, bij van Mieris, Charterb. 1. 51, dat verbasterd kan zijn van *Sandrode*, gelijk men nog meer plaatsnamen heeft, met *rode* zaamgesteld: S. Oedenrode, Nistelrode, Herkenrode, Gruytrode.

bl. 165. Verg. ook Ackersdijck, Verh. over Taxandrië, bl. 91, in de N. Werken der Maatsch. voor N. L. D. V. St. 1.

Boven op den steen ziet men eenen tak met vruchten, of wat waarschijnlijker is, den phallus. Beide wijst op vruchtbaarheid. (1)

SCHATTEN. Het is een overoud en ver verspreid bijgeloof, dat in den schoot der aarde hier en daar groote schatten verborgen liggen, door geesten, in de gedaante van draken of zwarte honden, bewaakt, en waar boven eene blaauwe vlam brandt. Geene opgraving kan die te voorschijn brengen, alleen toovermiddelen, of een door gunstige geesten bestuurd toeval, zijn hiertoe in staat; in het laatste geval wordt daartoe stilzwijgendheid en onschuld gevorderd; in het eerste geval slechts stilzwijgendheid.

Reeds Herodotus vermeldt het bestaan van dit bijgeloof in Scythië, Hist. 4. C. 13. 27, waar men van γρύπες χρυσοφύλακες verhaalde; ook Martiaal Epigr. 12. 53 «incubas gazae ut magnus draco custos Scythici luci," en Festus de V. S. «dracones incubantes thesauris custodiae causa finxerunt antiqui."

In Duitschland was dit geloof algemeen, vooral in bergachtige streken, en wie weet, of kennis aan oude goud- en zilvermijnen niet veelal daartoe aanleiding gegeven hebbe. Ten tijde der Romeinen waren de mijnen in Germanië nog niet ontgonnen. (Tacit. Germ. 3) maar enkelen kunnen in natuurlijke holen der bergen edele metalen toevallig ontdekt hebben, en de priesterschap heeft welligt uit eigenbelang het zoeken daarnaar aan het volk bemoeilijkt, even als nog heden aan de Guineesche goudkust. Hier, waar geene bergen zijn, is dit bijgeloof minder algemeen, en heeft misschien zijnen oorsprong aan het begraven van kostbaarheden, bij den dood van aanzienlijken, te danken, of welligt doelde men op schatten, door verdrevene Romeinen of andere stammen, onder het uitspreken van tooverspreuken, begraven, om die later weder op te delven, zonder dat intusschen vreemden daaraan zouden raken. Welligt zou men, op die sprook-

---

(1) In 1842 heeft men in de nabijheid nog een bruin mummievormig beeld ontdekt, uit ijzererts en cement vervaardigd. Zie Nijhoff, Bijdr. IV. 161.

jes afgaande, nog heden Romeinsche penningen en kostbaarheden ontdekken.

Dit gevoelen wordt door de getuigenissen der Noordsche sagen bevestigd; zoo zegt de Egilssage: «geta thess sumir at Egill muni thar fei hafa folgit, thvi at thangad er oftliga sen hauga elldr." Sommigen gissen daarvan, dat Egil daar zijnen schat begraven hebbe, dewijl daar dikwijls een vuur brandt. Ook de Grettis saga, aangeh. bij Barth. 2. 2. 275: «quodam vespere Gretterus *ignem* multum *lucentem* vidit in promontorio ad aquilonarem partem vici sito (t. w. in Noorwegen) rogavitque quid esset? Audunus respondit: nihil ipsum referre. Gretterus dixit, si hujusmodi ignis in mea patria (IJsland) conspiceretur, *crederent homines*, *eum super pecuniam ardere.* Audunus regessit: huic talis praeest, ut curiosius in illum quaerere non conducat. Attamen ego, quis sit, scire aveo, fatur Gretterus. Tunc memorat Audunus: in illo promontorio tumulus extat magnus et firmus, in illum illatus est Karus annosus." Zie verder Keysler, Ant. sel. p. 176 sq.

Het oudste voorbeeld van deze schatbewakende draken, vindt men onder de inheemsche schrijvers in den Angelsax. Beovulf (6e eeuw.) Daar roemt de dichter den held Sigmund aldus:

Sigemunde gesprong
äfter dëádh-däge
dôm unlytel;
sidhdhan viges-hëard
vyrm acvëalde
hordes hirde.

Sigmund ontsprong na zijnen doodsdag niet weinig roem; sedert hij strijdhart den slang (wurm, IJsl. *ormr*) overmeesterde, den schatbewaarder. Van dien draak wordt nog gezegd, dat hij door zijne eigene hitte smolt: «vyrm hât gemëalt," een trek, die altijd wederkeert, en b. v. ook in den roman van Walewein nog vastgehouden is. Zie hier nog een paar plaatsen over draken uit het Beowulfslied: Vs. 4418 «draca, se the on heápe hord beveotode, stânbeorh stearne," vs. 4550 «nacod nidhdraca;" vs. 4547 «hae-

dhengold varadh," hij bewaart heidensch goud; dit laatste schijnt mijne boven opgegevene gissing te versterken.

Meerdere plaatsen zie bij Grimm, Myth. 553. Ook Saxo Gramm. p. 101, zegt van het Noorden: *draco thesauri custos*, even als Festus van zijnen voortijd. In Duitsche volkssagen komen veelal zwarte honden voor, die op de schatten ter bewaking liggen, maar de Nibelungenschat wordt in het Siegfriedslied op den Drakensteen van eenen draak bewaakt. Grimm, d. Sagen n°. 13, 159, Myth. t. a. p.

Een voorbeeld van dit geloof aan verborgene schatten wordt ons door Hadr. Junius medegedeeld, Batav. p. 269. Hij verhaalt, dat te Roomburg, bij Leiden, vele Romeinsche oudheden en penningen zijn opgedolven en door de abdis hem vertoond: «quae mihi etiam locum infamem illusionibus daemonum, atque inde in religionem stolidae turbae conversum, digito demonstravit, in quo *thesaurum* hactenus intactum occultari et *a nigra illa daemonum gente asservari*, cum praesente fossorum noxa, persuasio vulgi mentes imbuit." Ook dit verhaal bevestigt weder mijne boven aangevoerde meening. Westendorp, Myth. 196, maakt insgelijks melding van dit bijgeloof in het noorden onzes lands, maar zonder de sprookjes daarvan mede te deelen. Hij voegt er alleen bij, dat gewoonlijk boven deze schatten een licht brandt. Van eenen anderen aard, en meer met de Duitsche sagen overeenstemmend, is hetgeen Staring verhaalt van den Schelleguurkensbelt op zijn landgoed Wildenborch, bij Lochem; in de Mnemos. voor 1829, D. I, bl. 319: «Ruim veertig jaar geleden, ging zeker arbeider des nachts digt langs dezen heuvel voorbij; tot zijne verbazing had deze eenen ingang gekregen, waarin hij, door eene geheime magt, als met geweld binnengetrokken werd, en nu bespeurde hij eene verlichte ruimte en in het midden eene tafel, pronkende met kandelaars, schotels, bekers, enz., alles van louter zilver." — Evenzoo staat in eenen wittewyvenbelt, in Overijssel, eene tafel van zuiver goud. Zie *Witte wijven*. Waren hier welligt eenmaal heidensche heiligdommen, waar men, even als in de Friesche tempels, schatten verzameld had?

Het ligten dezer schatten is eene bijzondere kunst, die hare

regelen en eigene terminologie heeft. In Duitschland gelooft men, dat de schat jaarlijks van zelf eene hanenschrede *rücke*, d. i. opstijge naar de oppervlakte. Op eenen bepaalden tijd is hij boven en verkrijgbaar, maar ontbreekt het vereischte daartoe, dan zinkt hij weder in de diepte. Zijne verrijzing drukt men uit, door de woorden: *der schatz blühet*, het weder verzinken door *er verblühet*. Zoodra men hem bespeurt, moet men er iets opwerpen, ten teeken van bezitneming, b. v. een stuk brood, een kleedingstuk op het bloote ligchaam gedragen, een *kreuzdreier*. De schat is meestal in eenen ketel besloten, en de draak of hond ligt er boven op.

Om de plaats te weten, waar een schat verborgen ligt, bedient men zich van *wünschelruthen*, gewoonlijk van hazelierenrijs gemaakt, en op St. Jansnacht gesneden. Men houdt deze aan beide einden vast, en brengt ze digt bij den grond; wanneer er dan goud onder ligt, trekt dit de roede aan. Maar om in eenen berg te komen, waarin een schat verborgen is, heeft men eene tooverplant, bloem of kruid noodig.

Van dit alles is mij in Nederland tot nog toe niets voorgekomen, dan alleen de kennis aan *wigchelroeden* of *vondelhouten*, maar die misschien door vreemden, of wel door Heidens, hier bekend geworden zijn. Latere nasporingen zullen misschien nog iets meer opleveren.

In België heeft men eenige sprookjes van begravene schatten. Zoo ligt er een verborgen in de ruïnen van het slot Beaufort, en in die der abdij van S. Baafs te Gend, rust de schat des H. Macarius. Bij Messelaer is door de Turken eene gouden wieg begraven, men heeft dikwijls gepoogd, die uit den grond te halen, maar te vergeefs, want 's nachts wordt die van eenen Turk bewaakt, die ze telkens, als men begint te graven, dieper in den grond doet zinken. Wolf, niederl. sagen n°. 297—299. Ook daar heerscht dus hetzelfde denkbeeld deswegens als in Holland.

SIBA. Volgens Picart eene godheid, die in de provincie Drenthe gediend werd; Antiq. bl. 99. Bij de Wenden was *Sieba* de godin van het leven en van de liefde, die vooral te Rostok en te Rhetra

gediend en afgebeeld werd als eene maagd met lang haar, eene druif in de hand en een aap (?) naast haar. Ingemann, Grundtr. til en Nord-Slav. eller Vend. Gudelaere Kbhávn. 1824. S. 7. 11. 15. Doch elders vindt men *Siva* met de glosse: Ceres dea frumenti (Hankas gl. 5ª 6ª. ᵇ.) waartegen de Duitsche vorm, volgens Grimm, *shiwa* zijn zoude. Hoe dit zij, in het Noorden treffen wij eene godin aan, wier naam daaraan grenst: *Sif*, gen. *Sifjar*, Thors gemalin; in de Edda de schoonharige en het goud *Sifjar haddr*, (Sifae peplum) genoemd, wijl Loki haar het haar afsneed, en er vervolgens voor haar schooner uit goud gesmeed werd. Oud IJsl. beteekent *sifi* amicus, pl. *sifjar*, cognatio, *sift* genus, cognatio. Dit woord is ook in de Duitsche talen bewaard: Goth. *sibja*, oud Hoogd. *sippia*, *sippa*, Asax. *sib*, gen. *sibbe*, vrede, vriendschap, verwantschap. Oud Friesch, *sibbe*, cognatus: *hwerso sibbe sijden sint* Syndr. bij Schotanus, bl. 286 volg., nog in die provincie in gebruik, waarvan het spreekw. «neste buwr, sibste frieoun, az 't keâl yn'e groppe leit (naaste buur, naaste vriend, als 't kalf in de groeve ligt), oud Holl. *sibbe* cognatio. Rein. 2105. Kil. *sibbe*, j. *ghesibbe*. Affinitas. *sibschap*, j. maegschap. Uit deze Duitsche namen, in betrekking tot het Noordsche *sif*, besluit Grimm tot eene oud Duitsche godin *Sippia*, *Sib;* om dezelfde reden neem ik deze godheid voor Friesland aan, doch daar het geslacht der goden soms bij verschillende stammen verwisselt, als god, mann., want ik vind de Friesche eigennamen *Sibe* U. Emmius Hist. L. II. p. 33. *Sibo*, *Sippo*, Leibnitz coll. Etym. p. 235. *Seppe*, *Siabbe*, *Sibbe*, *Sibbele*, *Siebe*, *Siebet*, *Siebele* (Sible?) Wassenbergh, Bijdr. 2. 126. *Sippe*, *Syp*, *Sype*, *Sypke*, *Sypt*. ib. 128, 129, allen mann., en daartegen slechts de vr. *Sepkje*, *Sepk*, *Sep*, *Sebbeltje*, *Sibbel*, *Siebke*, *Siepke*, *Sipkje*, *Sipk*. Wassenb. 126, 127, allen diminut. en van mansnamen afgeleid, zoo als Wassenbergh te regt opmerkt 2. 103. De Fr. Sibo, Sippo, zou dus de god des vredes, der vriend- en bloedvriendschap geweest zijn, terwijl in Saxen en elders, en mogelijk zelfs in Drenthe, eene godin *Siba* als zoodanig vereerd werd.

SLANGEN, DRAKEN. Van ouds zijn dezen aan de heksen toegeëigend, even als de padden, hagedissen, vleermuizen en derg. In sommige streken geloofde men zelfs, dat de heksen zich in dezelven konden veranderen. Gervas. Tilb. Otia imp. I. 15, bij Leibnitz. II. I. 895. «De serpentibus tradunt vulgares, quod sunt quaedam foeminae, quae mutantur in serpentes, quae ita dignoscuntur: habent enim ligaturam albam, quasi vittam in capite." Hetzelfde gelooft men op sommige plaatsen in Duitschland van de hagedissen: Grimm Myth. abergl. zu Pforzheim n°. 592. «Eidechsen waren sonst jungfern," hetgeen de verwantschap dezer woorden onderling bevestigt. Hetzelfde bijgeloof heerschte misschien van de padden, een haveloos wijf wordt *todde* gescholden, dat ik door het Eng. *toad* verklare; zoo is *eunjerwijf* ook paddewijf. Zie boven.

Slangen en draken zijn van de oudste tijden af voor booze duivelsche wezens gehouden; het was de slang, die Eva verleidde en daarom vervloekt werd, de duivel wordt in den bijbel door de oude slang, den draak aangeduid, en deze voorstelling bleef in de kerk gangbaar, en komt in de middeleeuwen gestadig voor; daarom durf ik de fabelen omtrent slangen, draken en basilisken nog niet voor heidensch verklaren, of ten minste zijn zij met Christelijke en Gr. Romeinsche begrippen vermengd. De sage van den draak, die uit het Roode Klif, bij Stavoren, opsteeg, schijnt wel het meest heidensch te zijn. Volgens de oude kronijk van Occo Scarlensis, B. 1, gebeurde het namelijk in het vijfde jaar onzer jaartelling, onder de regering van den vorst Asinga Ascon, dat het Roode Klif van een spleet, en drie dagen achtereen verschrikkelijke vlammen uitbraakte, totdat er den vierden dag eensklaps een vreeselijke draak uit den gloeijenden krater opsteeg, welke een half uur lang in de lucht rondzwierf, en toen weder in zijn brandend hol verdween. Dit wonder herhaalde zich ten jare 130, onder de regering van den hertog Ascon, toen de gemelde draak acht dagen lang zigtbaar bleef, en nog eens onder de regering van hertog Ubbo, honderd jaar later, toen hij twaalf dagen in de lucht rondwaarde, waarop de inwoners, volgens eene godspraak van Stavo, een driejarig kind, door eenen ridder in

volle wapenrusting, in den brandenden krater deden werpen, hetgeen den draak in zijn gloeijend hol deed terugkeeren. Twee andere drakensagen heeft men in de Ommelanden en Gelderland. Een zekere ridder Joris (S. Joris?) zou namelijk op het veer tusschen Westerlee en de Pekela eenen verschrikkelijken draak overwonnen hebben, waarvan nog een geschonden afbeeldsel in hout op de eerste boerenplaats te Westerlee bewaard wordt. Gron. Volksalman. voor 1840, bl. 143. In Gelderland verhaalt men zoo van het Geldersche monster, een gedrocht, dat zich onder eenen mispelboom ophield, ter plaatse waar later de stad Gelder gesticht werd, en den inwoners dier streken grooten overlast aandeed, totdat het door Lupold en Wichard, zonen van den heer van Pont, verslagen werd. Naar het geschreeuw van dit monster: Gelre! Gelre! werd de stad genoemd, die naderhand aan het geheele hertogdom den naam gaf. Maar wanneer in den roman van Limborch uit de 14de eeuw, B. 10, een zeker ridder Jonas eenen draak bestrijdt, die in eenen *put* zijn verblijf houdt, en telken dage eene maagd tot zijn offer vordert, dan durf ik deze fictie, die gedurig in de oude romans voorkomt, nog niet voor heidensch verklaren, al is het, dat de Skandinavische mythologie even zoo goed draken en slangen kent, en Sigurdh den draak Fafnir even ridderlijk bestrijdt en hem zijnen schat ontneemt; eene fabel, die in de oud Duitsche heldenliederen te huis behoort, en aan de Romeinen reeds bekend was, maar waarvan in Nederland weinig sporen aangetroffen worden. Er is nog eene andere fabel van den basiliscus, die door padden uit een hanenei uitgebroeid wordt, en door zijnen blik dooden kan, welk bijgeloof Voetius, Disp. theol. 1. 733, uitdrukkelijk ook aan Nederland toeschrijft, en in onze oude kronijken meermalen voorkomt, b. v. wanneer Hamconius, p. 22, verhaalt, dat ten jare 515 bij Dokkenburg, in Friesland, bij het graven van eenen kelder, negen mannen, drie vrouwen en zes kinderen verstikten, en dat men toen het geheele gebouw ijlings in brand stak, omdat men meende, dat daaronder een basiliscus zijn leger had, wiens adem deze lieden had doen sterven. Dit bijgeloof leid ik van de Grieken en Romeinen af, die aan dit

wezen reeds die verderfelijke eigenschap toeschrijven, b. v. Plinius H. N. VIII. 21.

Hoogduitsche volkssprookjes en volksbijgeloof nopens slangen, zie bij Grimm, Myth. 394 en kindermärchen n°. 105, ook deutsche sagen n°. 220. Merkwaardig is het, dat zij overal eene kroon of *vitta*, zoo als Gervasius het uitdrukt, op het hoofd dragen, en dezelfde bijzonderheid wordt reeds door Plinius opgegeven: «Cyrenaica hunc generat provincia, XII non amplius digitorum magnitudine, candida in capite macula, ut quodam *diademate* insignem."

Er is mij nog een merkwaardig sprookje, hiertoe betrekkelijk, ontmoet in het werk over de Natuurkunde, van Broeder Thomas, een schrijver der 13° eeuw, HS. op de Utr. bibliotheek, welke het volgende daaromtrent verhaalt: Onder de wormen, die zich in den elzenboom ophouden, is er een, die grooter wordt dan de overigen, en ze allen verteert; na negentig jaar aldaar geaasd te hebben, kan hij niet langer van den elzenboom gevoed worden, en begeeft zich tot eene linde, waar hij weder negentig jaar zijn voedsel vindt, en zich vervolgens naar de woestijn begeeft, en er een gelijk tijdvak doorbrengt. Hier wassen hem binnen dertig jaar vleugelen, en hij vliegt en is vervaarlijk voor alle vogels, even als Lucifer vervaarlijker is dan alle duivelen. Deze worm wordt draak genoemd, bij welken draak ons Lucifer beteekend wordt.

SLOKKEMAN. Een Vlaamsch spook, door Willems vermeld, waarvan mij geene nadere bijzonderheden bekend zijn.

SOMMELTJES. Eene soort van kabouters of aardmannetjes, op het eiland Wieringen bekend. Naar hetgeen Heldring daarvan mededeelt in den Geld. Volksalm. voor 1845, bl. 80, komen zij in hunnen aard met de elders bekende wezens van die soort overeen. Zij zijn slechts twee of derdehalf voet hoog, en zeer diefachtig, want gaarne kapen zij eenen ketel of ander kopergoed. Wanneer zij genees- of vroedkundige hulp behoeven, betoonen zij zich mild en beloonen den hun verleenden bijstand rijkelijk. Zij woonden oudtijds in eenen

kuil, *de Sommeltjeskuil* genoemd, waar sporen van urnen en asch aanwezig zijn.

De naam komt mij voor niets anders dan maatjes, gezellen te beteekenen, even als het Duitsche *gute gesellen*, het Deensche *kiaere granne*, van het A. Sax. *some*, zamen. Misschien waren zij vroeger ook elders in ons land bekend, althans men heeft nog een dorp *Sommelsdijk*, dat daarvan den naam ontvangen kan hebben.

SPOOKDIEREN. Op vele plaatsen in Nederland, en elders, gaan onder het volk sprookjes rond van zekere dieren, die op bepaalde plaatsen rondwaren; somtijds blijkt de zamenhang dier verhalen met andere mythen van het booze wezen of van heidensche begraafplaatsen, maar ook veel is er onder, waarvan de oorsprong en de verklaring nog onbekend is. Tot deze spokende dieren, wier betrekking tot andere mythen blijkt, behooren de katten, wolven en zwijnen, tot de minder duidelijke reken ik daarentegen de honden, kalveren, paarden en ezels, deze laatsten behandelen wij hier te zamen, over de eersten kan men de afzonderlijke artikelen naslaan.

Van spokende honden weet men inzonderheid te Groningen en in de Ommelanden veel te vertellen. Westendorp, van wien ik de volgende opgaven ontleen, onderscheidt in zijne Verh. over de N. Mythol., St. 2, bl. 499, twee soorten; de eene, gewoonlijk *stommelstaart* of *borries* genoemd, «een vadzig, goedaardig gedrocht, in de gedaante van eenen zwarten hond met gloeijende oogen, zoo groot als dobbelieren, en die in Hunsingo altijd verondersteld worden zich te vertoonen, in de afhelling eener wierd of terp of op driesprongen," — en eene tweede soort, bekend onder den naam van *helhonden;*" de helhond, zegt hij, is een meer grimmig dan moedig gedrocht, beladen met gloeijende ketenen." Misschien is deze onderscheiding slechts willekeurig.

Een *borries* vertoont zich, volgens denzelfden schrijver, onder anderen te Sebaldeburen, te Marum, te Katmis, te Fermsum en te Veendam. Te Oostwold, in het westerkwartier, heet hij *de zwarte hond.* Te Garrelsweer, te Noordwolde, in de Pekela en elders, beschrijft men hem als een ruigharig monster, met oogen

in het hoofd als een theeschoteltje; te Wirdum loopt op het pad naar Loppersum een dikke hond, die echter meer van een beer heeft. Ook waart een borries op de Ewer, bij Zuurdijk, op de kleine Houw onder Leens, waar een burg en kerk zoude gestaan hebben, bij de Tuinster- of Leensterwierde, op de Elends, eene wierde inwaarts van Ulrum, bij den Hoornschen dijk, buiten de Apoort en elders. — Ook in Friesland spookt een hond te Roodhuis, en te Dronrijp; in Noord-Braband waart ergens een zwarte hond met eenen sleutel in den bek. Westendorp, Myth. 1. 159, een groote hond spookt bij het oude klooster te Zande, onder Hontenisse, in Zeeland. Dresselhuis, Godsd. der aloude Zeel., bl. 238.

Vreemd is de naam, die aan deze spookhonden gegeven wordt; *stommelstaart* verklaart zich door het gestommel, dat hij mogelijk met den staart maakt, maar *borries* is een duister woord, waarvan ik geene verklaring weet te geven (1). Dat alle deze honden als zwart van kleur beschreven worden, verdient opmerking.

Helhonden schijnen in de Ommelanden minder menigvuldig te zijn; Westendorp noemt slechts een' helhond te Tolberd, een op de zuidelijke wierd van het aloude Rottum, twee aan den voet van de Menneweer, en twee op den weg van het Warfummer klooster naar Warfum, die daar rondwaren, *omdat het land er valsch gemeten is.* Evenzoo verschijnen des nachts, in den omtrek van Farmsum, valsche landmeters met *gloeijende ketens.* Hölty

(1) Teenstra, Volksverh. en legenden bl. 30 en elders, schrijft *börries*, en schildert hem als een grooten zwarten poedelhond, den kop stijf vooruit, een ruigen staart, welke een weinig hangende regt achteruitsteekt, die in telgang voortgaande, zijn vaste pad houdt. Hij maakt nog melding van zoodanig spookdier te Niezeil, van de helling af tot aan Kommerzijl en terug, en op het Zoltkamper pad ten z. w. van Ulrum. Mag men deze oude helhonden vergelijken met den Noordschen helhond of Cerberus, *Garmr, de grootste van alle honden*, die, volgens de prozaische Edda, gebonden voor het Gnipahol ligt, en in den godenstrijd tegen Tyr kampen zal? Zie over dezen Finn Magnusen, Eddal. 4. 218. Bij Maerlant, Geestel. ged. in de N. Werken der M. van Ned. Lett. D. V. St. 2. bl. 49. wordt de duivel de *felle helsche hont* genoemd.

heeft in een zijner gedichten: der alte landmann an seinen sohn, dit volksdenkbeeld mede opgenomen:

Der alte Kunz war bis ans Grab,
Ein rechter Höllenbrand:
Er pflügte seinem Nachbar ab
Und stahl ihm vieles Land:

—

Nun pflügt er, als ein Feuermann
Auf seines Nachbarn Flur,
Und *misst* das feld hinab, hinan,
Mit einer glühnden Schnur.
Er brennet, wie ein Schober Stroh
Dem glühnden Pfluge nach,
Und pflügt, und brennet lichterloh
Bis an den hellen Tag.

Verg. over deze landmeters (in de Ommelanden *ruils* genoemd) en andere soortgelijke verschijningen Teenstra, Volksverh. bl. 172-130.

Het is merkwaardig, dat sommigen dezer honden op plaatsen spoken, waar zich ook witte wijven vertoonen, zoo als op de Houw, bij Leens en op de Elends, inwaarts van Ulrum. Zouden deze witte vrouwen misschien bij de Germanen heilige honden bij zich gehad hebben? De Matres en Matronae worden, wel is waar, nooit met zoodanig dier afgebeeld, maar op de monumenten van Nehalennia verschijnt die gedurig. Het verdiende een nader onderzoek, of op de plaatsen, waar deze spoken rondwaren, ook grafheuvels en Germaansche oudheden verborgen zijn.

Van spokende *paarden*, inzonderheid veulens, geeft Westendorp niet minder voorbeelden op. Te Randelweer, in de Ommelanden, waart een veulen zonder hoofd rond; een paard zonder hoofd spookt bij Oldersum, gaande steeds van het zuiden naar het noorden; in het Oldambt ziet men een man-paard *Hommel-stommel*. N. Mythol. bl. 159, in het westerkwartier *Hompel-stompel* genoemd. Teenstra, Volksverh. en legenden, bl. 26. Een spokend veulen vertoont zich op den weg tusschen Spijk en Godlinse, op de Houw onder Leens; een veulen zonder hoofd op de Tuinster- of Leensterwierde, en

soortgelijken te Noordwolde, komende van den Wolddijk, en gaande in de rigting van het Thesinger klooster; twee veulens op den weg naar Lutjeboeren, en een te Oostwolde, in het westerkwartier, almede zonder hoofd. N. Myth. St. 2. bl. 500. In Gelderland van 's gelijken. Aan den dijk tusschen Kesteren en Lienden, op eene plaats, *het Hulle Wulle Waaitje* genoemd, spookt een ijzeren veulen. Heldring, Wandel. 2. 165.

Ook spokende *runderen* treft men hier en daar aan, en wat opmerking verdient, meestal kalveren, even als onder de paarden veulens. Op Molenhuizen, (zegt Westendorp, Myth. 2. bl. 501) tusschen Elends en Menneweer, bij Ulrum, spookt op den heuvel een kalf zonder kop; te Oosterwold, in het westerkwartier, een kalf met eene ketting; te Noordewijk, in Vredewold, vertoonen zich zekere plaagbeesten, gelijkende op een groot kalf met groote vurige oogen en lange nederhangende ooren, welke des avonds met de beesten in de hokken gedreven kunnen worden, maar altijd des morgens weder verdwenen zijn; zij doen niemand eenigen overlast. — Men heeft ook te Amsterdam eene *ossenspooksteeg;* welk sprookje mag wel tot dien naam aanleiding gegeven hebben?

Van andere spookdieren verdienen nog gemeld te worden een *ezel* met een ijzeren poot (Westendorp, Myth. 159). Een *haas* tusschen Garshuizen en Dijkum, en een dergelijke bij den berg van Calvarië en Meedster Buitendijks. Een *zwijn* in Noord-Braband (ibid); een vliegend zwijn te Tolberd in de Ommelanden, (ibid 2. 495) en een zwijn, benevens een os, in een karnmolen, warende ten zuiden van Garshuizen op eene smalle strook lands, de Bòor genaamd, waar voorheen eene geregtsplaats zoude geweest zijn (ibid 2. 500). Eindelijk onder Noordwolde ligt de monnikenweg, komende van Adewerd en Adorp, daar rijdt een persoon op een zwijn, dat behangen is met sieraden, veel gelijkende naar nappen en groote houten lepels (sleeven) en zijnen koers houdt naar Bedum (ibid). Verg. ook het boven aangeteekende op *Derk met den beer.* In België spoken veelal hazen en witte konijnen. Wolf n°. 246, 387, 415, 416, 426. Ook eene witte koe n°. 414.

Het verdient opmerking, dat alleen de veulens en kalveren, niet

de honden, ezels, hazen en zwijnen, zonder kop gedacht worden. Dit doet mij gissen, dat de eersten op oude offerplaatsen spoken, en het offerdieren zijn. Tacitus spreekt reeds van opgehangen paardeleden (equorum artus) waaronder men vermoedelijk het hoofd zal moeten verstaan. Merkwaardig is het ook, dat er meestal van veulens en kalveren gesproken wordt. Zou dat niet daaraan toe te schrijven zijn, dat slechts maagdelijke dieren tot offeranden geschikt waren? (1) Nog een grond, om die spokende dieren voor offers aan te zien, is, dat in België, te Herzeele onder anderen, een zwart hoen op eenen kruisweg zich vertoont, Wolf nº. 551, terwijl juist een zwart hoen bij tooverijen en genezingen aan den duivel geofferd wordt. Heldring, Wandel. enz. 166. Wolf nº. 454 en 282.

Ab Utrecht Dresselhuis, de Godsd. der aloude Zeel., bl. 238, maakt de opmerking, dat zoodanige spookdieren veelal van lateren oorsprong zijn, en dus geene heidensche heiligdommen aanwijzen; die bedenking is gegrond, maar mag niet algemeen gelden. Daar, waar men op dat spoken afgaande heidensche overblijfselen ontdekt, mag men gelooven aan eene voorouderlijke overlevering, dat het heiligdom door geesten bewaakt werd, en in dat geval hebben die spoken veelal iets bijzonders, dat uit het heidendom te verklaren is.

STAVO. Stavo was, volgens de Friesche kronijkschrijvers der 16ᵉ en 17ᵉ eeuw, de hoofdgod diens volks. Zij verklaren hem door Thor of Jupiter, en melden, dat hij in de naar hem genoemde hoofdstad Stavoren een voornamen tempel had, door den eersten Frieschen vorst Friso gesticht; dat hij op den nabij gelegen heuvel *het roode klif* nu en dan godspraken gaf, en dat hem dieren en somtijds zelfs menschen geofferd werden. De eerste melding van dit alles vindt men in de Nederduitsche Croniicke ende warachtige Beschr. van Vriesl., in 1597 te Leeuwarden, door zekeren Andreas Cornelius uitgegeven, waar men fol. 1 leest: «Bysonder hebben se (de Friezen) op een Ryvier, ghenoemt het Vlye, die zijn wtganck in die Noortzee hadde, seer veel ende groote woo-

(1) In het Mersburgsche lied wordt Balders paard *volon*, veulen, genoemd.

ningen ghebouwt, daer se oock een schoonen ende seer heerlicken Tempel maeckten, in welcken sy *haren voernaemsten ende bysondersten Afgodt Stavo* met grooter eeren ende verchieringhen stelden." Evenzoo Furmerius, Ann. Phris. Franeq. 1609, p. 16. «(Phriso ei urbi) nomen a *summo Deo suo Stavone* indidit, ut Stavora diceretur, quam Romani Stauriam et cives eius Sturios appellarunt, *au* diphtongo in *u* longum conversa. Deum autem vocabulo Stavonis adumbravit Phriso, quod Deus quasi scipio quispiam hominibus esset, cui inniti deberent et confidere, metaphora non absurda. Stavo enim a vocabulo *staff* Germanico, quod baculum peregrinantis significat, deductum videtur." Eensluidend zijn Hamconius, Frisia, Franec. 1620, p. 75, en Suffridus Petrus, de Fris. antiq. et orig. Franeq. 1698, en de scriptorib. Fris. Franeq. 1699.

Het is vreemd, dat vóór Andreas Cornelius geen schrijver, zoo ver ik weet, van dezen god melding maakt, zelfs Kempius niet, die in 1588 een werk uitgaf, de orig. situ qualitate et quantitate Frisiae, waarin hij ook kortelijk van de Friesche goden spreekt. Behalve dat is de kronijk van Cornelius met fabelen opgevuld, en verdient geen groot gezag, zoodat Emmius en vele lateren dit alles dan ook zonder aarzelen voor ijdele verdichtsels verklaard hebben, anderen evenwel hebben hem weder verdedigd. Cornelius zelf verhaalt, dat hij deze kronijk slechts uitgegeven en vervolgd heeft naar het opstel van zekeren Vlitarp, die in de 15e eeuw bloeide, en die weder voor zich had een Latijnsch opstel van zekeren Occo van Scharl, die in de 10e eeuw leefde, en van 903 tot 970 schreef, vooral naar oorkonden en aanteekeningen, door zijnen oudoom Solco Forteman nagelaten. Het verdiende een naauwkeuriger onderzoek, dan tot nog toe heeft plaats gehad, in hoe ver dit waar kan zijn, hier is het de plaats niet dit te bewijzen, ik kan alleen als mijne persoonlijke meening opgeven, dat mij de grond van het verhaal waarschijnlijk voorkomt (1), dat door bewijzen van buiten versterkt wordt.

(1) Het is hier de plaats niet mijne gronden te ontwikkelen. Zie hier intusschen iets: 1o. Het laat zich van eenige bij Cornelius voorkomende stamsagen bewijzen, dat zij reeds vóór de 16e eeuw onder de Friezen bekend waren. Die van de drie broeders Friso, Saxo en Bruno en hunne afkomst uit Indië, leest men

Stavoren is zonder tegenspraak eene der oudste plaatsen van Friesland; indien de *Sturii*, die Plinius tusschen den Helius en het Flie plaatst, daar te huis behooren, heeft de stad reeds ten tijde der Romeinen bestaan. Zie Plinii, Hist. Nat. 4. 15. Zij was reeds vroeg de zetel der Friesche koningen en de hoofdstad des

---

ook in de Gesta Fresonum, p. 120 volgg., en veranderd bij Beninga, Chron. van Oost-Vriesl., bl. 9. Kempius, de situ Fris. 1588, p. 34, maakt ook van twee eenigzins verschillende Friesche stamsagen gewag, *patrio sermone conscriptae*, welke hij daarop beiden mededeelt. Bij de Saxers is van ouds eene soortgelijke stamsage bekend. Zie Wittekindi, Corb. Annales 1. 2. Saxensp. edit. Homeijer B. 3. Art. 44. s. 147 en mijne Nederl. Volksoverl, bl. 117, en ook de Beijeren hadden eene sage van hunnen oorsprong uit Indië, die reeds in de 10ᵉ eeuw *ex veteribus libris* geboekt is, de fund. monast. Tegrinsee C. 5. bij Pez Thesaur. Anecd. 3. 3. 492. Ook de sage van het volksvaandel was vroeger bekend. Zie *Tempeldienst*. Daar Cornelius dus bewijsbaar een deel zijner berigten uit oudere werken overgenomen heeft, is er geen grond, om hem zonder bewijs te beschuldigen van het overige bedriegelijk verdicht te hebben. 2°. Het klinkt niet vreemd, dat de kronijkschrijver uit overoude Friesche werken zou geput hebben. Ten tijde van Ludgerus (8ᵉ eeuw) wordt in Friesland reeds zekere Bernlef vermeld, «qui antiquorum actus regumque certamina bene noverat psallendo promere.” Altfridi Vita S. Ludg. 2. 1. Deze heldensagen zijn nergens in eens te gronde gegaan, veel min bij de Friezen, zoo aan hunne oudheid en zeden gehecht. Het lied van Gudrun is nog een verkleurd overblijfsel hunner oude mythen. Ook hebben Ludger en Wulfram onder de Friezen kweekelingen gevormd, en dat er reeds zeer vroeg geleerde mannen onder hen geweest zijn, blijkt daaruit, dat onder de eerste Utrechtsche bisschoppen eenige Friezen voorkomen. Ook in Engeland hebben zich soortgelijke mythen, stamsagen en geslachtlijsten bewaard, en dat wel in de kronijken, bij Beda (8ᵉ eeuw) Nennius (7ᵉ of 9ᵉ) Asserius Menevensis († 906 of 910) Ethelwerdus († 1090) en anderen. 3°. Uitheemsche schrijvers hebben eenige Friesche sagen geboekt, die bij de Friezen zelven vergeten zijn, b. v. Saxo Grammaticus (12ᵉ eeuw) heeft, naar een skalddedicht van Staerkodder, de togten van zekeren Ubbo vermeld, en Ariosto heeft er insgelijks, waarvan ons de bronnen nog onbekend zijn, maar die uit hem door Kempius zijn overgenomen. 4°. De Friesche wetten, wier hooge oudheid niemand betwist, bevatten insgelijks vele sporen van volkssagen, meer dan die der andere Duitsche volkeren. Een opzettelijk onderzoek zou daarin meer doen vinden dan men verwacht.

rijks. In een charter van 1115, in mijne Gedenkst. n°. 2, heet zij *Stouuera* (circa Dochengas et Stouueras) dat nader aan het Sturii der Romeinen komt; maar is haar naam van den god ontleend, dan zou deze ook Stuf, of Stuffo moeten heeten, en juist een god van dien naam wordt in Duitschland vermeld. Volgens Letzner, in Vita S. Bonif. en Serrarius in Annot. 20 ad vitam Othlon. S. Bonif. gaf deze Stuffo op den Stuffenberg bij Geismar godspraken; Bonifacius zou den hem gewijden dondereik omgekapt en van het hout eene kerk getimmerd hebben. Beide deze schrijvers genieten wel geen groot gezag, maar hun verhaal stemt gedeeltelijk met anderen overeen. De eik te Geismar, waarvan zij spreken, heette, volgens Willibaldus († 786) in Vita Bonif. bij Canisius II. 1. 242. Pertz. 2. 343 «prisco paganorum vocabulo *robur Jovis*," waarbij men aan Thunar denkt, maar zoo Hamconius, l. c. p. 75, Stavo teregt door Thor of Jupiter verklaard heeft, dan kan men ook hier aan eenen god Stuffo denken, die, volgens Serrarius, naar het *Stufferhol* verdreven werd. Men heeft dan ook meerdere Stuffenbergen in Duitschland; Gutsmuths, Handb. der Geogr. I. 1. 295, zegt: «Gernroda, städtchen von 1200 E. am Fusse des hier steilen Harzgebirges. Hoch über dem Orte liegt der *Stuffenberg* (fälschlich *Stobenberg*); Stuffo war eine alte germanische gottheit, daher gibts noch mehrere Stuffenberge im Vaterlande." — Hubner noemt dan ook den Hulfenberg of Gehulfenberg bij Eichsfeld, tusschen Din-

---

Maar desniettegenstaande ben ik er ver af, van alle de berigten in de kronijk van Ocko te willen verdedigen. Er zijn niet alleen vele onwaarheden in, maar ook genoegzame blijken, dat het eerste boek zelfs, door Vlitarp of anderen geinterpoleerd, en naar de denkbeelden van latere tijden gewijzigd is. Dat de oudoom van Ocko NB. in de 9e eeuw eenen toenaam (Forteman) zou gevoerd hebben, is moeijelijk te gelooven, daar men toen nog geene toenamen had, tenzij het een bijnaam geweest zij. De sage van Hengist en Horsa is kennelijk uit Galefridus Monmut. of Matthaeus Westmonast. (de eerste uit de 12e, de andere uit de 14e eeuw) ontleend, ofschoon de geslachtlijst bij Ocko daarvan afwijkt. Eene nieuwe uitgave van Ocko, met critische aanteekeningen, is eene behoefte. Mogt het Friesche genootschap die taak op zich nemen!

gelstadt en Wanfried, dus bij Geismar, voormaals *Stuffenberg* geheeten, waarheen jaarlijks groote bedevaarten naar de kapel van den H. Bonifacius geschieden. Eene villa *Stoffenheim* komt voor in de Vita S. Walpurgis (8e eeuw) in de 9e geschreven, bij Surius, de prob. SS. Vit. Maio 1. 14; *Stavaron* in de gouw Grindiriga en *Storeren* in het bisdom Osnabrug, bij Falke, Cod. traditt. Corb. p. 728, de *Stoufenborch* to Hoerstorp. ibid. p. 822. Eene buurschap *Staveren* op Veluwe treft men in 1226 in Bondams Charterb. aan, in Zeeland kent men een dorp *Stavenisse.* Andere plaatsen van dien naam, zie bij van Wijck, Aardrijksk. Woordenb. i. v. — *Stuf* of *Stuffo* is mij ook als eigennaam ontmoet in het Chronicon A. Saxon. ad ann. 514. «Her cwomon West-Seaxe in Bretene met 3 scypum in thas stowe, the is geeweden Cerdiceshora, *Stuf* and Wihtgar, and fuhtum with Bryttas, and hie geflymdon. — ad a. 533. Her Cerdic forthferde and Cynric his sunu ricsode forth XXVI winthra, and hi sealdon hiora twam nefum *Stuffe* and Wihtgare Wihte ealond." De namen der goden werden somtijds aan menschen gegeven, gelijk Wodan, Herimuot, Irmin, derhalve mag men hetzelfde van Stuf aannemen. Deze naam, zoo de vokaal lang is, staat dan met klankversterking (im ablaut) tot Stavo (met korten klinker) gelijk *uodel*, *ôdel* tot *adel.* Evenzoo vindt men *Bavo* en *Buovo*, *Ado*, *Odo* en *Udo*, *Athalbald* en *Odilbald*, en van dezelfde stad, gelijk ik aangetoond heb, *Staveren* en *Stouveren* (1).

De bijzonderheden, van Stavo opgegeven, komen overeen met hetgeen men van Stuffo verhaalt. De eerste gaf zijne godspraken op het roode klif, de ander op den Stuffenberg. Stavo had te Stavoren even goed eenen gewijden boom (Westendorp, Myth. 163, ik meen uit Kempius) als Stuffo te Geismar. Beiden worden ook Jupiter genoemd.

(1) Zou Stavo, na de invoering des Christendoms, misschien in S. Steven veranderd zijn? Deze heilige was in Friesland bijzonder vereerd. Men wijdde hem gewoonlijk eenen minnedronk, en heette dit S. Steffens horen drinken. Hamconii, Frisia p. 8 en 68. Een fragment van een oud liedje op hem geeft dezelfde schrijver op. Ik geef dit echter slechts voor een lossen inval.

Wat de verklaring van den naam aangaat, door staf, komt mij die taalkundig onberispelijk voor. Goth. *stafs*, IJsl. *stafr*, ofschoon in het oud Friesch gewoonlijk *stef*. Richthofen altfr. wb. i. v., toch aarzel ik, om die aan te nemen. Had Stavo lange *a*, zoo zoude mij het goth. *Stoujan* en *stôjan* oordeelen, *staua*, regter, oud Hoogd. *stouwôn*, klagen, meer voldoen, liever schort ik mijn oordeel op. Met het Geldersche *Stoep*, Nedersax. *stöpken*, acht ik het niet verwant. Zou het misschien uit het Sanskrit te verklaren zijn?

Hoe Stavo afgebeeld werd, daarvan heb ik geene zekere berigten gevonden; misschien als een gewapend man. De menschenoffers, die hem gebragt werden, getuigen voor zijnen hoogen rang onder de Friezen. Misschien droeg hij tevens den naam van Thunar, want in het oud Friesch heet de vijfde weekdag *thunresdei*, niet stavindei, doch waarschijnlijk hebben de Friezen de dagnamen van andere Duitsche stammen gaaf overgenomen.

Dit onderzoek heeft het bestaan van eenen god Stavo of Stuffo waarschijnlijk gemaakt, maar niet voldingend bewezen. Het gebrek aan oude berigten verhindert tot nog toe een dieper onderzoek. Ware het bestaan van Stuffo in Duitschland betoogd, zoo had men ook voor den Frieschen god veel gewonnen.

STOEP. In den Gelderschen Volksalmanak voor 1838, bl. 79, vindt men onder meer andere geesten gewaagd van den grappigen *Stoep*, die niets anders doet, dan op den rug van den verschrikten voetganger te springen, om zich nu eens zoo zwaar als lood, dan weder zoo ligt als eene veder, door hem te doen dragen. — In Duitschland heeft men eenen huisgeest *Stöpke*, *Stöpke in der helle*, *Steppche*, *Steuble*, waarschijnlijk dezelfde naam. Heldring, Oudheidk. Wandel. 1. 18, houdt den Stoep voor eenen weerwolf, en leidt den naam af van den korten staart, zijnde *stoepstaarten* nog heden kortstaarten in de Betuwe. In Duitschland herkent men insgelijks de weerwolven aan hunnen korten staart. Grimm, Myth. 622, maar de aard van den Gelderschen Stoep komt meer met dien van eenen alf, dan met dien van eenen weerwolf overeen.

T.

TEMPELS. Het is eene oude, lang betwiste vraag, of de heidensche Duitschers hunne goden in tempels dan wel alleen in heilige wouden vereerden. Meestal nam men op gezag van Tacitus het laatste aan; het andere gevoelen heeft evenwel ook gronden voor zich. Gaan wij de zaak, ten opzigte van ons land, eens historisch na. De meest beslissende plaats van Tacitus is die, welke voorkomt Germ. C. 9. «Ceterum *nec cohibere parietibus deos*, neque in ullam humani oris speciem adsimulare ex magnitudine coelestium arbitrantur: lucos ac nemora consecrant, deorumque nominibus appellant secretum illud, quod sola reverentia vident." De overige plaatsen bij dien schrijver, waar van eerdienst in heilige wouden gesproken wordt, zijn Germ. 7. 39. 40. 43. Hist. IV. 14. 22. Ann. I. 61. II. 12. 25. IV. 73. Ook bij latere schrijvers, inzonderheid bij de Christenzendelingen, wordt gedurig van heilige wouden melding gemaakt, zoodat dit punt genoegzaam bewezen is.

Omtrent het bestaan van eigenlijke tempels, d. i. gewijde gebouwen, niet blootelijk altaren met eene omheining, is men het minder eens. Tacitus gebruikt tweemaal het woord *templum*, Ann. I. 51. «Caesar avidas legiones, quo latior populatio foret, quatuor in cuneos dispertit; quinquaginta millium spatium ferro flammisque pervastat: non sexus, non aetas miserationem attulit: profana simul et sacra, et celeberrimum illis gentibus *templum*, quod Tanfanae vocabant, solo aequantur." Germ. C. 40, waar hij het feest van Nerthus of Herthus de moederaarde beschrijft: «Est in insula Oceani castum nemus, dicatumque in eo vehiculum, veste contectum. attingere uni sacerdoti concessum. Is adesse penetrali deam intelligit, vectamque bubus feminis multa cum veneratione prosequitur. Laeti tunc dies, festa loca, quaecumque adventu hospitioque dignatur. Non bella ineunt, non arma sumunt, clausum omne ferrum: pax et quies tunc tantum nota, tunc tantum amata, donec idem sacerdos satiatam conversatione mortalium deam *templo*

reddat." De eerste plaats is de duidelijkste; het Romeinsche leger, na zich eenen doortogt door de bosschen gebaand te hebben, overrompelt de buurten (vicos) der Marsen, die een volksfeest vierden, alles wordt te vuur en vlam verwoest, geen ouderdom noch kunne gespaard, heilig en onheilig, en zelfs de tempel van Tanfana met den grond gelijk gemaakt. Tempel staat dus tegen woning over; om het volk en hunne woonplaatsen te verwoesten, waren de Romeinen uitgetogen, en dit voerden zij uit in éénen nacht, te kort om een heilig woud uit te roeijen, de uitdrukking *solo aequare* ongepast voor de omstorting van een altaar. Ook wordt er van geen heilig woud noch van altaren gesproken. Dit schijnt wel regtstreeks in te loopen tegen hetgeen hij Germ. C. 9 gezegd heeft, doch wanneer men in aanmerking neemt, dat hij daar slechts *in het algemeen* schildert, hier in het bijzondere en dat gewis op de meeste plaatsen, vooral bij de zwervende, oorlogszuchtige, minder beschaafde stammen, de heiligdommen uit steenen altaren, in wouden opgerigt en met heiningen omgeven, bestonden, laten zich beide opgaven nevens elkander dulden.

Thans komen wij tot onzen eigenen grond; van daar zijn grootendeels slechts latere berigten, meest van geloofspredikers. Alcuini Vita St. Willibrordi († 739) in Act. Bened. Sec. 3. p. 609. «Pervenit (Willibrordus) in confinio Fresonum et Danorum ad quandam insulam, quae a quodam deo suo Fosite ab accolis terrae Fositesland appellatur, quia in ea ejusdem dei *fana* fuere constructa, qui locus a paganis tanta veneratione habebatur, ut nil in ea vel animalium ibi pascentium vel aliarum quarumlibet rerum gentilium quisquam tangere audebat, nec etiam a fonte qui ibi ebulliebat, aquam haurire nisi tacens praesumebat." Hetzelfde berigt nopens Ludger staat in Altfridi V. S. Ludgeri I. 4, bij Leibnitz Scr. Rer. Br. I.

Willibaldi Presb. Vita S. Bonif. C. 4, § 11, bij Pertz, Mon. Germ. Hist. II. 338. «Sed quoniam gravi ingruente paganorum impetu, hostilis exorta dissensio inter Karlum, principem gloriosumque ducem Francorum, et Raedbodum regem Fresonum populos ex utraque parte perturbabat, maximaque jam pars eclesiarum

Christi, quae Francorum prius in Fresia subiectae erant imperio, Redbodi incumbente persecutione ac servorum Dei facta expulsione, vastata erat ac destructa, *idolorum* quoque cultura exstructis *delubrorum fanis* lugubriter renovata, tum vir Dei, perspecta perversitatis nequitia, pervenit ad Trehct, ibique aliquantis exspectatis diebus, advenientem regem Redbodum adlocutus est." Dit geschiedde ten jare 718. — ibid. C. 6. § 16, ten jare 719. «Sed quia messe quidem multa, operarios inesse paucos cerneret, sanctus hic Dei famulus cooperator etiam factus est per tres instanter annos Willibrordi archiepiscopi, multumque in Christo laborans, non parvum populum Domino, *destructis delubrorum fanis* et exstructis ecclesiarum oratoriis, praefato pontifici opitulante adquisivit." Uit de tegenstelling *destructis* en *exstructis* blijkt, dat door *delubrorum fana* gebouwen verstaan worden.

Vita S. Willehadi († 789) bij Pertz 2. 381. «Contigit, ut quidam discipulorum ejus, divino compuncti ardore, *fana in morem gentilium circumquaque erecta* coepissent evertere et ad nihilum, prout poterant, redigere; quo facto barbari, qui adhuc forte increduli perstiterant, furore nimio succensi, irruerunt super eos repente cum impetu, volentes eos funditus interimere, ibique dei famulum fustibus caesum multis admodum plagis affecere." Dit geschiedde in den pagus Thrianta (Drenthe) voor het jaar 779.

Vita S. Ludgeri (9° eeuw) I. 8. «ibi (in Frisia) paganos asperrimos.... mitigavit, ut sua illum *delubra* destruere coram oculis paterentur, inventum in *fanis* aurum et argentum plurimum Albricus in aerarium regis intulit, accipiens et ipse praecipiente Carolo portionem ex eo."

Leges Frisior. Tit. 11. «De honore *templorum*. Qui *fanum* effregerit et ibi aliquid de sacris tulerit, ducitur ad mare, et in sabulo, quod accessus maris operire solet, finduntur aures eius et castratur et immolatur Diis, quorum *templa* violavit."

Ann. Lauriss. minores, ad ann. 729. Pertz I. 114. (uit het laatst der 8° eeuw) «Karlus (Martellus) navali evectione Fresonum regnum penetravit, interfectis Fresonibus Popponem Ducem interemit, *lucos* et *fana* subvertit, victor cum praeda magna revertitur."

Annal. Metens. (misschien van het einde der 10e eeuw) bij Pertz I. 326. «Anno ab incarnatione Domini 736 perfida gens Frisionum fidem quam dudum Karolo promiserat, fraudare conatur. Contra quos Karolus navali evectione praeparat exercitum. Altumque mare ingressus, navium copia adunata, ad Wistriamchi et Wastrachia insulas pervenit. Super Bordinem vero fluvium castra ponens, Poponem gentilem, ducem illorum, interfecit, exercitumque prostravit, *fana* eorum destruxit, atque innumerabilibus spoliis, Christo auspice, ad propria est reversus." Men ziet, dat dit berigt in de tijdsopgave met het vorige strijdt.

Altfridi († 849) V. S. Ludgeri I. 15. «Posthaec misit Albricus Ludgerum et cum eo alios servos Dei, ut destruerent *fana* deorum et varias culturas *Idolorum* in gente Fresonum. At illi jussa complentes attulerunt magnum thesaurum eum, quem in *delubris* invenerant, ex quo Karolus Imperator duas partes accepit, tertiam vero partem ad usus suos Albricum recipere praecepit."

In de overige provinciën komen nog vroeger tempels voor, deels van Romeinsche bouworde: in den jare 1647 zijn, volgens H. Danckers, bij Domburg op Walcheren, in zee, de grondslagen van een rond tempeltje ontdekt, benevens verscheidene geloftesteenen, aan de godin Nehalennia gewijd. Vredius, Hist. Com. Flandr. I. Addit. LXXI zegt wel, dat niemand te Domburg, wien hij naar dit tempeltje gevraagd had, er iets van wist, doch in eenen brief van eenen ongenoemden, veertien dagen na de ontdekking uit Domburg geschreven, in Matthaei Anal. III. p. 695, vindt men: «Daer sijn ter selver plaetse gevonden de fondamenten van een kleyn huysken, groot een roede of wat meer in 't vierkant. Eenige voeten onder het sant, rontom de gemelde plaetse, is 't op het strant vol stronken van boomen en wortelen, so dat daer schijnt voor desen een bosschagie geweest te sijn." Dr. Janssen daarentegen, t. a. p. bl. 119, betoogt, dat het een groote langwerpig vierkante tempel van Romeinsche bouworde moet geweest zijn. Verg. ook Dresselhuys, Godsd. der aloude Zeel.

In 1812 heeft men bij het dorp Zundert, in Noord-Braband, eenen geloftesteen opgedolven met het opschrift:

Deae Saudraudigae Cultores templi.

Beiden, Nehalennia en Sandraudiga, zijn, zoo als men ziet, geene Romeinsche goden. Van den Mars Camulus, aan wien te Rinderen door de Remi een tempel en denksteen gesticht is, en van de kapellen op het Valkhof te Nijmegen zal ik daarna handelen, latere berigten geven inlandsche tempels op.

Alcuini Vita S. Willibr. II. 14.

Ecce Deo carus Praesul jam tempore quodam
Temptabat per se quoddam confringere *fanum;*
Hoc cernens *idoli* custos, succensus in ira
Pontificisque caput gladio percussit acuto,
Sed vir praecipuus nec sensit nec leve vulnus. rel.

Godescalci diac. Leod. (8ᵉ eeuw) Vita S. Lamberti (omtrent 700) Cap. 2, bij Ghesquiere, Act. SS. Belg. VI. 136. «Introivit itaque (Lambertus) aliquando in Taxandriam (N. Braband), ubi plurima *templa* et *simulacra* destruxit."

Hetzelfde verhaalt Sigisb. Gembl. (12ᵉ eeuw) Vita S. Lamb. «Erat in proxima provincia Tessandrorum, ubi adhuc vigebat idololatria.... ipse ultro se ingerens bello, *templa* et *simulacra* eorum destruebat." en Nicolaus (12ᵉ eeuw) Vita S. Lamb. «Regio, cui Taxandria nomen est, quae a Trajectensi oppido versus Septentrionem vix tribus miliaribus disparatur, necdum Euangelicae gratia praedicationis cognita, idololatriae cultu sordebat. Haec siquidem regio vastis et fere continuis paludibus obsita, et ob id ne finitimis quidem aliquo commercii jure tunc satis nota et pervia, multitudinem agrestis populi in se continebat, cujus mores barbaros ipsa etiam solitudo et superstitio efferaverat. Hanc constanter ingressus est veritatis praedicator Lambertus.... et quia incolae regionis illius non continebantur civitatibus, sed pluribus et sparsis vicis inhabitabant, *fana* eorum, in quibus ob Deorum suorum culturam frequentes et celebres conventus habebant, intrepidus expetebat, praedicans et annuntians verbum salutis lumen Euangelii."

Hetzelfde lezen wij omtrent Vlaanderen: S. Audoeni, Archiep. Rotom. († 683 of 589) Vita S. Eligii (geb. 588 † 659) II. 8, bij d'Achery, Specil. Par. 1723. Tom. II. «Multum praeterea (Eligius)

in Flandris laboravit, jugi instantia Andoverpis pugnavit, multosque erroneos Suevos convertit: *fana* nonnulla Christi clypeo protectus cum Apostolica auctoritate destruxit, idololatriam quoque diversi generis ubicunque invenit, funditus subruit."

Vita S. Amandi († 674) in de Acta Bened. Saec. 2. p. 714, 715, 718." Amandus audivit pagum esse, cui vocabulum Gandavum, cujus loci habitatores iniquitas diaboli eo circumquaque laqueis vehementer irretivit, ut incolae terrae illius, relicto deo, *arbores* et *ligna* pro deo colerent, atque *fana* vel *idola* adorarent. — Ubi *fana* destruebantur, statim monasteria aut ecclesias construebat."

In Marcellini Vita S. Suidberti C. II, bij Surius, de prob. SS. Vitis. Mart. p. 8, wordt melding gemaakt van verschillende heidensche tempels in Teisterband, te Sandwijk en elders, doch dit is slechts een ondergeschoven stuk, dat volgens de berekening van Ghesquiere, omstreeks het jaar 1370 vervaardigd en vol grove onwaarheden is, zoodat deze opgaaf ten minste geen volkomen geloof verdient; uit dit geschrift heeft de oude Hollandsche kronijk geput, die het woordelijk vertaalt en evenmin groot gezag verdient. Westendorp (N. Myth. bl. 300) had zich van deze laatste opgave bediend, zonder nogtans de echtheid van het berigt te waarborgen; intusschen kan de onechte Marcellinus een gedeelte zijner opgaven uit ons onbekende of thans verlorene bronnen geput hebben, waarom ik het niet onvoegzaam acht, zijne woorden over te nemen: «Convertebat vero (Swibertus) sua dulciflua praedicatione fere totum comitatum Teisterbandiae, in quo construebantur ecclesiae multis in locis, aut templa idolorum consecrabantur in ecclesias Dei et sanctorum, utpote ecclesiam sancti Vincentii martyris in Zanduuick prope Tielam: in Arkel, in honorem sanctae Dei genitricis, virginis Mariae: in Hoernaer, in honorem sancti Dionysii Areopagitae, in Schoenreuuord, in Authuesden, in Aelborch, in Vuoudrighen, in Giesen, in Rysuuich, in Almkerk, in Malsen, in Erkum, in Auesaet, et in pluribus aliis locis, quas cum magna deuotione ipse consecrauit." — Om nu de waarheid van dit berigt te kunnen beoordeelen, moet men weten, of deze

dorpen reeds in dien tijd bestonden, en of hunne kerken aan de opgegevene heiligen toegewijd waren, in allen gevalle zijn de vormen der eigennamen te nieuw voor de 7e en 8e eeuw. *Sandwich* komt voor in 1028. Bondam, Charterb. 1, n°. 73. *Arclo* in 998 van Spaen, Inl. 3. 214. *Riswich* omstreeks 866, Heda de Ep. Tr. p. 64, en als *Hrineshem* in 855; *Malsna* in 850, Bondam, bl. 28. *Alburch* in 889, Kluit, Hist. Cr. 2, n°. 2. *Avesact* in 850, Bondam, bl. 28. *Woudrichem*, ook omtrent 866 (zoo het door Walricheshem bedoeld wordt) bij Heda, p. 64. Indien *arc* in Arclo het OHD. *haruc*, A. S. *hearg* is, dat tempel, heiligdom, beteekent, dan zoude hierdoor het berigt van den onechten Marcellinus bevestigd worden. Alburch kan ook van het OHD. *alah*, templum, afstammen.

Het is te betreuren, dat deze Vita S. Swiberti onecht is, en zoo veel tastbare onwaarheden bevat, waardoor men, bij gebrek aan andere getuigen, aan zijne overige berigten mede geen vertrouwen schenken kan, want hij geeft aangaande de invoering des Christendoms en den toestand des heidendoms hier te lande meer bijzonderheden op, dan alle de overige schrijvers te zamen. Ten einde dit aan te toonen, en aanleiding tot nadere nasporingen te geven, zal ik kortelijk wat nopens den heidenschen tempeldienst bij hem voorkomt, te dezer plaatse inlasschen.

Cap. 6 verhaalt de schr., dat Willebrord met zijne togtgenooten, ten jare 690 te Utrecht gekomen, om het Evangelie te prediken, door de heidensche Friezen met den dood bedreigd werden, waarop deze zendelingen God ootmoedig baden, dat Hij de harten dier volkeren mogt verlichten, «ut abominatis *idolis* eorumque cultu, spretis *phanorum* fatuitatibus et *auguriorum* fallaciosis blandimentis, crederent in eum, ne tam formosas personas insatiabilis Tartarus voraci fauce absorberet, et in perditionem secum traheret."

C. 7 wordt verhaald, dat de geloofspredikers, op het eiland Fostelandia komende, «prophana statim *delubra Iouis* et *Fostae* destruxerunt" (Verg. hiervoor op Fosite). In C. 8 reizen zij «in grandem vicum, dictum Duerstat: qui vicus refertus fuit caeremoniis, ornatusque diversis *idolorum templis*, duobus distans mil-

liaribus a Trajecto ad Orientem, ubi dum praedicaret Christum verum Deum, qui vitam aeternam in se credentibus daret, admonens, ut *simulacrorum* vanos et inanes contemnerent cultus, eo quod *idola*, quae pro diis colebant, *repleta essent daemoniis*, et nihil salutis habere, nec suis cultoribus auxilium conferre posse affirmaret: statim a paganis et *idolorum sacerdotibus* capitur, et grauiter verberatur, clamantibus et dicentibus: Blasphemator iste nostram prophanat legem: *deos* nostros omnipotentes daemonia affirmat, populum seducit, crucifixum solum Deum verum audacter praedicat, et nisi occidatur, aut effugetur, *cultus deorum* nostrorum euacuabitur, et *paternae traditiones* exterminabuntur." C. 9. «Eodem anno demum pervenit (Swibertus) nobiscum, scil. cum Werenfrido et me Marcellino, in Orientalem partem principatus Hollandiae (1) in qua erat villa, distans a Traiecto ad Austrum per vnum milliare; dicta Hagenstein, vbi cum *insigni die quodam solennitatis gentilium* venisset, in quo multitudo copiosa gentilium *deorum* suorum caeremonias colens, funesta *sacrificia thurificando idolis immolarent*, accessit in medio illorum, clamans et dicens: O viri sapientissimi, accedite et audite, nuncius enim sum Dei excelsi, *dii* enim isti, quos colitis, *idola* sunt, *daemonibus immundis repleta*, qui vos decipiunt, non sunt dii, sed opera manibus hominum comparata et diabolica arte inventa." Hij genas daarop eenen blinden jongeling, en velen werden door dit wonder bekeerd. «Perculsi admiratione et obstupefacti gentiles, haec noua videntes et audientes, tumultuare contra sanctum Swibertum desierunt, et compuncti cum *flamine idolorum eiusdem villae*, veniam protinus ignorantiae suae precabantur." Vervolgens doopte hij vele heidenen; «altero vero die, conuocato omni populo cum caeco illuminato *in phano idolorum*, praedicavit eis pie Christum et fidem Catholicam." Vervolgens werd de godentempel door Swibertus tot eene kerk gewijd, in tegenwoordigheid van onzen pseudo- Marcellinus, en velen geloofden. Hierop volgt

(1) *Principatus Hollandiae*. NB. in de 7e eeuw, toen de naam Holland nog niet eens bekend was!

Cap. 11 de wijding der tempels in Teisterland, die wij reeds opgegeven hebben; daarop deelt de schr. Cap. 12 weder een merkwaardig geval mede. Nadat hij aangemerkt heeft, dat de roem van den H. Swibertus zoodanig toenam «vt non solum idolatrae et pagani, sed et *sacerdotes idolorum* mirarentur et stuperent in virtutibus et actibus eius," meldt hij, dat bij de wijding der kerk te Malsen door dezen Heilige, ten jare 696, zeker jongeling, Splinter van Andengijn (1), zoon van een der voornaamsten (primicerii) uit de groote plaats (vico) Duerstat, begeerig om den Christelijken eerdienst te beschouwen, hoewel hij zelf nog heiden was, zich met eenigen zijner bedienden in een bootje derwaarts begaf. Onder weg geschiedt er een groot onheil, op de kant der schuit gezeten, glipt hij, door het stoeijen met zijne makkers, uit, valt over boord en wordt door het water verslonden. Alle pogingen, om hem te redden, zijn vergeefsch, en eerst na eenige uren wordt hij door visschers opgehaald en naar het huis zijner ouders gebragt, «et licet inflexibilis esset artubus et membris, tamen consilio *flaminum idolorum* calido impositus lecto defertur ad *phanum* sive *templum Martis*. Audierant enim, quod Christiani aliquot submersos sive subito defunctos, in ecclesias ipsorum portantes, vitae pristinae sacrificiis et precibus episcoporum restituissent. Guntherus vero egregius miles et dominus de Andengyn, pater Splinteri submersi, properans cum familia et amicis *ad templum Martis, libauit funestum sacrificium, mactando diversa animalia magno deo Marti*, vt pietate divinae potentiae suae unicus filius suus reuiuiscens suscitaretur. Cumque lugubriter moesto et tribulato corde usque in horam fere secundam *precibus* et *sacrificiis* incubuissent, et nihil salutis invenissent, desperavit de vita ipsius, eo quod numquam audisset priscis temporibus *deos* ipsorum talia peregisse. Erant autem eodem die multi Christiani in ea civitate: qui ut viderent finem, sequebantur funus usque *in atrium phani*

(1) Lees *Audengyn*. De schr. bedoelt Oudegein, tusschen Jutfaas en Vreeswijk, vroeger eene stad, nu een kasteel. Maar toenamen waren toenmaals nog niet in gebruik.

Martis." Dezen riepen Gunther ter zijde, en raadden hem aan, zich naar Malsen tot den geloofsprediker te begeven en zijne hulp in te roepen. Dit geschiedt, en na vele weigeringen geeft de Heilige aan zijn aanzoek gehoor. Te Duerstat gekomen, vond hij reeds eene menigte volks vergaderd, dat hem aan den oever des Rhijns of der Lek opwachtte, ten spijt der heidensche priesters. De moeder des jongelings, Mechteld, kwam daarop naar hem toe, weenend en wanhopig en zich voor hem op de knieën werpende, bad zij: «dienstknecht des levenden Gods, geef mij mijnen zoon weder, en ik en de mijnen zullen in uwen God gelooven, daar de onze onvermogend zijn, om hem in het leven terug te roepen! De geloofsprediker, diep getroffen, begaf zich tot vurige gebeden, en nadat hij de heidensche priesters mede had doen binnenkomen, opdat zij van de almagt Gods overtuigd zouden worden, bad hij God den jongeling het leven te hergeven, «ut sciant (pagani) quod omnia *idola*, quae pro diis colunt, *statuae* sunt daemonibus plenae," en opdat zij in God mogen gelooven. Zijn gebed werd verhoord, en de jongeling keerde in het leven terug. «Prouolutique pedibus sancti episcopi cum *sacerdotibus idolorum* credentes in Christum, baptizari petierunt, spretis vanis *cultibus idolorum*." Dit wonder maakte op de heidenen eenen geweldigen indruk, en Splinter werd met zijne vrienden en magen, 126 in getal, behalve de bedienden, gedoopt. Den volgenden dag hield hij daarop eene leerrede, en toonde hun het voortreffelijke van den Christelijken godsdienst en het misdadige der afgoden. «Insuper quod aeternaliter damnabuntur, qui spreto vero Deo, adorant *idola* et *sculptilia* et gloriantur in *simulacris* suis." Hierop bekeerden zich niet alleen vele inwoners, maar daaronder ook eenige priesters der afgoden, en werden van hem gedoopt. In het volgende Cap. 13 wordt nog berigt, dat zij na Radbods dood vrijer werkende, twee jaren te Duerstat predikten, «totum populum ad fidem perduxerunt Christi ac *phana idolorum* commutantes in ecclesias Christi, *quinquaginta duas* dedicaverunt *ecclesias* parrochiales in eo (dat echter bezwaarlijk te gelooven is) adiutorio Guntheri militis et aliorum amicorum." — Cap. 15 komt de geloofsprediker in Saxen, te Mimigard of Munster,

waar hij den winter vertoeft en het volk onderwijst; onder anderen sprak hij ook aldus: «Auscultate et audite me, fratres dilectissimi qui ad imaginem et similitudinem Dei creati estis, a quo per maledictas *paternas traditiones* damnabiliter alienati, diversa *idola* vana, daemonibus plena, pro diis ignoranter colitis, quae nec proculdubio dii sunt sed *idola* nequitia diabolicae fraudis et versutiae inventa, ex praecepto potentum regum et tyrannorum pro diis colenda et adoranda simplicibus hominibus tradita...... Nonne absurdum et miserum culturae genus est, *lapidem* Deum credere, et *lignum, arte hominum compactum*, ad auxilium invocare, ac derelicto creatore, adorare miseras damnatasque creaturas pro diis?" — Van hier vertrekt Swibertus naar Brunswijk, waar hij het bekeeringswerk mede ijverig voortzet. C. 18. Hij geneest hier eenen lammen, maar haalt zich daardoor den haat der heidensche priesters op den hals, die zijne wonderen aan tooverij toeschrijven, en hem beschuldigen van het volk te verleiden, doch gelukkig neemt de landvoogd (satrapa) zijne verdediging op zich. «Quomodo magica arte seducit homines, cum solummodo praedicet de quodam Deo crucifixo nobis ignoto, caet..... Et quia *deos multos habemus, quos omnes non cognoscimus, licet in aliis remotis nationibus cognoscuntur* (t. w. Romeinsche goden), forsan hic etiam est vnus deorum. Qui si non esset Deus potens in caelo et in terra, tam mira per ministros suos nullatenus faceret. Et licet *dii* nostri potentes sint, numquam tamen aliqua signa sanitatis inter nos nec alibi fecerunt." C. 21 en 22 wordt nu zijn verblijf onder de Boructuariers *in villa* Velsenberch (1) beschreven, waar hij onder andere twee heidensche priesters en 42 inwoners doopte. «Et licet

(1) *Velsenberch.* Zeker het tegenwoordige dorp Velzen, bij de Beverwijk; die plaats is zeer oud; zij komt reeds in de lijst der Utr. kerkgoederen van omstreeks 866 voor, bij Heda p. 64 en Mieris 1. 14, en heet daar *Velesan* (var. *Velssen*) en daarna nog eens *Feilsum* (var. *Felisun*), en in een charter van 1063, bij Heda p. 132 en Mieris 1. 65 wordt gemeld, dat zij met meer andere plaatsen door koning Karel of Willebrord weggeschonken was. Dus bestond zij reeds in de 7e eeuw, maar Boructuariers hebben daar niet gewoond. In dit laatste stuk wordt de plaats *Velsereburgh* geheeten.

Boructuarii essent gens barbara, saeua et inculta, et *plures deos adorarent, prophanis et sacrilegis sacrificiis responsa a daemonibus exquirentes, auguriis et divinationibus servientes:* tamen S. Swibertus..... Deo auxiliante, eos ad agnitionem veri perduxit luminis: ita ut relictis *idolorum* sordibus, in Christum credentes, *phana, in quibus idola antea adorare consueuerant*, propriis manibus destruentes, ecclesias construerent." — Men ziet, dat dit geschrift vele elders niet opgeteekende bijzonderheden voor ons bewaard heeft, die niet allen tegen de waarschijnlijkheid strijden, en daar het bewijsbaar is, dat de auteur uit andere stukken overgenomen heeft, zoude het niet onmogelijk zijn, dat het vermelde mede uit echte bronnen ontleend was, al is het, dat hij er nu en dan iets bijgevoegd heeft.

Achter deze biographie volgt in de uitgave van Surius nog een brief van den bisschop Ludgerus (8e eeuw) aan den Utrechtschen kerkvoogd Rixfrid, die echter almede voor onecht gehouden wordt, waarin nog opgeteekend is, dat te Aldenseel in Friesland velen van het Christendom weder afgevallen waren, en «ad erratica *idolorum phana et phylacteria daemoniacae artis* se contulerunt."

Behalve deze oude berigten nopens heidensche tempels hier te lande, meldt Hamconius (Frisia 75a en 69a) dat Friso aan zijnen volksgod Stavo te Stavoren eenen tempel (phanum) bouwde, welke later tot eene kerk ingerigt en aan den H. Nikolaas toegewijd zoude geworden zijn, en Kempius, een schrijver der 16e eeuw, levert ons berigt van eenen met beelden vervulden tempel in het dorp Rottum, naderhand tot eene abdij vertimmerd, de orig. situ, qualit. et quant. Frisiae p. 314 sq. Colon. Agripp. 1588. «Adhuc hodie conspicitur in monasterio Rottum, abbatia ord. B. Benedicti, delubrum quoddam antiquissimi operis, iam praepositurae templum, ubi ad omne testudinis latus, *idola Frisonica* ex aere immolabantur. Et in eo *centum idolorum* fuisse *imagines*, ab *antiquorum relatione, potius quam approbatione* sunt adducta. — Haec idola pectoribus pingebantur armatis, galeam in capite gestantia, brachiis et pedibus nudis, in dorso alas habebant, quibus per aera volitasse fabulabantur." Het eerste, waarvan Hamconius gewag maakt, rust

op volksoverlevering, althans in het leven der Friesche geloofspredikers komt daarvan niets voor. Hamconius vermeldt ook de oprigting van een bedehuis (oratorium) voor den god Warns:

Colle super viridi, tenebrosae in limine Sylvae,
Warns ubi conspicitur praesenti tempore pagus.

en van eene druidenschool of klooster te Leeuwarden, *Aula dei* of *Olde hoof* genoemd, doch dit schijnt eene fabel. Zoo spreekt de oude Hollandsche kronijk nog van den tempel der godin Meda te Medemblik, waarvan zie boven op *Meda*, en men noemt ook Vianen als eene plaats, waar een heidensche tempel gestaan heeft. Zie Pontus Heuterus, in Vet. Belg. p. 64. Eindelijk vind ik in Martinets N. Geschenk voor de Jeugd, D. IV. bl. 69, «dat boven de *Noorderkerkdeur* van het zeer oude dorp Stroe op het eiland Wieringen, de beschadigde afbeelding van een varken te zien is, waaruit men besluiten mag, dat deze kerk oudtijds veel grooter (?) is geweest, en tot eenen tempel den heidenen gediend heeft." Ik weet niet, of dit eene bloote gissing van dien schrijver is, dan of dezelve ergens op steunt; evenwel wordt deze opgaaf bevestigd door Heldring, in den Geld. Volksalm. voor 1845, bl. 81, die ook verhaalt, dat deze kerk nog heden bij het landvolk *de heidensche kapel* genoemd wordt. Evenzoo spreekt eene oude overlevering van eene heidensche kapel te Westwoude en van eene andere te Alkmaar. Zie Lelong, Beschr. van de reform. van Amsterd. bl. 14, 18.

Men kan twijfelen, of in alle deze berigten juist tempels van Duitsche goden bedoeld worden, doch van eenigen is dit zeker, en dit is genoeg om te bewijzen, dat onze voorouders den tempeldienst even goed gekend hebben als andere volkeren, zoodat het gebrek daaraan in de oudste tijden grootendeels toegeschreven moet worden aan de onbedrevenheid der Germanen in de bouwkunde en aan hun zwervend krijgsmansleven. Daardoor konden zij slechts tempelhutten bouwen, die niet geschikt waren, om den hoogen eerbied voor de goden te voeden, hetgeen in een heilig woud integendeel gansch anders was, waar alles tot ontzag en heilige vrees stemde, en de geestelijkheid dien indruk nog door plegtigheden vermeerderde. Zie Tacitus.

Er zijn, behalve de opgegevene berigten, nog overblijfselen van Romeinsche heiligdommen hier te lande, te beschouwen. Hiertoe behooren in de eerste plaats de twee beroemde kapellen op het Valkhof te Nijmegen. Reuvens (Antiq. II. 1. 122) houdt dezelven voor Christen arbeid en gist, dat de een in of kort na de eeuw van Karel den Grooten, de ander in den tijd van Frederik Barbarossa gesticht was. De oudheidkenner in de Betouw, in overeenstemming met Smetius en Schoepflin (Over de Kap. op den Burg te Nijm. bl. 3) schrijft dezelven aan het einde der vierde of begin der vijfde eeuw toe, en meldt, dat zij op verzoek van Karel den Grooten in den jare 799 door Paus Leo III tot Christelijke kerkjes of kapellen zijn gewijd geworden, doch hij geeft hiervoor geene afdoende getuigenissen van gelijktijdige schrijvers op, en wat mij aangaat, schoon tot het laatste gevoelen overhellende, acht ik mij niet bevoegd daaromtrent iets te beslissen. Het tempeltje aan de oostzijde, thans nog voor de helft aanwezig, had eene ronde gedaante, gelijk de oude tempels veelal hadden, als eene afbeelding van het hemelgewelf. De overblijfselen van het portaal en de pylaren zijn gesloopt, de dikke muren zijn van duifsteen. Aan de noordwestzijde van den Hofberg, niet ver van het eerste, staat een tweede tempeltje, mede van duifsteen; hetzelve is achthoekig en volstrekt in denzelfden stijl gebouwd als het tempeltje te Othmareshaim bij Schoepflin beschreven. Alsat. ill. I. 505. Zie in de Betouw t. a. p. 12.

Nog een ander tempeltje, even als het eerste, rond van gedaante, doch veel kleiner van omvang, heeft volgens in de Betouw, bl. 11, vroeger gestaan op de Winseling, niet verre van de Waal; het gewelfsel en andere daarbij gevondene oudheden zijn ten jare 1660 door de regering van Nijmegen aan vorst Maurits van Nassau vereerd, om tot sieraad in den Cleefschen diergaarde aan des vorsten springberg geplaatst te worden. Desgelijks heeft men te Birten digt bij Xanten, in 1756 aan den Rhijnoever twee gedenksteenen opgedolven met opschriften FANVM FORTVNAE, en een opschrift te Qualburg bij Cleve, TEMPLVM CVM ARBOR. (arboribus) zie Cannegieter, de Brittenb. 27. Cuperus, Epp. de

ar. et lap. p. 16. Steiner n°. 921. Te Rinderen bij Cleve bevindt zich mede eene kerk, waarvan het koor, volgens de meening der oudheidkundigen, een Romeinsche tempel zoude geweest zijn; de muren zijn zeer dik en van duifsteen gebouwd, ook zijn er, volgens het mij berigte, Romeinsche penningen gevonden; hetgeen echter voor het sterkste bewijs geldt, is een aldaar gevonden geloftesteen met dit opschrift, volgens Gruterus, Corpus inscript. c. a. Graevii LVI. n°. 12. MARTI CAMVLO OB SALVTEM TIBERI CLAVDI CAES. CIVES REMI TEMPLVM CONSTITVERVNT; maar voor eenige jaren te Cleve op den Zwanenburg zijnde, zag ik aldaar eenen altaarsteen, die, zoo als men mij verhaalde, te Rinderen gevonden was en waarop ik las: MARTI CAMVLO SACRVM PRO SALVTE TIBERII CLAVDI CAESARIS VG. (Augusti?) GERMANIC. IMP. IVES REMI OVI. (ob votum inceptum of initum?) EMPLVM CONSTITVERVNT, zoodat het opschrift bij Gruter onnaauwkeurig is, of er moeten twee verschillende steenen aldaar ontdekt zijn. Camulus komt nog op twee andere geloftesteenen voor; de een van eenen Sabijnschen burger, die onder de Remen diende (Miles Remus bij Grut. XL. n°. 9) en te Rome bewaard of gevonden; de ander te *Quintiliani in Sabinis* ontdekt, zoodat het even goed een Sabijnsche als Gallische bijnaam zijn kan. Zie deze laatste inscriptie bij Gruterus LVI. n°. 11. Verg. Orellius 1. n°. 1977, die ook op gezag van Fiedler, die den steen zelf gezien had, de laatste lezing opneemt, schoon niet geheel naauwkeurig.

Eindelijk berigt ons in de Betouw, t. a. p. bl. 6, dat men in het Nederrijksche wald, aan de noordzijde der Meerwijk, eene vierkante plaats vindt, met boomen bezet, waar nog in de 17° eeuw overblijfsels van eenen afgodstempel van Mercurius gezien werden. Men zoude, om de ligging in een woud, waarvan nog volkssprookjes leven, aan eenen Wodanstempel kunnen denken, doch het is ook niet meer dan gissing. Meerdere berigten van Romeinsche tempels in Nederland heb ik niet gevonden, doch men kan voorzeker aannemen, dat er te Nijmegen, Duurstede, Grinnes, Arenacum en overal waar de Romeinen legerplaatsen en vestingen hadden, tempels opgerigt zijn, hetgeen door de tallooze geloftesteenen en al-

taren aan Jupiter, Mars, Minerva, Neptunus en andere Romeinsche goden en godinnen toegewijd, nog waarschijnlijker wordt; eindelijk komen op de Peutingersche kaart voor *castra Herculis*, gelegen aan den linker oever van den Rhijn boven Grinnes, waarvan men geen nader berigt heeft, doch wanneer men bedenkt, dat te Malburg in de Overbetuwe, niet verre van daar een geloftesteen, aan Hercules en Haeva gewijd, ontdekt is, zoude men schier meenen, dat dezen daar ergens eenen tempel gehad hebben.

Wij moeten ten slotte nog letten op eenige plaatsnamen, die de beteekenis van tempel of heiligdom schijnen te bevatten, immers mag men dan met zekerheid aannemen, dat daar heilige plaatsen onder het heidendom geweest zijn. Hiertoe rekent men de plaatsen, die den naam van *Haren*, *Herk*, *Harg*, *Laren*, *Baar*, *Aal*, *Alk* voeren. In het noorden heette een tempel *hörgr*, A. S. hearg, oud Hoogd. *harug*, heiligdom in het algemeen; in de Ripuarische wet vindt men *harah* of *harahus* (in haraho), waardoor zeker gebouw op het mallum aangeduid wordt, misschien eene soort van kapel, maar dat geheel dezelfde vorm is.

Hiermede stemt overeen onze dorpsnaam *Hargen* in Noord-Holland, in de lijst der Utrechtsche kerkgoederen, van omstreeks 866, *Haragum* genoemd, en in charters van 1063 en 1083, bij van Mieris I. 65 en Kluit II. 120 *Harago*, *Haragon*. Nog vind ik in een diploma van 1176, bij Bondam 2. n°. 55 eene plaats *Herghe*, onder Epe in Gelderland vermeld. Ook kent men nog in Overijssel *Herk*, in Gelderland *Herkhuizen* bij Rozendaal, in Limburg *Herck* bij Hasselt, *Herck S. Lambert*, *Herkenbosch*, *Herkenrade*, *Herkenrode*. Misschien behoort hier mede toe het Geldersche dorp Herwen, in 897 *Harauua*. De *w* en *g* als sluitletters verwisselen in de verschillende tongvallen, b. v. ons *wilg*, Eng. *willow*, *volgen*, *to follow*, Zweedsch *skog*, Deensch *skov*. Misschien is dit oorspronkelijk hetzelfde woord met *Haren*, (tenzij dit een plur. zij,) dat wij mede in eenige plaatsnamen overig hebben, als *Haren* of *Burgharen* in Maas en Waal, *Haeren* in Limburg, *Haren* bij Oosterwijk in Noord-Braband, *Zevenaar*, in eenen brief van 1049 *Subenhara*, en in eene thinslijst der 11ᵉ of 12ᵉ eeuw *Sovenharen* geheeten, bij Bon-

dam 1, n°. 80 en 81. *Duvelhara* in een charter van 1064, bij Mieris 1. 67, bij Dordrecht gelegen, doch de plaatsnaam *Haar* behoort hier niet toe, want deze is vr., gelijk blijkt uit de benaming *ter Haer*, terwijl harug in alle verwante talen mann. is.

Of *laren* heiligdom beteekene, is meer dan twijfelachtig. Graff, althochd. sprachschatz i. v. zegt, «*Lâr*, in ortsnamen etwa domus. *Gilâre*, gemach, mansio:

uuio managfalt gilari
in himilriche uuari. O. V. 23. 2."

in dat geval zou bij plaatsnamen die terminatie gelijk staan met die van *huson*. Wij hebben een *Laren* in het Gooiland bij Hilversum, *Zuid-* en *Noord-Laren* in Drenthe en *Laar* in Gelderland. In Duitschland heeft men zoo de terminatie *lar*, oudtijds *lara*, als Goslar, Fritzlar (1).

Paro heette in het oud Hoogd. een heilig woud, A. S. *bearo; parawari* beduidde een priester. *Bare* in Gelderland wordt reeds in 1190 genoemd. In Limburg heeft men twee plaatsjes *Baarlo* en *Baarstraat*, in Noord-Braband twee dorpen *Baarle*.

Bij de Gothen wordt het Gr. ναός door *alhs*, gen. *alhs*, vertolkt; in den Heliand heet het *alah* (masc.) in het A. S. bij Caedmon *alh hâligne* (heiligen tempel) *ealhstede* palatium, aedes regia. Hiermede stemmen oud Hoogd. plaatsnamen overeen: *alahstat* (a. 834) *alahdorp* (856). Zie Grimm, Myth. 39, waar hij ook den mansnaam *Alcuin* vergelijkt. In Nederland heeft men *Alatinghe* in 838, *Alburch* in 889 en *Alcmere* in 1083, ook *Alkemade*. Indien *haren* hetzelfde is als *hargen* en *harah*, dan zal *aal* ook wel gelijk staan met *alc* en *alah*.

Eindelijk ligt er te Beuningen in Gelderland een huis, *de oude*

---

(1) In de Ommelanden en Friesland heeten huizen, tot godsdienstoefening ingerigt, gelijk b. v. de kerken der doopsgezinden *leeren*. Laurman, Pr. van bijdr. tot kennis van den Gron. tongv., bl. 134. Volgens de meening van den heer de Wal, Bijdr. tot de gesch. en oudh. van Drenthe, bl. 149, zouden inzonderheid te Zuidlaren, Anlo en Rolde, in Drenthe heidensche tempels door Christenkerken vervangen zijn geworden, maar is dit zeker en bewijst dit dan nog wel, dat *laar* tempel zou beteekenen?

Tempel geheeten, en eene heerlijkheid *de Tempel* in Zuid-Holland, niet ver van Delft, die echter dien naam naar de tempelieren ontvangen kunnen hebben.

In de oudste tijden, toen de Germanen nog weinig beschaafd en zeer zwervend waren, en ook nog later tot aan de invoering des Christendoms toe, werden de goden ook in wouden of zelfs in het open veld of op heuvelen, veelal echter onder de schaduw van eenen boom gediend, en op een ruw altaar van groote steenen opgebouwd, en van eene heg of heining omgeven, bragten zij hunne offeranden van menschen, dieren en vruchten. De Romeinen schijnen hetzelfde gedaan te hebben, maar met hunne altaren kan ik mij thans niet inlaten, het zal genoeg zijn tot de werken onzer archaeologen te verwijzen en alleen de Duitsche, de Nederlandsche aan te geven.

Tacitus Ann. 1. 61, spreekt van de komst des Romeinschen legers ter plaatse, waar Varus met zijne legioenen verslagen waren, en nadat hij de half geslechte legerplaats, de rondom verstrooide beenderen der gesneuvelden aangewezen heeft, toont hij «lucis propinquis *barbarae arae*, apud quas tribunos ac primorum ordinum centuriones mactaverant (Germani)." Dezelfde schrijver maakt ook gewag van een altaar met Grieksche letters, aan Ulixes en Laertes gewijd, dat oudtijds (olim) te Asciburgium zoude gevonden zijn. Germ. 3 en elders. Ann. 1. 39. 57, gewaagt hij van de *ara Ubiorum*. De berigten uit de 8e en 9e eeuw herhalen deze oude opgaven. Eligius in zijne meermalen aangehaalde leerrede: nullus Christianus ad *petras*.... luminaria faciat aut vota reddere praesumat." Indiculus superst. «VII. de his (sacris) quae faciunt super *petras*." Burchard van Worms 1. 94. interr. 42. «interrogandum.... si aliquis vota ad.... lapides faciat." ibid 10, 9. «qui.... votum voverint vel persolverint... ad *lapidem*," elders: «venisti ad aliquem locum *ad orandum* nisi ad ecclesiam.... id est vel ad fontes, vel ad *lapides*." Capit. Kar. M. L. 1. T. 64. «de arboribus, vel *petris*, vel fontibus, ubi aliqui stulti luminaria vel alias observationes faciunt, omnibus mandamus ut iste pessimus usus et Deo execrabilis ubicunque invenitur, tollatur et de-

struatur." ibid. L. 7. T. 236. «Si in alicujus presbyteri parochia, *infideles* aut facula accenderint, aut arbores, aut fontes, aut *saxa* venerentur, si hoc eruere neglexerit, sacrilegum se esse cognoscat." (1) Vooral schijnt men dergelijke altaren op bergen gehad te hebben, waarvan nog eenige sprookjes bestaan, die de oude heiligheid van den steen bewijzen. Op den Lemelerberg in Overijssel ligt een groote steen; bij eene ondergraving daarvan had men eene stem gehoord, die met het vergaan van de wereld dreigde, wanneer die steen vervoerd werd. Overijss. alm. voor oudh. 1839, bl. 391. Ook op den Heimenberg bij Rhenen en op den Tafelberg bij Laren in Gooiland liggen zoodanige steenen. Nog heeft men eenen zandheuvel bij Ruurlo in het graafschap Zutphen, *Godsbelt* of *Oldengod* genoemd, en eenen *Afgodsberg* en daarbij gelegen *Offerberg* in het domaniale bosch Essop, op de Veluwe. Westendorp, N. Myth. 304; *Gaedsbergh*, in 1176 genoemd, bij Hattem, eenen *Hemelschen berg* bij Arnhem en eenen anderen op de Veluwe bij Nunspeet, ook eenen *Heiligen berg* bij Roekel aldaar, op welken laatsten men sporen van oude offerplaatsen wil bemerkt hebben. Geld. Volksalm. 1844, bl. 4. Ook in de zuidelijke Nederlanden, zoo ver Duitsche stammen woonden, zijn daarvan sporen te vinden. Bij Belle of Bailleul in Fransch Vlaanderen (depart. du Nord) ligt een dorpje *Outersteene*, bij Boulogne sur mer (depart. Pas de Calais) een dorpje *Offretun*, d. i. offerhaag, en bij Antwerpen *Oldengod*.

In Nederland zijn nog eenige dergelijke altaren aanwezig. In het dorp de lage Vuursche, aan de heide, drie uren van Utrecht,

---

(1) Te Utrecht ligt op de Oude gracht een zware keisteen met vier kettingen aan een huis geklonken, volgens de overlevering zou de duivel daarmede door de stad gekaatst hebben, waarna de geestelijkheid, om dit te beletten, dien liet vastketenen, vermits de booze geene magt had de ketenen te verbreken. Hij is onder den naam van den *gesloten steen* bekend. Ook te Namen ligt een duivelsteen, dien niemand wegnemen kan. Wolf, Niederl. Sagen, n°. 193. In Duitschland heeft men hier en daar dergelijke overleveringen, en zij schijnen op den tegenstand der heidenen, bij het bouwen der eerste Christenkerken, te doelen. Maar welk factum ligt hierbij ten gronde? wie zegt ons dit van Utrecht?

bevindt er zich een zoodanig, bestaande uit eenen steen van ongeveer acht voet lang en vier breed en hoog, op vier kleine onderliggers rustende en door drie zeer groote lindeboomen overschaduwd. Inzonderheid zijn de steenen graven merkwaardig, bekend onder den naam van Hunebedden, en waarvan er in Drenthe nog verscheidene aangetroffen worden, als te Tinaarlo, Taarlo, Rolde, Noord-Sleen, tusschen Sleen en Schoonlo, te Emmen, tusschen Emmen en Odoorn (zijnde eigenlijk geen hunebed, maar een vierkant altaar, uit op elkander gelegde keisteenen, ter hoogte en breedte van zes voeten) en een hunebed digt daarbij, nog een ten N. O. van Emmen, een ander een klein uur gaans Z. O. van die plaats tegen de Angelsloo, en een derde iets verder; vervolgens drie tusschen Emme en Valte, twee bij Valte, een westwaarts van daar, vier bij Ekseloo, een regts van den weg naar Borger, een ten westen van Odoorn, een te Borger, twee digt bij het Bunerdiep, een tusschen Borger en Drouwen, twee te Drouwen, drie andere in den omtrek dier plaats, waarvan een in het Bolmeits bosch waarschijnlijk een bloot altaar is, iets verder weder een bed, een ander te Gieten, een bij den Eekster molen, een ander te Eekst, een tusschen Anderen en Eekst, een tusschen Eekst en Gasteren en een derde ten noorden van Anloo; een aan den weg van Anloo naar Zuidlaren, twee te Zuidlaren, een te Noordlaren, twee in de mark van Havelte, een ten noorden van Diever, een te Steenbergen, een op het Seyerveld aan den koningsweg in dien omtrek, en een op den weg van Loon naar Zuidlaren, behalve welligt eenige nog onbekende (1). Zie Westendorp, over de Huneb. Afd. I. Hoofdst. 9 en 10 (2).

(1) Eenigzins anders worden zij opgegeven in Smits Schatk. der Nederl. oudh. i. v. *Steenhoopen*, bl. 357, maar ik vertrouw Westendorp als ooggetuige in dit geval meer.

(2) De naam *hune-*, *hunne-* of *huynebedden* is verschillend geduid. Sommigen verstaan het woord als doodenbedden, even als *henekleed* of *hennekleed* in de Ommelanden en ook vroeger hier en daar in Gelderland, lijkkleed beteekent. Aannemelijker is echter de meening, die ze voor begraafplaatsen der Hunen, een ouden volksstam houdt. Verg. boven op *Reu-*

Hoezeer deze steenhoopen schier allen graven zijn, is het zeker, dat daarbij eertijds geofferd is, en meermalen zelfs menschen geslacht zijn. Schoenhovius, een schrijver der 15e eeuw (in Matthaei Anal. T. I) getuigt dit: «Stabant enim super columnas arae, ad quas vivos incolae immolabant, maximeque advenas, quos prius quam mactarent, transire angustum foramen, quod sub aris erat, cogebant, transeuntem stercore insectabantur ac petebant, quod et hodie faciunt, praesertim Brabantum nacti, unde caedes oriuntur saepenumero. Foramen illud ob ignominiam, Daemonis cunnus appellatur (1), immolatio a D. Bonifatio sublata est." Verg. Westendorp t. a. p. Hoofdst. 13. Deze offeranden bij de graven waren nog in de 8e eeuw onder de Duitschers zeer in zwang; Indic. superstition. I. «de sacrilegio ad sepulchra mortuorum. II. de sacrilegio super defunctos, id est *dadsisas*. XXV. de eo quod sibi sanctos fingunt quoslibet mortuos." Een verbod bij Burchard (uit een besluit van het Concil. Nannetense, ten jare 895, C. 8) schijnt op de hunebedden te doelen: «*lapides* quoque quos

---

zen. Maar is bed hier lectus, of overdragtelijk begraafplaats? ik twijfel er aan, want de aschkruiken, die men er vindt, zijn *onder* de steenen verborgen, de doode rust dus niet *op*, maar *onder* het bed. Daarbij komt nog de oude beteekenis van het woord als altaar, waarover Grimm in zijne deutsche Mythol. 2e ausg. 1. 59, eene aanteekening geeft, die ik hier overneem: «für altar (Gr. βωμός) war sonst der heidnische ausdruck goth. *biuds*, ahd. *piot*, ags. *beod*, eigentlich tisch, und wiederum geht goth. *badi*, ahd. *petti*, ags. *bed*, *bedd*, über in den sinn von ara, areola, fanum, vgl. ags. *vihbed*, *veohbed*, *veobed*, später entstellt in *veofed* (ara, altare) ahd. *kotapetti* (lectus, pulvinar templi) Graff 3, 51, wobei man Brunhilde *bette* und ähnliches, auch das lat. lectisternium erwäge. «ad altare S. Kiliani, quod vulgo *lectus* dicitur." Lang, reg. 1. 239. 255 (a. 1160. 1165). Hunebed kan dus even goed hunenaltaar beteekenen, als hunenrustplaats en de berigten van menschenoffers daarbij versterken die opvatting.

(1) Op dit gebruik ziet misschien eene waarschuwing van Eligius (geb. 588 † 659) in Audoeni Vita S. Eligii, bij d'Achery Spicil. V. 215 sqq. «Nullus praesumat lustrationes facere. nec herbas incantare, neque pecora per cavam arborem vel *per terram foratam transire*, quia per haec videtur diabolo ea consecrare."

in *ruinosis locis* et silvestribus, daemonum ludificationibus decepti, venerantur, ubi et vota vovent et deferunt, funditus effodiantur, atque in tali loco projiciantur, ubi nunquam a cultoribus suis venerari possint." Ook worden in de Capitulariën duidelijk de offeranden aan de dooden verboden. Capit. Car. M. anni 769 bij Baluz. C. 1. 189. Bouquet 5. 645. «Decrevimus ut secundum canones unusquisque episcopus in sua parrochia sollicitudinem adhibeat, adjuvante graphione qui defensor ecclesiae est, ut populus Dei *paganias* non faciat: sed ut omnes spurcitias gentilitatis abjiciat et respuat; sive *profana sacrificia mortuorum*, sive sortilegos vel divinos, sive phylacteria et auguria, sive incantationes, sive *hostias immolatitias*, quas stulti homines juxta ecclesias *ritu pagano* faciunt, sub nomine sanctorum Martyrum vel Confessorum Domini, qui potius quam ad misericordiam sanctos suos ad iracundiam provocant." (1)

De gegevene voorbeelden zijn voldoende, om den eerdienst der Duitschers in tempels zoo wel als bij altaren in het open veld te staven, ik heb mij bevlijtigd vooral berigten omtrent Nederland te verzamelen, en zoo veel mogelijk de plaatsen aan te wijzen, waar die eerdienst heeft plaats gehad, maar wanneer eerst de volkssprookjes verzameld, opgeteekend en critisch onderzocht zullen zijn, mag men verwachten, dat daaromtrent nog vele opheldering zal verkregen worden. Thans ga ik over, om de gedaante en het inwendige der tempels te beschouwen, en de berigten omtrent den eerdienst zelven, de priesters en offeranden, de reinigingen en andere godsdienstige plegtigheden na te gaan.

TEMPELDIENST, PRIESTERS, OFFERS. Is het bestaan van tempels in Nederland en de vereering van godenbeelden uit het verhandelde genoegzaam bewezen, thans gaan wij tot den eer-

(1) Deze woorden zijn ontleend uit een bevel van Karloman, tot het houden van eene Synode, II Kal. Maj. 742, bij Sirmondus Conc. Gal. 1. 537, en komen reeds, doch met eenige verandering, voor in eenen lastbrief van Gregorius III aan Bonifacius, bij Sirm. fol. 323.

dienst over, waarbij wij eerst het inwendige der heiligdommen, daarna de plegtigheden en godendienaars zullen nagaan.

De heidensche tempels, hetzij die in of buiten een heilig woud gelegen waren, hadden waarschijnlijk eene ruime omheining; indien men ook al het *atrium phani Martis* van den onechten Marcellinus verwerpen wil, blijkt het uit de getuigenissen der middeleeuwsche schrijvers omtrent naburige landen. Zoo verhaalt Beda, een schrijver der 8e eeuw, Hist. eccl. 2. 13, dat de Northumbrische koning Edwin, gedoopt 627, verslagen 633, door zijnen heidenschen priester Coifi zelven van den ouden eerdienst afgetrokken werd: «cumque a praefato pontifice sacrorum suorum quaereret, quis *aras* et *fana idolorum cum septis quibus erant circumdata*, primus profanare deberet, respondit: ego..... mox ut appropinquabat ad fanum, profanare illud injecta in eo lancea quam tenebat, multumque gavisus de agnitione veri dei cultus, jussit sociis destruere ac succendere *fanum cum omnibus septis suis*." De grond binnen deze omheining (Asax. in Alfreds vert. *hegas* en *getymbro*) was heilig, de godsvrede rustte er op. De Nederd. naam schijnt *vrythof* geweest te zijn. Gloss. Lips. *frihof* atrium, *frithouo* atria. Verg. Huyd. op M. St. 1. 100. Van daar de gewoonte der heidenen, om aldaar de warf te houden, hetgeen door de capitulariën en later herhaalde malen verboden werd. Cap. I. a. 819 § 14. Statuut van B. Guido van Utrecht van 1310, bij van Mieris 2. 98, doch desniettegenstaande in Friesland stand hield. Pro Excol. 2. 282.

Even als Civilis in het *sacrum nemus* de volksvergadering te zamen riep, geschiedde dit later bij den Opstalsboom, zijnde een plein met eiken beplant, een half uur van Aurich, maar ook op het kerkhof, binnen de tempelhaag. Hunsingoer Landr. 57. «Et allera Hunesgena warue uppe tha *sziurchoue*, jeftha binna thera sziurcha, jeftha binna huse." Aller Hunsingoers werf op het kerkhof, of binnen de kerk, of binnen 's huis. Hetzelfde hebben wij gezien, dat ten tijde des H. Lambertus in Taxandrië plaats had.

Maar daarenboven schijnen de heidenen de kerkhoven tot offeranden, wichelarijen en waarzeggerijen gebruikt te hebben, zoo als

uit het boven aangehaalde Capitularium van den jare 769 blijkt, waar dit uitdrukkelijk met den naam van *ritus paganus* bestempeld wordt (1).

Nopens de gedaante der Duitsche tempels kan ik niets mededeelen, dewijl de oude schrijvers ons daarvan, zoo veel ik weet, geene berigten nagelaten hebben, en men van den bekenden vorm der Romeinsche tempels in Duitschland niet tot dien der inlandsche besluiten mag, evenwel geloof ik niet, dat men aan eenen bijzonderen bouwtrant gehecht was, omdat de Christenkerken somtijds door de heidenen tot hunnen eerdienst gebruikt zijn, en omgekeerd, de heidensche tempels dikwijls tot kerken ingerigt.

Binnen de tempels bevonden zich de godenbeelden, het altaar, de offergereedschappen, de tempelschat en de volkskleinoodiën, oorkonden en dergelijken. Reeds Tacitus zegt, dat na den plegtigen optogt van den wagen van Nerthus of Herthus, de godin door den priester aan den tempel teruggegeven werd: «deam templo reddat;" de berigten der geloofspredikers voegen meermalen beiden te zamen, en volgens Alcuinus, verbrak Willebrord op Walcheren het heiligdom (fanum) et het afgodsbeeld (idolum).

Eene zeer merkwaardige plaats vindt men daarover in eenen brief van paus Gregorius aan den abt Mellitus bij Beda, H. Eccl. 1. 30. «Cum ergo Deus omnipotens vos ad reverendissimum virum, fratrem nostrum Augustinum episcopum perduxerit, dicite ei, quod diu mecum de causa Anglorum cogitans, tractavi: videlicet quod *fana* idolorum *destrui* in eadem gente *minime* debeant: sed *ipsa quae in eis sunt idola* destruantur, aqua benedicta fiat, in eisdem fanis aspergatur, altaria construantur, reliquiae ponantur: quia si *fana* eadem bene *constructa* sunt, necesse est, ut a cultu daemonum in obsequia veri Dei debeant commutari, ut dum gens ipsa eadem fana sua non videt destrui, de corde errorem deponat; et Deum verum cognoscens, ac adorans, ad loca quae consuevit, familiarius concurrat. et quia boves solent in sacrificio daemonum

(1) In Fransch Vlaanderen heeft men nog een dorp *Offretun*, d. i. offerhaag, de haag, die om de offerplaats geplant was.

multos occidere, debet eis etiam hac de re aliqua solemnitas immutari." Hoewel deze milde voorschriften van den oppersten kerkvoogd alleen de Anglen aangingen, mag men veilig aannemen, dat de daarin vermelde bijzonderheden omtrent den heidenschen eerdienst op de Friezen mede toepasselijk waren, en dat ook bij hen tempels in kerken, offerfeesten in heilige dagen omgevormd zijn.

Deze beelden waren, zoo als wij boven gezien hebben, gewoonlijk van hout of steen, niet een bloote paal of steen, gelijk sommigen beweerd hebben, daarom vermaande Wulfram koning Radbod «deos non esse, qui *manibus hominum facti* essent: Dei *materiam lignum* vel *lapidem* esse non posse." Zie boven op *Godenbeelden*. Elders komen ook metalen beelden voor, zelfs wel verguld en in het Noorden geheel van goud. Plaatsen haalt Grimm aan Myth. 74 ff. In Nederland heb ik daarvan in echte berigten geene opgave aangetroffen, want het vergulde beeld der godinne Meda te Medemblik, dat in de zon blikkerend, der stad den naam zoude gegeven hebben, is een uitvindsel van lateren tijd. Uitlandsche berigten noemen de goden uitdrukkelijk ex ligno, lapide vel metallo *sculpti*. Greg. Turon. 2, 29—31. Deze beelden waren somtijds aan den wand vastgemaakt. Columbanus en Gallus kwamen ten jare 612 te Bregenz aan de Bodenzee in eenen tempel, «repererunt autem in templo tres imagines aereas deauratas *parieti affixas*. Zoo berigt Walafridus Strabo († 849) in Vita S. Galli bij Mabillon Acta Bened. S. 2. p. 233. Vgl. ook het berigt van Kempius, over den tempel te Rottum, boven bl. 231. Ook in den Finschen tempel van Jumala hing het godenbeeld aan den wand boven den ingang. Op andere plaatsen stonden zij op voetstukken of zuilen, zoo als in den beroemden tempel te Upsala, en de Irminsul in Saxen; deze beelden waren somtijds van menschelijke grootte, somtijds kleiner. Zie Grimm Myth. 80.

Het zal niet ongepast zijn hier het gezegde van Tacitus te herinneren, Germ. 7, «*effigiesque* et *signa* quaedam, detracta lucis, in proelium ferunt." Wat hij hier door effigies verstaat, verklaart hij Hist. 4. 22, namelijk: «depromptae silvis lucisque *ferarum imagines*," verg. ook Germ. 45, maar wat men door *signa*

te verstaan hebbe, is nog niet boven alle bedenking. Bij goede Romeinsche schrijvers beduidt het ook vaandels of standaarden des voetvolks. Zoo bij Caesar, de B. G. 6. 1. Plinius Epp. 10. 33. Terentius Eun. 4. 7. 11, en zoo schijnt ook Tacitus het te bezigen Hist. 4. 22, «veteranarum cohortium signa," maar het beteekent ook een beeld, vooral godenbeeld. Verg. Aen. 5. 267, en vooral in lapidairstijl. Voorbeelden bij Steiner, Cod. inscr. rom. Rheni n°. 41, 284, 338, 751, in welk laatste opschrift het zelfs met *edicla* (aedicula) verbonden wordt. Zie ook aldaar de aant. des schr. II. p. VIII. Maar bij de Romeinen waren de vaandels gewoonlijk van beelden voorzien, en vermits T. de *signa* van de *effigies* of *imagines* onderscheidt, zal men wel aan godenbeelden moeten denken. Daar evenwel die duiding twijfelachtig is, meende ik mij bij de beschouwing der *Godenbeelden* daarvan niet te mogen bedienen. *Signum* voor zinnebeeld gebruikt T. elders Germ. 9, waar hij zegt, dat het *signum* van den Isisdienst «in modum liburnae figuratum" voorgesteld, afgebeeld wordt. Doch hetzij het woord in de eerst aangehaalde plaats godenbeeld of blootelijk vaandel beteekene, zoo blijkt er ten minste uit, dat die signa in de gewijde bosschen bewaard werden, nevens zekere beelden van dieren, die welligt den goden geheiligd waren.

In den tempel stond een *altaar* van steenen, dit wordt van tempels in Duitschland uitdrukkelijk gezegd. (Walafr. Strabo V. S. Galli, II. p. 220, en de boven aangehaalde plaats uit Beda) en er is geene reden, om niet hetzelfde van ons land aan te nemen. De heiligdommen bevatten ook eenen *schat*, die, hetzij uit vrijwillige geschenken, hetzij uit een deel van den oorlogsbuit, of uit de opbrengst van landerijen, boeten, breuken en dergelijken bestond. Altfridus verhaalt, dat Ludger eenen *grooten schat*, *in de Friesché tempels gevonden*, verzamelde, en een ander gelijktijdig levensbeschrijver van dezen geloofsprediker meldt, dat dit uit goud en zilver bestond, en reeds vroeger in 729 of 736 had Karel Martel eenen *ontelbaren buit* uit de Friesche tempels geroofd. Zie boven.

Ook bij de geloftesteenen van Nehalennia vond men penningen,

en eindelijk wordt in eene oude heidensche wet der Friezen de tempelroof met den dood gestraft (1).

Ook de volkskleenodiën werden in de heiligdommen bewaard. De Friesche kronijkschrijvers der 16e en 17e eeuw verhalen, dat in eenen tempel bewaard werd het heilige roode vaandel, door Friso mede uit Indië gebragt, en nog van Japhet afkomstig, dat den volke de overwinning verzekerde, hetzelve tegen de lagen der booze geesten beschermde en nog andere eigenschappen bezat. Suffrid. Petr. de Scriptt. Fris. 8. 3. Naderhand werd dit vaandel naar den Frieschen aanvoerder Magnus, ten tijde van Karel den Grooten *Magnusfane* genoemd, en in den dom te Almenum nedergelegd. Zie mijne Volksoverl. 31 en 59. Ook bevonden zich aldaar Friso's ijzeren kroon benevens de wetten, geslachtlijsten en derg. (2) Ge-

---

(1) Zoo verhaalt de Olaf Trygvas. Saga 1. C. 150 van eenen tempel te Hlade, waaruit al het eigendom (fé) weggeroofd werd, en de ann. Lauriss. ad a. 772 bij Pertz 1. 150, van Eresburg: »ipsum fanum destruxit (Car. M.) et *aurum et argentum*, quod ibi repperit, abstulit." Waarom Grimm dit voor *sagenhafte ausschmückung* houdt, zie ik niet in.

(2) Van deze kroon en dit roode vaandel gewaagt ook *thet Freska riim*, eene Friesche rijmkronijk der 14. of 15. eeuw, uitgegeven in de werken van het Friesch Genootschap, D. 2, St. 1.

Vs. 421 volgg.

Van her Japhet wil ic scriva:
Hi (Noe) jof Japhet ene *crone*
Thi was van golde scone;
Hwant hi ther over wrocht hadde openbaer
Al omme tha fyftene jaer;
Ende ene *fana* hi him gaf,
Ghebonden an ene staf,
Thi fana was fan rade so bloet (l. sa blode so roet);
Nu horat, wat daer in screwen stoet:
That him scolda wesa onderdan al Europa land,
And tins and tianda gewa to siner hand.

en verder vs. 485, 935 volgg.

Voorts wordt van de Friesche Magnusvaan gesproken in een oud Friesch landregt, bij von Richthofen, Fries. Rechtsq. s. 440, bij het verhaal, hoe

deeltelijk is dit verhaal onwaarschijnlijk, maar in sommige punten stemt het met soortgelijke berigten overeen. Ook in Noorwegen had men een dergelijk vaandel (1).

Deze gewoonte was reeds zeer oud. In het woud of den tempel van Nerthus of Herthus werd het *vehiculum veste contectum* der godin bewaard. Tacit. Germ. 40. Toen de Romeinen den nederlaag van Varus gingen wreken, vonden zij in het heilige woud bij de altaren de hoofden der verslagenen aan boomen opgehangen. Ann. 1. 61. Naderhand boodschapte hun een Marsisch veldheer Malouendus: propinquo *luco* defossam Varianae legionis *aquilam* modico praesidio *servari*." ib. 2. 25. Of het admiraalschip (praetoria triremis) door de Germanen op de Romeinen veroverd en langs de rivier de Lippe (Luppio) aan Veleda ten geschenke gezonden (Hist. 5. 22) ook vervolgens naar eenen tempel of heilig meer gevoerd zij, durf ik niet bepalen. De *signa*, *effigies* en *formae aprorum*, waarvan boven, schijnen wel in de heiligdommen bewaard geweest te zijn. Evenzoo werden in latere tijden, na de invoering des Chris-

---

de Friezen onder Karel den Grooten Rome wonnen: «da brochte Magnus, deer di Freesna fanadreger was, syn *fana* op da alre hagista thoer deer waes binna Roem." Hetzelfde verhaalt een berijmd stuk in een ander landregt, medegedeeld in de vrije Fries. 1. 267. Verg. ook de Gesta Fres. bl. 135.

(1) Asserius Vita Aelfredi ad a. 878 p. 33. Encomium Emmae bij Duchesne Rer. Norm. Scriptt. 169. Dit was een wit zijden vaandel, waarop in oorlogstijden, wanneer men de overwinning zoude behalen, plotseling een raaf zigtbaar werd. Men had echter ook een rood vaandel, waaraan men eene bijzondere kracht toeschreef; merkwaardig is desaangaande het gezegde van Olaus Magnus Epp. Ed. Plant. 30. «Praeterea gentes illae subpolares stupidiore quodam errore daemonum illuduntur. *Rubrum* etenim *pannum pertica vel hasta sursum appensum* attentis precationibus et cultiore ritu venerantur, *divinam quandam virtutem propter colorem rubeum*, animalium sanguini similem, eidem inesse putantes." — Misschien hangt hiermede nog van verre het bijgeloof te zamen, dat met een *rooden* doek getooverd wordt. Zie Wolf, Nied. S. nº. 403. In de middeleeuwsche gedichten schijnt rood eene *ongehiere* kleur te zijn. Verg. ook Jan met de *roode* muts, le chaperon *rouge*.

tendoms, de rijkskleinoodiën veelal in kerken bewaard, b. v. de *sainte ampoule* in de domkerk te Reims.

Eindelijk bevonden zich, volgens de Friesche kronijken, de wetten, geslachtlijsten en dergelijke oorkonden in den tempel te Stavoren. De Anglen, Saxen en andere in Engeland wonende volkeren bezaten in de 10e en 11e eeuw oude geslachtlijsten, die, wel is waar, niet historisch, maar evenmin geheel verdicht zijn, en met de aloude stamsagen zamenhangen. Zie dezelve bij Grimm, Myth. Anh. 1 ff. Zelfs bij Beda in de 8e eeuw komen zij voor. Het is moeilijk te gelooven, dat zij allen enkel door overlevering voortgeplant zouden zijn, hoewel zij sporen van vroegere verzen toonen; ik geloof dus te mogen aannemen, dat althans eenigen door de heidensche priesters opgeteekend en in de tempelen bewaard zijn, te meer daar alle deze volkeren het runenschrift kenden, en waartoe zoude dit eerder gediend hebben, dan tot het bewaren van de namen en misschien de voornaamste bedrijven der helden? en daar in deze genealogien ook enkele Friezen verschijnen, b. v. Finn en Folcwald, is de gedachte aan oude Friesche genealogien zeer natuurlijk, ook zijn volgens Beda, L. 5, C. 10, Friezen in Engeland gekomen, en de Asax. scopes vidsith zegt:

Fin Folcvalding veold Fresna cynne (1).

Folcwalds zoon Fin regeerde over het volk der Friezen. Zie Grimm, anh. 15. Ik verwerp dus niet geheel deze opgaaf der Friesche kronijken.

Na het uit- en inwendige der heidensche tempels beschouwd te hebben, ga ik tot de bedienaars van den eerdienst, de priesters over, doch eerst zij het nog opgemerkt, dat bij de meeste heiligdommen eene gewijde tempelbron, kom of ander water was, dat tot reiniging diende. Zoo was de bron op Fositesland, waaruit men niet anders dan zwijgend drinken mogt, de *secretus lacus* der Terra Mater bij Tacitus en anderen. Zie hiervoor *Heilige Bronnen.*

De heidensche eerdienst bij de Duitschers was of algemeen of

(1) Deze beiden komen ook in den Beowulf voor, waar Fins lotgevallen uitvoerig verhaald worden.

huiselijk. In het laatste geval, wanneer namelijk de huisgoden gediend werden, of wel een bijzonder persoon of huisgezin den volksgoden voor zijne bijzondere belangen offers bragt, was de huisvader, als vrij burger, zelf de priester. Bij het beschrijven der Duitsche wichelarijen zegt Tacitus, Germ. 10: «si publice consuletur, sacerdos civitatis, sin privatim, *ipse paterfamiliae*, *precatus deos*, coelumque suspiciens, ter singulos tollit rel." Het volksbijgeloof nopens het offeren aan geesten toont nog sporen van dezen vrijen offerdienst.

Bij de algemeene vereering der goden, bij de beraadslaging omtrent het lot des volks of de wichelarij, bij de algemeene godsdienstplegtigheden en feesten, treden afzonderlijke priesters en priesteressen op, als dienaren der godheid en tolken van haren wil. Zien wij eerst de berigten der oude schrijvers nopens Duitschland in het algemeen, daarna de latere omtrent Nederland.

Bij Tacitus komen meermalen priesters voor, nergens priesteressen, Germ. 7. «Neque animadvertere, neque vincire, ne verberare quidem, nisi *sacerdotibus* permissum: non quasi in poenam, nec ducis jussu, sed velut *deo imperante*, quem adesse bellantibus credunt, effigiesque et signa quaedam detracta lucis, in proelium ferunt." Bij de openbare auspicien en wichelarijen is het de *sacerdos civitatis*, die de plegtigheid bestiert, C. 10. Bij het nasporen van het gebriesch der heilige paarden, «pressos sacro curru *sacerdos*, ac rex vel princeps civitatis comitantur, hinnitusque ac fremitus observant. Nec ulli auspicio major fides, non solum apud plebem, sed apud proceres, apud *sacerdotes*. *Se* enim *ministros deorum*, illos conscios putant." ibid. Op de volksvergadering «silentium per *sacerdotes*, quibus tum et coercendi jus est, imperatur." ib. 11. Den heiligen wagen der Terra mater mag alleen één priester aanroeren. C. 40. «Is adesse penetrali deam intelligit, vectamque bubus feminis *multa cum veneratione prosequitur*..... donec *idem sacerdos* satiatam conversatione mortalium deam *templo reddat*, mox vehiculum et vestes, et si credere velis, numen ipsum secreto lacu *abluitur*. *Servi ministrant*, quos statim idem lacus haurit." C. 43. «Apud Naharvalos antiquae religionis lucus ostenditur. *Praesidet sacerdos muliebri ornatu*." Wij zien uit deze

gebrekkige berigten alleen, dat elk volk (civitas) zijnen priester had, dat deze bij het leger tegenwoordig waren en de godenbeelden, standaarden of wat men onder *effigies et signa* verstaan moet, droegen, dat zij op de volksvergaderingen voorzaten en dezelven regelden; de wichelarijen en godsdienstpleglighheden bestierden, bij feestelijke optogten den godenwagen vergezelden. Voorts dat zij zich slechts als de dienaars, niet als begunstigden der goden beschouwden, door slaven in hunne ambtsverrigtingen werden bijgestaan, die echter niet aan den priesterstand verbonden werden, en de inzage in het heilige met het leven kochten, en eindelijk dat althans sommigen eene bijzondere kleeding droegen.

Bij de overige Grieksche en Latijnsche schrijvers vinden wij desaangaande schier geene berigten. Alleen maakt Strabo Geogr. van eenen Cattischen priester Libus gewag, die benevens andere Duitsche gevangenen door Germanicus naar Rome gevoerd werd: Λίβυς (var. Λέβης) τῶν Χάττων ἱερεύς; ook spreekt Jornandes van Gothische priesters, die hoeden droegen. Hist. Goth. C. 2. «Dicenaeus *sacerdotibus* Gothorum nomen pileatorum contradens, reliquam gentem capillatos dicere jussit."

Uit den tijd van de invoering des Christendoms zijn vele berigten van heidensche priesters overig, maar van Nederland geene, indien men namelijk die van den onechten Marcellinus geheel verwerpt. Alleen komt bij Alcuinus, in het leven van Willebrord, een godenwachter (idoli custos) voor, die op het eiland Walcheren den geloofsprediker bij het vernielen van het godenbeeld eene wonde toebragt. Evenzoo noemt Melis Stoke hem «een die Mercuriuse *wachte*;" de dichter van den Heliand 150, 24 gebruikt insgelijks het woord *wihes ward*. Daar nu Alcuinus in de poëtische biographie van dezen Heilige tevens van eenen tempel (fanum) melding maakt, schijnt zoodanige geestelijke in den tempel zelven gewoond te hebben.

De latere Friesche kronijkschrijvers der 16e en 17e eeuw, Hamconius, Suffridus Petri en anderen, geven geheele lijsten van heidensche priesters met name op, en melden daarvan zoo vele in het oog loopende ongerijmdheden, dat men in verzoeking geraakt,

om alle hunne berigten voor verzonnen te houden, inzonderheid is dit het geval met Suffr. Petri werkje, *de scriptoribus Frisicis*, waar hij eene menigte godgeleerde, wijsgeerige en andere schriften dezer priesters aanhaalt, even alsof hij dezelven gekend en gelezen had. Echter mag men met grond aannemen, dat de geestelijken de beschaafdste en geleerdste mannen des volks geweest zijn, dat zij in de natuurkunde, de wetkennis en de overleveringen en geschiedenis des volks ervaren waren en een zeker stelsel van godgeleerdheid en wichelarij hadden, waartoe zij derhalve geregeld onderwijs behoefden. Men noemt dan ook *Oldehoof* of *Aula Dei* ter plaatse waar thans Leeuwarden ligt, als eene heidensche priesterschool of klooster. Hamconius 84ᵃ.

Het is hier de plaats om eene zonderlinge uitdrukking van de Friesche landregten te overwegen, waarop von Richthofen in zijn altfr. wbuch opmerkzaam maakt, betreffende den Asega. Dit was een regtspersoon, door het volk verkozen, om op de warf het vonnis (doem) te spreken; de naam beteekent wetzegger, van *a* ook *e* en *ewa*, en *sega*. In den Heliand heet het *eosago*, *ewsago*, oud Hoogd. *esago*, *easagare*. Zie Richthofen i. v. Van dezen *asega* nu wordt in de derde Friesche keur (omstreeks 1200 opgesteld) gezegd: «Si ille acceperit injusta munera et prohibitos denarios, tunc non debet deinceps judicare, *quia significat sacerdotem*, et ipsi sunt oculi ecclesiae et debent juvare et viam ostendere, qui se ipsos non possunt juvare." in het Friesch: «wande *thi asega bitecnath thene prester*. Thi prester ande thi asega hia scelen alle riuchtlike thing dema ande dela, alsa scelen hia hira sele bihalda." In een ander HS. «thruch thet *thi asega thi biteknath thene prestere;* hwande hia send siande, and hia skilun wesa agon there heliga kerstenede." In eenen Platduitschen tekst: «wente *he is ghelijck den preester*. De preesters end de richters, dat sijnt oghen der h. kerken." Zie bij Richthofen, altfr. Rq. 6. 7. Deze schrijver denkt hierbij aan de oude heidensche inrigting, waarbij de priesters de wetgeleerden waren (die rechtskunde im volke wahrenden priester). Men zou dan kunnen vergelijken de plaats uit Tacitus, Germ. 10, die verhaalt, dat de priesters op de volksver-

gadering *coercendi jus* hadden en stilte banden. Nog schijnt de sage aan te duiden, dat de asegen uit bepaalde geslachten genomen werden. Zoo in de sage van koning Karel en Radboud in het westerl. landr. Rechtsq. 439, aangaande de twaalf voorspraken (foerspreka) der Friezen: «dae spreeck di ena deer fan Wydeken slachte was, dis forma aesga." Verg. ook Rechtsq. bl. 400. Hetgeen met de heidensche priesters het geval schijnt geweest te zijn. Zie *Tooverij*, en Grimm, Myth. 2e ausg. s. 82.

Hiertegen strijdt echter 1°. dat sommige HSS. der keuren priesters en asega onderscheiden, en de Platd. tekst zegt: de asega gelijkt den priester, 2°. dat uit Tacitus niet blijkt, dat de priesters der Germanen vonnis wezen; *coercere* ziet alleen op het handhaven der orde, en het oud Duitsche regt was, dat de vrije man alleen van zijne genooten gevonnisd werd, 3°. dat ook de gemelde sage niet van priesters spreekt, en de azigen van het volk gekozen werden, de priesters waarschijnlijk niet, 4°. was het woord ook als eigennaam in Friesland bekend: in 1301 komt een *Asego* voor. Driessen Mon. Gr. p. 68, in 1439 een *Asega*. Schwarzenb. Chart. p. 518, waar geene priesters bedoeld worden. Zelfs heette een der eerste hertogen van Friesland, volgens Ocko B. 1 *Asinga Ascon*, en deze was evenmin priester. Een heidensch geestelijke kan als wetgeleerde, wetduider *asega* geheeten hebben, doch hieruit volgt nog niet, dat de *asega* onder het heidendom priester was.

Van Duitsche priesteressen heb ik nergens eenig berigt aangetroffen, want Veleda, Ganna en dergelijke vrouwen zijn geene zoodanigen; over haar zal ik afzonderlijk handelen, maar ik moet hier nog melding maken van zekere priesteressen der Kimbren, ons door Strabo aldus beschreven (Geogr. 7. 2): ἔθος δὲ τι τῶν Κίμβρων διηγοῦνται τοιοῦτον, ὅτι ταῖς γυναιξὶν αὐτῶν συστρατευούσαις παρηκολούθουν προμάντεις ἱέρειαι πολιότριχες, λευχείμονες, καρπασίνας ἐφαπτίδας ἐπιπεπορπημέναι, ζῶσμα χαλκοῦν ἔχουσαι, γυμνόποδες· τοῖς οὖν αἰχμαλώτοις διὰ τοῦ στρατοπέδου συνήντων ξιφήρεις· καταστέψασαι δ' αὐτοὺς ἦγον ἐπὶ κρατῆρα χαλκουν, ὅσον ἀμφορέων εἴκοσι· εἶχον δὲ ἀναβάθραν, ἣν ἀναβᾶσα ὑπερπετὴς τοῦ λέβητος ἐλαιμοτόμει ἕκαστον μετεωρισθέντα· ἐκ

δὲ τοῦ προχεομένου ἅιματος εἰς τὸν κρατῆρα, μαντεῖαν τινὰ ἐποιοῦντο. Daar de Kimbren volgens Tacitus, Germ. 37, een Duitsch volk waren, zoude men hier Duitsche priesteressen moeten aannemen, doch de uitdrukkingen προμάντεις en μαντεῖαν ἐποιοῦντο, toonen ons haar als waarzeggende vrouwen, die uit het bloed der geslagte gevangenen het lot voorspelden, niet als priesteressen, die dóor offeranden eene godheid eerden. Ook schijnt het denkbeeld, dat de Germanen zich van haar vormden, als voorwetend en in de toekomst inzage ontvangend, te strijden tegen het gevoelen omtrent de priesters, die, volgens Tacitus, slechts als dienaren der godheid beschouwd worden: «se enim ministros deorum, illos (equos) conscios putant." Evenwel wil ik daarom het bestaan van priesteressen niet ontkennen; de oud Duitsche vrouwennamen *Alahtrudhis*, *Alahildis* schijnen tempelmaagd te beteekenen, *trudhis* is ons latere *druit*. Misschien zijn eenige met *suind* zaamgestelde vrouwennamen hierop mede betrekkelijk. Ik vond in Nederlandsche oorkonden: *Bertsuinda* in 998, *Frithesuind* in 866, *Witsuind* in 864. Ook *Irmentrudis*, *Mimidrut*, *Mimihilt*, verdienen overweging. Gaf men die namen welligt met aanspeling op de priesteressen der goden, gelijk later Godschalk? (1)

Het komt mij zelfs waarschijnlijk voor, dat de goden veelal

---

(1) *Hildr*, *Thrúdhr* en *Gunnr* waren, volgens de Noordsche mythologie, Valkyrjur. Edda Saem. 4b. en 44, 45, en Snorr. 39, maar zijn tevens in het IJsl. gewone substantiven. Grimm verklaart hildr en gunnr door «pugna, proelium," en te regt. Zoo krakumál Str. 10: «hildr var synt i vexti". — evenwel kan dit woord als tweede lid in zaamgestelde eigennamen, bezwaarlijk iets anders dan maagd beteekenen, even als gunnr, in Duitsche eigennamen *hildis*, *gundis*. Met het eerste vergelijk ik het Eng. *child*, met het laatste het Grieksche γυνή, Zweedsch *quinna* en *kona*, Deensch *quinde*, *kone*. Grimm verklaart het in dat geval door bellona, maar dan blijven vele eigennamen onverklaarbaar, b. v. *Frethegundis*. Iets anders is het, wanneer die woorden het eerste lid vormen bij zaamgestelde namen, dan kunnen zij proelium beteekenen, als: Hildibrant, Guntharic, Hildegundis. — *Hildr* of *Svanhildr* is de naam eener walkyrje in de poëtische Edda, maar komt ook als gewone vrouwennaam voor: «modhir theirra var Hildr edhr Svanhildr, dóttir Eysteyns jarl af Heidhmörk. Fornm. sögur 1. s. 5.

door priesteressen, de godinnen daarentegen door priesters gediend werden. Het eerste schijnt uit de aangehaalde en andere vrouwennamen op te maken. Ook in eene der Noordsche sagen wordt eene *kona Freys* vermeld, dat welligt onze vrouwennaam *Frithesuind* is. Het laatste blijkt gedeeltelijk uit Tacitus, volgens wien de *Terra mater* door eenen *sacerdos muliebri ornatu* gediend werd. Daarbij komt, dat men op de monumenten der matronen herhaaldelijk priesters, maar geene priesteressen afgebeeld ziet.

Het ambt der priesters bestond in gebed en dankzegging, loflied en offer. Men bad de goden om overwinning in den krijg, om herstelling van ziekte, om zijn leven en dat zijner vrienden, om voorspoed in het algemeen. «Precari deos et coelum suspicere" meldt Tacitus van den huisvader als priester, en dit geldt ook van de eigenlijke godendienaars; dat zij daarbij het hoofd neigden, ten teeken van eerbied, is waarschijnlijk. Tacitus meldt daarenboven van de Semnonen, dat niemand «nisi vinculo ligatus, ut minor et potestatem numinis prae se ferens," het heilige woud betrad, «si forte prolapsus est, attolli et insurgere haud licitum, per humum evolvuntur: eoque omnis superstitio respicit, tanquam inde initia gentis, ibi regnator omnium deus, cetera subiecta atque parentia." Germ. 39. Verg. Grimm, Myth. 20 ff.

Die eerbied voor de goden vorderde ook, dat alle gewijde handelingen *zwijgend* geschiedden. Daarom mogt men uit de heilige bron op Fosetesland niet anders dan zwijgend water scheppen. Zie *Fosite*. In een Belgisch sprookje, bij Wolf n°. 385, rijdt eene heks met haren man 's nachts op kalveren door de lucht naar Keulen, maar vooraf vermaant zij hem geen enkel woord te spreken, ook het schatgraven vordert stilzwijgendheid.

Van gewijde lofzangen vindt men weinige berigten, maar het verhaal van Tacitus omtrent de oude zangen van Tuisco en Mannus (Germ. 2), omtrent het feest der Terra mater, en de *cantus diabolici* der middeleeuwen, vergeleken met hetgeen men daaromtrent van het Noorden weet, laten dit vermoeden. Misschien was ook het lied van Phol en Wodan een heilig gezang.

Thans komen wij aan de offeranden, waarvan ons de Romein-

sche en middeleeuwsche schrijvers rijke berigten hebben nagelaten, en waarvan wij zelfs nopens de gebruiken in Nederland veel kunnen mededeelen. De nasporing omtrent de oude Duitsche benamingen voor offeren (Goth. blotan, fullafahjan, hunsla saljan) laten wij daar, omdat wij in het Nederduitsch daarvan geene sporen vinden. Uitvoerig handelt daarover Grimm 22 ff. en 2e ausg. 31 ff.

Beweeggronden (zegt dezelfde schr.) der offers waren overal, den goden voor hunne weldaden dank te zeggen of hunnen toorn te verzoenen, eene derde soort van offers is die, waardoor de uitslag eener onderneming uitgevorscht, of de hulp der godheid, aan welke men offert, verkregen wordt. Daarenboven had men nog offers voor bijzondere gelegenheden, koningskeuze, lijkenbegrafenis en derg. Ook werd geregeld bij de volksfeesten geofferd.

De Duitschers offerden aan de goden niet alleen dieren, maar ook menschen, inzonderheid gevangenen en misdadigers; dit had ten tijde van Tacitus plaats, en bleef althans in die streken, waar de Romeinen niet meester waren, in zwang tot aan de bekeering toe, misschien werden er ook vruchten en kruiden geofferd.

De menschenoffers werden alleen aan de voornaamste goden aangeboden, den overigen slagtte men dieren. Tacitus, Germ. 9. «Deorum maxime Mercurium colunt, cui certis diebus *humanis* quoque *hostiis* litare fas habent. Herculem et Martem concessis *animalibus* placant." Van de Semnonische Sueven, C. 39. «stato tempore in silvam — sacram — coeunt, *caesoque* publice *homine* celebrant barbari ritus horrenda primordia." Ann. 1. 61. «Lucis propinquis barbarae arae, apud quos *tribunos* ac primorum ordinum *centuriones mactaverant.*" Hetzelfde verhaalt Jornandes (een schrijver der 6e eeuw) Cap. 5, van de Gothen, Procopius uit de 6e eeuw van de Thouliten, d. i. Skandinaviërs, de B. Goth. 2. 15. en Sidonius Apollinaris, 8, 6 († 488), van de Saxers in dier voege: «mos est remeaturis decimum quemque captorum per aequales et cruciarias poenas, plus ob hoc tristi, quod *superstitioso ritu necare.*" Eindelijk meldt een brief aan Bonifacius (Epist. 25 ed. Würdtwein) nog het volgende: «hoc quoque inter

alia crimina agi in partibus illis dixisti, quod quidam ex fidelibus *ad immolandum* paganis sua venundent *mancipia*," en eenigzins onbestemder of het van menschen of dieren te verstaan zij, een brief van paus Gregorius aan het volk der Thuringers (in Bonif. Epistt.) «Non adoretis idola, nec *immoletis carnes*, quia Deus non recipit ista." En evenzoo gewaagt daarvan een Capit. de part. Saxon. 9. (eind der 8e eeuw) bij Walter Corp. jur. Germ. ant. 2. 106. «Si quis *hominem diabolo sacrificaverit*, et in *hostiam* more paganorum *daemonibus obtulerit*, morte moriatur."

Bij de Friezen waren inzonderheid de menschenoffers laat in gebruik, zelfs nog ten tijde van Radbod, Leg. Fris. Tit. 11. «Qui fanum effregerit — ducitur ad mare — et *immolatur diis*, quorum templa violaverit." Zie de geheele plaats boven op *Tempels* (1). Nog uitvoeriger berigten geeft ons Jonas Fontanell. (8e eeuw) in Vita S. Wulfranni 5. «Aliud quoque eiusdem patris (Wulfranni) memorabile miraculum, sicuti ab eis didicimus, coram quibus factum est, ob aedificationem posterorum narrare cur pigeat? Praedicante enim illo et docente praedictum populum Frisonum, contigit quodam die *puerum* quendam ex ipsa gente Frisonum ortum, *diis immolandum duci ad laqueum*. Orabat autem S. Pontifex incredulum ducem (Radbodum), ut huius pueri sibi vitam donaret, nec *hominem* ad imaginem Dei factum, *sacrificium* execrabile *daemonibus immolaret.* Vocabatur autem idem puer Ovo. Respondebat autem dux patrio sermone, *decretum esse lege perenne* olim a praedecessoribus suis, omnique Frisonum gente, *ut quemcunque sors elegisset, in eorum solenniis diis offerendum* sine mora." Hij staat hem echter aan den H. af, indien zijn god hem van den dood redden kan; Wulfram neemt dit aan en de jongeling «appenditur in patibulo." Na twee uren gehangen te hebben, breekt op het gebed des H. de strik, «vincula, quibus

(1) Dit was toen de geregtelijke straf der heiligschenners, bovendien waren zij, zoo het schijnt, van zelven vogelvrij. Leg. Fris. Tit. 5. «De hominibus qui sine compositione occidi possunt. — 1. Campionem, et eum qui in praelio fuerit occisus —: *qui fanum effregit*, et infans ab utero sublatus, et enecatus a matre."

semivivi pueri guttur illigatum fuerat," hij herleeft en wordt vervolgens gedoopt. C. 6. «Alios quoque *duos adolescentes* ex ipsa Frisonum gente, qui similiter *ritu profano daemonibus erant immolandi*, quorum unus vocabatur Turinus, alterque Ingomarus, deprecante claro pontifice Vulfranno, praefatus dux vitae donavit et eidem gratuito munere contradidit." C. 7. «Illud quoque stupendum — miraculum, verax scribentis stylus pandat auribus fidelium. Mos pessimus, diabolica fraude inventus, praedicto incredulorum duci inerat, ut corpora hominum damnatorum, *in suorum solenniis daemonum* et non deorum, execrabiliter *saepissime diversis litaret modis:* quosdam videlicet gladiatorum animadversionibus interimens, alios patibulo appendens, aliorum vitam laqueis acerbissimis extorquens: praeterea et alios marinorum sive aquarum fluctibus instinctu diabolico submergebat. Erat in praedicta gente mulier quaedam vidua, *duos* charissimos habens *filios*, qui *ex sorte missa*, *daemonibus immolandi fuerant*, *et gurgite maris enecandi.* Ducti namque sunt ad quendam locum bithalassi more aqua inclusum, ut dum rheuma maris eundem locum cooperiret, miserabiliter fluctibus absorberentur. Erat vero, ut fertur, unus aetate septennis, alterque quinquennis. Cumque rheuma maris tempore malaciae praedictum impleret locum, is qui maior natu erat puerulus minorem fratrem ulnis nitebatur sustollere, dum jam ingurgitarentur. Aderat namque ad spectaculum infandum praefatus dux incredulus cum innumera turba gentilium: sed nulla compassionis pietas vel miserantis affectus eius saxeum pectus emollire quivit. Sacer vero Vulfranus pontifex eos sibi vitaeque donari rogabat, dicens non esse justum de *hominibus* ad imaginem Dei factis, *ludum exhiberi daemonibus.*" De vorst gaf hen op de oude voorwaarde vrij, en Wulfran over de golven henengaande, redde beide knapen en doopte hen vervolgens, «uni nomen suum imposuit, a quo apud incolas Frisonum hoc nomen enituit." Uit deze berigten leeren wij, dat de Friezen nog in de 8e eeuw menschen offerden, gewoonlijk misdadigers, met name heiligschenders, maar ook somtijds onschuldigen door het lot aangewezen, en daaronder kinderen en jongelingen, maar dat dezen merkwaar-

dig genoeg, niet door de priesters op het altaar geslagt, maar hetzij door kampvechters omgebragt, hetzij gewurgd of aan eene galg gehangen, of eindelijk door de zee weggespoeld werden, en dat deze offeranden tijdens de volksfeesten (solennia) plaats hadden. Van deze laatste wijze van opoffering schijnt iets in de latere Friesche wetten overgegaan, volgens welke de misdadigers *aan de Noordzee* en op den *Noorderboom* hunne straf ontvingen. Fivelg. Landr. «Thet other sa thi scelta halat fon Sascha merkum, enz., sa achma hine to feran in thet *northeff.*" Jus. Amas. bij von Wicht: «Jeff hi acht bi riuchte thet *northalde tre.*" Litt. Br. «Sa skelma setta oppa en tian spesze fial (tienspakig rad) and oppe enne *northalne bam*," d. i. de galg. Evenzoo in het Hunsingoer landregt, waar die straf van den Noordschen boom op tempelroof gesteld wordt, en misschien ook die van het verdrinken in de Noordzee, even als in de vroeger aangehaalde heidensche wet. De plaats luidt aldus: (bl. 20.) «Thi forma wend is, sa wasa ther Godes hus brech, and hi ther binna tha helga beraut, sa ach hi biriuchte *thet northalde tre*, and en tian spetzie fial, thenne ne thorma umbe sin fereth fia biada. Thet other is, sa wersa en sceltata feret in or Saxena merka, and hi halat ut thene haga helm ande thene rada sceld, anda thena serada riddere, sa hi kemth inna Fresena merka, and hi men sleit, burga bernt, *sa achma hine te feran, inna thet north haf.*" Verg. hiermede het berigt van Tacitus, Germ. 40, omtrent de slaven bij het feest der Terra Mater, «quos lacus haurit."

Onze oude kronijken maken mede van menschenoffers in Friesland melding. Hamconius l. c. pag. 14ᵃ verhaalt, dat ten tijde van hertog Ascon, omstreeks de helft der tweede eeuw na Chr., het zeewater uit eenen put bij Stavoren, gedurende drie dagen opborrelende, alle omgelegene landen overstroomde en gedurende drie jaren onvruchtbaar maakte, hetgeen niet eer ophield, dan nadat er, ingevolge eener godspraak van Stavo, «sanguis pueri trimuli injectus et aquae mixtus esset." Eene eeuw later braakte het zoogenoemde Roode Klif, een heuvel bij Stavoren, twaalf dagen lang vlammen uit, totdat, volgens een orakel van Stavo, een ridder

geofferd werd. Zouden de kronijkschrijvers dit alles, gelijk men zegt, uit den duim gezogen hebben?

De dierenoffers waren van mindere waarde, maar geschiedden daarentegen veelvuldiger, meestal waren het paarden, ossen, geiten, evers, en misschien ook valken. Het is opmerkelijk, dat juist deze dieren tevens heilig waren en bij den eerdienst en de wichelarijen gebruikt werden. Tacitus, Germ. 9, meldt in het algemeen, dat men aan Mars en Hercules dieren offerde. Ann. 1. 61 verhaalt hij, dat de Romeinen, toen zij de plaats naderden, waar Varus verslagen was, «equorum artus, simul truncis arborum antefixa ora" ontdekten, welke namelijk aldaar door de Germanen geofferd waren. Ann. 13. 61 meldt hij, dat de Hermunduren en Catten, bij het aangaan van eenen veldslag, elkanders leger aan Mars en Mercurius geloofd hadden, «quo voto *equi*, viri, cuncta occidioni dantur," t. w. der Catten, daar de Hermunduren overwinnaars waren. Agathias, die in de 5e eeuw leefde, gewaagt ook van stieren- en paardenoffers onder de Alemannen. (ed. Bonn. 28, 5) *Ἵππους τε καὶ βόυς, καὶ ἄλλα ἄττα μυρία καρατομοῦντες ἐπιθειάζουσι.* Ook in het Noorden waren paardenoffers zeer in zwang, voorbeelden geeft Grimm Myth. 28. Het schijnt, dat de heidenen bij die gelegenheid het hoofd ophingen en den goden heiligden, terwijl zij het overige in een feestmaal zelf genoten, en dat van daar de scherpe vermaningen der bekeerders ontsproten tegen het eten van paardenvleesch, onder de Duitschers toen zeer gemeen. Hieron. adv. Jov. L. 2. «Sarmatae, Quadi, Vandali et innumerabiles aliae gentes *equorum* et vulpium carnibus delectantur." Bonifacii Epist. ed. Wurdtw. 23. ed. Serr. 122: «inter cetera *agrestem caballum* aliquantos comedere adjunxisti, plerosque et *domesticum;* hoc nequaquam fieri deinceps sinas, sanctissime frater; immundum enim est atque execrabile." Verg. vooral Grimm t. a. p.

Misschien staan met dit gebruik eenige bijgeloovigheden in verband, als het ophangen van eenen paardenkop aan den stal, ter afwering der nachtmerrie en het spoken van veulens zonder hoofd, in de Ommelanden. Zie *Spookdieren*. Men kan ten minste als waarschijnlijk aannemen, dat de paar-

17*

denoffers ook hier te lande bekend waren en het vleesch gegeten werd.

Behalve paarden-, waren ook bokken- en stierenoffers in gebruik. In eenen brief aan Bonifacius (Ep. 140 ed. Serrarii, 82. Wurdtw.) wordt van goddelooze priesters gesproken «qui *tauros* et *hircos* diis paganorum *immolabant*, manducantes sacrificia mortuorum," en een brief van Gregor. M. bij Beda 1, 30, meldt van de Anglen: «*Boves* solent in sacrificio daemonum multos occidere." Men kan derhalve wegens de verwantschap dezes volks met de Friezen ook bij hen tot stierenoffers besluiten, die desgelijks in Scandinavië bekend waren. Ook werd uit ossendrek waar gezegd: Ind. Superst. XIII. «De auguriis vel avium vel equorum, vel *bovum stercore*, vel sternutatione."

Misschien werden er ook wilde zwijnen of evers, rammen, hazen, en van het gevogelte, duiven, ooijevaars, zwaluwen, valken, kraaijen, hanen en zwarte hoenderen geofferd, waarvan ik echter weinige berigten kan mededeelen, alleen bewaart het volksbijgeloof daarvan nog eenige sporen: «*Varkensdrek* en melk van een *jong schaap*, zegt Westendorp (N. Myth. 355) hield men voor behoedmiddelen tegen tooverij; want over het *varken*, het *lam* en de *duif*, had de heks geene magt," (1) en Wierus 4, 9 verhaalt van wasschen beelden, gemaakt om zijnen vijand te schaden, «sub cuius axilla dextra *hirundinis* cor locetur et hepar sub sinistra." Bonif. Epist. 87: «inprimis de volatilibus, id est *graculis* et *corniculis* atque *ciconiis*, quae omnino cavendae sunt ab esu Christianorum, etiam et fibri et *lepores* et *equi silvatici* multo amplius vitandi." Waarom werd het eten dezer dieren verboden, indien er geene heidensche plegtigheden aan verbonden waren? Een *zwart hoen* wordt bij tooverijen geofferd. Een voorbeeld beneden op *Tooverij*. Anderen geeft Wolf n°. 282 en 454. In de eerste sage offerde een tooveraar den boozen geest op eenen kruisweg een zwart

(1) Ik weet niet zeker of dit wel Nederlandsch bijgeloof is, want W. heeft het overgenomen uit Mone, Gesch. des Heidenth. I. 220, die het weder aan Reinitsch, über Truhten, u. Truhtensteine 75 ff. ontleend heeft.

hoen, om het te doen bliksemen, in de andere eischt de duivel van zekeren boerenknecht een zwart hoen te middernacht, mede op eenen kruisweg, ten offer, om hem voortaan ten dienst te staan, waarvoor deze hem zijne ziel overgeeft.

Hier wil ik nog eene andere soort van offeranden vermelden, deze namelijk, dat men bij het stichten van gebouwen en dijken vooraf een levend dier in den grond groef. Zoo werd bij het opwerpen van den Hondsdam in Vlaanderen een levendige hond in de diepte geworpen, daar men geenen grond kon vinden, en terstond daarop gelukte het werk. Oude divis. Kron. van Holl. Delft 1588 fol. 97c. Meerdere voorbeelden bij Grimm, Myth. 664 ff. Het was een offer aan de aarde, die de last dragen zou. Van daar misschien nog het hedendaagsche gebruik bij het leggen van den eersten steen aan groote gebouwen, daarbij geld in den grond te begraven.

Het komt mij waarschijnlijk voor, dat de landbouwers en anderen ook wel veldvruchten en koeken geofferd zullen hebben, even als bij andere volkeren. Burchard van Worms, pag. 193d «venisti ad aliquem locum ad orandum, nisi ad ecclesiam — id est vel ad fontes, vel ad lapides, vel ad arbores, vel ad bivia, et ibi aut candelam, aut faculam pro veneratione loci incendisti, aut *panem*, aut *aliquam oblationem illuc detulisti*, aut ibi comedisti, aut aliquam salutem corporis aut animae ibi requisisti." In Westfalen en elders zijn daarvan nog sporen overig, in Nederland weet ik er geene, behalve dat er bij Leuven drie kleine bronnen zijn, heilzaam voor vrouwelijke kwalen. Bij dezen offert men eene naald, een weinig garen en eenig *koorn*, alles gebedeld. Zie Wolf, Niederl. Sagen n°. 338, en in Westfalen laat men koorn op het veld voor Wodans ros staan.

Over het drinken der *minne* heb ik i. v. *feesten* gehandeld, thans volgen nog eenige opmerkingen over de offeranden en de plegtigheden.

Het schijnt ook bij de Duitschers gebruikelijk geweest te zijn, dat men aan de hemelsche of goede lichtgoden witte, aan de onderaardsche, booze en nachtgoden zwarte offerdieren wijdde. Dit laat zich echter eer gissen dan bewijzen. Volgens Tacitus, Germ.

10, waren de heilige paarden wit. Saxo Gr. pag. 16 zegt: «rem divinam facere *furvis* hostiis"; de watergeest vordert in sommige streken een zwart lam, de duivel in de volkssprookjes een zwart hoen, en zwarte katten, kraaijen en raven zijn den boozen geest toegeëigend.

Reukoffers waren misschien onbekend, zoo als Grimm meent, evenwel spreekt Burchard van hen, die bij bronnen en andere heilige plaatsen komen, «et ibi aut candelam; aut faculam pro veneratione loci" aansteken; misschien waren dezen van welriekend hout, even als de brandstapels, waarvan Tacitus melding maakt.

Tot het offeren gebruikte men koperen en misschien ook steenen offermessen. Een koperen offermes vond men in eenen heuvel bij het dorp Valte in Drenthe (Westendorp, Huneb. 326), een steenen op het landgoed Wildenborch bij Vorden (Geld. Volksalm. voor 1838). De bekende donderbeitels, hier te lande meermalen opgedolven, hebben welligt ook wel eens tot offeren gediend. Schalen schijnen mede daarbij gebruikt te zijn, hetzij om het bloed der offerdieren op te vangen, of tot andere einden, men vindt er dikwijls in oude graven en elders, en ook Strabo maakt daarvan bij de Cimbren gewag.

Wanneer het offerdier geslagt was, werd waarschijnlijk het hoofd afgesneden en aan eenen boom in het heilige- of tempelwoud opgehangen. Zoo vonden de Romeinen, toen zij ter plaatse gekomen waren, waar Varus met zijne legioenen verslagen waren, «equorum artus simul truncis arborum antefixa ora." (Tacit. ann. 1. 61.) Evenwel vindt men daaromtrent geene stellige getuigenissen. Verg. echter Grimm, Mythol. 28, 32. De ingewanden werden tot waarzeggen gebruikt, en misschien ook het bloed, ten minste bij de Cimbren. Zie boven. Het overige werd door de menigte in een feest verteerd, gelijk uit de boven aangehaalde plaats van Bonifacius blijken kan.

Uit de verzameling aller dezer bijzonderheden kan men zich eenig denkbeeld omtrent den eerdienst onzer voorouders vormen, maar de bijzondere plegtigheden, die daarbij plaats grepen, kunnen wij alleen begissen, niet bepalen.

THUNAR. De God des hemels, die regen en wolken, bliksem en donder in zijne magt heeft, en zich door storm en onweders ontzaggelijk toont, heette van ouds donder, een naam, die reeds voor de volksverspreiding bekend moest geweest zijn, daar hij gezamenlijk door Persen, Romeinen, Kelten en Germanen gebruikt wordt. Het Latijn heeft zelfs de personificatie ingeboet, *tonitru* is bloot het verschijnsel, maar het mann. *tonitrus*, Ovid. M. 2. 308, is vermoedelijk een overblijfsel van de vroegere mythe.

In het oud IJsl. heet deze god *Thórr*, oud Saxisch *Thunar*, A. Sax. *Thunor*, oud Friesch *Thunre*, *Thonre*, in Gallië *Taranis*, *Tanaricus*. Onder alle Germaansche stammen werd hij als een der voornaamste goden gediend, en van de Latijnsche schrijvers somtijds door Mars, doch gewoonlijk door Jupiter vertolkt. Zoo de Indiculus superst. «de sacris Mercurii vel *Jovis*. XX de feriis quae faciunt *Jovi* vel Mercurio." Dies Jovis is in het OHD. *donares tac*, *toniris tac*, het oud Nederd. heeft *donresdach*, Maerl. Sp. H. 2. 144, den nominat. *donre* leest men Reinaert 5367; bij van Velthem 3, 24 *donder*, maar weder *donre scuere* bij M. St. 3. 6. Het Friesch heeft *thunresdey* Hunsingoer Landr. 58, 62, van den nomin. *thunar*, waarvoor in gebruik is *thunre*. De abrenuntiatio diaboli heeft den dativus *Thunaer*.

In de Noordsche godenleer is Thórr dan eens de voornaamste god, dan eens de tweede in rang, evenwel altoos zeer magtig en aanzienlijk. Hij komt voor als een schoon jongeling met rooden baard, eenen strijdhamer, Miölnir genaamd, in de hand, die telkens, na tegen den vijand geslingerd te zijn, tot hem terugkeert, en op eenen wagen rijdend, die met bokken bespannen is. Van alle deze mythen kan men in Nederland sporen ontdekken.

Thors roode baard is een zinnebeeld van den bliksem, maar wanneer hij er in blaast, ontstaat er storm. Fornm. sögor. 2. 282. De Noord-Friezen kennen deze eigenschap van den dondergod nog: «diis *ruadhiiret* donner regiir" is bij hen een zeer gewone uitroep. Grimm, Myth. 121. Ook in Nederland werd Thunar waarschijnlijk aldus voorgesteld, want zeker kruid heet van ouds *Donderbaard*, *Jovis barba*, en beschermt tegen onweder.

Zie *Tooverkruiden*. De *roode* donder wordt ook in een Belgisch sprookje genoemd, bij Wolf n°. 444. De strijdhamer is het zinnebeeld des donders zelf. Volgens de Noordsche sagen was hij door de dwergen gesmeed, en zonder of althans met zeer korten greep. Saxo Gramm. p. 41. Snorro 131. Deze hamer vliegt door de lucht, bliksem en donder gaan voor hem uit: Snorro 109: «thvî naest så hann (t. w. de reus Hrungnir) eldingar oc heyrdhi thrumur stôrar, så hann thå Thôr 1 åsmôdhi, fôr hann åkaflega oc reiddi *hamarin* oc kastadhi." Daarop zag Hrungnir vuur en hoorde zware donders, toen zag hij Thor in godlijken toorn, hij voer rijden, maakte den hamer vaardig en wierp hem. Eene andere fabel bij Saemund 71ª verhaalt, dat Thors hamer door eenen reus ontvreemd en *acht mijlen onder de aarde* verborgen was, hetgeen volkomen overeenkomt met het Duitsche volksbijgeloof, dat de donderwig diep in den grond dringt, en zeven of negen of negen jaren noodig heeft, om weder op de oppervlakte te komen, terwijl hij bij ieder onweder iets hooger stijgt. Het huis, waar zoodanige donderwig bewaard wordt, is voor onweder beveiligd, en zoodra eene bui nadert, begint hij te zweten. Grimm. 122.

Een dergelijk bijgeloof, in Denemarken bekend, toont nog duidelijker den heidenschen oorsprong dier sprookjes aan; het staat in Holbergs blijspel, Uden hoved og hale A. 1. Sc. 6. «I har vel hört den Historie om det Trold, som *Torden* (d. i. *Thórr*) forfulgte saaledes, at det omsider skiulte sig udi Bondens Knivskede, hvor det endelig blev draebt. *Herudover, naar man har en Tordensten i Huset, tör aldrig Trold komme derind.*" — Men herinnert zich hierbij dadelijk Thors gevechten tegen de reuzen.

Alle deze mythen zijn ook hier te lande in het volksgeloof min of meer bewaard gebleven. Men onderscheidt tweederlei soort van donderbeitels, natuurlijke, en door menschenhanden gevormde, de eersten zijn zeer broos van aard, langwerpig en van voren spits toeloopende, de anderen hard, langwerpig plat en aan het einde breed en scherp toeloopende, sommigen zijn ook aan het einde doorboord. Men heeft dezelven veelvuldig in Drenthe, Gelderland, Cleve en elders, zoo in oude heidensche graven als in den grond opgedol-

ven, men noemt ze donderbeitels, dondersteenen. Volgens Janssen, Gedenkt. der Germ. en Rom. bl. 10, houdt men het er voor, dat hij, die zulk eenen beitel in huis of bij zich heeft, voor geen gevaar des bliksems behoeft te vreezen. De landlieden hadden hem verhaald, dat het kranke vee weldra genas, wanneer men het ongezonde deel slechts met den beitel bestreek. Buddingh, Verh. over de N. Myth. 72 meldt, dat hij in Gelderland dikwijls landlieden voor den donder in den kelder had zien schuilen, om voor den dondersteen beveiligd te zijn, die, zoo men verhaalde, *zeven mijlen diep in de aarde slaat*, en bij elk onweder weêr eene mijl opwaarts stijgt. — Deze hamer gold voor een heilig werktuig, waarmede bruiden en ook lijken gewijd werden. Saem. 74[b]. Sn. 49. 66. Het hamerteeken zegent. Grimm 123. Van daar dat in Drenthe en elders zoo dikwijls donderbeitels in de graven aangetroffen worden. In een graf bij Bulcken vond men er vijf, elk naast eene urn liggende, vermoedelijk als bescherming voor de asch der overledenen. Westendorp, Huneb. 18. Oudtijds moet men zich den hamer met een handvast voorgesteld hebben, want zijn teeken is dikwijls met het kruisteeken verward (1). O. Vredius, Hist. Com. Flandr. 1. 450 zegt, dat de Frankische koningen afgebeeld worden «cum baculo in manu, cujus summitas bipennem habeat, ferme in crucis formam. Accedit ad malleum ferreum, vulgo *Mars hamer*, qualem, veteri terrae Francicae Comiti, adscribit Guilielmus de Neve in front. ord. polit." Hierop doelt ook de vloek of eed *bij Vids mortelhamer*! of *morkelhamer*, die in de oude clute

(1) Eene merkwaardige plaats in Olaf Trygvas. saga I. c. 23. Fornm. sög. 1. 35. Koning Hakon, Christen geworden, bevond zich op een heidensch feest, en werd door de boeren gedwongen eenen beker, aan Odin gewijd, te ledigen, hij nam dien aan, maar maakte daarover het kruisteeken; de boeren vroegen wat dit beteekende, toen nam Sigurd Jarl het woord, en om hen te bevredigen, sprak hij: «konúngr gerir sem allir adhrir, their sem trúa á mátt sinn ok megin, at signa full sin Thór; *hann gerdhi hamar yfir*, ádhr hann drakk," de koning doet, gelijk alle anderen, die op hunne magt en sterkte vertrouwen, namelijk den vollen beker aan Thórr te heiligen; hij maakte den hamer (het hamerteeken) daarover, eer hij dronk.

van Playerwater, vs. 379 voorkomt. Thor rijdt op eenen wagen met twee bokken bespannen, als god van den eersten rang wordt hem dit toegeëigend, even als Odhinn en Freyr, maar bovendien is dit rijden de verzinnelijking van het rollen des donders, daarom zegt het volk in Zweden bij zoodanige gelegenheid nog: *godgubben åker*, de goede oude rijdt of vaart. Bij ons weet ik daarvan geene sporen aan te wijzen, behalve dat er in het dorp Rottum een vurige, met vier of zes honden bespannen, wagen rondrijdt, die zich te middernacht op de laan van het melkhuis der voormalige abdij vertoont. Westendorp, Jaarb. voor Gron. St. 1. Dit bijgeloof toch toont eenige overeenkomst met de mythe van Thor. Overigens was hetzelfde denkbeeld reeds bij de Grieken en Romeinen bekend: men denke b. v. aan Salmoneus.

Vele landlieden teekenen hunne huizen, stallen en schuren met een kruis, als behoedmiddel niet alleen tegen heksen en booze geesten, maar ook tegen het onweder, welligt was dit oudtijds het hamerteeken, en staat het in verband met het bijgeloof omtrent donderbeitels. Naar dezen god is zeker kruid *donderbaard*, *donderbladers* genoemd. Op het dak gelegd, beschermt deze plant tegen onweder, een gebruik, dat reeds door Burchard van Worms, pag. 195ᵇ (11ᵉ eeuw) heidensch genoemd wordt: «fecisti phylacteria diabolica vel characteres diabolicos, quos quidam diabolo suadente facere solent, vel *herbas* vel *succinos* vel quintam feriam *in honorem Jovis honorasti*." Verg. *Tooverkruiden*.

Deze plaats brengt ons weder tot het punt, waarvan wij uitgegaan zijn, de heiliging van den vijfden dag der week aan Thunar; de boven aangetogene plaatsen van den Indiculus en de zoo even genoemde bij Burchard bewijzen de viering van den donderdag bij onze heidensche voorouders. Maar de vierdagen waren toen tevens volksfeesten, waarop de landlieden zich vereenigden, en bij die gelegenheid tevens hunne twistgedingen en andere zaken afdeden. Deze gewoonte is in de oude landregten overgegaan. Zoo wordt volgens het Hunsing. Landr. 58 en 62, de warf op eenen *donderdag* en niet anders gehouden. «Twiska thene *thunresdey* ther redgenan swerath and helgena missa nen

ombecht asunderga nenne warf ni halde." Men verbeelde zich daarom niet, dat elke donderdag een vierdag was, maar de feestdag werd naar alle waarschijnlijkheid slechts op dien dag gehouden. In sommige streken van Frankrijk vergaderen dan ook op dezen dag de feeën en heksen, waaromtrent ik niet nalaten kan, ofschoon het ons land niet dadelijk aangaat, eene treffende plaats aan te halen uit de procesacte van Jeanne d'Arc, la pucelle d'Orléans, ten jare 1430 als tooveraarster verbrand: ik ontleen die uit Delrius disquisit. magicae 3. 215, daar leest men: «que près de Domprein y a un *grand et vieux arbre*, qu'on nomme l'Arbre charnime Fée de Bourlemont, et que après (auprès) de cest arbre y a une *fontaine*, près laquelle on dict que frequentent les malins esprits, avecq lesquels se mestent de nuict les sorciers dansans et gambadans autour desdicts arbre et fontaine. Art. 5. que le susdict arbre et fontaine sont surnommez des Fées. Aussi luy demandoyent, si elle auoit cognoissance de ceux ou celles, qui certains jours de la sepmaine vont au Sabbat avec les Fées. Respondit, auoir oui dire, qu'on y alloyt le *jeudi*." Waarschijnlijk was deze boom en bron oudtijds aan Thunar gewijd.

Uit het aangehaalde blijkt voldoende, dat de Thunardienst ook hier te lande bekend was, maar het komt mij toch voor, dat deze god minder dan Wodan vereerd werd, tenzij hij welligt onder den naam van Stavo schuile; want terwijl in Duitschland en het noorden een aantal plaatsen naar hem genoemd zijn, kwam mij daarvan in Nederland niets voor (1). Zie echter het aangeteekende beneden op *Wouden*. In het noorden van Frankrijk heeft men *Jeumont*, (Jovis mons) *Robreuve* (robur Jovis), *Robreuville*, *Templeuve* (templum Jovis) digt bij *Templemars*, maar ofschoon daar ook Duitsche stammen gewoond hebben, meen ik toch die namen aan de Romeinsche bevolking te moeten toeschrijven en acht die van Romeinsche goden ontleend.

(1) Alleenlijk heeft men eenen *Donderberg* bij het gehucht Leersum, in het sticht van Utrecht, en een anderen in den omtrek van Dieren in Gelderland, aangeduid op eene kaart van Slichtenhorst.

TOOVERIJ. Tooveren is een echt Duitsch woord, en beteekent hoogere geheime krachten schadelijk of door ongeoorloofde middelen doen werken. Tooverij verbindt zich aan den eenen kant ten naauwste met den godsdienst, aan den anderen kant staat zij er vijandig tegenover. In het veelgodendom hecht zij zich bij voorkeur aan de onderaardsche goden, want nacht en duisternis zijn haar element. Te Rome, waar de tooverij geduld werd, hulde zij zich vrijwillig in nevelen, omdat zij van natuur lichtschuw is. Hecate werd des nachts bij driesprongen aangeroepen.

Zoo was het ook in het heidensche Duitschland, maar daar deelde ook de godsdienst zelve in die behoefte van duisternis of tweelicht. In donkere wouden werden de goden gediend *auguriis patrum et prisca formidine sacras.* De maanloop regelde hunne zamenkomsten, bij nachten rekenden zij.

De tooverij ging, zoo wel bij de Duitschers als bij de Grieken, van de goden zelven uit. Odhinn was in het noorden de aartstooveraar, magtig door de kunde der runen. Maar ook de mindere geesten deelden in die wetenschap, ook de wijze Wanen en het menschengeslacht. Sigurdr. mál. 18. 4.

De tooverij heeft dus ook haren eerdienst, hare plegtigheden, hare bepaalde bedoelingen. Zij erkent de magt van hoogere wezens en roept die in; zij eert ze door uitwendige teekenen, eerbewijs, gebed en gezang, dank en offer. Zij heeft hare priesterschap en wijding, hare mysteriën even als de godsdienst. Zij vordert bij hare volgelingen geloof en beschermt wederkeerig de geloovigen: zij beloont en straft gelijk de godsdienst. In zoo ver gelijkt zij deze.

Maar haar aard is oorspronkelijk duister en boos. Wat de godsdienst ten goede bestuurt, rigt zij ten kwade; waar gene den mensch verheft en veredelt, wordt hij door deze verlaagd en tot kwaad gescherpt. Haar licht brandt, maar verheldert niet, hare wetenschap maakt listig, maar niet wijs, haar goud verrijkt niet, haar gezang vervrolijkt niet, hare bescherming maakt niet gelukkig. Het is eene onophoudelijke begoocheling, die nooit waarheid wordt, een spel, dat de speler altijd verliest, de hemel omgekeerd en de mensch opgevoed voor het onheil en de hel.

Zoo is inzonderheid het karakter der tooverij onder het Christendom. Nu is er slechts één God, één godsdienst en ééne leer. Wat daarvan afwijkt of daartegen strijdt, is een vijandig beginsel, en wordt of ketterij en heidendom of tooverij. Daarom smelten deze laatsten zoo veelvuldig ineen, dat hare bestanddeelen dikwijls bijna niet meer te erkennen zijn. Duiveldienst of *duivelgilde* is de gemeene naam voor beiden.

Waarheid en verbeelding beiden liggen bij de tooverij ten gronde. De wezenlijke kennis, die het heidendom als een geheim onder weinigen bezeten had, plantte zich voort met al de inbeeldingen, die daaraan zich vroeger of later gehecht hadden. Daarom vertoonen zich dezelfde grondstoffen overal, waar tooverij geoefend wordt, maar de omkleedselen verschillen naar gelang van de omstandigheden.

Tooverij is dus oorspronkelijk door geheime krachten schadelijk werken, maar ten gevolge van dit doel ook, de toekomst door zoodanige middelen uitvorschen. Ik zal hier over beide afzonderlijk handelen, maar naar mijn bepaald bestek, inzonderheid zoo ver het Nederland betreft. Wat Grimm in algemeene trekken voor den geheelen Duitschen stam geteekend heeft, werk ik voor ons in eene bijzondere partij uit.

Vooreerst de terminologie. Het algemeene woord bij ons gelijk elders is tooverij. Oud Hoogd. *Zoupar*, divinatio, maleficium. *Zouparari*, hariolus. *Zouparôn* hariolari. Ook *Zoufer*, *Zouver*. Grimm, Mythol. 580. In onze taal der 13e en 14e eeuw *toverie*, Maerl. Sp. H. 1. 6. Walew. vs. 5012; *tovery*, Rein. vs. 5368 *toveringhe*. Limb. 1. 2051; *tovernie*, Limb. 1. 1739. 1721. 1774. 1801. Oud Friesch *taverie*, *toverie*. Richthofen, Wb. i. v. thans *taure*, de vrije Fries. 1. 305, *thauwerye*, Epkema Wb. op G. Jap. i. v. Van daar *betoevert*. Limb. 1. 1715 *toverare*. Maerl. Sp. H. 1. 266. *toevervrouwe* Limb. 1. 1321. De oorsprong van dit woord is donker, elke gissing gewaagd. Het Friesch heeft thans nog een ander woord *tjoene*, dat insgelijks in het algemeen tooveren beteekent; van daar *tjoender*, *tjoenster*, *betjoend*; ik acht het afgeleid van het oude *tiona*, *tiuna*, beschadigen. Richthofen Wb. i. v.

Oud Sax. *tiunian*, beleedigen, beschadigen; A. Sax. *teonan*, *tynan*. Het oud Friesche *hexna*, *hoxna*, beteekent heksenwerk doen. Wij hebben nog eene andere uitdrukking met eene gewijzigde beteekenis *wikken*, *wichelen*. Van daar *wikelare*, Maerl. Sp. H. 2. 348. In Neder-Saxen *wikken*, *wigelen*. Het beteekent het lot of de toekomst onderzoeken; van daar bij Spieghel, Byspraaxalm. «eerst *wikt*, dan waaght." Ik acht het met *wegen*, ponderare, verwant (1).

In eene transitive beteekenis, om de werking op anderen aan te duiden, gebruikt men *betooveren*, Friesch *betjoene;* ook zegt men *iemand iets aandoen*, ook iemand *belezen*, *bezweren*, *bespreken*, naarmate de tooverij door aanraking, het lezen van zekere formulen of het uitspreken van vloeken of gebeden geschiedt. Die formulen waren veelal rijmen, en zoo bevreemdt het, dat onze taal geen woord kent, dat aan het Lat. *incantatio*, het Fransche *charme* en *enchantement*, het IJsl *galdr*, Oud Hoogd. *kalstar*, A. Sax. *galdor* van *gala*, gelijk het Fr. van *carmen* en *cantus*, geheel beantwoordt. Het oude *runen*, fluisteren, waarover zie Huyd. op M. St. 2. 312 en Clarisse op Maerl. Heimel. 481, komt, zoo ver ik weet, nooit meer in de beteekenis van tooverformulen prevelen voor. Vroeger kan het die gehad hebben.

Er zijn nog eenige uitdrukkingen, die verschillende wijzigingen der tooverij uitdrukken: *waarzeggen*, synonym van het Hoogd. *weissagen*, terwijl *wichelen* meer het onderzoek door toovermiddelen van de toekomst aanduidt. *Kwaad zien* heeft eene dubbele beteekenis, zoo wel die van een toekomstig onheil als tegenwoordig te aanschouwen, als die van eenen onheil aanbrengenden of bedwelmenden blik op iemand te werpen. Een zeldzame uitdrukking is *motten*, en van daar *motternische*. Van Hasselt, Geld. Maandw. bl. 488, 489. Ik versta die niet regt; is het misschien het Eng. *to mutter*, prevelen? Bij van Hasselt wordt het van koeijen gebruikt, die *vermoth sijn*.

De tooverij is van nature eene verderfelijke kunst, maar wordt

---

(1) Van daar nog in de Ommelanden *weerwikker* voor barometer. Laurman, Proeve bl. 77.

evenwel dikwijls tot afwending van kwaad gebruikt. Eensdeels schenkt de duivel den mensch de vervulling zijner begeerten, om hem daarna des te zekerer te vangen, anderdeels beproefde men de tooverij met hare eigene wapenen te bestrijden. De kerk veroordeelde dit als strijdig met het Christendom, maar heeft het evenmin als de eigenlijke tooverij kunnen uitroeijen, en zelfs is het veel meer openbaar geworden dan de tooverkunst, die slechts (met enkele uitzonderingen) den ingewijden bekend was. Men noemde dit ook bespreken, belezen, bezweren, omdat er even eens formulen bij gebezigd werden, maar ook onttooveren en *zegenen*, oud Nederd. *seghenen*, *seinen*, en ditzelfde woord geldt van die middelen, welke de kerk zelve tegen de vijandige tooverkunst bezigde, want het is afgeleid van *signare*, d. i. met het kruis teekenen.

Het zijn zoo wel mannen als vrouwen, die in deze kunst ingewijd zijn. De eersten heeten in het algemeen *tooveraars* of *weerwolven*, d. i. manwolven, omdat men gelooft, dat zij zich in wolven kunnen veranderen. Veel algemeener is echter de tooverkunst onder vrouwen, en dit treffen wij bij alle volkeren aan, behalve misschien in Egypte. Ook in Germanië was dit het geval. De man beoefende slechts de kunst des oorlogs en der jagt, en in vredestijd de wetten van zijn volk; maar de vrouw, die te huis bleef, had andere bezigheden, die haar voor de tooverkunst geschikter maakten. Zij verbond de gekwetsten en pleegde de zieken. Tacit. Germ. c. 7. Zij moest zich dus op de genees- en heelkunde en de kennis der kruiden toeleggen; zij werd geacht met de goden in zekere betrekking te staan en in de toekomst inzage te hebben. Ib. c. 9. Caesar de B. G. I. 50. Zij verklaarde den maanstand en de gelukkige en ongelukkige voorteekenen.
Bij de Cimbren was zij offeraarster en tevens waarzegster uit de offerande (προμαντις ἱερεια). Zie *Tempeldienst*.

Veelvuldig zijn dan ook de benamingen, die alleen ons land voor dergelijke toovervrouwen bezit. De algemeene is *heks*, vroeger *haghedis*. Broeder Gheraert (14e eeuw) over de Natuurkunde: «haghedissen ende varende vrouwen. A. Sax. *haegtesse*, *haegesse*

(hetzelfde woord als ons *hagedis* lacerta) Oud Hoogd. *hâzus*, *hâzusa*, *hâzasa*, *hâzessa*, waarvan de volle form *hagazus*, *hagazusa* zijn zou. Grimm Myth. 586. *Varende vrouw* verklaart Kil. «vetus. jam tooveresse. Incantatrix venefica: volatica mulier, apud veteres, teste Junio, strix volatica." — Broeder Thomas (13e eeuw) over de Natuurkunde HS. drukt het uit: «lude die des nachts moghen overvaren vele lants, onghehuer lude." — Scheldnamen zijn: *oud vel*, *oude kol*, *tooverkol*, *konkel*, *konkelaarster*, *konkelwijf*, *vuile druit*, *zwarte pry*, *hellebrand*, *helleveeg*, *feeks*, *fikke* of *fekke*, *todde*, *hagedis*, *draak*, *pol*, *weermaakster*. Kol is het Lat. *colus*, en even als konkel (ook nog in konkelleen, d. i. spilleleen, vrouwenleen bewaard) aan deze vrouwen gegeven, omdat zij geacht worden op spinrokkens (konkels) door de lucht te rijden. Druit beteekent eigenlijk elvin, en herinnert ons de Noordsche walkyrie *Thrudhr;* feeks schijnt gevormd even als heks, de ware beteekenis is mij niet helder, met *fée* is het niet verwant; *todde* is pad, het Eng. *toad; pry* beteekent kreng, en dit laatste voegt men twistzieken wijven toe.

Ik wil eerst het wezen der heksen en tooveraars, dan hunne werkingen schetsen.

Onder het heidendom waren in Duitschland en Skandinavië de waarzegsters voorname en hoog geëerde vrouwen, die onmiddelijk tot de goden in betrekking stonden. Het is waarschijnlijk, dat zij uit zekere bepaalde edele geslachten genomen werden, en hare wetenschap op hare dochters of andere aanverwanten overging, het eerste is tamelijk klaar uit eenige uitdrukkingen in de Noordsche Sagen, zoo worden b. v. Sigrún en Brynhild beiden *dis Skioldúnga*, wijze vrouw uit het geslacht der Skioldungen genoemd. Saem. 169a. 209a. Verg. Grimm, Myth. 229 en 238. De drie walkyriën Hladgudhr zwaanwit, Hervör de alwijze en Aulrun woonden zeven jaar met hare minnaars, toen vlogen zij weg. Zij leefden dus niet altijd een maagdelijk leven. Uit deze instelling leid ik het nog heden hier en in Duitschland heerschende gevoelen af, dat in heksenfamiliën elke moeder aan hare *oudste* en *jongste* dochter, elk vader aan den *oudsten* en *jongsten* zoon de kunst

mededeelen moet, waartoe zij dus voorbeschikt zijn. Te Bennekom op de Veluwe wonen twee zoodanige familiën, van wien dit verhaald wordt. Zie Heldring en Jonckers, de Veluwe bl. 47. Westendorp meldt hetzelfde van de Ommelanden, Eemland en het Bentheimsche, waar deze familiën, op welke een *opzeggen* ligt, met geene andere geslachten huwen. Mythol. 327. Antiq. 1. 409. Grimm 2. 127 geeft het voor Duitschland, uit een werk der 15e eeuw, almede op, Mythol. Abergl. LXV. Dit gevoelen is derhalve reeds oud, en het zal wel niet te gewaagd zijn aan te nemen, dat deze lieden nog afstammelingen van heidensche priesterfamiliën kunnen zijn, bij welke de tooverij als een erfgoed in waarde gehouden is. Hiertoe behoort ook een ander bijgeloof, dat de zevende zoon een weerwolf, de zevende dochter eene nachtmerrie is.

Sedert het Christendom de altaren der goden vernield heeft, is het priesterlijke ambt dier vrouwen vervallen, het tooveren alleen is hun overgebleven. Daardoor is eene verandering in hare betrekking geboren; zij staan nu niet meer met elkander in verband, en werken elke afzonderlijk; alleen tot de heidensche godheid of haar plaatsbekleeder den duivel, staan zij in relatie, en vereenigen zich allen, om gezamenlijk zijne vergaderingen en feesten bij te wonen.

Die feesten vallen, volgens de scherpzinnige opmerking van Grimm, op den tijd der groote Duitsche volksvergaderingen. Vooral is de eerste meinacht (Walburgis) als zoodanig berucht. Voorts Pinksteren of S. Jan, en in den herfst, S. Bartholomaeusdag of daaromtrent. Van Duitschland is dit overbekend, maar ook van Nederland laat het zich bewijzen. Van den meinacht vind ik echter niets bepaalds, alleen wil het volksbijgeloof, dat wie op 1 Mei vuur leent, eene heks is. S. Jansnacht is hier te lande meer als zoodanig bekend; bij het dorp Nameche aan de Maas staat een oude boom, de S. Annaboom genoemd, op *S. Jansnacht*, die van *goeden vrijdag* en in de *heilige nachten* komen de heksen daar te zamen en dansen om den boom. Wolf, Niederl. Sagen n°. 419. In de Nederlandsche heksenprocessen belijden dezen ook herhaaldelijk op *S. Jansnacht* hier of daar feest gehouden te hebben. Zie van Leeuwen, Batavia illustrata.

Buiten deze groote vergaderingen hebben zij nog kleinere, waar de heksen en tooveraars van de omstreek zamenkomen. In een proces van 1595, Cannaert, Bijdr. tot het oude strafr. 155, wordt de tijd opgegeven *een maand of zes weken voor den oogst;* in een van 1637 wordt gesproken van de prochie van Stekene," alwaer ghy (de tooveraar) op diversche plaetsen, *alle thien dagen*, met het frequenteren van den voorss. *Sabath in vergaderinge van dansmert*, gecontinuëert hebt met diversche vrouwspersoonen ende aldaer de duyvels homage gedaan," enz. ibid. 163. Te Lier houden de heksen elken *Zaturdag nacht* eenen dans op de groote markt. Wolf n°. 247. In eene oude clute van *Nu Noch*, uit de 15e eeuw, bij Willems, Belg. Mus. D. 2, wordt bezworen «by catten (d. i. heksen in katten veranderd), die danssen pleghen *swoendags;*" waarmede het Duitsche bijgeloof overeenkomt, dat de woensdag een dag der heksen is. Elders vergaderen zij nog op andere tijden.

De plaatsen, waar zij hare feestelijke zamenkomsten houden, zijn even zeer verscheiden. In Duitschland is van ouds de Bloksberg in den Harz als zoodanig berucht, waar op S. Walburgsnacht de groote sabbat gehouden wordt. Minder bekenden zijn de Horselberg bij Eisenach, de Huiberg bij Halberstadt, de Inselberg bij Schmalkalden, de Köterberg bij Corvey, de Weckingstein bij Minden, de Staffelstein bij Bamberg, en eenige anderen. Grimm, Mythol. 592. In Zweden heeft men de Blåkulle; in Denemarken noemt men den Hekkelfjeld (Hekla); in Frankrijk den Puy de Dome bij Clermont en andere plaatsen. In Nederland is mij geene algemeene verzamelplaats bekend, en hoezeer ieder den Bloksberg wel heeft hooren noemen, vind ik geene geloofwaardige berigten, dat die door onze heksen bezocht wordt. Zij schijnen zich in elk gewest eene afzonderlijke plaats gekozen te hebben. In Gelderland noemt men inzonderheid de *Mookerheide*, die daarvan zelfs in Holland berucht is; van daar dat men een gehaat mensch naar de Mookerheide wenscht, maar met dat al zijn er mij geene sprookjes van bekend. In heksenprocessen der 16e en 17e eeuw, vind ik ook *de Bleyk* en *het Sant* buiten Amersfoort, en *de Haar* bij Bunschoten opgegeven. In Friesland worden het huisje bij de galg te

Leeuwarden en eene weide bij Franeker, aan de stads gracht, ten noorden van den weg als zoodanige plaatsen opgenoemd bij Bekker, Bet. Wereld 4. bl. 68.

Of zij ook op den Paaschberg bij Lochem of den *Duivelsberg* bij Nijmegen te zamenkomen, weet ik niet, maar op kerkhoven, b. v. te Katwijk, dansen zij dikwijls rond, ook op galgenvelden, en vooral op drie- en viersprongen.

In Belgische sagen komen als zoodanig voor de *Kemmelberg*, twee uur van Yperen, een *veld* bij den Krekelberg, niet ver van Flobeck in Henegouwen; het *galgenveld* bij Antwerpen, Wolf n°. 380, 381, 384, de *S. Annaboom* bij Nameche aan de Maas, ib. n°. 419, de *markt* te Leuven en te Lier, ib. n°. 246, 247, eene *weide* te Doel, ib. n°. 388, het *hazelarenbosch* te Poelaere; buiten de *Peterseliepoort* te Gend; een *bosch* te Swynaerde, Cannaert, Bijdr. 2e dr. bl. 155, 167, een zomp op eene weide bij Ravels. Wolf n°. 390, de *Meulenberg* bij Stekede, Cannaert 164.

Alvorens op te geven, wat er op die nachtfeesten plaats had, is het noodig te zien, op welke wijze de tooveraars en heksen in de orde aangenomen werden, daaruit zal de heidensche oorsprong van een en ander blijken, en tevens waarschijnlijk worden, dat het eigenlijk ten deele op de heidensche priesterschap betrekking had.

Uit de Nederlandsche tooverprocessen der 16e en 17e eeuw blijkt het volgende. Behalve de door geboorte daartoe bestemde lieden (zie boven bl. 273), kunnen ook anderen in de orde opgenomen worden. Daartoe verschijnt hun de duivel 's avonds of 's nachts op eene eenzame plaats, dan eens in de gedaante van eenen jongeling, dan in die van eenen priester of van eenen langen man, gewoonlijk in het *zwart* gekleed. Zie *Duivel.* Deze draagt verschillende namen, waaruit blijkt, dat hij slechts een dienstbare geest is, veelal heet hij Hendrik of Heine. Zoo in een proces van 1595 bij van Leeuwen, Bat. ill. bl. 301 *Henric;* in een Zeeuwsch proces van 1565 *Heyne*, in een ander van dat jaar *Barnebon* en *Crebas;* «de eerste had magt in de lucht, de tweede in de wateren ter zee en was *koud* in alle zijne leden." Ermerins, Zeeuwsche oudh. D. 5 of St. 2. bl. 116 en 342, 346. In een Noord-Bra-

bandsch proces van 1528 *Krensken*, van Hasselt, Geld. Maandwerk bl. 485 volgg. In een Amsterdamsch van 1555 *Roeltje*, van 1564 *Pollepel*. Scheltema, Heksenpr. 133, 135, deze was mede *ijskoud*. In eene oude Vlaamsche klucht Hanske van der Schelde, heet de duivel weder *Hendrik*. In een Harderwijksch proces van 1594 verschijnen twee duivels *Hendrik* en *Herman*, de eerste almede zeer *koud*. In een Arnhemsch van 1508 *Barlebos*, van Hasselt, Arnh. oudh. 2. 212. Indien dit hetzelfde is als *Barlebaen*, was die naam reeds in de 14ᵉ eeuw bekend. Zie *Barlebaen*. In een Vlaamsch van 1664 *Hanxken*. Cannaert bl. 175, maar ook wel *Beelzebuth*, ib. 156, *Sathan*, ib. 157, *Lucifer*, ib. 166, *Serug*. Bekker, Bet. Wer. B 4. H. 9.

De duivel verlokt degenen, die hij aannemen wil, door beloften van rijkdom en magt. Zoodra zij hunne toestemming gegeven hebben, moeten zij het geloof aan God afzweren en den duivel aannemen. Hij verbindt zich dan, hun eenige jaren ten dienst te zijn, waarna zij hem met lijf en ziel zullen toebehooren. Daarvan wordt een schriftelijk verdrag gemaakt, dat de tooveraar met zijn *bloed* onderteekent, en daarbij belooft den duivel te dienen en onderdanig te zijn. Voorts drukt deze hem een teeken op het ligchaam, aan de *linker zijde*, onder den *linker schouder*, op het *linkerbeen* of de *linkerhand*. Cannaert bl. 155, 157, 161, echter ook wel aan de *regter* zijde, ib. bl. 166, 170, welke plaats dan geheel *ongevoelig* wordt; waarop bij van de heksen *eenig haar* uit haren nek eischt, en alsdan met haar boeleert. Eindelijk moeten zij ten teeken van hulde hem aanbidden, en hem van achteren kussen. Duitsche tooverprocessen melden nog, dat de booze de heks omdoopt, waartoe zij peters kiest, en ook somtijds haar als bok, muis, kraai of vlieg verschijnt. Grimm Myth. 603. Dan ontvangt zij ook gewoonlijk eenig geld van hem. Cannaert bl. 176, 177, maar dit verrijkt haar niet, en bijna altijd sterven tooveraars en heksen arm.

Na deze inwijding zijn zij verpligt de nachtelijke feesten en zamenkomsten bij te wonen. Daartoe ontvangen zij van den booze eene zalf, gemaakt van het vet der door hen gedoode ongedoopte

kinderen: «unguentum ex membris puerorum interemptorum ab eis ante baptismum." Mall. malef. II. 1, 3, en ook wel van verschillende kruiden met bloed van vogels en vet van dieren vermengd, welke laatste zalf *unguentum Pharelis* heet, Grimm Myth. Abergl. 1. 58. Nog een ander recept, uit het werk van Cardanus getrokken, geeft Wier, de praestig. daem. Basil. 1564. II. 31. «Constat pinguedine puerorum, succisque apii aconiti, pentaphylli, solani ac fuligine." Verg. ook Niderii Formicarium, L. 5 en Delrius Disquis. mag. L. 2. c. 24. Hiermede smeren zij armen, beenen en borst, en varen dan op een spinrokken (kol, konkel) of bezemsteel, den schoorsteen of het venster uit, onder het murmelen van de tooverformule: «*har-uut, kaduut, de schoorsteen uut.*" Buddingh, Verh. over de N. Godenl. bl. 76. Wanneer de duivel ze afhaalt, zit hij voor haar op den bezemstok of achter haar, terwijl hij haar geesselt; maar somtijds rijden zij ook op *kalveren* onder het ruinen der tooverwoorden: «over haeg en over heg, tot Keulen in den wijnkelder." Wolf n°. 385, of op *bokken*, ib. n°. 346. Verg. Cannaert bl. 178. Somwijlen veranderen de heksen zich ook in verschillende dieren; in het Gooregt gelooft men, dat zij zich voor hare togten van het ligchaam eens *hazen* bedienen. Westendorp Myth. 135. Verg. *Duivel*. In Gelderland veranderen zij zich in *hommels*. Buddingh t. a. p., gewoonlijk echter in *katten*. Zie op dat woord. De tooveraars echter ontvangen van den duivel eenen haren riem of zwart wambuis, en dit aandoende, veranderen zij in wolven (1). Zie *Weerwolf*. Van hunne tegenwoordigheid op de feesten wordt weinig melding gemaakt.

Zoo begeven zich de heksen naar het feest, dat van ouds de *Sabbat* heet. Vonnis van 1637 bij Cannaert bl. 162, de l'Ancre Tabl. de inconst. des mauvais anges et démons. Paris 1613. Wan-

(1) In Shakspears Tempest. A. 1. Sc. 2, zegt de tooveraar Prospero tot zijne dochter Miranda:

Lend thy hand
And pluck my magic garment from me. — So.
(*Lays down his mantle.*)
Lie there my art.

neer die benaming in gebruik gekomen is, bleef mij onbekend. Op de verzamelplaats aangekomen, vinden zij den duivel in persoon op eenen stoel zitten, dien zij door kniebuigingen en kussen hulde bewijzen. Hij vertoont zich somtijds als bok met een menschelijk aangezigt, somtijds als kater of groot beest. Daarop wordt er een feestmaal gehouden, waartoe de heksen nu en dan spijzen medebrengen; zoo wordt in een Vlaamsch proces van 1595 (Cannaert bl. 156) eener heks te laste gelegd, dat zij aldaar gebragt had eenen kouden hutspot, te voren door haar te huis gezoden. Zout en brood ontbreekt bij den maaltijd. Daarna begint het gezang en de dans; de heksen en duivels nemen elkander bij de hand en draaijen in het ronde, elkander den rug toekeerende, 's morgens vindt men daarvan kale plekken op de weide. De speelman zit op eenen boom of op eene galg, en zijne viool is een doodsbeen of paardenkop. Wolf n°. 383, 384. Berthoud, Chron. et tradit. surnat. de la Flandre p. 159, die evenwel, zoo lang het feest duurt, een instrument gelijkt, vooral wanneer de speelman, gelijk meermalen gebeurt, geen duivel, maar een verdwaald reiziger is, die dan ook doorgaans, in plaats van een galgenveld, eene prachtige zaal meent te zien. Na den dans boeleren de duivels met de heksen, en eindelijk verbrandt zich de groote bok (de duivel) zelf tot asch, die onder de aanwezigen wordt uitgedeeld, om schade te doen. Grimm Mythol. 605. Dit is waarschijnlijk de *roode* en geele poeijer, die de tooveraars in de processen erkennen van den booze ontvangen te hebben, Cannaert bl. 167, 177. Misschien heeft die *roode* poeijer hier eene bijzondere beteekenis, omdat die kleur, gelijk ik elders opgemerkt heb, in de middeleeuwen voor duivelsch of wat men *ongehier* noemde, plag te gelden. Evenwel vindt men ook van geele, groene en blaauwe poeijers of zalven gewaagd, en zekere heks erkent, dat hare toverzalf gemaakt was van het haar uit haren nek, dat zij den duivel gegeven had, en dat door hem fijn gekapt en met lampolij gemengd was. Cannaert bl. 192.

Voordat wij nu overgaan tot de bedrijven der tooveraars, willen wij eerst eenen blik achterwaarts werpen en onderzoeken, of dit

reeds het geloof der heidensche Duitschers was, en wat ons de schrijvers der eerste Christeneeuwen (8—13) desaangaande berigten.

Even als in Duitschland en elders de tooverkunst meest door vrouwen uitgeoefend werd, zoo heeft ook de Noordsche mythologie die meestal aan vrouwen of hoogere wezens van het vrouwelijk geslacht toegeschreven, als Walkyriën, Spakonar, Disen, Wolen. Zij reden des nachts door de lucht, veelal op wolven gezeten, en met slangen als toomen in de hand. Van daar heeten zij *qveldridha*, avondrijdster, *myrkridha*, rijdster in donker. In het lied van Helgi en Svava in de oude Edda, wordt verhaald, dat zekere Hedin eens op eenen joelavond uit een woud reed en een tooverwijf vond (fann trollkono): «sú reidh vargi ok hafdhi orma at taumom"; zij bereed eenen wolf en had slangen voor toomen. Evenzoo in Snorros Edda Daemis. 43, van de reuzin Hirokkin. In het tweede lied van Helgi, in de oude Edda, wordt van Sigrun gemeld: «hon var Valkyria ok reidh lopt ok laug," zij was Walkyrie en reed door lucht en zee. Van nachtelijke feesten en vergaderingen der tooverenden vind ik daar echter minder gewag. Dit bijgeloof schijnt zich tot Duitschland en de meer zuidelijke landen te bepalen, totdat het later ook in Skandinavië ingang kreeg.

Over dit laatste heeft Grimm zoo voldoende gehandeld, dat ik geneigd zou zijn dat gedeelte over te nemen. Ik zal mij echter vergenoegen, het merkwaardigste daaruit bij te brengen, en er nog het een en ander, ons land meer bijzonder betreffend, bij te voegen.

Sedert de bekeering, zegt Grimm, verbindt zich de tooverij aan de heidensche goden, maar nog niet terstond aan den duivel, waarvan de voorstelling nog niet diep genoeg in het volksgeloof geworteld was. De heksen behooren tot het gevolg van voormalige godinnen, die voorheen weldadig en aangebeden, nu gevreesd werden en zich vijandelijk betoonden, en 's nachts rusteloos rondwarend, in het geheim verbodene zamenkomsten met hare aanhangers hielden. Was ook de groote hoop voor de nieuwe leer gewonnen, ettelijke lieden bleven het heidendom aanhangen en oefenden heimelijk de heidensche plegtigheden uit. Van zoodanige heidensche

vrouwen liepen vele geruchten onder de Christenen rond; de daemonologie der oudheid mengde zich er onder, en uit waarheid en inbeelding vormde zich de voorstelling van nachtelijke heksentogten, waarbij alle de gruwelen des heidendoms plaats grepen. Grimm Myth. 593.

Tooveraars en tooveraarsters sloten zich alzoo aan de nachtelijke optogten der oude goden aan, en de heksen werden voornamelijk aan die godinnen toegevoegd, die van ouds met zang en dans rondtogen. De geloofspredikers en de geleerden noemden die Diana, Abundia, Herodias, Venus, maar bij het volk was het vrouw Holda, die met alvinnen en *goede holden* feest hield, die door de Christenen in Duitschland tot *unholden* werden omgeschapen.

Om die reden is de Horselberg in Thüringen het verblijf van Holda en haren stoet, en tevens de verzamelplaats der heksen. Keisersberg laat de varende vrouwen nergens anders dan in Venusberg zamenkomen, waar vrolijk leven, dans en vreugd is, ja tot in de 14ᵉ eeuw gingen er sagen rond van nachtvrouwen, die met heidensche godinnen op zekere beesten door de lucht reden, haar gehoorzaamden en offerden. Daarbij kwamen nu menschelijke toovervrouwen, dewijl zij het heidendom aanhingen, en misschien zelfs priesteressen waren. Van verbindtenissen met den duivel is daarbij geen blijk, dat denkbeeld schijnt eerst opgekomen te zijn, toen de duivel de oude godinnen verdrongen had, en de ontucht met hem, waarvan men de tooveraarsters beschuldigde, is vermoedelijk van denzelfden aard, als die, welke de verschillende Christelijke secten in de eerste eeuwen elkander als ketters te last legden, ook daar is het aanbidden en kussen van eenen bok bekend.

Zie hier nu wat de middeleeuwen van die togten der heksen vermelden. Burchard Wormat. († 1024) coll. decret. 1. 94. interrog. 44. «Et si aliqua est, quae se dicat, cum daemonum turba in similitudinem mulierum transformata, noctibus equitare super quasdam bestias et in eorum consortio annumeratam esse." — ibid. 10. 1 «quaedam sceleratae mulieres, retro post Satanam conversae, daemonum illusionibus et phantasmatibus seductae, credunt se et profitentur nocturnis horis cum Diana paganorum dea, vel

cum Herodiade et innumera multitudine mulierum equitare super quasdam bestias, et multa terrarum spatia intempestae noctis silentio pertransire, eiusque jussionibus velut dominae obedire, et certis noctibus ad eius servitium evocari." Het is overgenomen uit Regino de disc. eccles. 2. 364, waar echter de woorden *vel cum Herodiade* ontbreken, maar het decret. Gratiani II. 26 quaest. 5. 12. § 1 heeft ze even als Burchard. — Burchard 19. 5. p. 194ª «Credidisti ut aliqua femina sit, quae hoc facere possit, quod quaedam a diabolo deceptae se affirmant necessario et ex praecepto facere debere, id est, cum daemonum turba in similitudinem mulierum transformata, quam vulgaris stultitia Holdam (al. unholdam) vocat, certis noctibus equitare debere super quasdam bestias, et in eorum se consortio annumeratam esse." — Uit een Zuricher HS. van 1393, opgenomen bij Grimm Myth. Anh. 42. «Das die glöbent und veriehent das si selber und ein grössú mengi wiben ritten und varen mit der heiden gúttinnen, dú da heisset dyana oder mit herodiade, uf etlichen walttieren in der nachtstilli dur vil ertriches oder landes. Und das si irem gebot gehorsam sien als einer gewaltigen fröwen. Und das sú dú selb gúttinne ze benemten nechten rüffe zü irem dienst." Het is de vertaling van de aangehaalde plaats van Burchard 10. 1. — Uit Hans Vintlers Blume der tugend, gedicht in 1411 bij Grimm Anh. 38. «so farent ettlich mit der far, auff kelbern und auf pecken (d. i. bokken) durch stain und stecke." Verg. verder Grimm Myth. 595 ff.

Deze plaatsen staven het boven opgegevene gevoelen wegens den heidenschen en echt Duitschen oorsprong dier nachtelijke heksenfeesten, en toonen te gelijk aan, dat die togten eigenlijk door de godin met haren stoet van vrouwelijke geesten gehouden werd, waarbij zich de heidensche vrouwen, als dienaressen der godin aansloten. Dat die godin Holda was, blijkt mede reeds uit het bijgebragte, maar kan ook nog door andere getuigenissen bevestigd worden. Zoo zegt Walafridus Strabo, een schrijver der 9e eeuw: «si nos inviseret Holda, ludere jam pedibus et ferre futura valeres." Zie *Holda*. Dat *ludere pedibus*, dansen, is eene der voornaamste oefeningen der heksen op hare nachtfeesten, en het *ferre futura*,

d. i. waarzeggen, is haar erkend beroep. Holda staat derhalve beide voor. De geestelijken noemden haar *Venus*, omdat zij de bevallige, aanminnige godin der heidenen was, *Herodias*, omdat zij het dansen uitoefende, *Diana*, omdat zij veel in bosschen en op bergen woonde. Daarvan heeft de oude roman van Limborch, uit de 14e eeuw, nog merkwaardige sporen bewaard. In het eerste boek rijdt eene vorstin met eenen luisterrijken stoet van jongelingen en jonkvrouwen op eenen wagen langs eene heerstraat door het woud naar een prachtig slot. Zij neemt de verdwaalde Margaretha op haren wagen mede naar den burg; daar wordt een feestmaal gehouden, maar als Margaretha zich met het kruisteeken zegent, verdwijnt eensklaps alles, en men zag «van ghenen *duvelen* groet geruusch." De voornaamste dezer duivelen is hier nog eene vrouw, de mannelijke duivel blijft buiten het spel. In het derde boek komt Hendrik van Limborch aan eenen tweesprong in een woud, waarbij een ring en rondom een kruis van steenen; een opschrift verbiedt iedereen den ingang op straffe des doods. Doch de held, roemgierig, rijdt voort, en hem ontmoet eene schoone koningin, van eenen maagdenstoet vergezeld, die hem gevangen neemt en op haar slot voert. Hier verhaalt zij hem, dat zij de godin Venus en dit haar rijk is.

In deze sagen komt van het rijden op beesten niet voor, de godin heeft nog haren wagen, even als de Terra mater bij Tacitus, en Freya in het noorden; maar in andere berigten uit Nederland wordt daarop gedoeld, althans spreekt broeder Thomas (13e eeuw) in zijn werk over de natuurkunde van «lude die des nachts moghen overvaren vele lants, ende doen wonder als sy onderlinghe vergaderen;" — en, gelijk bij Vintler sommigen op kalveren en bokken over stok en steen rijden, zoo spreken ook Belgische volkssagen van mannen en vrouwen, die op deze dieren door de lucht rijden. Zie boven bl. 277. Dit zijn dus de *quaedam bestiae*, waarvan Burchard melding maakt, en dit alles duidt aan, dat Holda met haren stoet en hare feesten ook in Nederland bekend moet geweest zijn.

Van het rijden der heksen op stokken, bezemstelen, gaffels en

dergelijken, geeft Grimm eenige vrij oude getuigenissen op, maar van spinrokkens noemt hij slechts één voorbeeld uit eenen Boheemschen schrijver, en toch houd ik dit geloof voor zeer oud. In den Beowulf heet de vrouw *freodhu-vebbe* (vredeweefster), en de Nornen bevestigen de draden des noodlots; het spinnen en weven was van de oudste tijden af aan eene hoofdbezigheid der vrouw. Hieruit kon zich gemakkelijk het denkbeeld ontwikkelen, dat de tooveraarster en de godin waarmede zij in betrekking stond, 's menschen lot spon, en daarom op haar spinrokken zittend, dat zij als instrument medenam, naar de vergadering voer, want het spinrokken was even onafscheidbaar van de vrouw, als het zwaard van den man.

Het veranderen der heksen in katten, hazen en andere dieren, is almede een oud bijgeloof. Zie *Katten* en *Tempeldienst*. In Duitschland wil het bijgeloof, dat eene twintigjarige kat eene heks wordt, en eene honderdjarige heks weder in eene kat verandert. Grimm Myth. 623. Iets dergelijks gelooft men van de hagedissen: «eidechsen waren sonst jungfern." Grimm Myth. Abergl. n°. 592. Van daar dat *hagedis* bij ons eertijds eene heks, nu eene *everdes*, gelijk men in Gelderland spreekt, beteekent; hiertoe schijnt ook het bijgeloof te behooren, dat heksen hagedissen en padden baarden. Ann. Corb. ad A. 1026. «Mendica in littore Wisarah sub saliceto duos simul peperit filios perfecte sanos, aliquot ranas et grandem *lacertam*." Bij de daemonologen komen meerdere voorbeelden voor.

Minder ontwikkeld zijn de denkbeelden der middeleeuwen over de tooveraars. Gedeeltelijk worden zij weerwolven, maar dikwijls houden zij zich ook alleen met waarzeggen en tooveren op. Uit de tooverprocessen ziet men, dat zij van den duivel des avonds aangezocht worden, een verbond met hem sluiten en een teeken, bij de daemonologen *stigma diabolicum* genoemd, van hem ontvangen, benevens zekere zalf, waarmede zij zich bestrijken, wanneer zij op den sabbat of ter gewone vergadering verschijnen moeten; aldaar met de heksen dansen en boeleren en den duivel hulde doen. Cannaert bl. 162. Ook dat zij nu en dan *in 't ongheweerte* komen in gezelschap van duivelen, en ook op bokken of kalveren door de lucht rijden, echter zeldzamer dan de heksen.

De tooverij schijnt niet regt met den aard des mans te strooken, tenzij hij als weerwolf door het veld dwale, of storm verwekke of waarzegge, daarom gis ik, dat de capitulariën en andere wetten uit de tijden der Karolingen, waar zij van dezen gewagen, meer op de zoodanigen zien, b. v. het Capitul. Carol. de part. Saxon. 5. «Si quis a diabolo deceptus crediderit secundum morem paganorum *virum aliquem* aut feminam strigam esse." Het spellen van het lot was echter onder de Germanen elk huisvader geoorloofd, en dezen zullen zeker nog lang die gewoonte gehandhaafd hebben.

Ik ga nu over tot het onderzoek naar de wandaden, den tooveraars en heksen te laste gelegd.

Hieronder is berucht het verwekken van hagel, wind, storm en onweder, dat een overoud en ver verbreid bijgeloof was. Seneca nat. quaest. 4. 7. «Rudis adhuc antiquitas credebat et attrahi imbres cantibus et repelli."

In de Edda wordt storm en onweêr door reuzen en reuzinnen verwekt. De reus Grimnir kon storm en gunstigen wind verwekken. Fornald. sögor. 3. 122. De reuzendochters Thorgerdhr en Irpa zonden, wanneer men haar daarom aanriep, onweder, storm en hagel. Fornm. sögor. 11. 134 ff. Zie verder Grimm Myth. 364. Maar ook door toovermiddelen werd onweder verwekt, hetgeen *görningavedhr* heette, d. i. tooverweder, gemaakt weder. Zekere Ogantan had eenen windbalg (vedhrbelgr), wanneer hij dien schudde, brak storm en onweder los. Fornald. sögor. 2. 412. Grimm 368, hetgeen ons de voorstelling bij Homeer herinnert, waar de winden in eenen zak zijn, die geopend wordt, en dan vliegen zij er uit. Odyss. 10. 19 sqq. De storm werd integendeel door bezwering en runen gestild. Zie het lied van Hnikarr Str. 3 en Sigurdr. mál. Str. 11. «Brimrúnar skaltu rista, ef thú vilt borgit hafa á sundi seglmaurom. Zeerunen zult gij insnijden, indien gij geborgen wilt hebben op zee de zeilpaarden, d. i. schepen.

Van Duitschland in het algemeen vinden wij zoo wel in de wetten als in de geestelijke schriften der middeleeuwen, veel over dit storm verwekken gehandeld, het strekte of om den oogst te vernielen, of om de schepen op zee te doen vergaan. Grimm heeft

de meeste plaatsen daarover bijgebragt Myth. 365, 615 en Anh. 34. 36. Daaruit ontleen ik alleen de duidelijksten. Capit. Car. M. A. 789. Cap. 63. «Ut nec cauculatores et incantatores, nec *tempestarii* vel obligatores non fiant, et ubicunque sunt, emendentur vel damnentur." Indic. superst. et pagan. circa 743. XXII. de *tempestatibus* et cornibus et cocleis, dat ik verklaar, over het storm verwekken en de horens en schelpen, waarop de heksen in zee varen, gelijk wij straks nader zien zullen. Bisschop Agabard († 840) schreef eene verhandeling «contra insulsam vulgi opinionem de grandine et tonitruis," die Baluzius uitgegeven heeft, hierin komen de volgende bijzonderheden voor:

1. 145. «In his regionibus pene omnes homines, nobiles et ignobiles, urbani et rustici, senes et juvenes, putant *grandines* et *tonitrua hominum libitu posse fieri*, dicunt enim, mox ut audierint tonitrua et viderint fulgura: aura levatitia est." Interrogati vero, quid sit aura levatitia? alii cum verecundia, parum remordente conscientia, alii autem confidenter, ut imperitorum moris esse solet, confirmant *incantationibus hominum qui dicuntur tempestarii*, *esse levatam*, et ideo dici levatitiam auram," ibid 1. 146. «Plerosque autem vidimus et audivimus tanta dementia obrutos, tanta stultitia alienatos, ut credant et dicant, quandam esse regionem, quae dicatur *Magonia*, ex qua naves veniant in nubibus, in quibus fruges quae *grandinibus* decidunt et *tempestatibus* pereunt, vehantur in eandem regionem, ipsis videlicet nautis aereis dantibus pretia *tempestariis*, et accipientibus frumenta vel ceteras fruges." ibid 1. 153. «Nam et hoc quidam dicunt, nosse se tales *tempestarios*, *qui dispersam grandinem* et late per regionem decidentem faciant unum in locum fluminis aut silvae infructuosae, aut super unam, ut ajunt, cupam, sub qua ipse lateat, defluere." ibid 1. 159. «Nostris quoque temporibus videmus aliquando collectis messibus et vindemiis propter siccitatem agricolas seminare non posse, quare non obtinetis apud *tempestarios vestros* ut mittant auras levatitias, quibus terra inrigetur, et postea seminare possitis?" ibid 1. 162. «In tantum malum istud jam adolevit, ut in plerisque locis sint homines miserrimi, qui dicant, se non equidem nosse immittere tem-

pestates, sed *nosse tamen defendere a tempestate* habitatores loci; his habent statutum, quantum de frugibus suis donent, et appellant hoc canonicum." — Reeds de lex Visigoth. VI. 2. 3 kende dit storm en hagel verwekken: «malefici et *immissores tempestatum*, qui quibusdam incantationibus grandinem in vineas messisque mittere perhibentur." Nog bepaalder een Capit. Lud. Imp. Add. II. Tit. 18. «Ferunt enim suis maleficiis *aera posse conturbare*, *et grandines immittere*, futura praedicere, fructus et lac auferre aliisque dare, et innumera a talibus fieri dicuntur." Ook Burchardus Wormat. coll. decret. 10. 8 (uit het poenitentiale Romanum). «Qui credit ut aliqui hominum sint *immissores tempestatum*, — septem aurios poeniteat." ibid 19. 5. p. 194ᵃ. «Credidisti unquam vel particeps fuisti illius perfidiae, ut incantatores, et qui se dicunt *tempestarios immissores* esse, possent per incantationem daemonum aut *tempestates commovere* aut mentes hominum mutare."

Uit deze getuigenissen ziet men, dat deze kunst in Duitschland aan mannen werd toegeschreven, maar dat evenwel in het Noorden ook reuzinnen zich daarmede bemoeiden; dat men verschillend dacht over de oorzaak van dit verschijnsel, en de toovermiddelen, daartoe gebezigd. Het varen van schepen in de wolken, waarin het door den hagel vernielde graan verzameld werd, zou men welligt door windhoozen mogen verklaren, maar het land Magonia is onbekend, en welligt uit eene of andere fabel ontleend. In het Noorden geschiedde het stillen van den storm door *brimrunen*, die, gelijk in de aangehaalde plaats der poëtische Edda te lezen is, op den scheepssteven gesneden, op het roer ingebrand worden: «á stafni thaer skal rista ok á stiornar-bladhi, ok leggia eld í ár." Verg. echter de aant. der Grimms in de Lieder der alten Edda 1. 116, want de zin is niet geheel duidelijk. Men mag aannemen, dat dit zelfde middel in Duitschland bekend geweest zij, en wanneer wij dan dat stormstillen ook in Nederland later terugvinden, laat zich hier de kunde der runen begissen.

Bij onze schrijvers der middeleeuwen herinner ik mij geene melding van deze tooverij, maar in de 16ᵉ eeuw des te meer. Toen werd dit doorgaans aan de heksen toegeschreven, die daarom voor

weermaaksters gescholden worden. Een voorbeeld uit een proces van 1565 bij Ermerins, Zeeuwsche oudh. D. 5, St. 2, bl. 116 volgg. Cannaert bl. 188. Zekere heks was voor eene *meerminne*, *vaudotse* en *weermaeksterigge* gescholden, «om 'twelck te wreken, als de boots in zee waren, zoe heeft zy haer zelven met de voornoemde zalve (die zij van den duivel ontving) op heuren buyck bestreken, ende es by hulpe van Barrebon en Crebas *op een bussel stroo*, d'een reyze voor en d'ander reyze naer, gedreven in zee, ende heeft dezelve twee boots mette voorseyde salve rondom gesmeert in den naem van Barrebon en Crebas, ende van haer zelven, dwelck gedaen zijnde, *zo quamper storm op*, ende dede comen zoo mencke groote zeewaters, waeraf dezelve twee boots, met volc met al, gebleven zijn."

Een ander middel was, om het water (waarschijnlijk van heilige bronnen) met eenen stok te slaan of te beroeren. Zie daarover Nideri Formicarium de malef. decept. C. 4 en andere daemonologen. Hiermede hangt eenigzins zamen hetgeen van Velthem van eene heilige bron in Wallis verhaalt (Sp. Hist. B. 3. C. 22) waaruit donder en hagel voortkwam, toen men er met eene lans in stiet; het was namelijk de geschondene heiligheid des waters, welke de watergod bestrafte.

Belgische sagen schrijven ook stormen en dwarrelwinden aan het rondvaren der heksen door de lucht toe. Zie *Windsbruid*.

Nog andere toovermiddelen leveren onze heksenprocessen op. In een zoodanig van 1595, bij van Leeuwen, Bat. illustr. bl. 301, belijdt eene heks, dat zij van *den quaden* een *wisse stroe* ontvangen had, waarmede zij het deed *hagelen* in haar kwartier en omtrent Utrecht, «zeggende, gelijk den boosen haer voorgeseid hadde: «latet hagelen dat het barst, konde ik den grooten man mede dood hagelen, ik en soud niet laten;" welke woorden gesproken hebbende, begon het te hagelen, en doen sij door ingeven van den quade seide: «houd op!" so hiel den hagel op." — Een ander beschuldigde bekent, «dat hij op een *blat van een elsen boom*, met hulpe van de quade, *nevel en onweer* konde maken, dewelke hij aanroept, seggende: «Vader, komt helpt mij!" — Verg. verder Grimm Myth. 364, 615. Wolf, Nied. sagen s. 693 en n°. 289. Delrius Disq.

Mag. p. 140. Wier de praest. daem. 2. 30. De eerst opgegevene sagen betreffen het stormverwekken op zee, om schepen te doen vergaan en menschen om te brengen, de anderen hebben op de verwoesting van den oogst betrekking. Dit doel werd ook nog door andere middelen bereikt, maar die ik niet weet, of hier te lande in gebruik waren. Delrius b. v. verhaalt, dat eene tooveraarster op eenen akker met rijp graan het vers sprak: *super aspidem* etc. Te huis op zolder gekomen, nam zij eene pijp of goot en herhaalde dit, en toen kwam al het koren door de pijp op haren zolder.

Met het varen der heksen in zee op *gluyschooven* of stroowisschen, om onweêr te doen ontstaan, hangt haar varen in *mosselschelpen* zamen. Dit wordt, gelijk ik vroeger opmerkte, reeds in den Indiculus zamen verbonden: «de tempestatibus et cornibus et cocleis." Hier te lande was dit bijgeloof gemeen. Wier de praest. daem. 5. 8, verhaalt, dat op zekeren tijd de Rotterdammer en Schiedammer haringbuizen uitgezeild waren; de eersten kwamen met visch beladen te huis, terwijl de anderen niet dan steenen in hunne netten gekregen hadden. Men kreeg verdacht op zekere vrouw, die dan ook weldra beleed, dat zij door eene vensterruit, waarin men een zeer klein gaatje ontdekte, heenvliegende, in eene *mosselschelp* naar hen toegevaren was, aldaar door tooverij den haring verdreven en in diens plaats steenen in de netten gezonden had. Zij werd daarop verbrand.

Belgische sagen verhalen, dat de *maren* in *mosselschelpen* over het water varen; wanneer men de schelp wegneemt, kan de maar niet weder terug en geraakt in groote angst, dan verschijnt zij, geeft goede woorden, en belooft de paarden niet meer te berijden, zoo men haar de schelp teruggeeft. Wolf Nied. s. n°. 515. Iets dergelijks verhaalt men daar van de *alven*, en dit duidt den heidenschen oorsprong van dit bijgeloof aan; wanneer men namelijk *eijerschalen* op het water ziet drijven, zoo varen de alven daarin rond, ook wonen zij in de *waterblazen*, die men dikwijls op vijvers ziet, waarin geen visch is. Wolf n°. 572. In Noord-Nederland gelooft men dit van de heksen. Heemskerk, Bat. Arcadia, 5e druk, 1678, bl. 40, geeft als volkssprookjes op, dat de heksen in *mos-*

selschelpen en *eijerschalen* over zee *naar Engeland* varen, terwijl zij die met de punten van naalden door de woedende zee heenroeijen. Hierop doelt, geloof ik, een oud spreekwoord in de Ghemeene Duitsche spreekw. Campen 1550. «Alle baete helpt, seyde die *guede vrouwe* (guede holde?) doe *roeide se met een naelde.*" In de Ommelanden kent men almede dat gebruik der eijerschalen. Wanneer men eijeren eet, moeten de *schalen* gebroken worden, anders varen de heksen daarmede *naar Engeland.* Teenstra, Volksverh. bl. 182. Zou dat varen naar Engeland niet een flaauwe naklank zijn der aloude sage van de overvaart der schimmen naar Brittanje, waarvan Procopius gewaagt? Zie *Hemel.*

Een ander zeer oud bijgeloof is, dat de tooveraars en tooveraarsters de maan op aarde kunnen nedertrekken, maar dit vind ik hier te lande niet aangenomen, tenzij dan bij onze geleerde dichters der 17^e^ eeuw, die alleen de Grieksch-Romeinsche mythologie verstonden; ik mag dit derhalve met stilzwijgen voorbijgaan. De uitdrukking in den Indiculus XXX. De eo, quod credunt, quia feminae *lunam commendent*, quod *possint corda hominum tollere juxta paganos*, zal ergens anders op doelen.

Dit *tollere corda*, dat hier heidensch genoemd wordt, is mij even min in eenige Nederlandsche schriften voorgekomen, en schijnt reeds vroeg vergeten te zijn. Men meende, dat de heksen iemand het hart uit het lijf konden halen, dat zij dan brieden en opaten, waarvan echter de beroofde niets merkte en leven bleef, daar zij hem weder stroo in het ligchaam stopten. Men geloofde ook wel, dat de heksen geheele menschen verslonden. Lex Sal. 67. «Si stria hominem comederit." Capit. Carol. de part. Sax. 5. «Si quis a diabolo deceptus crediderit *secundum morem Paganorum*, virum aliquem aut feminam strigam esse et *homines comedere*, et propter hoc ipsam incenderit, vel carnem eius ad comedendum dederit, capitis sententia punietur." Lex Rothar. 379. «Nullus praesumat aldiam alienam aut ancillam, quasi strigam occidere, quod Christianis mentibus nullatenus est credendum nec possibile est, ut hominem mulier vivum intrinsecus possit comedere." Burchard Worm. 19. 5. p. 199[d]. «Credidit — te — homines baptizatos et

Christi sanguine redemtos, sine armis visibilibus et *interficere et de coctis carnibus eorum vos comedere*, et *in loco cordis eorum stramen aut lignum aut aliquod hujusmodi ponere*, et comestis, iterum vivos facere et inducias vivendi dare." Verg. ook Grimm Myth. 611. Dit eten van het hart vinden wij ook in het noorden. Sigurd nam Fafnirs hart en braadde het, en toen het harteblood hem op de tong kwam, verstond hij het vogelgeschrei. Fafnismál Str. 31. Ook den Romeinen was zelfs dit bijgeloof niet geheel onbekend. Plautus Pseud. 3. 2. 31. Petronius C. 134. Maar dit teekent eenen zoo woesten, barbaarschen tijd, en kwam den Christenen zoo gruwelijk voor, dat het althans hier te lande al spoedig uitgeroeid werd, zelfs in de lex Frisionum komt niets daarvan voor, de Ogres en Ogresses der Fransche sprookjes schijnen daarvan evenwel afkomstig.

Er is echter een andere bloedgierige wandaad der tooveraars bekend. Zij kunnen menschen dooden, door poppen van was of stroo te maken, dien zij messteken geven, dan wordt daardoor tevens de bedoelde persoon gewond of gedood. Grimm heeft zeer goed aangetoond, dat dit bijgeloof mede den Grieken en Romeinen bekend was; zie Ovid. Amor. III. 7. 29. Horat. Ep. 17. 76. Virg. Ecl. 8. 80 sqq. Theocritus Eid. 2. 28. Voorbeelden uit Duitschland geeft dezelfde schrijver Myth. 618 ff. Onze landgenoot Wier meldt er nog de volgende bijzonderheden van, de Praest. daem. 4. 9. «Damnum alicui inferre se credunt, si *imaginem* conficiant in eius nomine quem laesum cupiunt, *ex cera virginea nova*, sub cuius axilla dextra *hirundinis cor* locetur et hepar sub sinistra (men denke aan de heiligheid van de zwaluw). Item collo appenditur filo novo effigies, quae *acu nova in membro laedendo figitur*, recitatione verborum, quae ob curiosos studio praetermittenda censui. Ea ex aere quandoque apparatur, cuius membra ad diriorem deformationem invertuntur ut pes manus loco formetur et pedis vicissim locum subeat manus, faciesque invertatur. Ad atrocius malum similis imago adornatur in hominis forma, in cuius capite nomen certum scribitur, et in costis ea nomina, Alif cafeil zaza hit mel meltat leuiatan leutatace: ea in sepulcro defoditur. In eun-

dem usum, ut ipsi vocant, in Martis dominio, parantur duae imagines, una *cerea*, altera *ex hominis mortui terra*, et ferrum quo homo necatus fuit, traditur alteri imagini, ut alterius necandi simulachri caput transfigat. In utraque duo inscribuntur nomina, et characteres seorsum peculiares: et certo altera reconditur loco." — Op eene eenigzins verschillende wijze geschiedt dit nog heden in België. Wolf Nied. sagen n°. 294. De heksen gieten gesmolten lood in koud water, en terstond vormt zich eene menschelijke figuur. Dan vragen zij den betooverde, in welk gedeelte van het ligchaam des tooveraars zij de kwaal zullen brengen. Is dit beantwoord, zoo geven zij eene snede of eenen steek in de aangewezene plaats van het beeld, en zeggen daarbij, waar zich degeen bevindt, die het den betooverde *aangedaan* heeft, zonder evenwel zijnen naam te noemen. Terstond gaat dan de kwaal op dezen over. Ook plaatst men een kruis verkeerd voor zich en eene kaars daar achter, die men dan met eene naald doorsteekt, elke steek treft dengeen, dien men schaden wil, ibid n°. 409, vgl. ook n°. 410, en Malleus malef. II. 2.

Eene soortgelijke wandaad is, om zijnen vijand te doen verdorren en uitteeren, door de zode uit te snijden en in den schoorsteen te droogen, waarop deze den voet gezet heeft. Hiervan spreekt reeds Burchard van Worms 19. 5. p. 200a: «tollunt *de eorum vestigio cespitem*, et illum observant, et inde sperant sanitatem aut vitam eorum auferre." Maar hetzelfde middel kan ook tegen den tooveraar aangewend worden, en is als zoodanig nog heden in Gelderland bekend, gelijk Heldring in zijne wandeling door de Veluwe met een voorbeeld staaft, en zelfs bezigt men het met een weldadig oogmerk, om zieke beesten te genezen, die men er den voet mede strijkt, en dan de zode met eene of andere tooverspreuk wegwerpt. Heldring de Veluwe 2. 161.

Het blijkt evenwel uit de tooverprocessen, dat deze wandaad der tooveraars en heksen meestal geschiedde door het werpen van zekere poeijer in de spijs van hem, dien men wilde doen verkwijnen. (Zie bij Cannaert bl. 179, 182), maar het uitsnijden der zoden bleef als een aloud gebruik en bijgeloof, daarbij tevens in zwang.

Menschen en vee werden op die wijze betooverd, zoodat zij aan het kwijnen raakten, uitteerden en somtijds er aan stierven. De processtukken wijzen aan, dat dit geschiedde door toover- of duivelpoeijer, door aanraking en bestrijking, door beademing en door tooverwoorden. Zie de processen bij van Leeuwen, Scheltema en Cannaert. Hier was dus vergiftiging en misschien magnetisme (?) de hoofdzaak, doch de tooverceremoniën werden evenwel niet verzuimd, als een aloud bijgeloof, dat dien middelen kracht moest geven. Reeds Burchard van Worms kende dit l. c. 19. 5. p. 199[d]. «Credidisti quod quaedam credere solent, ut quamcunque domum intraverint, pullos aucarum, pavonum, gallinarum, etiam porcellos et aliorum animalium foetus, verbo vel visu vel auditu obfascinare et perdere posse affirment."

Ook hier schijnt weder op de tooveraars overgebragt te zijn, wat vroeger aan de alven werd toegeschreven. Dezen namelijk schoten onzigtbare pijlen op menschen en vee af, die hen deden verkwijnen. *Ylfagescot* wordt in eene Angels. formule genoemd. De donderschicht heet ook in Duitschland *albschoss;* in Schotland wordt een spitse wig, waarvan men gelooft, dat de alven dien gezonden hebben, *elfarrow*, *elfflint*, *elfbolt* genoemd. Zie Grimm Myth. 2[e] ausg. 429. Bij Homeer daarentegen is het Apollo zelf, die door het schieten zijner pijlen menschen en vee doet sterven. Iliad A. 50.

᾿ουρῆας μὲν πρῶτον ἐπῴχετο καὶ κύνας ἄργούς,
᾿αυτὰρ ἔπειτ᾿ ἀυτοῖσι βέλος ἐχεπευκὲς ἀφιείς
βάλλ᾿ ἀιεὶ δὲ πυραὶ νεκύων καίοντο θαμειαί.

en dit wordt daarna *λοιμος*, pest, genoemd.

Volgens Iersche sagen kan zelfs de aanraking of beademing der alven ziekte of dood veroorzaken. In het noorden gelooft men, dat hun *slag* onvermogend maakt. Grimm t. a. p. Evenwel kende het heidendom ook den tooveraars dat vermogen toe.

Door dezelfde middelen (poeijers, spreuken en derg.) werd ook de melk betooverd, zoodat men daaruit geene boter konde karnen. Cannaert bl. 183. Dit geschiedde ook met het bier. De duivel Barlebos gaf in 1508 aan zekere Jenne Kosters eene substantie van zeep, waar-

mede zij te Amelrooi een geheel brouwsel bier ondrinkbaar maakte. Van Hasselt, Arnh. oudh. 2. 12. Echter werden ook andere toovermiddelen aangewend. Delrius Disq. Mag. 2. 65, verhaalt uit J. Beetsius Carmel. Praecept. ad 1. praec. expos. ult. C. 7 (hij leefde omstreeks 1470), dat zeker oud wijf, uit nijd de melk van de koe haars buurmans willende wegtooveren: «accepit cultellum, pergens ad ostium domus in qua fuit vacca, et *ponens se contra splendorem lunae*, dixit:

Hier snydick een spaen in mollekens ghewaen
Ende een ander daertoe, soo neem ick het melck van deser koe.

De eigenaar dit hoorende, greep eenen stok, en haar daarmede tuchtigend, sprak hij:

Hier slaen ick eenen slach, ende eenen anderen als ick mach,
Ende den derden daertoe, soo behoud ick die melck metter koe.

Dezelfde tooverformule in het Duitsch, uit het begin der 15[e] eeuw, geeft Mone Anz. 5. 453. Van daar de scheldnaam der heksen *molkentreckse*, *molckentovernische.* Van Hasselt, Geld. Maandw., bl. 479, 490.

Even als bij het bederven van den oogst, was de bedoeling somtijds alleen, om schade te doen, somtijds echter ook, om het graan of de melk en boter voor zich zelve te krijgen. Zoo leest men in eene oude clute de Hexe (14[e] of 15[e] eeuw) in Hoffmanns Hor. Belg. 6. 101. vs. 31.

Op ene vierwechstede buten weghe
vant ic sittene ene oude teve
ende hadde *botere* voor haer staende;
ic wane dat si den *duvel* maende,
die haer die botere comen dede.

De tooverkunsten, om een mes in eenen boom te steken en uit het heft te melken, een bijl in de deurpost te slaan en uit den steel melk te tappen, of ook boter uit de sloot of uit een rooden doek, geschiedden waarschijnlijk met hetzelfde doel. Sagen daarvan bij Wolf n°. 403, 406. Verg. ook de tooverprocessen bij van Leeuwen Bat. ill. 295 volgg. Ook dit geeft Burchard reeds als een bijgeloof zijns tijds op, l. l. 19. 5. p. 199[d], maar hij meldt alleen, dat de tooveraarsters dit «*diabolo adjutae* suis fascinatio-

nibus et incantationibus" wisten te bewerkstelligen, zonder het middel naauwkeuriger op te geven.

Het zoogenoemde *nestelknopen* was almede den heksen eigen. Het geschiedde meestal door gedurende den zegen een slot toe te knippen, en dat in het water te werpen, en de tooverij was niet te vernietigen, of het slot moest teruggevonden en geopend worden, evenwel ook door zoogenoemde *vrouwenpoeijer* met eene tooverspreuk. Bekker Bet. Wer. B. 4. H. 31. Een ander voorbeeld bij de Wind, Bijzonderh. uit de Gesch. van het Strafregt, bl. 62. Verg. ook Hincmarus 1. 654. Den Romeinen was dit mede bekend.

Er was nog eene zonderlinge tooverkunst bekend, t. w. het *muizen maken*. Grimm Myth. 617 geeft verschillende bewerkingen op, in Duitschland en Zweden gebruikelijk. In België maakte men een balletje van aarde, wierp dat in het veld, en dan nog een, en dit werden dan muizen; of men nam bladeren, draaide ze een voor een te zamen en legde ze op den grond, en dan liepen zij als muizen weg. Wolf n°. 401, 402 (1).

Dit zijn de voornaamste misdaden, welke den heksen gewoonlijk te last gelegd werden; de weerwolven daarentegen werden inzonderheid beschuldigd het vee in de weiden te bijten en te verscheuren. Zie de processen bij van Leeuwen en beneden op *Weerwolf*.

Behalve deze eigenlijke wanbedrijven, schrijft men hun nog velerleie bedriegerijen en vreemde kunsten toe, als jonge lieden verliefd te maken, schatten op te delven, spelden, haar, kikvorschen en hagedissen te braken, kransen van veeren in de beddekussens te tooveren, op het water te drijven, door het kleinste gaatje heen te sluipen, de taal der dieren en vogelen te verstaan, menschen te

(1) Heemskerk Bat. Arcadia 5e dr. 1678, bl. 40, geeft als volksgeloof op, dat de heksen menschen en musschen in muizen konden veranderen. Daarvan vind ik nergens anders eenige sporen, behalve in den Walewein vs. 5696 volgg., waar eene koningin haren stiefzoon uit wraakzucht in eenen *vos* verandert, en wederkeerig van diens magen zelve in eene *paddo* omgeschapen wordt, doch ik houd dit voor uitheemsche fabelen, even als de tooverijen van Virgilius, Pacolet, Maleghys en dergelijken. Verg. Grimm Myth. 623.

doen inslapen, te maken dat zij den tooveraar overal volgen en in alles gehoorzamen, zich onzigtbaar te maken, het lot te voorspellen, en zelfs als weldadige wezens allerlei kwalen door toovermiddelen te genezen, maar hiervan later.

Van dit een en ander kan men bij onze middeleeuwsche schrijvers voorbeelden aanwijzen.

Een toovermiddel, om liefde te verwekken, geeft Wier op, de praest. daem. 4. 9. «In *mulieris amore conciliando* conficitur in hora Veneris imago, ex cera virginea in amatae nomine: cui character imprimitur, et circa ignem calefit, et inter agendum cujusdam angeli memoria in mentem repat. Non absimile monstrum fingitur, ut quis tibi in omnibus obsequatur." Zie ook *Toovermiddelen.* Zou hier welligt de titel 26 van den Indiculus op doelen: «de simulacro de consparsa farina?"

Van het braken of baren van spelden, kikvorschen, enz., gaf ik boven een voorbeeld uit de Ann. Corb. Anderen bij Bekker Bet. W. B. 4. H. 10, en van de vlechten en kransen van veeren in de kussens, ald. H. 31, en bij Teenstra Volksverh. en leg. 1.

Het drijven op het water is eene der meest bekende eigenschappen der heksen en tooveraars, en van daar is dit de gewone heksenproef geworden, gelijk uit verscheidene tooverprocessen blijkt, waarover men Scheltema kan naslaan; nog in onzen tijd heeft het volk meermalen van tooverij verdachte personen die proef doen ondergaan. Overigens was het een aloud ordaal voor verschillende misdaden. Zie Grimm Rechtsalt. 923, en reeds aan de Romeinen bekend. Plinius Hist. Nat. 7. 2. Het wegen der tooveraars op eene schaal te Oudewater, om te zien of zij de natuurlijke zwaarte hadden, is van gelijken aard.

Dat de heksen door het kleinste gaatje heen wisten te komen, ziet men uit het sprookje nopens de haringvisschers, boven medegedeeld. Zoo zegt ook Suffr. Sixtinus, Geraert van Velsen, lyende treursp. Amst. 1681, bl. 43.

Een giest ken wel deur sulken wyen tralie kruypen
En een Toovenaerster kan wel deur een *gat van een klinksnoer sluypen,*

't Veurhuys in tot in de binnenhaert, en maken geen geluyt,
En gaen op een bezemstok sitten, en vliegen de schoorstien uyt.

Het geloof, dat ook de dieren in hunne taal redeneerden, en dat men die door zekere middelen kon leeren verstaan, was in de middeleeuwen algemeen. De dierentaal, als onverstaanbaar en vreemd, heet gewoonlijk *Latijn*. Car. en Eleg. vs. 769 «ende seiden (t. w. een haan en hond) dat die coninc stont buten den hove, in haer *latijn*." Vgl. Hoffmann op die plaats. In de Edda verstaat Sigurd de vogelentaal, zoodra hij Fafnirs hartebloed op de tong voelt. Zie boven. Verg. ook Grimm Myth. 709. In onzen roman van Carel ende Elegast geschiedt dit door tooverkruiden;

Vs. 760. Elegast conste behendichede
die hi proefde ter menigher stede;
hi was minlic ende mate.
hi trac *een cruut* uut enen gate
ende deet binnen sinen mont.
die sulc een hadde, *hi verstont*
wat hanen crayen ende honde bilen.

Van de kunst, om de menschen door tooverij te doen inslapen, geeft dezelfde roman berigt:

Vs. 836. Nochtans consti behendichede
daer hi alle die ghene mede
slapen dede van dier sale.

hiertoe gebruikt men ook de hand van eenen dief, of wel een vinger, waarover negen missen gelezen zijn. Wolf n°. 276, 277. Verg. Delrius Disq. mag. p. 359. Zoodanige handen werden ook tot andere einden gebruikt, en deden eene onderneming gelukken; zoo leest men in eene oude clute, de Hexe. (Hor. Belg. 6. 103.)

Haddi die hant van enen dief
daer neghen messen op waren ghedaen,
het soude u altoos vorwaert gaen
so waer ghi die hant ane slacht.

Verg. ook Grimm Myth. 606.

De tooveraars konden ook te weeg brengen, dat een mensch hen overal volgen en in alles gehoorzamen moest, even als de

sonambule in onze dagen den magnetiseur. Daarvan spreekt de boven aangehaalde plaats van Wier. Verg. *Toovermiddelen.* Van dit vermogen op dieren spreekt de roman van Reinaert.

Vs. 5348. In alle die wildernisse, nergen
en is geen *dier*, so sterc, so coen,
ten is van meester Abrioen
bedwongen, als hijt aensiet
ende moet al doen dat hi gebiet.

Dit geschiedt dus door *wassen beeldjes*, door den *tooverblik*, maar ook door *tooverliederen.* Romance van Alewijn en mooi Aaltje:

Heer Alewijn *zong een liedekijn*
Al wie dat hoorde wou by hem zijn.

Eindelijk verstaan de heksen en tooveraars ook de kunst, van zich onzigtbaar te maken. Wolf n°. 471 uit mondelinge overlevering. Men ging 's nachts tusschen 12 en 1 ure op eenen *kruisweg*, die aan de eene zijde eene heg of struik had. Daarop leide men eene *zwarte kat* in eenen zak genaaid, als offerande voor den duivel. 's Morgens was de zak leeg, maar er bevond zich een klein beentje in de plaats, en dit maakte onzigtbaar. Anderen bedienden zich daartoe van het vet van opgegraven lijken van jonge kinderen.

Bijzonder verstaan de tooveraars en heksen de kunst van waarzeggen. Zij doen dit of uit de *lijnen der hand* (chiromantie), of uit den stand der *planeten* bij de geboorte, of tijdens eenig voorval (horoscoop), hetgeen ook *planeetlezen* heet, of uit de *kaart*, of uit *koffijdik*, of uit den *rook* (capnomantie) of eindelijk uit *voorteekenen*, waarvan later. Die hiervan meer begeert te weten, leze het leven van Doctor Faust.

Deze tooverijen zijn echter niet het uitsluitend eigendom van hen, die zich met den duivel verbonden hebben, zij zijn er slechts bijzonder en meer dan anderen in ervaren, en kunnen door 's boozen hulp eenige wonderen doen, die hun alleen toegestaan zijn, als door de lucht te vliegen, zich onzigtbaar te maken en dergelijken, doch het overige kan door ieder, die wil, verrigt worden, mits hij de bepaalde ceremoniën verrigte. Dit blijkt vooral uit de tegenmiddelen, die ter verijdeling der tooverij aangewend worden,

en waarvan ik nu zal spreken. Dezen worden zoo wel door elk, die wil, als door de duivelskunstenaren aangewend, maar door de laatsten enkel door dwang of tegen betaling. Onder het heidendom was dit waarschijnlijk een offer.

Gelijk de betoovering geschiedt door *tooverblikken*, *tooverrijmen*, *kruiden*, *poeijers* en *zalven*, *aanraking*, *beademing*, zoo heeft dit ook met de onttoovering plaats. Waarheid en inbeelding paren zich hier. De kerkelijke middelen vereenigen insgelijks beide. Bij de exorcismen en zegeningen, het besprengen met wijwater, en het noemen van de namen van Jesus en Maria, komen natuurlijke geneesmiddelen. Voorbeelden bij Cannaert bl. 182, waar van *ghewyde drancken innemen* en *het innemen van ghewyde cruyden ende andersints met de woorden der H. Kercke*, gesproken wordt. Die rijmen en spreuken zijn dikwijls in verschillende landen dezelfde, en komen zeer vroeg bij de Duitschers voor. Zij werden onder het heidendom in runen geschreven, gelijk nog later in het noorden, nog heden meen ik in Finland en Lapland. In Duitschland en ook hier stonden zij waarschijnlijk in tooverboeken opgeteekend, waarvan in de middeleeuwen veel gewag is. Grimm Myth. 583. Ook in de clute der Hexe, vs. 56: «Hets Juliane... si heeft *een toverenboec*, daer si met te toveren pleghet." Nog heden worden er zoodanige in handschrift onder de tooveraars in Gelderland bewaard, gelijk mij van geloofwaardige personen verzekerd is. Zie ook van Hasselt, Geld. Maandw. bl. 502. Zij worden zeer geheim gehouden en moeten met vreemde karakters beschreven zijn. *Wie weet of het niet Duitsche tooverspreuken of rijmen zijn, in de taal van het voorchristelijke tijdvak, in runen geschreven;* doch dan zijn zij zeker zeer verbasterd en bedorven. Dit verdient echter nader onderzoek.

De tegenmiddelen dienen inzonderheid, of om de tooveraars te leeren kennen, opdat men ze dan dwingen kan den toover weder weg te nemen, of wel, om zelf door wondermiddelen dit te verrigten. Van de eerste soort zijn de onder n°. 10, 15, 48, 49, 50, 51, 83, 84 medegedeelde *Toovermiddelen*. Daaronder is merkwaardig het Geldersche middel, dat men een *zwart hoen* levend in

koud water kookt en dus offert, en op die wijze den tooveraar dwingt te verschijnen. Dit draagt blijken van Duitsch-heidenschen oorsprong. Zie *Tempeldienst.*

Van de tweede soort zijn de toovermiddelen tegen verschillende ziekten, waarvan ik hier eenige voorbeelden wil bijbrengen.

Koorts. Bijzonder heilzaam is de vlier, die boven bijenkorven wast; men schilt de bast naar boven toe af, en geeft den zieken het aftreksel te drinken. Halbertsma Lapekoer fen Gabe skroar. bl. 31. In Duitschland steekt men eenen vlierstok in den grond, waaraan de koorts hangen blijft, die vervolgens op hem, die het eerst daar langs komt, overgaat. Grimm Myth. 679. In de Ommelanden te Zevenhuizen bij de Leek neemt de zieke eene turf, snijdt er twee kerven in, wanneer hij de anderendaagsche, drie, wanneer hij de derdendaagsche koorts heeft. Zoodra de koorts komt, vergezeld van de Heggemoeder, die gaarne op zulk eene turf plaats neemt, werpt hij die in het vuur, en houdt gedurende de koorts zijne oogen strak daarop gevestigd. Nadat de turf verbrand is, houdt de koorts op. In Noord-Braband laten de koortsbezweerders den lijder met een gestolen talhout op eenen *kruisweg* komen, en nemen hem daar met dit hout de koorts af. Teenstra Volksverh. bl. 186. Verg. ook *Tooverformulen* en *Toovermiddelen.*

Kiespijn. In de Overbetuwe gebruikt men dit middel. Men ligt met een mesje de schors van een vliertakje op, en snijdt daaronder een kruisje; vervolgens brengt men het uitgesnedene stukje hout aan de pijnlijke kies, zoodat er bloed aan komt, waarna het weder zorgvuldig onder de schors ingelegd wordt, daarop door eene tooverspreuk gezegend en vast toegebonden. Hiervan mag echter de zieke niets weten. Buddingh N. Godenl. bl. 73.

Jicht. Te Ulrum in de Ommelanden draagt men tegen de jicht ringen van het ijzer eener uit het graf gehaalde doodkist. Teenstra bl. 186.

Breuken en kreupelheid. Te Yde, een gehucht in Drenthe, geneest de hoefsmit breuken, door drie latspijkers horizontaal in eenen dikken *wilgenboom* te slaan, waarbij hij *prevelend eenige*

buigingen voor den boom maakt, en den hoed afneemt. (Een echte boomdienst). Zoodra de koppen der spijkers door de bast van den wilg overgroeid zijn, is de breuk genezen. Teenstra bl. 186. Even zoo geneest de smid te Hemmen kreupele paarden, door eenen spijker in den grond te slaan. Heldring Wandel. ter opsp. van Bat. en Rom. oudh. 2. 169. Anderen snijden eene zode uit, waarop het kranke beest den voet gezet heeft, en werpen die onder het murmelen van eene of andere zegenspreuk weg. ibid 2. 161. Nog een middel beneden bij de *Tooverspreuken*.

Branden. Uit een onuitgegeven Geldersch gedicht der 17e eeuw:

Maar Sint Jan wordt boven maten
Seer geviert van desen rey;
Want ey! siet eens langs de straten
Vut haer vensters mey by mey,
Die sy tot een offerhande
Van sijn dau nu brengen voort,
Want sy seggen, dat men 't *branden*
En veel sieckten daer door smoort.

Behalve deze middelen tot genezing van kwalen, zijn er nog verscheidene voorbehoedmiddelen tegen tooverij als anderszins. Zie hier mede eenige voorbeelden: heeft men eenen drank gebruikt, die betooverd is, men *plenge hem*, zoo schaadt hij niet. Een middel, om het stelen van de melk door tooverij tegen te gaan, gaf ik boven. Wanneer men iets van eene heks aanneemt, zegge men, God loone u! anders wordt men betooverd. Wanneer een kind sterk niest, zegge de moeder, God zegen u! anders loopt het gevaar betooverd te worden. Zie verder *Toovermiddelen*.

Wat de tooveraars zelven betreft, dezen moeten, om den toover te vernietigen, het betooverde zegenen, hetgeen geschiedt, door eenvoudig de woorden uit te spreken: *God zegene u, man, vrouw, paard, koe* of wat betooverd is; doch dit moet geschieden terwijl zij vrij zijn, in de gevangenis heeft de zegen geene kracht. Zie Cannaert bl. 194. Verg. met van Hasselt Arnh. oudh. 2. 212.

Dit zijn de voornaamste werkingen, waarin zich de eigenlijke

tooverij openbaart. Eene hiermede zamenhangende wetenschap is die der wichelarij en waarzeggerij, die zich met de duiding der voorteekenen bezig houdt, en zoodoende de toekomst uitvorscht.

Die wetenschap was onder het heidendom in Germanië zeer geacht, en werd gelijk de eigenlijke tooverij, meerendeels door vrouwen uitgeoefend. Zie *Waarzeggende Vrouwen*, naderhand geraakte zij even als gene in verachting, en bleef nog meer dan gene een algemeen goed des geringen volks.

In de eerste eeuwen des Christendoms waren de waarzegsters menigvuldig en genoten ontzag. In den jare 577 deed de vorst Guntheramnus eene vrouw tot zich komen «habentem spiritum phitonis, ut ei quae erant eventura, narraret." Gregor. Turon. 5. 14. Ook de Ann. Fuld. ad A. 847, spreken van eene waarzegster Thiota, die uit Alamannie naar Maintz kwam, en groot opzien baarde, en later de Ann. Corb. ad A. 1351. «Dorothea Rosserin, *fatidica mulier*, praedixit Monasterio nostro exitum." Maar zij schijnen daarentegen ook reeds vroeg vervolgd te zijn. Dezelfde Ann. Corb. ad A. 914 vermelden dit: «*multae sagae combustae* sunt in territorio nostro." De capitularien spreken meer algemeen en gebruiken het mann. geslacht, maar daarom moet men niet denken, dat in dien tijd juist mannen zich daarmede meer bijzonder bezig hielden, zij bedoelen elk, die zich aan de uitoefening van dit bedrijf waagt. Zoo een Capit. Car. M. incerti anni, bij Walter Corp. jur. Germ. ant. 2. 269. C. XL. «Ut nemo sit, qui *ariolos* sciscitetur, vel somnia observet, vel ad auguria intentat: nec sint malefici, nec incantatores, nec *phitones*, cauculatores, nec tempestarii vel obligatores, et ubicunque sunt, emendentur vel damnentur." Evenwel heeft men ten allen tijde ook mannen gevonden, die zich met de waarzeggerij bezig hielden.

Het huidige taalgebruik maakt nog eenig onderscheid tusschen *wichelarij*, *waarzeggerij* en *bijgeloof*. Het eerste, echt heidensch, vorscht de toekomst uit door het aanwenden van zekere middelen, begaat eene handeling van welker uitslag, vooraf onzeker, de toekomst van eene of andere zaak geloofd wordt af te hangen. Het tweede verklaart de voorteekens, die buiten iemands toedoen ons bejegend

zijn; het bijgeloof bepaalt zich niet enkel daarbij, maar omvat alles, wat men meent eenigen invloed op de natuur, den mensch en het dier te hebben. Van dit alles is ons zeer veel door de Romeinen aangebragt, ook door de Joden en Heidens, en eindelijk door reizigers en zeelieden uit vreemde gewesten ingevoerd. Ik zal mij kortheidhalve bepalen tot datgene, wat waarschijnlijk echt Duitsch bijgeloof en hier te lande bekend is.

Eene zeer bekende wichelarij bij de Germanen was het werpen van het lot, hetgeen Tacitus ons beschreven heeft. Germ. C. 10. «Auspicia *sortesque* ut qui maxime observant. Sortium consuetudo simplex. *virgam*, frugiferae arbori decisam, in surculos amputant, eosque, notis quibusdam discretos, super candidam vestem temere ac fortuito spargunt. mox, si publice consuletur, sacerdos civitatis, sin privatim, ipse paterfamiliae, precatus deos, coelumque suspiciens, ter singulos tollit, sublatos, secundum impressam ante notam, interpretantur. Si prohibuerint, nulla de eadem re in eundem diem consultatio: sin permissum, *auspiciorum* adhuc fides exigetur." Dit lot werpen werd dus niet voor voldoende gehouden, wanneer het gunstig was; in dat geval moest het nog door *auspicia* gestaafd worden.

Hiermede heeft vele overeenkomst eene geregtelijke handeling in de lex Frisionum voorgeschreven Tit. XIV, maar hier is het een ordaal geworden, en geeft aanleiding om te gelooven, dat meerdere dezer ordaliën uit oude heidensche wichelarijen gesproten zijn. Die titel (de homine in turba occiso) bepaalt, dat wanneer iemand bij eenen oploop gedood is, zonder dat men den dader kan ontdekken; hij die tot de *compositie* geregtigd is, twaalf uit den hoop kan oproepen en beschuldigen, die zich dan met de twaalfde hand moeten ontschuldigen. «Tunc ducendi sunt ad basilicam, et *sortes super altare mittendi*, vel si iuxta ecclesiam fieri non potuerit, super reliquias sanctorum. Quae sortes tales esse debent: duo tali de *virga* praecisae, quos *tenos* (het huidige *teenen*, *tienen*) vocant, quorum unus signo crucis inottatur (sic), alius purus dimittitur, et lana munda obvoluti super altare seu reliquias mittuntur; et praesbyter si adfuerit, vel si praesbyter

deest, puer quilibet innocens, unum de ipsis sortibus de altari tollere debet, et interim deus exorandus, si illi septem qui de homicidio commisso iuraverunt verum iurassent, evidenti signo ostendat. Si illum qui cruce signatus est sustulerit, innocentes erunt qui iuraverunt; sin vero alterum sustulit, tunc unusquisque illorum septem faciat suam sortem id est tenum de virga, et signet signo suo, ut eum tam ille quam caeteri qui circunstant cognoscere possint; et obvolvantur lana munda, et altari seu reliquiis imponantur, et praesbyter si adfuerit, si vero non ut superius puer innocens, unumquemque eorum singillatim de altari tollat, et ei qui suam sortem isse cognoverit, rogat. Cuius sortem extremam esse contigerit, ille homicidii compositionem persolvere cogatur, caeteris quorum sortes prius levatae sunt absolutis. — Is qui compositionem homicidii quaerit, in reliquiis sanctorum iuret, se non alium de hac re interpellaturum, nisi eos qui ei ipsius homicidii suspecti sunt." Alleen het gebruik van tienen om het lot te werpen, is aan beide handelwijzen gemeen, de bedoeling en zelfs de aanwending der loten is verschillend. In latere Nederlandsche wetten komen geene dergelijke voorschriften meer voor, en toch moeten zij nog in gebruik gebleven zijn. Ik maak dit op uit de statuten van bisschop Guy van Utrecht, van den jare 1310, bij van Mieris 2. 97. «Item in his scriptis excommunicamus omnes illos et illas, qui vel quae de sacramento altaris, vel de *ipso altari*, vel in *altari*, vel in crismate, vel de alio sacramento vel sacramentis *sortilegia* faciunt, vel fieri procurant, quoquo modo." Hoewel ook eigenlijke tooverij met het heilige gepleegd werd (b. v. met de dievenhand op het altaar gelegd, en waarover negen missen gedaan moesten worden) zoo schijnt de uitdrukking *sortilegia* echter eerder op dit regtsgebruik te doelen.

Eene tweede soort van wichelarij is die uit het gehinnik van paarden. Daarvan spreekt Tacitus mede, Germ. C. 10. «Proprium gentis, *equorum* quoque *praesagia* ac monitus experiri. publice aluntur iisdem nemoribus ac lucis, candidi et nullo mortali opere contacti: quos pressos sacro curru sacerdos ac rex vel princeps civitatis comitantur, *hinnitusque ac fremitus observant. Nec ulli*

auspicio maior fides, non solum apud plebem, sed apud proceres, apud sacerdotes. Se enim ministros deorum, *illos conscios* putant." Deze wichelarij bleef zeker nog lang in gebruik; de Indiculus superst. spreekt: «de auguriis vel avium vel *equorum*." Zie ook Grimm Myth. 378 ff. en 645, die vele voorbeelden uit Duitschland en andere landen geeft, maar geene uit Nederland. Ook mij zijn er nog slechts enkele voorgekomen, maar nader onderzoek zal gewis meer doen vinden. Zie *Toovermiddelen.*

Niet minder bekend was het voorspellen uit het geschrei en de vlugt der vogelen: «avium voces volatusque interrogare," zegt Tacitus. De vogelen, die vrij door de lucht zwierven, en verre rondvlogen, moesten, dacht men, veel te weten komen, zoo men slechts hunne taal verstond, of hunne vlugt naspeurde. Van daar de toovermiddelen, om die taal te verstaan, waarvan ik vroeger handelde, en van daar ook de wichelarij aangaande de beduiding van hun geschrei en hun vliegen. Hierom waarschuwt de H. Eligius in eene leerrede zijne toehoorders: «nec in itinere positi aliquas *aviculas cantantes* attendatis, — nullus sicut dictum est, observet — qualis *avis cantus* garriat, vel quid etiam portantem videat, quia qui haec observat ex parte *paganus* dignoscitur." Audoeni V. S. Eligii bij d'Achery Spicil. Par. 1661. T. 5. p. 215 sqq. Ook de Indiculus spreekt er van XIII. «de auguriis vel avium vel equorum." Meerdere getuigenissen en voorbeelden bij Grimm Myth. 656 ff. en Mayer über die v. d. lipt. conc. aufgez. abergl. gebr. s. 96 ff. Verg. ook beneden op *Toovermiddelen.* Veel van dien aard heeft hier bestaan, dat thans vergeten is. In den Carel ende Elegast kraait een haan en zeide *in sijn latijn*, dat de koning voor de poort stond, vs. 769. In onze oude volksliederen zijn de vogels de boden der min.

Men voorspelde almede uit het niezen. De Indiculus spreekt daarvan § XIII. Ook Eligius in de boven aangehaalde leerrede: «sternutationes nolite observare." Ook de Grieken hechtten daaraan veel gewigt. Zie de aangehaalde plaatsen bij Grimm Myth. 647. Men wenscht nog heden iemand, die niest, toe, dat het hem wel

moge bekomen, dit gebruik schijnt aan een oud begrip ontleend, dat gedurende het niezen de ziel geene magt over het ligchaam heeft, en eene heks dus den mensch op dat oogenblik betooveren kan, tenzij men hem daarvoor bescherme door eene zegenspreuk. Zie *Toovermiddelen.*

Veel gewigt hechtten onze vaderen aan de eerste *ontmoeting*, die zij op weg hadden. Grimm heeft daarvan eene menigte voorbeelden bijgebragt, ik bepaal mij alleen tot ons land. Even als de Grieken en Romeinen, was dit ook ons heidendom bekend. Eligius telt onder de heidenen dengeen, die «observet *egrediens* aut *ingrediens* domum, *quid ibi occurrat.*" In den Reinaert vs. 1055 heet dit *teekin ende gemoet.* Wanneer iemand een oud haveloos wijf ontmoet, zoodra hij de deur uitgaat, zoo is dit een ongelukkig teeken. Wanneer men geestelijken of groefbidders ziet, is het ook geen goed voorteeken. Wanneer er verscheidene gebogchelden kort na elkander voorbijkomen, zal het regenen. Een haas, die dwars over den weg loopt, beduidt onheil. Zie op *Duivel* en *Toovermiddelen.* Grimm Myth. 654. Wolf n°. 387. Nog een voorbeeld geeft Meyerus Ann. Flandr. ad A. 1339. De Franschen waren onzeker, of zij slag zouden leveren: «*leporem* autem praeter castra sua decurrentem viderunt, quae res pro *malo ac tristi auspicio* haberi solet." Hetzelfde verzekert Pontanus van zijnen tijd, Hist. Gelr. L. 7. p. 227, vooral voor hen, die zich op reis zullen begeven. Een zwarte of witte kat is ook al niet gunstig. — Nog beduidender zijn de vogels, waarvan ik eene treffende plaats uit den Reinaert kan bijbrengen, vs. 1045 volgg.

Ende als hi (Tibert) op den wech quam,
Sach hi van verre ende vernam
Sente Martins vogel, die quam gevlogen.
Doe wart Tibert vro ende in hogen
Ende riep: «al heil, wil God, edel vogel!
Kere herwaert dinen vlogel
Ende *vliech te miere rechter hant!*"
Die vogel vlooch, daer hi vant
Een hage, daer hi in wilde liden

Ende vlooch Tibert ter *luchter* siden.
Dit *teekin* ende dit *gemoet*
Dochte Tibert niet wesen goet.
Hadde hi gesien den vogel liden
Scone ter *rechter* siden
So waendi hebben *goet geval;*
Nu was hi dies onthopet al.

Kraaijen, raven, roeken en dergelijken zijn doorgaans een kwaad, ooijevaars een goed voorteeken. Er is mij echter van dit bijgeloof weinig bijzonders bekend.

Van gelijken aard zijn de kwade voorteekenen, die den grave van Artois, ten jare 1302, voor het aangaan van eenen veldslag tegen de Vlamingers bejegenden, opgegeven door van Velthem, Sp. Hist. B. 4. C. 24. Een getemde *wolf*, Brune genaamd, «dien hi lange hadde gehouden," vloog onverwacht tegen hem op, om hem de wapens af te trekken, en toen hij zag, dat dat niet gelukte, en zijn heer de waarschuwing niet achtte, liep hij weg en kwam nooit weder. Ook kwam eene *padde* uit het Vlaamsche heir gekropen, men liet ze ongestoord, om te zien waar zij heen zoude gaan; zij begaf zich naar de Franken, «daer stontse ende blies metten lanken optie Waloys een lanc termijn, ende scoet op hem haer venijn," en verborg zich toen weder; ook stortte zijn *paard* driemaal ter neder, en, zegt de schrijver:

Dit waren teken van ongevalle
Die hem hier gescieden alle.

Er zijn zeker oudtijds vele bijgeloovigheden van dien aard bekend geweest, en zullen het onder het landvolk nog zijn; het onderscheid tusschen het vliegen eens vogels aan de regter- of linkerhand is opmerkelijk, en stemt met het Romeinsche bijgeloof overeen. Insekten zijn waarschijnlijk almede voorbeduidend geweest, b. v. spinnen, mieren en anderen. Een klein rood torretje met zwarte stippen heet *zomerhaantje*, *ons lieven heers haantje* of *tuitje*. In Duitschland *herrgottskalb*, *herrgottsthierchen*, *Mariënkäfer*, Eng. *ladycow*, *ladybird*, *ladyfly*. Grimm 2e ausg. 658. Waarom? Hier moet ik ook de plaats bij Burchard niet verge-

ten, 19. 5. p. 195. «Fecisti quod quidam faciunt, dum visitant aliquem infirmum, cum appropinquaverint domui, ubi infirmus decumbit, si invenerint aliquem lapidem juxta jacentem, revolvunt lapidem et requirunt in loco ubi jacebat lapis, si ibi sit aliquid subtus quod vivat, et si invenerint ibi lumbricum, aut *muscam* aut *formicam*, aut aliquid quod se moveat, tunc affirmant aegrotum convalescere. si autem nihil ibi invenerint quod se moveat, dicunt esse moriturum." Bij alle deze soorten van bijgeloof was er eene handeling, uit wier onzekere gevolgen de toekomst of het lot voorspeld werd, hetzij die van den wichelaar zelven of van eenig dier gepleegd werd. Van dien aard zijn er nog meer; veel talrijker echter zijn die voorteekenen, bij welke uit hun bestaan alleen de toekomst voorzegd wordt. Eenigen dezer betreffen insgelijks dieren en vogelen, en worden daarom hier eerst aangevoerd.

Wanneer er een monster geboren was, dan dacht men veelal, dat dit iets beteekende. In het Chronicon Egmund. ad A. 1167 lezen wij, dat er toen te Egmond een schaap geboren werd, met een hoofd, maar dat van achteren dubbel was, met zes voeten en twee staarten; «et cum *portentum aliquid soleat portendere vel significare*, creditum est quibusdam per duas agni partes significari Comitatum Hollandensem scilicet et Fresonicum, qui cum utique ad unum pertineant Comitem, dividuntur tamen plerumque inter se per hostilem discordiam." Heda de Ep. Traj. Ed. Buch. p. 320, verhaalt, dat er ten tijde van bisschop Frederik van Baden (omstreeks 1511) in den mond des Rhijns zich een ontzaggelijke walvisch vertoonde, en te gelijker tijd nog andere vreemde dingen gebeurden, «quae omnia sicut reipsa compertum fuit, provinciis *malum omen portendebant*, quae continuis bellis, caedibus, flammis et rapinis quassabantur, intersaeviente pestilentia." Onde die voorteekenen was ook dit: «In ecclesia oppidi Purmerani nocte Nativitatis Christi orta fulgurum atque tonitruorum tempestate, *aviculae* aliquot supervolantes alis suis extinxere luminaria, cum magno terrore ac clamore populi, et id ipsum continuabatur certo cursu in aliis locis vicinis." Ook hadden er hevige gevechten van

20*

vreemde vogelen in de lucht plaats, die dan bij hoopen op den grond nedervielen, alles zeer ongunstige voorteekenen.

Meer bekend zijn andere voorteekenen, waarbij de dieren insgelijks lijdend verschijnen, of wel door hunne tegenwoordigheid of hun gewoon geluid voorbeduiding hebben. Van dien aard zijn de *krassende uil*, de *huilende hond*, de *nestelende ooijevaar*, het *doodsklopper tje*, de ligging der *koeijen* op stal, enz. Zie *Toovermiddelen.*

Handelend verschijnen zij daarentegen, waar zij den mensch op hooger ingeven tot eenige handeling nopen. Zoo voerde een *zwaan* Elius Graius naar Nijmegen, *koeijen* gaven de plaats aan, waar bij Franeker eene kerk moest gebouwd worden. Ocko Scharl. fol. 33, een *vogel* wees in Wallis den koning van Engeland eene heilige bron en eenige oudheden aan. Van Velthem Sp. H. B. 3. H. 27. Meerdere voorbeelden bij Grimm Myth. 663. De wichelarij uit het ingewand en de hersens der dieren schijnt te gelijk met het heidendom uitgeroeid te zijn. De Indiculus spreekt nog *de cerebro animalium*, maar bij Nederlandsche schrijvers vind ik daarover niets, en ga dit derhalve met stilzwijgen voorbij. Over de wichelarij der Cimbrische vrouwen zie boven op *Tempeldienst.*

Tot de verdere wichelarijen en waarzeggerijen behoorde het *droomduiden*, de *sterrenwichelarij*, die uit het *water*, uit *licht en vuur* en eindelijk uit allerlei voorteekenen.

Het heidendom onderscheidde droomen en verschijningen in den slaap. De laatsten waren regtstreeksche bevelen of vermaningen der goden; de laatsten donkere voorbeduidingen, die door deskundigen verklaard moesten worden. De droomen der bruidnacht zijn beduidend. Grimm Deutsche sagen n°. 420. Ook de eerste droom in een nieuw huis en op nieuwjaarsnacht· Grimm Myth. 667. In de oudste Christelijke wetten wordt dit droomduiden herhaaldelijk verboden, b. v. Capit. Karol. M. incerti anni bij Walter 2. 269. C. XL. «Ut nemo sit qui ariolos sciscitetur aut *somnia observet.*"

De sterrenwichelarij schijnt mij toe grootendeels van vreemde afkomst te zijn. Edoch de Germanen kenden er iets van. De

nieuwe maan was bij hen een gunstige tijd, om eenig werk te beginnen. Tacit. Germ. 11. «Coeunt, nisi quid fortuitum et subitum inciderit, certis diebus, cum aut inchoatur *luna* aut impletur. nam agendis rebus hoc auspicatissimum initium credunt." Hiervan zijn nog sporen bij ons overgebleven. Zie *Maan* en *Toovermiddelen*. Maar de Germanen verstonden nog niet de kunst, om de toekomst in de sterren te lezen, ofschoon zij aan eenige gesternten mythische namen gaven. Het bijgeloof van de voorbeduiding der kometen is waarschijnlijk uitheemsch.

Volgens de Edda waren alle sterren vuurvonken uit Muspelheim, die in het ruchtruim rondvlogen, totdat de goden hun eene vaste plaats aanwezen; een denkbeeld, dat weinig strookt met het geloof van eenigen bijzonderen invloed der gesternten op 's menschen lot. Zie echter het aangevoerde bij Finn Magnusen, Eddalaeren 4. 189, en zijne Verhandeling, om astrolog. udbredelse i Norden, in de Annaler for nordisk Oldkyndighed. 1840–41. s. 308 mm. Ik meen dus, dat het hier zoo wel als in Duitschland bekende bijgeloof, dat het wijzen naar de sterren godtergend is, meer godsdienstig dan astrologisch te duiden is. Het met den vinger wijzen op iemand was een teeken van verachting, daarom mogt men nog veel minder naar den hemel wijzen waar de goden, — later, waar God en de engelen, — woonden.

Dat de heidenen zekere wateren als heilig vereerden, hebben wij boven aangetoond. Het waarzeggen daaruit volgde van zelf, waarvan reeds Plutarch in het leven van Caesar verhaalt. Meestal waren het echter de watergeesten, die zelven aldaar de toekomst voorspelden. Zie *Bronnen*, *Nikkers* en *Meerminnen*.

Uit licht en vuur voorzeide men insgelijks. Een lichtje, dat zich op eene zeereis aan den mast zet, beduidt storm, twee goed weder. Wanneer het nachtlicht niet helder brandt, is het een kwaad teeken. Zoo ook bij Shakspear Richard III: «the lights burn blue, It is now dead midnight. Cold fearful drops stand on my trembling flesh."

Er zijn, buiten de opgenoemden, nog een groot aantal voorteekenen van allerlei aard onder het volk bekend, waarvan op *Too-*

vermiddelen een aantal voorbeelden bijgebragt worden; het volksbijgeloof is voor een goed gedeelte nog uit het heidendom afkomstig, maar het is moeijelijk te bepalen, wat echt Duitsch en wat van Romeinsche afkomst is; daarbij komt nog veel, dat door de Joden en Heidens is ingevoerd, en uit andere landen overgewaaid, waar men het evenzoo terugvindt. Veel daarvan betreft landbouw en veeteelt, het genezen van ziekten en de min, benevens de voorspelling van sterfgevallen. Deze laatsten zijn in de Ommelanden onder den naam van *voorspoken* of *voorloopen*, in Friesland onder dien van *voortjermery* bekend. Teenstra Volksverhalen. Scheltema Spreekw. 1. 139. Menschen, die met eenen *helm*, gelijk men het noemt, geboren zijn, kunnen die voorspoken zien. Zij aanschouwen b. v. iemands lijkstaatsie voor de deur, terwijl deze nog in leven is, maar dan sterft hij spoedig. Ook honden met gele plekken boven de oogen hebben een dergelijk vermogen. In Duitschland noemt men dien helm *glückshaube*, *wehmutterhäublein*, in Denemarken *seierskiorte*, *seiersaerk*, *seiershielm*, *seierhue*, in Engeland *silly how*, en houdt de daarmede geborenen voor gelukskinderen. Bij de IJslanders heet die *sigurkufl*, en zij meenen, dat de *fylgja* of beschermgeest, of een gedeelte van de ziel des kinds daarin woont; de vroedvrouwen begraven ze zorgvuldig onder den drempel, waar de moeder over heen moet gaan; wie de fylgja achteloos wegwerpt of verbrandt, berooft het kind van zijnen geleigeest. Grimm Myth. 508, 706, uit de Edda Saem. ed. Hafn. 2. 653. Uitvoerig handelt daarover Finn Magnusen Eddalaeren 4. 141. Van denzelfden aard is de *hamingja*, ook *hamr* genoemd, het vlies, waarin de vrucht opgesloten lag, dat zorgvuldig, volgens het IJslandsche bijgeloof bewaard moest worden, en omtrent hetzelfde is als de *seierskiorte*. Finn Magnusen 4. 36. Van dit heidensche bijgeloof hebben wij nog in de Ommelanden sporen, waar men het *ham*, waarin een veulen ter wereld komt, in eenen hoogen boom hangt, opdat het paard goed zal leeren draven, dat integendeel sterft, wanneer men het ham begraaft. Zie *Toovermiddelen*. In Holstein gelooft men hetzelfde. Finn Magnusen t. a p. Het is zeer merkwaardig, dat zoo wel de Grieksche als de Duit-

sche mythologie verschillende bovennatuurlijke werkingen aan den invloed van kappen, huiden, hemden, halsketens en gordels toeschrijft. Zoo komt bij Homeer reeds de gordel van Aphrodite en de Aegis voor; bij de Duitsche stammen de helmen of *glückshauben*, de zwanenhemden of ketenen, de weerwolfshuiden en gordels, de roode mutsen der dwergen.

Dat geloof ontwikkelde zich nog op eene andere wijs, door aan te nemen, dat men hemden en andere kleedingstukken tot bescherming en zegening van menschen kon maken. Daarvan spreekt Hincmarus Remensis, Oper. 1. 654 en 656, aangeh. bij Grimm 624. Ook Burchard van Worms Coll. decret. 1. 94. interr. 52. «Quaerendum etiam, si mulieres in *lanificiis* vel in *ordientis telis* aliquid dicunt vel observant." Eene fraaije sage daarvan bewaart ons de historie van Florentina de getrouwe, huysvrouwe van Alexander van Mets. Antw. z. j. geapprob. 1621. Alexander naar het H. land trekkende, ontvangt van zijne vrouw bij het afscheid een hemd, van de fijnste stof geweven, waarop zij een rood kruis geborduurd had, hem biddende hetzelve wel te bewaren. Hij reist af, maar wordt door de Saracenen gevangen genomen, voor den ploeg gespannen en wreedelijk mishandeld. In al dien tijd bleef het hemd, dat hij altijd droeg, even blank en zuiver. De soudan daarvan verwittigd, vorscht bij hem naar de reden daarvan, en verneemt, dat zoo lang het blank en zuiver bleef, hij van de trouw zijner echtgenoot overtuigd was. De soudan doet die beproeven, en zij blijkt standvastig te zijn. Eindelijk trekt zij als pelgrim vermomd naar Palestina, en redt haren man uit de slavernij. Dit hangt weder met de betooverde of gezegende wapenen en rustingen zamen, waarvan de oude romans vol zijn, en die vooral in de volkssprookjes voorkomen.

Hiermede wil ik van de tooverij afstappen, waarvan ik het voornaamste opgegeven heb. Het hangt ten naauwste met de mythologie zamen, en men zal weinig toovergebruiken en volksbijgeloovigheden aantreffen, die zin-ledig zijn en niet, hetzij op godsdienstig geloof, hetzij op natuurkundige waarneming berusten, of ten minste eenig verband tusschen het beteekenende en het beteekende aantoonen,

maar dikwijls is ons dat verband of die beteekenis verborgen en elders te zoeken, want gelijk ik reeds opmerkte, veel daarvan is van uitheemsche afkomst. En nu ten slotte nog eenige algemeene opmerkingen.

Bij het nagaan dezer tooverkunsten, en vooral bij het lezen der heksenprocessen, wordt men getroffen door de blijkbare overeenkomst, die in de depositiën dier lieden heerscht, zelfs in verschillende landen en tijden, en niet dat zij dit enkel van anderen gehoord zouden hebben, maar zij verklaren het zelf te hebben ondervonden, en sterven voor hunne overtuiging. Waren zij nu allen bloote bedriegers? Hiervan kan ik mij niet overtuigen, en evenmin dat alles aan hunne inbeelding alleen moet toegeschreven worden; maar eene derde oplossing is mogelijk, wanneer men op de bijzonderheden dier depositiën let. De duivel is hun gewoonlijk op eene *afgelegene plaats*, in de gedaante van een rijk, maar *vreemd gekleed man* verschenen, heeft hun *geld* en goed aangeboden, wanneer zij Christus wilden verzaken, den boozen geest huldigen en zijne bevelen stipt nakomen. Deze bevelen bestonden in het *vergiftigen van menschen en dieren*, het *kwetsen van het vee* in de weiden, en het uitoefenen van eenige tooverkunsten. Maar, let wel! deze vergiftigingen waren doorgaans van dien aard, dat zij door den tooveraar of de heks zelve, of eene harer gezellen weder genezen konden worden. Het een en ander geschiedde door zalven en kruiden, waarvan wij voorbeelden opgegeven hebben, en het prevelen van tooverspreuken gaf aan die middelen krediet. Dit alles doet mij denken aan de zoogenoemde *Heidens* (Zigeuner, Bohemiens, Gypsies, Gitanos, Gipteners) die sedert de 15e eeuw in geheele benden door Europa zwerven en dit handwerk drijven, zoo als uit de schrijvers over de Heidens blijken kan. Zie b. v. Grellmann, Gesch. Verh. over de Heidens. H. 7, en vooral bl. 93. Evenzoo verhaalt de beruchte Vidocq, vroeger chef der geheime policie te Parijs, in zijne *Mémoires* juist hetzelfde van eenen Heiden, met wien hij eens in betrekking kwam, en die hem ook geld bood en beloften deed, om heimelijk zekere kruiden in het voeder van het vee te werpen, dat daardoor aan het kwijnen zou raken,

als wanneer die Heiden met het genezen daarvan veel geld kon winnen. Het komt mij waarschijnlijk voor, dat deze lieden, wanneer zij op eene eenzame plaats eene ligtgeloovige vrouw ontmoetteden, haar dezelfde aanbiedingen gedaan zullen hebben, en door haar dikwijls voor den boozen geest in persoon gehouden zijn. Het vreemde uiterlijk der Heidens, hun verblijf op afgelegene plaatsen en hun erkend handwerk, de tooverij, maakt dit waarschijnlijk. Ik zou zelfs in bedenking geven, of vele sprookjes, die men van de reuzen, alven en dwergen verhaalt, niet eigenlijk mede van deze Heidens afkomstig zijn, hetzij dat zij daarvan de helden of slechts de vertellers waren. Zoo hebben wij reeds een hunensprookje tot hen teruggebragt. De alven en dwergen zijn lichtschuw, meest donker van kleur (döckalfar), wonen onder den grond in heuvelen en zijn beroemde smeden. Dit alles laat zich op de Heidens toepassen (1), die ook, even als die mythische wezens, het Christendom vijandig zijn en eene eigene taal spreken (2). Ik wil daarom niet alle alvensagen aan hen toeschrijven, maar slechts in overweging geven, of niet eenigen althans uit deze bron gevloeid kunnen zijn, vooral wanneer men bedenkt, dat de Heidens reeds meer dan vier eeuwen door Europa zwerven.

Men zal mij tegenwerpen, dat bijna alle de hier opgegeven tooverkunsten van veel ouderen oorsprong zijn. Dit is zoo, doch wie zegt ons, dat de Heidens niet reeds vroeger, schoon onopgemerkt, in deze landen hebben rondgezworven; in Gelderland komen zij reeds in de 14e eeuw voor (3). Bovendien hebben dezen zich gewis overal de bestaande tooverij toegeëigend, en die wetenschap slechts met hunne eigene kunde verrijkt, gelijk onder

(1) In Hongarijen waren in 1782, onder 43,787 Heidens, naar hunne eigene opgave 5886 smeden en 1582 muziekanten. Gutsmuths Geogr. I. 464. Van daar heeft men er het spreekwoord »zoo vele heidens, zoo vele smeden." Grellmann, Gesch. Verh. over de Heid., bl. 76.

(2) In den Alvismál wordt gezegd, dat de dwergen de maan *skin* noemen; in het Heidensch is het *tschon*. Grellmann bl. 273. Kan dit verwant zijn?

(3) Rekeningen van 1392—1424 bij van Hasselt, G. O. I. 559.

anderen blijkt aan het bijgeloof over de alruin, waarover zie het opgeteekende op *Tooverkruiden*, verg. met de berigten in Picarts Antiq. bl. 66, en Keysslers Antiq. septentr. p. 507 sqq. Maar al waren er geene Heidens vóór dien tijd in Europa, heidenen zijn er waarschijnlijk altijd geweest. Geene onderdrukking heeft ooit eenen godsdienst *geheel en al* uitgeroeid, zelfs de inquisitie vermogt het niet, en zou dan het Duitsche heidendom bij de geweldige bekeering, in eens alle zijne aanhangers verloren hebben? Wanneer men de geschiedenis der tooverij, en bijzonderlijk der tooverprocessen nagaat, en dan let op hetgeen de geschiedenis van de Heidens opgeeft, dan begint men te twijfelen, of die tooveraars en heksen wel inderdaad zoo onschuldig waren, als men ze in den laatsten tijd heeft trachten voor te stellen. Men erkenne, dat zij dikwijls alleen voor dwaze inbeeldingen en dweeperijen veroordeeld zijn, men betreure de barbaarsche wreedheden, door de bloeddorstige jurisprudentie der 16e eeuw tegen hen gepleegd, en de dwaze vooringenomenheid der regtbanken, maar men zie tevens niet voorbij, dat zij van het plegen van wezenlijke misdaden overtuigd zijn, die thans evenmin als toen genade zouden vinden. De meesten waren *vergiftigers* van menschen of vee, en niet zelden van hunne naaste bloedverwanten; zij lieten zich daartoe meermalen van den duivel (eenen Heiden?) omkoopen, en namen daarna geld aan, om de betooverden weder te genezen, dat thans het wanbedrijf van opligting zou daarstellen. Voorts verzaakten zij hunnen godsdienst en dienden vrijwillig den duivel, hetgeen naar de toenmalige wetten strafbaar was, en dit alles geschiedde met voorbedachten rade, geleider lage en in gezelschap van anderen. Om deze misdaden waren dus de tooveraars en heksen waarlijk strafwaardig, en verdienden meestendeels het medelijden niet, dat men hun in later tijd geschonken heeft. Dat er overigens ook onschuldigen veroordeeld zijn, wier misdaad alleen in eene ontstelde verbeelding bestond, wordt erkend, want bijgeloof en dweepzucht hadden de meeste regters verblind, en de wetten waren met bloed geschreven. Het is opmerkelijk, dat, terwijl de Heidens door de latere geschiedschrijvers, die hun bedrijf

naauwkeurig onderzochten, met de zwartste kleuren afgemaald worden, de tooveraars, die zich aan dezelfde wandaden schuldig maakten, zoo verschoonend beoordeeld zijn.

Wanneer men de tooverij in hare gebruiken, verschijnselen en werkingen nagaat, dan staat men verbaasd over de vele heidensche bestanddeelen, die zich daarin opdoen, en door zoo vele eeuwen heen bewaard werden, maar te gelijk komt men tot de overtuiging, dat onder die bijgeloovige gebruiken tevens veel kennis van de werkingen der natuur schuilt, en dat de heidenen op verre na niet zoo onwetend waren, als men doorgaans gelooft. Of zij het magnetisme gekend hebben, gelijk o. a. Bilderdijk ergens beweert, mogen deskundigen beoordeelen, maar kruidkennis ontbrak hun niet. De krachten, die zij aan metalen, steenen, wateren en het bloed van dieren toeschreven, berustte vermoedelijk mede op proefnemingen, hetzij dan juiste of valsche, en de invloed dien de verbeelding op de genezing van eenige kwalen hebben kan, was hun bij het bezigen van tooverrijmen en spreuken niet onbekend.

Wanneer men de tooverij uit zoodanig oogpunt beschouwt, dan krijgt zij voor den wijsgeerigen onderzoeker nieuwe waarde. Onbevooroordeelder en onpartijdiger dan onze voorouders, kunnen wij haren aard opsporen, het valsche van het ware scheiden, en welligt uit dien hoop onkruid nog eenig nuttig graan zeeven.

TOOVERKRUIDEN. Sommige planten en kruiden waren onder het heidendom heilig, of werden in godsdienstige plegtigheden of bij wichelarijen gebruikt, welke naderhand door de heksen als toovermiddelen aangewend zijn, en waarvan allerlei bijgeloof in omloop was. De volgenden zijn mij hier te lande voorgekomen.

Alruin. Hoogd. *alraun*, Eng. *mandrake*, Lat. mandragóra, Pers. volgens Angelus a S. Josepho, Gazoph. l. Pers. i. v. مهرخياه d. i. wortel der liefde. Het is een wortel, die min of meer eene menschelijke gedaante vertoont en kermt, wanneer men hem uittrekt; hetgeen voor die het doet doodelijk is; om dien dus zonder gevaar magtig te worden, bindt men hem aan den staart

van eenen hond, en laat er hem zoo uittrekken. Zie Picart Antiquit. Dit bijgeloof is reeds zeer oud. Mone, Anzeig. 3. 202, teekent uit een glossarium der 9e eeuw, te Karlsruhe, het volgende aan: «Mandragoras fructus similis pomi, in illa herba nascuntur et habent duorum sexum, masculinum et femininum, et in radicibus ostendit similitudinem *feminae* et est fertilis, et dicitur, qui eam eradicat, non posse vivere." Nog uitvoeriger in een Brusselsch HS. van 1351, bij Willems Belg. Mus. 1841. D. 5. bl. 114. «Mandragora sijn wortelen van cruden, ende sijn tweerande, ende wast alse man ende wijf, ende dat mannekijn heeft bladere alse beetcolen, ende dwijfken alse latuwe, ende diet uter eerden trect, hi moet sterven. Ende daert stervet siet men bi nachte groet licht. Ende dmankijn helpt den man, ende dwijfken den wive. Ende thoeft van den mannekine es goet iegen den hoeftswere. Entie ogen sijn goet jegen die oegen, ende also vort elc led van den mannekine jegen elc led van man, al toten voeten toe. Ende als van den wijfkine jegen dwijf. Ende wiltu dat een wijf een cnechtkijn drage, so gef hare drincken tsap van den mannekine, ende wiltu eene dochter hebben, gef hare van den wijfkine. Ende die tsap drinct van den mannekine, hi lecht als of hi doot ware. Ende als die surgine willen werken, so doense den lieden hier met liggen als of si doot waren, also dat si niet en weten wat dat men hen doet. Ende alsise willen doen waken, so nemensi tsap van ruten ayzijn en gentiane ende mengent over een, ende doent hen lopen in den oren, ende dan ontwakensi." (1). Ook Shakspear spreekt van «the mandrakes groan." Volgens Grimm, Myth. 292, is «der alraun oder das galgenmännchen" een uit eenen

(1) Maerlant in *der Naturen-bloeme*, maakt van dat bijgeloof geen gewag, hij spreekt alleen van het dubbele geslacht diens wortels:

Mandragora als Platearius kent,
Es een cruut van orient;
Cout ist ende droghe daer toe;
Men vinter of hi ende soe:
Hi es gheblaet inder ghebare
Welna oft beetcolen waren enz.

wortel gesneden half duivelsch wezen, zeer klein, zoodat men hét in een glas bewaart; het moet als een afgod gebaad en geëerd worden, en komt daarin met de huisgeesten overeen, dat het niet van den bezitter wijkt, en zelfs weggeworpen, altijd terugkeert, tenzij dat het beterkoop verkocht als gekocht worde. Deze naam *galgenmannetje*, die vroeger ook in Nederland bekend was, is ontleend van zeker bijgeloof, dat ons door Keysler medegedeeld wordt, Antiq. sel. septentr. et Celt. Hanov. 1720. p. 505. «Pisdiefje eas imagunculas (nam. van alruin gesneden) vocat Belgii vulgus, creditque cum Germanis, sub *patibulis* ex urina vel semine furum suspensorum destillante enasci." Hij deelt twee zoodanige beeldjes tevens in plaat mede. — De naam alruin doet ons aan de *aliorunas*, *aliorumnas*, *alioruncas* van Jornandes denken, zijnde zekere tooveraarsters, (magae mulieres) bij de Gothen. Ook de *Aurinia* van Tacitus is misschien vergelijkbaar. Hiertoe schijnt ook het oude verbum *runen*, fluisteren en de noordsche *tooverrunen* betrekking te hebben, maar de afleiding van dit alruin is evenwel nog zeer onzeker.

Bilsenkruid, malkruid, hyoscyamus, altereum. Kilian.

Brandenetels of *Vijfvingerkruid* beschermt tegen tooverij, wanneer men het bij zich draagt. Dodonaei Herbarius 221. Wolf, Nied. sagen s. 695.

Brittenkruid. Brittannicum lapathum aquaticum; reeds ten tijde van Plinius (H. N. 25. 3) in Friesland als wonderdadig bekend, waarvan nog het spreekwoord: Brittenkruwd jagt di tonger da di door uwt. Zie Hoeufft, Bredaasch taaleigen i. v. *Palm*.

Donderbaard, *Donderbladers*. Kil. «sedum maius, vitalis, semper vivum, hypogesson, sesuvium, caulis Jovis. *officin*. barba Jovis. q. d. barba tonantis." Op het dak geplaatst, beschermt deze plant tegen onweder. Grimm Myth. 125. Van daar reeds in het Capit. de villis Kar. Magni (voor 800) bij Walter Corp. jur. Germ. ant. 2. 140. «Ille hortulanus noster habeat super domum suam Jovis barbam." Dit bijgeloof heerscht in Nederland nog heden.

Duyvelsbrood, *Duyvelskaese*. Kil. «fungus, boletus."

Duyvelsmelck. Kil. «Peplus. *officin*. esula rotunda."

S. Jansbrood. Kil. «ceratonia siliqua."

S. Janskruid. Kil. «hypeticum," wordt, volgens sommigen, op S. Jansdag afgesneden, om in de huizen te worden opgehangen; misschien het Deensche *Barbrograes*, in Schonen *Balsensbro*, *Ballensbra*, anthemis cotyla, of het IJsl. *Baldrsbrá*. (Snorro 26) matricaria maritima. Grimm Myth. 142.

Kattenkruid. Maakt verliefd, die het eet.

Maertacken, *Marrentacken*. Kil. «viscum, viscum quercinum: herba unde viscus nascitur."

Nagelbloemen. Kil. «j. genoffel. Caryophyllus," werd bij betoovering ingegeven. Zie van Hasselt, Arnh. Oudh. 2. 208.

Paddenbloem. Kil. «cynanthemis, cotyla vel cotyla foetida."

Paddenbrood, *Paddenstoel.* Kil. «boletus, fungus. q. d. bufonum panis." Men meent, dat deze plant door de zon beschenen, vergiftig wordt.

Paddengras. Kil. «Holosteum, gramen bufonum."

Paddenhayr. Kil. «lanugo."

Paddenhoedken. Kil. «Holl. fungus."

Plompebladen, herba nymphaea, nenuphar. Wie met dit blad in de hand valt, krijgt de vallende ziekte. Halbertsma, het Budhisme en zijn stichter. Deventer 1843, bl. 3. 10.

Roodzieltje? Volgens Wolf, Niederl. s. nº. 585, "wast op de vlasvelden in Vlaanderen een kruid, welks ligtgroen blad met roode stippen bezaaid is;" darnach heisst man es auch *Rothselchen*." Men vertelt, dat het onder het kruis gestaan heeft en van 's Heilands bloed bespat is, dat er sedert onuitwischbaar op bleef hechten.

Unjers, *Eunjers eijeren.* Junius «bufonum ova" Zie *Eunjers.*

Vlier. Kil. «sambucus." Wordt veel op onze kerkhoven aangetroffen en als toovermiddel gebruikt tegen de koorts en de kiespijn. Zie *Tooverij.*

Ons lief Vrouwen bedstroo, waarschijnlijk hetzelfde, dat in IJsland *Freyjuhaar*, Deensch *Fruehaar*, *Venusstraa*, *Venusgraes*, Noorw. *Marigras* heet. Verg. Grimm, Myth. 192. Mone, Finn Magnusen, Mayer en anderen meenen, dat hierop gedoeld wordt in den Indiculus superst. «XIX. De *Petendo*, quod boni vocant S. Ma-

riae." Zie vooral Mayer, Abh. über die von dem Lipt. conc. aufgez. abergl. gebr. Ingolstadt. 1828, s. 131 ff.

Vrouwenhaar. Kil. «trichomanes."

Wilg. Daaraan blijft bij de aanwending van zekere tooverrijmen de koorts hangen. Een jarig wilgenlot in eenen ruk afgescheurd, onder het opzeggen van tooverformulen en het schrijven van tooverkarakters, maakt dat iemand van een groot gevolg omgeven schijnt. Zie *Tooverij* en *Heilige Wouden.*

Wolfsbesiën. Kil. «herba paris sive paridis: uva lupina, uva ursa." Grimm, Myth. Abergl. CLXII. «*Wolfsbeere*, sternkraut; mit der linken hand abgebrochen heilt und mindert geschwulst."

Wolfsklauwe. Kil. «lycopodium, pes lupi."

Wolfskruyd. Kil. «aconitum."

Wolfsmelck. Kil. «tithymallus, lactuca marina. q. d. lac lupinum, a lacteo succo, qui ex tithymallo manat." In Overijssel *Heksenmelk.* Zie Halbertsma, Overijss. Woordenb. i. v.

Wolfsscheet, bult. Kil. «Holl. lupi crepitus, fungus glomeratae rotunditatis, spongiae non absimilis. Germ. *Bubenfist.* Gal. *Vesse de loup*, Ital. *vescie* de lupo."

Wolfswortel. Kil. «aconitum, napellum luteum, luparra."

Wonderboom. Kil. «j. kruysboom, molenkruyd. Ricinus. Germ. wunderbaum. Sax. wunderbom.

TOOVERMIDDELEN, VOORTEEKENEN EN BIJGELOOF. De heidensche Duitschers hadden zeer veel op met wigchelarij en voorteekenen, en ofschoon eenige verlichte Christenleeraars dat veroordeeld en vervolgd hebben, is echter nog zeer veel daarvan in het volksgeloof bewaard gebleven, en in de middeleeuwen door vele geestelijken of geduld, of als iets wezenlijk bestaande, maar slechts ongeoorloofd, met banvloek en geestelijke wapenen bestreden. Daarom is het voor de kennis der mythologie niet onnut, dat volksbijgeloof aan te teekenen, gelijk Grimm teregt ingezien heeft. Ik geef dan hier, wat mij desaangaande in Nederland is voorgekomen; men zal het met Grimms verzameling vergelijkend, alsmede met de berigten van Finn Magnusen dikwijls de treffendste

overeenkomst aantreffen. Overigens is dit slechts een klein gedeelte van het bestaande.

(*Die Euangeliën van den Spinrocken, enz. t' Amsterd.* 1662. *N. B. naar het Fransch gevolgd, maar geheel naar den Nederl. aard veranderd.*)

1 Die wil weten den naem van sijnen toekomenden man, sal voor sijn deure spannen den *eersten draet*, die sij *spinnen* sal, en alsulcken naem als de eerste man sal hebben, die daer voorby sal gaen, soo sal haer man oock hebben.

2 Als een vrou kint draeght, en men weten wil of sij een soon of een dochter draeght, soo sal men op haer hooft wat *souts* leggen als sij slaept, dat sij 't niet en weet, en den naem die sij 't eerste noemt, na dat sij ontsprinckt, ist een Man, soo sal 't een soon sijn.

3 Als de kinderen draghen banieren en kruyssen, dat is een teecken van sterften.

4 Is 't dat yemant een kint *overschrijdt*, soo en sal 't nimmermeer wassen, ten zij dat men 't wederom overschrijdt.

5 Is 't dat een vrou oft meysken haer koussen ontbint op der straten, en sij haren cousebant verliest, dat is een teecken dat haer man ofte vrijer niet ghetrouw en is.

6 Als een vrou wil wesen wel gemint van haren man of lief, dat sij hem te eten geve *katte-kruyt*.

7 Die gekrijgen konde waerachtigh *Mandragora*, en leyt in een wit kleet, en doet hem 't selve tweemael daeghs eten en drincken, al is 't dat hij 's niet en drinckt, die soude in korten tijt rijck worden.

8 Als een op sijnen weg *ghemoet* eenen *hase*, dat is een quaat teecken, en om dat perijckel te schouwen, so sal hij hem driemael omkeeren, van daer hij komt, en dan is hij uit perijckel. Maer die een *wolf* oft eenen *beer* ghemoet, dat is een goet teecken.

9 Die sijnen rooster op 't vier leyt, sonder yet daer op te leggen, die werdt oudt en verrompelt.

10 Die gaet slapen en sijnen stoel niet en verset, daer hij hem op ontkoust heeft, die is in sorgen hem de *nacht-merrie* rijden sal.

11 Die tsavonts sijnen stoel of kreest metten voeten laet opwaerts staen, alsoo lange sit de Duyvel schardelingh op 't huys.

12 De *exteren* scheeten (schetteren) op 't huys voor de noen, en mense van vooren siet, dat is een teken van goeder nieuwe maren toekomende, maer als 't na der noenen gebeurt, en mense van achter siet, daer volget altijdt quaet nae; maer ist datter die *musschen* op garren of haer nesten maken, dat is een teken van goet weder.

13 Als eenen *oijevaer* sijnen neste maeckt op yemants schoorsteen, dat is een teecken, dat die meister van den huyse langhe leven sal en rijck worden.

14 Als een sijn *ooren tuyten*, soo weet voorwaer ist de rechte oor, soo sullen 't goede tijdingen zijn, maer ist de slincke, dat betekent quade tijdinghe.

15 Wanneer die erweten oft warmoes *ziedet*, alst van den vyere gheset is, soo weet voorwaer, dat in dat huys geen tooverije en is.

16 De *maeren* en ontsien gheen dinck meer in een huys, dan eenen *pot* die van den vyere *ziedt*.

17 Die sorghe heeft dat die *maere* t' sijnen bedde komen sal, die sal nemen een eycken berdeken en leggent voor dat vyer, ist dat sij daer komt en op yemant sit, sij en sal van daer niet konnen gheraecken, ten sal schoon dagh wesen, en dat is geproeft.

18 Die des saterdaeghs laet te vol *spinnen* het vlas, dat opten spinrocke is, den draet die des maendaeghs daer af ghesponnen is, en sal nimmermeer goet zijn noch bleycken.

19 Die geen gelt in sijn borse en heeft, wacht hem dat hij die *nieuwe mane* niet en besiet, oft anders soo en sal hij geen geldt hebben, alsoo langhe als die maene sal dueren.

20 Die de *nieuw maen* ghewaer werdt als sij wasset, met volder borse, die sal die *mane groeten*, en *ootmoedelijck toeneygen*, soo sal sijn gelt dat maneschijn wassen en vermeerderen.

21 Die een *claverbladt met vier bladers* vint, die sal 't in waerden houden, en hij sal sijn leven lanck geluckigh en rijck wesen.

22 Als een op sijnen tabbaert vindt een *koopspinne*, dats een teecken, dat hij dien dagh geluckigh wesen sal. Desgelijcks die vindt een *hoefijser* of een stuck daer af, die sal goede avontuer hebben.

23 Die een extroge wrijft op *S. Jans avont* met *vlierbladeren*, en steeckt die bladeren in de aerde, soo verre als die rotten, soo verre sal de exterooge verdroogen.

24 Als de man vint op 't sijne eenen swarm *biën* in sijn boomen, dat is een quaet teecken, ten zij dat hij se hantgift met een stuck geldts.

25 De op S. Vincentsdagh die boomen van sijnen hove bindt met eenen stroobandt, sal dat jaer veele koorens hebben.

26 Die sijn vrijster hantgift opten jaersdach met messen, die minne sal verkouwen. Die s. v. h. met spellen met grooten hoofden, die minne wordt des te heeter en te ghedueriger.

27 Die vrij *rijden* mach eenen *beer* 9 werf, sonder ophouwen, die is vrij van 9 paer sieckten.

28 Vernam een vrou een *wolf*, haer volghende, soo soude sij terstont haer gordel laten sleppen en seggen: «Wacht u wolf, dat u die moeder Gods niet en sla," en terstont sal hij wegh lopen als vervaert. Waert dat een die wolf sage, eer hij hem sage, so en dorste de mensche daer af niet vervaert wesen, dat hem eenigh quaet van dien selven wolf geschieden sal.

29 Als een *rave* komt roepen opten schoorsteen ofte op 'thuys, daer de meester of vrouw sieck leydt, dat is een teecken, dat die siecke van dier sieckten sterven sal. Als daer op komen scheeteren der (l. die) *exteren*, d. i. e. t. dat die siecke genesen sal.

30 Als de wint is noord-zuyden, soo souden wijse vrouwen afsnijden een eyndeken van haren tonghen (l. jonghen) kalver rechter oore, en *werpen dat tegen den windt*, opdattet kalf wassen en dijen mocht.

31 «Ick wil u nu segghen dat meeste secreet, dat ick nu in Savoijen leerde:" Als een *tempeest* rijst in de locht, soo suldy daer een vyer terstont maken, van vier eycken stocken, kruyswijs onder de wint, en makender een kruys op, en het onweder sal terstondt ter steden keeren en u goet niet gheraken.

32 Als men die *honden* hoort huylen, so behoort men die oren te stoppen, want sij brengen quade tijdinge; maer die *paerden* behoort men te hooren neyen (hinniken) en roepen.

33 Als die wolven haer aes komen haelen bij die steden oft in dorpen, dats een teecken van dieren tijde.

34 Die gene, die, als hij dobbelt, metten rugge ter *manen* sit, en sal sonder verlies niet opstaen.

35 Die gene die dickwils *gebenedydet die sonne*, *mane*, *sterren*, sijn goet sal dubbeleeren en vermenighvuldigen.

36 Wanneer een vrou eenigh dinck draeght ter marckt-waert, heeft sij den raet dat sij 's morgens den rechteren voet eerst schoeyt, soo sal sij wel verkoopen.

37 Als een vrouw 's morgens in haer stal gaet die koeijen melcken, en seydt sij niet: Godt hoede u en S. Brije, soo smijten de koeijen geerne achter uyt, of breken den pot, of storten de melck.

38 Als een man bereyt is te paerde te schrijden, soo en sal hij sijn swaerdt niet nemen van sijns wijfs handt, noch geen ander harnasch: want hadde hijs te doen, het soude hem hinderen.

39 Is 't dat men den *wolf* niet en biedt een lam, in die eere van den Lam Godts, soo sullender binnen dien jare veel sieck worden.

40 Die wil dat sijn kinderen niet bloode en worden, soo sal die vader, als sij gedoopt zijn, hen een swaert in de handt geven, en soo sullense koen zijn van allen haren dinghen, haer leven lanck.

41 Eens Papen meyssen, die in haer sonden verdueret totter doot toe, weet dat sij des *Duyvels paert* is, en men en derf voor haer niet bidden.

42 Die hem 's nachts spiegelt in eenen spieghel, hij siet den Duyvel, en hij wordt des te leelijcker.

43 Die victorieus wil wesen in 't strijden, oft geluckigh in koopmanschappe, die doe sijn hembde aen, dat achterste vooren.

44 Als een man den wegh henen rijdt, en hem een *vrouw te gemoete komt al spinnende*, dat is een quaet gemoet, en daerom sal hij keeren, en rijden eenen anderen wegh.

45 Wil een vrou dat haer man haer hertelijck minne, die legge in sijnen slincken schoen een bladt van een noteboom, gheraept op *S. Jans avondt*, totdat men noen luydt, en hij salse wonderlijck lief hebben.

46 Wil een wijf dat haer man sijn een kindt liever heeft dan dat ander, soo doet hem eten beyde d' eynden van d' ooren van sijnen hondt, d' een helft, en d' ander helft het kindt, sij sullen malkander soo lief hebben, dat sij d' een van d' anderen niet en sullen konnen gedueren.

47 Wilde een wijf dat haer koeijen soo veel melck geven als haer gebueren koeijen, soo sal sij alle dagen als sij haer koeijen melckt, de selve wrijven met goede kruyden, dat op *S. Jans avont* gepluckt is, totdat men noen luydt.

48 Ist dat eenigh persoon eet van eender beeste die de *wolf* verworgt heeft, oft af gegeten heeft, die persoone en sal ter nauwer noodt niet verscheyden konnen, ten zij dat de wolf eerst doodt is.

49 Als men witte monnicken siet gaen ofte rijden achter lande, soo en sal men des weeghs niet reysen: want het dan gaerne leelijck weder is. Sommige hebben geseydt, dattet gemoet van eenen witten monnick, 's morghens een quaet teecken is, maer van eenen swarten monnick is 't goet, opdat hij niet wits en heeft.

50 Men en soude nimmermeer hennen oft eynden eijeren te broeden setten des *vrijdaeghs*: want de kieckens die er af komen, worden gaern van den voghelen ofte dieren verbeeten.

51 Men sal geen eijeren te broeden setten des daeghs voor dat die *mane* ontfaet, en des daeghs daer na, want sij selden wel eynden.

52 Als eender vrouwe de keele jeuckt, dat is goede maere, want sij korts ter bruyloft oft ten kinderbedde gaen sal, maecket goeden ciere, maer als haer 't hooft jeucket, dat is een quade maere, want daer geerne slaghen nae volghen.

53 Als men die *vleder-muysen* vliegen siet omtrent een huys, van daer waer 't goet vertrocken, want dat is een teecken, dat men daer tijdelijcken dat vyer in steken sal, en sal verbranden.

54 Die 's avonts sijn tafellaecken laet ligghen gedeckt op die tafel, so dat des muysen de kruymen komen eten, die daer af des morgens eet, sal swarte tanden krijgen, en sullen hen daer na rotten.

55 Als een jonck knechtken eerst gebooren is, soo sal men 't den vader draghen, en stooten 't met de voeten voor sijn borst, en dat kint en sal nimmermeer quaet eynde doen.

56 Hebt ghij eenen quaden man, of kryghele, die u qualijck gelt geven wil tot uwer behoeften, soo neemt den eersten *knoop van een stroo* nae der aerden op *S. Jans avont* gepluct, totdat men noen luydt, en steeckt dat in 't gat van den sloote des koffers, en het sal open gaen.

57 Die de quarteyn heeft, die doet soo vele, dat hij krijge een klaverbladt met vier bladeren aen een steel, en ontnuchtert u, ofte ontbijt daer af vier dagen, en hij sal daeraf genesen.

58 Om te ghenesen den daghelijckschen koorts, soo moet men schrijven die eerste drie woorden van den pater noster op een savien bladt, en eten dat drie morgenstonden nuchteren, en hij sal genesen.

59 Heeft hem een *paert* vertreden, so sal men rijden ten Papenhuyse waert en werpen den papen uyt, en uytgheworpen zijnde, terstont wederom doen keeren sonder hem toe te spreecken, en 't paert sal wel gaen sonder eenige wee.

60 Soo wanneer dat ghij siet een *paert*, dat hem niet en wilt laten beschrijden, noch in een schip gaen, soo segghet hem in de oore dese woorden: Paert, alsoo waerlijck als papen meyssen des *Duyvels paert* is, soo latet u van mij beschrijden, en terstont sult ghij 't tot uwen wille hebben.

61 Als ghij yewers de *swaelwen* siet nestelen in een huys, dat is een teecken van armoede, maer als daer die *musschen* nestelen, dat is een teken van geluck.

62 Ick segge u dat die *oijevaers*, die hier komen 's somers en des winters, wederkeeren in haer lande, dewelcke is bij den berghen van Sinay, zijn in haer lant creaturen als wij hier zijn: En het blijckt oock wel dat sij verstant hebben, want sij betalen Jesum onsen Heere altijt thiende van haren jonghen. — Sij hadden dickwils haren Heere hooren seggen, die gheheeten was Claes van Triere, doe hij tot S. Katherijnen was, ten berge van Sinay, soo hadde hij bij der sterften alle sijn gheselschap verlooren, en al gaende door die wildernissen, soo sach hij van verre een mensche, totten welcken hij ginck, en begonst hem te vraghen in 't duytsch na den bergh, naedien hij weessem hem, en met dien soo ginck die mensche met hem, en seyde hem doen van sijnen staet, en dat hij herwaerts over een oijevaer was, en maeckte sijn nest in Vlaenderen op sijns gebueren huys. Claes, die dit niet gheloоven en woude, badt hem, dat hij hem doch een litteecken gheven wilde, opdat hij hem daer af dancken mochte, also verre als hij immermeer wederom quame tot sijnen lande. Doen toogh die oijevaer eenen gulden rinck, die hij in anderen tijden op die plaetse daer gheraept hadde, en alsoo schier als den voors. Claes den rinck sach, soo kende hij hem: want het was den rinck, daer hij Slapgehoor, sijn huisvrou mede ghetrouwet hadde. En die oijevaer gaf hem den rinck weder, op die voorwaerde, dat hij den verckenwachters en den koeywachters van sijnen huyse verbieden soude, dat sij hem geen quaet meer en souden doen, alsoo sij plaghen, en na desen nam mijn heerken oorlof, en hij keerde weder te Brugge, daer hij na dien alsoo wel leefde, dat hij veerthien palmen dick was doen hij sterf.

Zak der konsten, uit het Italiaansch, Fransch en Duitsch vergadert, met vele schoone remedien en medicijnen, die geprobeert zijn.

63 Om te maken, dat de honden op u niet en blaffen. Draagt over u het kruid en den wortel serpiencie of adder-kruid.

64 Om eendragt en vrede te maken tusschen man en vrouw. Geeft man en vrouw (die dikwijls oneenig zijn) alle beide te drinken uit een kroeze water, van een kruid, geheten Valeriane, en zij zullen vereenigen en vreedzaam leven, zoo lang als het duurt.

65 Bestrijkt u oogen met het bloed van een *vleermuis*, gij zult zoo wel bij nacht zien als bij dag.

66 Wilt gij koolen lang doen branden, zoo werp' er poeder van *S. Janskruid* op, als die bijna verbrand is, en laat ze zoo liggen.

67 Groot weegbree water is goed voor hem, die van eenige tooverije gegeten of in 't lijf heeft, die zal 4 of 5 dagen lookwater drinken, alle dagen driewerf, telkens 1½ once, en daarna neemt eene scherpe purgatie.

68 Die zijne waren niet verkoopen kan, die zal over hem dragen het *harte van wijhoppe*, hij zal zijn waren eer verkoopen, dan die bij hem staat.

69 Dat u geen zwaard en schade, zoo leest deze woorden: *Panta te grammata acrima acrismus.*

70 Van de liefde. Schrijf deze namen in een appel: *namech, katie, ach te Tragrammaton*, en de naam der vrouw, en geef ze haar te eten.

71 Een ander. Schrijf deze woorden in een maagdenparkement: *Igna, Agila, Apilut*, en steekt het in uwen mond aan de regter kaak en kust haar daar mede.

72 Neem een *loop-voorsche*, die heeft een haar in zijn hoofd, wie gij daar mede roert, die heeft u lief en volgt u na.

73 Tot de liefde. Schrijf deze woorden op eenen appel: *Ezon, Ezone, Ezonam*, en geeft haar van stonden aan te eten, zij zal u lief krijgen.

74 Neem gal van een stier en smeert daar uw handen mede, het vuur zal u niet kwetsen.

75 Neem bergspek en wrijft daarmede het plat van de voeten des zieken menschen; dan werpt dat zelve spek voor den hond, is het dat den hond dat eet, zoo zal den zieken mensch genezen, maar wil den hond het niet eten, zoo zal de zieken sterven.

76 Schrijf deze letteren op eenen appel: S. P. R. K. X. D. K. S. alzoo dat men het niet en kent, en geeft haar, en als zij den appel gegeten heeft, zal zij al doen, wat gij begeert.

77 Kloof een muskaat in tweeën, en schrijf in de eene helft uwen naam, en in de ander den hare, krijg dan van haar haar, en wind 't om den muskaat, en leg dien alzoo op een boom die wast, en hoe die boom meer wast, hoe zij u liever zal hebben; en zoo wanneer gij de muskaten uit den boom neemt, zoo is de liefde gedaan.

78 Neem twee gouden of zilveren ringen, en leg ze in een *zwaluwen nest*, en laat ze daarin liggen negen dagen lang, dan neem ze en geef den eenen wien gij wilt, en behoudt gij den andere.

79 Neem het *hart van een raaf* en leg 't een vrouw op haar borsten, zij zal u antwoorden op al hetgeen dat gij haar vraagt.

80 Neem een levendigen mol, en dood dien met een stuk geld in den nek; dan leg ze in een reine put en brand hem tot pulver, zonder eenige vochtigheid, neem dan wat van die pulver in uw regterschoen, en gij zult krijgen uit dat spel wat gij wilt.

81 Om visschen te vangen. Neemt het sap van Mulago of Scholaris Corats, die in het midden van de *Mei* vergadert zijn, *als de maan vol is*, en mengt het met zwarte zeep en bewaart het in een pot, en als gij het wilt bezigen, zoo bestrijkt uwe handen daarmede en wascht die in het water, daar de visschen zijn.

BIJGELOOF IN GELDERLAND.

Heldring, *Geldersche Volksalmanak voor* 1845.

VELUWE.

82 *Huislook* op het dak bewaart tegen onweder.

83 Een *paardenkop* op den stal geplaatst, bevrijdt de paarden en het vee van de *nachtmerrie.*

84 Wie in het voorjaar het eerst den *koekoek* hoort roepen, moet vragen:

Koekoek, bakkersknecht,
Zeg mij regt,
Zeg mij waar:
Hoe veel jaar
Ik dit kransje nog zal dragen.

Zoo veel maal hij dan roept, zoo vele jaren blijft de vrager in leven.

85 De *zevende zoon* is gelukkig, in al wat hij onderneemt.

86 Die een klaverblad van vieren vindt, is gelukkig in zijne ondernemingen en kan vooruitzien.

87 Verliest eene vrouw of maagd op den weg haren kousenband, dan is haar man of vrijer ontrouw. Vgl. n°. 5.

88 Gaat eene vrouw naar bed, dan moet zij den stoel eerst van de plaats verzetten, waarop hare kleederen liggen, anders plaagt haar de *nachtmerrie.* Vgl. n°. 10.

89 Zoo lang er op den haard een houtvuur brandt, slaat het *onweer* niet in huis.

90 Wie een *hoefijzer*, of een stuk van hetzelve, op den weg vindt, die heeft geluk te wachten. Vgl. n°. 22.

91 Wanneer men 's voormiddags, op weg zijnde, eene *oude vrouw ontmoet*, het is een kwaad teeken voor de ondernemingen diens dags.

92 Wanneer men 's voormiddags een *haas* ziet loopen, is zulks insgelijks kwaad. Vgl. n°. 8.

93 Wien een of meerdere *zwijnen* tegenkomen, is niet welkom.

94 Wien de beide *ooren suisen*, die wordt belogen; wanneer het linker oor suist, spreekt men goed, en het regter oor, kwaad van den hoorder. Vgl. n°. 14.

95 Wanneer twee klokken gelijktijdig slaan, voorspelt dit eenen belangrijken doode.

96 De *koekoek* na S. Jan roepende, verkondigt duurte.

97 Men moet het hoofdhaar bij *wassende maan* laten snijden.

98 Afgeknipt hoofdhaar moet verbrand worden, of men moet het in een vlietend water werpen; halen de vogels het weg, dan vallen de haren des vroegeren bezitters uit.

99 De roos aan eene beenwond hebbende, moet men eenen naamgenoot met een vuurstaal en steen laten ketsen, zoodanig, dat de vonken op het rozige gedeelte spatten, dan zal het been spoedig genezen.

100 Een *ooijevaar* op het huis geeft lang leven en geluk voor den bewoner. Vgl. n°. 13.

101 Bij het vernieuwen van bedstroo, mag men de banden en knoopen niet laten zitten, dit beneemt de nachtrust.

102 Waar eene *zwaluw* aan den stal nestelt, sterven de kalveren niet. Vgl. n°. 61.

103 Komt men op weg een troep schapen tegen, men is welkom.

104 Wien des voormiddags eene *spin* over den rok kruipt, is dien dag gelukkig. Vgl. n°. 22.

105 Wanneer zich een *bijenzwerm* aan het dak van een huis hangt, zal het huis in brand geraken. Vgl. n°. 24.

106 Eene *vlierstruik* voor de staldeur geplant, beveiligt het vee tegen betooveren; — en eene *vlierstruik* voor de keldervensters, bewaart boter en melk voor betooveren.

107 Met geene ledige wieg te wiegen. Dit beneemt de nachtrust van het kind.

108 Geeft men aan kinderen de voornamen der ouders, dan sterven zij voor dezen.

109 Niet over de wieg heen te reiken, waarin een kind slaapt. Vgl. n°. 4.

110 Geen twee gelijktijdig te wiegen; dit beneemt de nachtrust des kinds.

111 Maakt het brandhout aan den haard geraas, dan volgt er twist.

112 Bij het *eijeren* eten moet men de schalen klein drukken, anders huisvesten er de *heksen* in.

113 Om de *nachtmerrie* af te keeren, plaatse men de schoenen verkeerd voor het bed.

114 Om wratten van de handen te verdrijven, strijke men die over het gezigt van een lijk.

115 De nagels der jonggeborenen moet de moeder afbijten, anders leert het kind stelen.

116 Wanneer in een een huis, waarin zich eene zieke bevindt, de *katten* elkander bijten, dan sterft de zieke.

117 Wie *katten* kwaad doet, dien wacht een ongeluk.

118 Eene *slangentong*, in eene voermanszweep gevlochten, doet de paarden met gemak de zwaarste vrachten trekken, ook drinken zij dan niet te veel.

119 Wie eenen *schat* graven wil, mag geen geluid geven.

120 Wie eenen *schat* opgraven wil, moet brood en *zout* bij zich hebben, dan kunnen de spoken hem niet storen.

121 Met eenen witten, afgeschilden stok mag men het vee niet slaan, de geraakte plaatsen verdroogen.

122 Wie geld begraven heeft, moet zoo lang tusschen hemel en aarde zweven, totdat de schat gevonden is.

123 Wanneer eene heks in huis komt en het kind liefkoost en vriendelijk toespreekt, dan wordt het betooverd. Evenzoo het vee op stal, wanneer zij het bewondert en aanroert.

124 Zingende *heimtjes*, in de keuken achter de vuurplaat, brengen geluk.

125 Messen en scharen aan vriendinnen vereerd, snijden de vriendschap af.

126 Wie bij nacht in den spiegel kijkt, ziet den duivel er in. Vgl. nº. 42.

127 *Hondengehuil* voor eene woning, verkondigt een lijk of ander ongeluk.

128 Wanneer zich de *katten* wasschen, mooi weer.

129 Men mag geene *spinnen* dooden.

130 Bij eenen stervende moet men de vensters openzetten, om der ziel eenen gemakkelijken uitweg te verschaffen.

131 Geen zaad vooraf op eene tafel te strooijen, dan komt het niet op.

132 Eene *raaf* of *kraai* schreeuwende op de woning van een zieke, doodsteeken. Vgl. n°. 29.

133 Kijkt een *hond* in den *bakoven*, waarin men met bakken bezig is, dan wordt het brood afkorstig.

134 Een *uil* op een huis of voor de vensters krassend, doodsteeken.

135 Wanneer het regent en de zon schijnt gelijktijdig, dan is het in de hel kermis.

136 Eene dienstmaagd, die eenen spiegel breekt, krijgt nooit eenen man.

137 Droomt men van brand, dan is een huwelijk aanstaande, van visschen, er sterft een kind in de familie, van eene bruiloft, men heeft eene doodstijding te wachten.

138 Wanneer men aan eene ledige wieg wiegt, dan sterft het kind.

139 Wie met naald en draad aan zijne kleederen, welke men aan heeft, iets naait of lapt, moet gedurende het werk iets in den mond nemen, anders wordt men vergeetachtig.

140 Wanneer men eenen betooverden appel aan een touwtje bevestigd, des avonds onder eene kast legt, vindt men den anderen dag den appel in eenen *kikvorsch* veranderd, met een touwtje aan de beenen.

BETUWE.

141 Ontmoet een lijkwagen eerst eene vrouw, dan sterft eene vrouw het eerst: een man — dan een man.

142 Staat een doode eenen Zondag over, dan volgt binnen zes weken een tweede doode.

143 Is er een *kattenvijand* gestorven, hij zal bij regen en wind begraven worden.

144 Ziet eene zwangere vrouw, door eene reet, een gat of kleine

opening, een lijk voorbijgaan, haar kind zal een hekkenopenzetter worden. N. B. «Hekkenopenzetters zijn zulke menschen, die, als iemand komt te sterven, reeds dagen te voren, des nachts moeten opstaan en de hekken openzetten, die de gestorvene moet passeren. Hij zelve ziet dan de lijkstaatsie."

145 Is een *paard* over de koot, men strijkt het driemaal met de gewigtige letters T. E. F. over den bezeerden voet, en het loopt binnen drie dagen rad weder weg.

146 Gaat men met eenen *vlierstok* op weg, men is goed gewapend tegen alle tooverij. Met deze kan men katten in heksen en weerwolven in mannen terug tooveren.

147 Gaat u eene koude rilling door de leden, er wandelt iemand over uw graf.

Heldring, *Wandel. ter opsp. van Bat. en Rom. oudh. en de Veluwe*, *eene wandeling.*

148 Wanneer men een peer of iets anders van eene heks aanneemt, zegge men: God loone u! anders wordt men betooverd. Voorb. bij Bekker, Betoov. Wer. 4, 10, 1. 30, 12. 32, 2.

149 Om eene heks te ontdekken, ga men te middernacht met eenen bijbel, waarin twee gekruiste sleutels, door de straten, overal waar zij zich draaijen, wonen heksen. Ook kan men het sleutelkruis op Mattheus IV: 1 vastbinden, dan den gesloten bijbel bij het bovencind des sleutels nemen en dien op de twee voorste vingers plaatsen, zoodat de bijbel tusschen de handen hangt. Dan vraagt men: is A. B. C. de schuldige? en de geheele bijbel draait, zoodra men den tooveraar of de heks noemt.

150 In *heksenfamiliën* gaat de kunst telkens op den oudsten en jongsten zoon en dochter over.

151 Een smid te Hemmen geneest kreupele paarden, door eenen spijker in den grond te slaan.

152 Geeft men u eenen drank, dien gij betooverd acht, zoo *pleng* hem, dan schaadt hij niet.

153 Om ziek vee te genezen, snijdt men eene zode uit, waarop

het beest zijnen voet gezet heeft, en werpt die met eene of andere zegenspreuk weg.

154 Om menschen te onttooveren, wordt eene *zwarte kip* levend in koud water gekookt, dan moet de tooveraar verschijnen, dat is zijn noodlot.

NOORD-BRABAND.

Hermans Geschiedk. Mengelw. over de provincie Noord-Braband 1839, bl. 88, *uit den Catholycken Pedagoge ofte Christel. onderw. in den Catechismus. Antw.* 1690.

155 Een stroowisch om eenen boom gebonden, doet dien beter vruchten dragen.

156 Het leggen van een *paardenkop* boven op den stal, bewaart de beesten voor tooverij.

157 Om van de koorts genezen te worden, bindt men zijnen kousenband aan de galg.

158 De eijeren van den witten Donderdag zijn nuttig tegen donder en bliksem.

159 Het is bijgeloof, eenige briefjes, met een getal kruisjes of heilige woorden beteekend, bij zich te dragen, om niet gekwetst te worden.

160 *Sint Janskruid*, geplukt voor zonnenopgang, behoedt tegen den bliksem.

161 Om zijne gestolene goederen terug te krijgen, draait men eene teems of zeef.

162 Een klaverblad van vier bladeren maakt gelukkig in het spel, wanneer men het bij zich draagt.

163 Het is bijgeloof meer kracht te stellen in andere werkdagen dan in den *Maandag*, en te zeggen: 's Maendagh spoedt, selden goedt.

164 *Vrijdags* mag men zijn haar niet kammen noch zijne nagels korten.

165 Sommigen zeggen, als zij 's morgens een *spinnekop* zien, dat dit geluk is, en na den noen, ongeluk. Vgl. n°. 22. 104.

166 Sommigen sluiten een levende *spin* tusschen twee notenschelpen, en hangen die aan den hals van hun, die de koorts hebben.
167 Sommigen, om de wratten te verdrijven en de tandpijn te stillen, strijken dezelven met een doodsbeen van een kerkhof.
168 Sommigen winden een lint of touw om eenen groeijenden boom, en beweren, dat zij zoo de koorts afbinden.

DE OMMELANDEN EN DRENTHE.

Teenstra, *Volksverh. en legenden. Groningen* 1830, *D.* 1.

169 Het vallen van turf beteekent onverwachte gasten.
170 De ligging der koeijen op stal wijst dit mede aan.
171 Een vonk aan de pit der kaars voorspelt eenen brief, eene krul aan de kaars, eenen rouwbrief.
172 Het omvallen van peperbus of zoutvat beteekent twist. Evenzoo een mes met het scherp naar boven, tegen het bord liggend.
173 Die bij avond in den spiegel ziet, ontvangt van den booze eenen slag in het aangezigt. Vgl. n°. 42, 126.
174 Die met den wijsvinger naar eenen *hond* wijst, zal gebeten worden.
175 Die naar de *maan* of de *sterren* wijst, zal voor dit godtergend wijzen eenen stijven of zwerenden vinger krijgen. Vgl. Grimm, Myth. Abergl. n°. 334, 937.
176 Wanneer men *eijeren* eet, moeten de *schalen* gebroken worden, anders varen de heksen daarmede naar *Engeland.* Vgl. n°. 112. Wolf n°. 515. Grimm Myth. Abergl. n°. 1119. *Westendorp*, *Verhand. over de Noordsche Myth.*
177 Wanneer het regent en de zon schijnt, bakken de heksen pannekoeken, — elders: dan is het kermis in de hel. Vgl. Taalk. Mag. 3. 122.
178 Om geheimen te ontdekken, binde men eenen sleutel in den bijbel, zoodat die op zekere teksten ligt, b. v. Joannes I: 1 of andere. Vgl. n°. 149.
179 Die op den *eersten Mei* vuur leent, is eene heks.
180 De schoonste van *zeven* dochters is eene *nachtmerrie.*

181 Om tegen de *nachtmerrie* beveiligd te zijn, zette men de schoenen met het opene einde naar het bed toe. Vgl. n°. 113.

182 De placenten der koeijen, *het licht* genoemd, in de haardkolk gestoken, is goed tegen ziekten.

183 Van *zeven* zonen is een een *weerwolf*.

184 Wat boven den grond wast, moet bij *afnemende*, wat onder den grond wast, bij *toenemende maan* gezaaid worden.

185 Om geheimen te ontdekken, laat men iemand eene teems of zeef vasthouden, en alsdan den naam van dezen of genen noemen. Noemt men den regte, dan beweegt of draait zich de zeef. Vgl. n°. 161 en Grimm, Abergl. n°. 641.

186 *Dwaallichtjes* zijn zielen van ongedoopte kinderen, het is een ongunstig teeken, wanneer zij zich op iemands kleederen zetten. Anderen houden ze voor spokende geesten, die de reizigers van den weg afbrengen en dan bespotten.

BELGIË.

Wolf, *Niederländische Sagen*. *Leipzig* 1843.

187 Wanneer een meisje eenen geheelen graankorrel in haren boterham vindt, kan zij haren minnaar zien. Zij steke den korrel in eene reet van de deur, de derde persoon, die voorbij komt, is de aanstaande. Anderen willen, dat hij hetzelfde beroep uitoefent als die derde.

188 Wil een meisje weten, of haar vrijer haar waarlijk bemint, zoo vouwe zij haren kousenband in drieën, en spreke over elke vouw zekere woorden; dan steke zij den band onder haar hoofdkussen, en ga zonder een woord te spreken, te bed. Ziet zij tegen middernacht den minnaar gezond en frisch, zoo gaat alles goed en zij huwt binnen kort, maar ziet zij een lijk, zoo is het met zijne liefde gedaan en het huwelijk komt niet tot stand. In allen geval heeft de vrijer hierdoor veel te lijden.

189 Een Vlaming gaf het volgende middel op, om iemand te onttooveren: Hij liet den betooverde de nagels aan handen en

voeten afknippen, en wierp die in een pot met frisch water. 's Avonds zette hij dien op het vuur en wierp er nog vier groote naalden in; zoodra het water begon te kooken, moest de tooveraarster zich derwaarts begeven, en de naalden staken haar als sporen. Toen zij gekomen was, hield het water op met kooken.

190 Om iemand te helpen, die van de *nachtmerrie* bereden wordt, neme men eene hand vol zand, spreke eenige woorden daarover, en strooije die in de lucht en voorts overal in het vertrek rond. Dan moet de nachtmerrie verschijnen, want zij is geteekend, en kan dien persoon geen kwaad meer doen.

191 Om van de *nachtmerrie* bevrijd te worden, houde men des nachts een mes overeind op de borst, met de punt omhoog.

192 Een ander. Wanneer de *nachtmerrie* vertrokken is, make men zijn water in eene flesch en beware die goed, dan moet zij aankomen, en men wordt van haar bevrijd.

193 Om de paarden van de *nachtmerrie* te genezen, neme men twee tegels, legge die kruislings, binde ze met een touw vast en hange ze boven het paard.

194 Wanneer een kind sterk *niest*, staat gewoonlijk eene heks voor de deur, en wanneer de moeder dan het kind niet een God zegen u! toeroept, zoo is het betooverd.

195 Wanneer de jonge meisjes in België kleine *padden* zien, dan roepen zij: pas op! dat is eene jonge tooveraarster.

196 Een vinger van eenen dief, waarover negen missen gelezen zijn, is zeer nuttig. Wanneer men dien aansteekt, brandt hij als een kaars, en doet alle, die in het huis zijn, in diepen slaap vallen. Vgl. Grimm, Myth. 606.

197 Een roode doek is nuttig, om boter van de kaboutermannetjes te krijgen.

198 Om zijnen vijand te dooden, neme men een glas witten wijn, te middernacht legge men een harten aas daarop, en doorsteke het in het midden met eene naald; die steek treft den vijand in het hart.

199 Om iemand te onttooveren, kooke men eiken spaanders in

22

water, dat van eene kruisbrug af geschept is, dan moet de tooveraarster verschijnen en de betooverden weder gezond maken.

200 Wanneer een kind, dat gevallen is, in tegenwoordigheid van heksen en met hare hulp opstaat, zoo wordt het kreupel.

201 Wanneer eene heks eener koe de melk onttooverd heeft, melke men deze nogmaals. De melk, die men alsdan verkrijgt, make men op het vuur warm, en sla er met eenen stok in, tot zoo lang de laatste druppel uit den pot is. Ieder slag, die men in de melk geeft, krijgt de heks van den duivel op haren rug weder.

Uit verschillende schrijvers en eigen opteekening.

202 Een *ooijevaar* op het dak nestelend, brengt geluk aan.

203 Een huilende *hond* voor de deur, doodsteeken.

204 Van dertien gasten sterft degeen het eerst, die van tafel het eerst opstaat.

205 Een glas of *spiegel*, dat zonder oorzaak springt, doodsteeken.

206 Een *doodkloppertje* in den wand, doodsteeken.

207 Een krassende *raaf* of uil op het huis, doodsteeken.

208 Een uurwerk, dat zonder oorzaak staan blijft, doodsteeken.

209 Kleederen van een *lijk* geroofd, doen lang leven.

210 *S. Janskruid* in huis opgehangen, is goed tegen branden en andere kwalen.

211 Wacht u voor hen, die van God geteekend zijn. Taalk. Mag.

212 Kroesch haar, kroesche zinnen. ibid.

213 In een schrikkeljaar gaan de maagden uit vrijen.

214 Een vinger of eene hand van eenen dief, waarover negen missen gelezen zijn, doet uwe ondernemingen gelukken. Hor. Belg. 6.

215 Als men van den duivel spreekt, staat hij achter u.

216 *Doodnepe.* Een blaauwe vlek, van zelf in iemands ligchaam opkomende, duidt den dood eens nabestaanden aan. Kilian i. v.

217 Die *zout* strooit, strooit onrust en twist.

218 Zwarte en ook wel witte *katten* zijn niet pluis.

219 Als een haan een ei legt, komt er een basiliscus uit voort. Voetius Disp. theol. sel. 1. 733. Verg. *Slangen.*

220 Een *donderbeitel* in huis bewaart voor onweder en geneest ook de ziekten van het vee. Zie *Thunar.*

221 In Holland zijn menschen, die de koorts kunnen afschrijven.

222 Die met eenen helm geboren is, kan in de toekomst vooruitzien.

223 Onechte kinderen zijn gelukkig.

224 Een *kruis* op het huis of den stal geteekend, weert het onweder en de heksen af.

225 Az wy die buwter op it lân fynne, dan binne dy tjennen betjoend. Scheltema, Verzam. van (Friesche) Spreekw. enz. bl. 17.

226 Wie 's morgens eene *spin* vindt, heeft dien dag verdriet.

227 Om te weten of een kind betooverd is, hange men hem drie roode geërfde bloedkralen in roode stikzijde om den hals, geknoopt als een klaverblad, en drie knopen daarop gedaan in den naam Gods. Blijven de knopen er in, zoo is het kind niet betooverd; in het tegenovergestelde geval, gaán die er uit. Bekker, Betoov. Wereld, 2e dr. B. 4. H. 31.

228 Om te weten of iemand eene tooveraarster is, legge men haar, terwijl zij bukt, eene handvol *zout* op den rug; is zij schuldig, zoo zal zij zich niet kunnen verroeren. ibid B. 4. H. 6.

229 In Friesland zegt men van den *ooijevaar*, dat als hij op een schuur nestelt, hij den boer een jong of een ei tot huurpenningen voor zijn daklogies naar beneden werpt. Zijn klepperen gelooft men dat gebed is. Halbertsma de Treemter bl. 30.

230 In de Ommelanden plegen de landlieden het *ham* of *licht*, waarin een veulen ter wereld komt, boven in eenen hoogen boom te hangen. Hoe hooger men hetzelve ophangt, des te beter zal het paard draven, integendeel sterft het, wanneer men het in den grond begraaft. Westendorp Antiq. 1. 403.

231 Wanneer het vee behekst is, neemt men het hart van een aan de gevolgen der betoovering gestorven beest, en braadt hetzelve omstreeks middernacht, nadat men alvorens alle openingen in het vertrek gesloten heeft. Nu heeft de tooveraar geene rust meer; hij moet komen om iets te leenen, en dan kan men hem dwingen. Westendorp en Reuvens, Antiq. 2. 130.

232 In het Bentheimsche en de Ommelanden zullen vele landlieden

op geenen *Maandag* met den oogst of eenig akkerwerk beginnen. ib. 131.

233 In de Ommelanden vertelt men, dat de jonggeboren kinderen door eene vrouw met horens gebragt worden. Westendorp Antiq. 1. 409.

234 «Epilencia (epilepsia) in latine bediet in vlaemsce *groet evel*, ende derre is drie maniere. — Men vint in den buuc van der swaluwen ionge een root steenkijn, dat gedragen over hem die de ziecheit heeft, hi geneest. Noch. Neemt een wolfshuut ende gorde hem daer met, dat bewartene dat hi niet en valt van den evele, also lange als hire met gegordt es. Noch. God gaf den drien coningen dien versochten, so wie dat hare namen droege over hem bescreven, dat hi niet en soude vallen van den evele: Jaspar, Melchior, Baltasar." — Uit een Bruss. HS. van 1351 bij Willems, Belg. Mus. 1842, bl. 105 volgg.

235 Tegen de vallende ziekte. «Staphants als die mensche is ghevallen, so slach doot enen hont, ende nem die galle daer of ende stampse ontween ende temperse mit watre, ende ghietse den zieken in, hine salt nemmermeer hebben, iof gheeft hem teten dat herte van den hont ghesoden." HS. der 13e of 14e eeuw in de kon. bibl. n°. 53.

236 Een veeg teeken. «Nem broot ende wrijf sijn voete (t. w. van hem, die veeg is), ende gevet enen hont: eet hijt, dats goet, ende laet bijt, dats vrese." HS. van 1351 bij Willems, B. Mus. 1841, D. 5, bl. 113.

237 *Klaver met vier bladeren* brengt geluk.

238 De ontmoeting van eenen *haas* is een ongunstig voorteeken. Pontanus, Hist. Gelr. p. 227.

239 De zeelieden zoeken bij stil weder door fluiten den *wind* te lokken, en ergeren zich daarentegen, wanneer er bij eenen storm gefloten wordt. Verhuell, eerste Zeereize.

240 Die rouw draagt, die rouw vraagt.

Uit deze kleine verzameling, waarbij ik slechts op heidenschen oorsprong het oog had, mag men reeds belangrijke gevolgen af-

leiden. Men ziet er *eerdienst van zon*, *maan en sterren*, n°. 19, 20, 34, 35, 51, 81, 97, 175, 184, van den *wind* n°. 30, 239, de *heiligheid* en *voorzeggenskracht* der *paarden* (*deorum conscii* bij Tacitus), n°. 32, dat de duivel even als de oude goden zijn *lijfros* heeft, n°. 41, 60, de heiligheid van *zwijnen*, n°. 27, 93, *wolven*, n°. 8, 28, 39, 48, *honden*, n°. 32, 127, 133, 203, 236, *katten*, n°. 116, 117, 128, 143, 218, *hazen*, n°. 8, 92, 238, *ooijevaars*, n°. 13, 62, 100, 202, 229, *raven* en *eksters*, n°. 12, 29, 79, 132, 207, *koekkoeken*, n°. 84, 96, *zwaluwen*, n°. 61, 78, 102, *vledermuizen*, n°. 53, 65, van *slangen*, n°. 118, *bijen*, n°. 105, 24, *spinnen*, n°. 22, 104, 165, 166, 226, *kikvorschen*, n°. 72, 140, *krekels* of *heimtjes*, n°. 124, van het *vuur*, n°. 89, 99. Ook de tooverkracht van sommige planten, vooral *vlier*, n°. 23, 106, 146, *S. Janskruid*, n°. 47, 66, 160, *klaver met vier bladeren*, n°. 21, 57, 86, *alruin*, n°. 7, *huislook*, n°. 82. Men vindt er den aard der *maren* of *nachtmerriën*, die N. B. *in eijerschalen naar Engeland varen*, waarbij men onwillekeurig aan de sage bij Procopius denkt, n°. 10, 16, 17, 88, 113, 181, 190, 191, 192, 193, de mythische beduiding der *spinnende vrouw*, n°. 1, 18, 44, het bestaan van *heksenfamiliën*, vermoedelijk oudtijds priestergeslachten, n°. 150, 180, 183; de bijzondere belangrijkheid van sommige dagen, *S. Jansdag* of *avond*, *Maandag* en *Vrijdag*, benevens den *maanstand*; het heidensche geloof, dat bij heilige handelingen *stilzwijgendheid* noodig is, n°. 119, de kracht aan het *zout* toegekend, n°. 2, 120, 228, en een aantal voorteekenen en gebruiken, wier eigenlijke zin nog niet opgehelderd is, maar wier oorsprong tot zeer vroege tijden opklimt. Ook hervindt men in de opgaven uit verschillende eeuwen en gewesten dikwijls hetzelfde weder, slechts nu en dan anders gewijzigd of minder duidelijk; het zou dus een nuttig werk zijn, het nog bestaande bijgeloof op verschillende oorden uit den mond des volks op te teekenen, en men mag zich daarvan belangrijke opheldering over de Nederlandsche mythologie uit beloven, mits die opteekening te goeder trouw en niet opgesierd, medegedeeld worde.

TOOVERSPREUKEN. Het tooveren geschiedt van oudsher, deels door het gebruik van zekere middelen uit het dieren-, planten- en mineraalrijk, deels door aanraking, aanstaring of beademing, deels door tooverwoorden. Van deze laatsten wordt hier gehandeld.

Even als het regt, had ook de godsdienst, en diensvolgens de daaraan verbondene tooverkunst hare eigene terminologie, hare formulieren, die oudtijds gewoonlijk in rijmen bestonden, zoowel alliteratie of stafrijm, als woordrijmen. Dit zijn ten minste gedeeltelijk de *carmina diabolica*, waarvan de eerste geloofspredikers en de schrijvers der middeleeuwen zoo gedurig gewagen, b v. Burchardus Wormat. 1. 94 interr. 43. «Perscrutandum, si aliquis subulcus vel bubulcus sive venator vel ceteri hujusmodi *diabolica carmina dicat* super panem aut super herbas, aut super quaedam nefaria ligamenta, et haec aut in arbore abscondat, aut in bivio, aut in trivio projiciat, ut sua animalia liberet a peste et clave et alterius perdat." Van daar het Latijnsche woord *incantatio* en het Fransche *enchantement* en *charme* van *carmen*. Vermoedelijk werden die tooverrijmen dus oudtijds gezongen of geneuried op zekere bepaalde wijs.

In lateren tijd is in velen dier formulen het rijm verloren gegaan, en somtijds worden slechts enkele letters gebezigd, die waarschijnlijk de initialen van thans vergetene tooverwoorden zijn. Behalve dien heeft men ook vreemde formulen, die door de Heidens en Joden, die zich in de middeleeuwen veel op de tooverkunst toelegden, in gebruik geraakt zijn. Een voorbeeld zie boven op *Tooverij* (1). Dezen ga ik stilzwijgend voorbij, en bepaal mij hier bij de taak, om een aantal dier formulen bijeen te brengen, in Nederland in gebruik, en waarvan ik reeds verscheidene hier en daar in dit werk heb opgegeven:

Tegen wormen: uit eene HS. van het einde der 15e eeuw, medegedeeld door Mone, Ubers. der Niederl. Volkslit. s. 334.

(1) Een ander voorbeeld in den Reinaert, vs. 6879. Vgl. ook vs. 5334 volgg.

Die wormen waren IX,
weeten here sente Loy,
roet wit, roet, zwoert (zwert?) roet,
roet, tenant groet,
here sente Loy,
die wormen die sijn doot.

Tegen het branden. ibid: «Dits eene seninghe (segheninghe) daer men den brant mede afleest, dat bescout of verberrent es in viere of in waetre sonder licteecken te blivene:

tvleeschs lach in den viere
grote pine hadde de ziele,
doen quam die goede sente Kerstiaen
toten brande ghegaen,
hi hief up sijn hant
ende seinde den brant;
die brant en zwal no en zwoer,
also en moete desen brant doen,
die brant ghenas met deser seininghen;
also moete desen brant ghenesen
metter hulpen van sire seninghen;
dat moete also scone heelen
in vleesche ende in bloede
alst up den eersten dach
was dat in vleesche ende in bloede lach,
in Gods namen. Amen.

een ander, ibid."

Onse lieve here God quam up erderike ghewont,
hi voer in hemelrike ghesont,
hi nam sine rechter hant,
hi sechende dien brant
dat hi en zwal no en zwoer
also moete dit doen.
in Gods namen. Amen.

een ander. ibid.

Onse lieve here ende sente Kerstoffels quamen gegaen,
Si vonden dese creature N. met desen brande bevaen. Amen.

een ander. ibid. «Dits om den worm vyt te slaen in den vinger of elder sech dese worde:

Die gode sent Job
hi lach in de woude doot,
doe quamen die wormen
si aten sijn vleesch van den bene
si ne daden hem gheen goet.
3 wasser wit, 3 wasser zwart,
3 wasser roet.
God ende die sente Job
Sla dese 9 vilre (vilders?) alle ter doet.

Tegen de koorts, in Gelderland gebruikelijk, zie boven op *Tooverij:*

Goe morgen, olde!
Ik geef oe de kolde.
Goe morgen olde.

In Overijssel. Zie mede aldaar.

Olde marolde!
Ik hebbe de kolde,
Ik hebbe ze noe,
Ik geve ze oe;
Ik bind ze hier neer,
Ik kriig ze neet weer.

Tegen de spene (bloedgang? Kil. of zweren?) Mone 337.

Dat God staerf so ne wies noit steen,
So ne moet mi spene negheen
So moet vervaren ende verdwinen
ende verdroghen als die wissen
ende die banden daden, daer J. Kerst me was ghebonden ant hout der calumnien.

Tegen brand, *spruw* en *koorts*. Zie boven op *Tooverij*.

«Spruw, spruw, spruw! gij komt van de aarde, gij gaat naar de aarde. Ik gebied u in den naam des

Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes, wijk, spruw, brand, of welke kwaal dan ook."

Tegen de ziekten van het vee. Zie op *Tooverij.* Men strijkt driemaal met den vinger in de lucht boven het vee en zegt: T. E. F.

Om de melk der koeijen te doen verdwijnen, uit J. Beetsius (omstreeks 1470) Praecept. bij Delrius Disq. Mag. 2. 65. De tooveres neemt een mes, gaat naar de staldeur, en zich naar het *licht der maan* wendende (et ponens se contra splendorem lunae) zegt zij:

Hier snijdick een spaen
in mollekens ghewaen,
ende een ander daer toe,
soo neem ick het melck van deser koe. Vgl. boven.

Om het zuivel, betooverd zijnde, te onttooveren. Mone 335.

Also leet moet gode van hemelrike sijn, dat dit zuvel betovert es, als dat hem leet es, dat scepene die ghe-set sijn, om rechte vonnessen te wysene, dat sy onrechte vonnessen wysen.

Een ander. ibid.

tfoedekindekijn van Marien
moete desen roem ghebenedien,
desen ende diere na comen sal;
ghebenedijt so sij hi al.

Om hagel en onweder te verwekken. Uit een tooverproces van 1595. Zie boven op *Tooverij.*

Latet hagelen dat het barst, konde ik den groten man mede dood hagelen, ik en soud niet laten.

Om gestolene goederen terug te krijgen. Mone 337.

Cruus Christi moet weder bringhen
den dief met desen verloren dinghen.

Tegen de nachtmerrie of maer, in België gebruikelijk. Wolf, Niederl. sagen s. 689.

O maer, gij lelijk dier,
komt toch dezen nacht niet weer (hier?);
alle waters zult gij waeijen,

alle boomen zult gij blaeijen,
alle spieren gerst zult gij tellen,
komt mij toch dezen nacht niet quellen.

Om den aanstaanden minnaar te zien. Het meisje stelt zich voor het ter rust gaan met den rug tegen het ledikant, bindt den linker kousenband los, en vouwt dien driemaal, terwijl zij zingt:

Ik vouwe mijn kousenband in dryen,
Jesuken van Maryen,
Wilt mij dezen nacht bevryen,
Dat ik hem mag hooren en zien,
Waer dat ik mijn geheel leven lang mee moet leven en zijn.

Dan stapt zij met den linker voet in bed, legt den dus opgevouwen kousenband onder haar hoofdkussen, en 's nachts ziet zij den aanstaanden minnaar voor zich. Wolf t. a. p. s. 692. Verg. aldaar nº. 271. 412.

Om een speld in den arm te steken, dat het niet bloedt, noch pijn doet: Neem een speld en kruis u daarmede driemaal om den arm, en spreek aldus:

Ik bezweer alle ijzer en staal, koper en messink, dat van den aanvang der wereld geschapen is, dat mij deze speld geen schade en doe in vleesch en bloed. Zie *Zak der Konsten*, uit het Ital., Fr. en Duitsch vergadert, enz., bl. 21.

Om te maken, dat eene vrouw u lief hebbe. Maak van hare haren eenen ring, en ga in eene heimelijke plaats; maak een kruis en zeg aldus:

Degene die deed lieven Adam en Eva, moet mij deze jongvrouw doen lieven.

Verberg dan den ring en zeg aldus:

Zoo ik hier den ring verberg, zoo moet mijn hart in mijn lijf verbergen, totdat ik mijnen lust geheel volbragt had.

Zak der Konsten, bl. 25.

Zeker zijn nog een groot aantal soortgelijke formulen in HSS. bewaard, waarvan een gedeelte van zeer ouden oorsprong is.

U.

URTH. Deze merkwaardige naam komt in een Geldersch charter der 9e eeuw voor; in den jare 855 schonk zekere Folckerus eenige erfgoederen op de Veluwe aan het klooster Werden. Bondam, Charterb. 1, n°. 31. Zij worden aldus opgegeven: «In vico qui dicitur Puthem et in alio vico qui dicitur Hotseri — villa' Rentilo — in saltu qui dicitur Vunnilo — in villa Niutlo — in silva quae dicitur Hornlo, in *Urthunsula* — mansum unum et dimidium cum illorum comprehensione — in villa Thri, in villa Irmenlo, in illis sylvis quae dicuntur Burlo, Dalbonlo, Wuardlo, Orclo, Legurlo, Ottarloun, in Langlo, in Archi." Puthem is het tegenwoordige dorp Putten bij Harderwijk; Thri, de buurschap Drie, Irmenlo, Ermel of Ermelo bij Harderwijk, Ottarloun, Otterlo of den Aanstoot, Burlo of Hoog Burlo is een bosch tusschen Uchelen en Kootwijk, de overige namen zijn thans onbekend.

Uit deze opgave is het niet regt duidelijk, of Urthunsula in het bosch Hornlo, of afzonderlijk lag; de invoeging der commata is door Bondam geschied, het origineel had waarschijnlijk of geene scheiteekenen, of slechts enkele punten. Evenwel schijnt Urthunsula eene buurt of dorp geweest te zijn.

Maar in allen geval blijft die benaming merkwaardig. Wij zullen beproeven die zoo veel mogelijk te verklaren. Dadelijk valt ons daarbij de Irminsul in Saxen in, en dit noopt ons het woord in tweeën te scheiden, en door de zuil van Urth te verklaren.

De oude Duitschers, vooral weten wij dit van de Saxers, die het langst heidensch bleven, vereerden hunne goden veelal, hetzij onder de gedaante van eene bloote zuil, hetzij onder die van een beeld op eene zuil gesteld, waarschijnlijk in de eerste tijden een afgeknotte boomstam, naderhand een houten of steenen kolom. Zoo inzonderheid de Irminzuil bij Eresburg. Ann. Laurish. ad A. 772 bij Pertz 1. 30. «Fuit rex Carlus hostiliter in Saxonia et destruxit fanum eorum, quod vocatur Irminsul." Ann. Juvav. ad A. 772. Pertz 1. 88. «Karolus *idolum* Saxonorum

combussit, quod dicebant Irminsul." — Poeta Saxo, 1. 65 bij Bouquet, Rer. Fr. Scriptt. 5. 137.

Gens eadem coluit simulacrum, quod vocitabant
Irminsul, cujus factura simulque *columna*
Non operis parvi fuerat, pariterque decoris.

Ruodolf. Fuld. bij Pertz 2. 676. «*Truncum* quoque *ligni* non parvae magnitudinis in altum erectum sub divo colebant, patria eum lingua Irminsul appellantes, quod latine dicitur universalis *columna*." Daarentegen geeft Gutsmuths Geogr. 1. 1. 322 op, dat in de domkerk te Hildesheim nog bewaard wordt, de 16 voet hooge Irminzuil van *groenachtig marmer*, waarop thans een Mariabeeld geplaatst is.

Het was echter Irmin alleen niet, die op of door eene zuil afgebeeld werd, ook van andere goden wordt dit vermeld: Vita Walarici abb. Leuconensis († 622) uit de 8e eeuw in Acta Bened. Sacc. 2. p. 84. 85. «juxta ripam ipsius fluminis *stips* erat *magnus*, diversis imaginibus figuratus, atque ibi in terram magna virtute immissus, qui nimio *cultu more gentilium* a rusticis *colebatur*." Toen Walafridus den paal of boomstam had doen omverwerpen: «undique illis (rusticis) certatim concurrentibus cum armis et fustibus, indigne hoc ferentes invicem, ut quasi injuriam *dei* sui vindicarent." Witichind. Corb. Ann. ad A. 530 bij het verhaal van de overwinning der Saxen op de Thuringers aan de Unstrut: «mane autem facto ad orientalem portam ponunt aquilam, aramque victoriae construentes, secundum errorem paternum, sacra sua propria veneratione venerati sunt, nomine *Martem effigie columnarum* imitantes, Herculem loco solis, quem Graeci appellant Apollinem. — Daarvan schijnen nog in de 15e en 16e eeuw meerdere overleveringen bestaan te hebben, dan ons thans bekend zijn. Men vindt bij schrijvers diens tijds gewag gemaakt van zuilen voor Jodute en Crodo, en een hunner voegt er zelfs bij: «*erant et aliae columnae apud Saxones et Cimbros memorabiles*." Zie *Jodute*. De eerste schrijver, die over de Crodozuil spreekt, is, meen ik, Botho, in zijn Chron. Brunsv. pictur. ad A. 780 (uit de 15e eeuw) bij Leibnitz Rer. Br. Scriptt. 3. 287. Deze maakt ook van eene

maanzuil gewag. Zie *Maan.* Nog komt in eene Karolingische oorkonde in het Staatsarchief te Zurich, eene plaats *Agasul*, aan het Zuricher meer voor. Haupt Zeitschr. für deutsches Alterth. 1842. 2. 536, en Haltaus Gloss. i. v. Bornsäule, spreekt van een gerigt, gehouden aan de *Bornsul* te Freiburg aan de Unstrut.

Tot zoodanige godenzuilen behoorde gewisselijk ook de Urthunsula en misschien nog anderen in Nederland; bij Utrecht heeft men het dorp *Zuilen*, in de lijst der Utr. kerkgoederen van omstreeks 866, bij Heda p. 64, *Suesna* of *Suigna*, lees *Suelna*, genoemd, en het zal misschien niet te gewaagd zijn, hierbij de woorden van Tacitus te herinneren Germ. 34, waar hij van de groote en kleine Friezen sprekende, zegt: «utraeque nationes usque ad Oceanum Rheno praetexuntur, ambiuntque immensos insuper lacus et Romanis classibus navigatos. Ipsum quin etiam Oceanum illa tentavimus, et *superesse adhuc Herculis columnas* fama vulgavit: sive adiit Hercules, seu quidquid ubique magnificum est, claritatem eius referre consensimus." De Veluwe, noordwaarts van den Rhijn gelegen, behoorde, volgens de hier gegevene bepaling, tot Friesland, en schijnt den Romeinen onbekend gebleven te zijn, daar er bijna geene oudheden gevonden worden. De faam kan die eenvoudige zuilen tot prachtstukken verheven hebben, in Friesland kan men toch geene kostbare monumenten verwachten.

Maar aan welke godheid was nu deze zuil gewijd? Ik vind in de noordsche mythologie slechts eenen naam, die daarmede overeenkomt; het is de eerste der nornen *Urdhr*. Grimm heeft zeer goed bewezen, dat haar in het noorden grootere vereering ten deel viel, dan aan de twee anderen, *Verdhandi* en *Skuld*, en dat de Saxische stammen haar kenden, maar meer in de beteekenis van noodlot: «thiu *Wurdh* is at handum" zegt de Heliand 146. 2 thiu *Wurth* nâhida, — *Wurth* ina benam. ibid 66. 18. 111. 4. In het Angel-Saxisch zelfs: me thät *Vyrd* geväf. (Wurd weefde mij dat) Conybeare illustr. p. 24, aangeh. bij Grimm 229. Nogtans was de echte beteekenis van schikgodinnen ook bij hen niet geheel verloren gegaan; een A. S. glossaar der 9ᵉ eeuw, in Mones Anzeiger 1838, s. 147 geeft: «*Parcae*, *Vuyrdae*," en zelfs

nog heden wordt *weird* in Schotland voor noodlot gebruikt, gelijk het b. v. in Walter Scotts Heart of Midlothian voorkomt, „my weird maun be fulfilled." Shakspeare kent nog in den Macbeth *the weirdsisters*, die hij uit Holinsted ontleende, maar zij zijn reeds tot eenvoudige heksen geworden; merkwaardiger nog komt in een oud Engelsch volkslied in Percys reliques 3. 220—222 „*the weird lady of the woods* voor. Zie Grimm Mythol. 228 (1).

Nergens echter vindt men sporen van eene afbeelding dezer Wurd op eene zuil, en zij behoort ook niet tot de eigenlijke godinnen. Bovendien is het twijfelachtig, of de naam in onze taal *Urth*, genit. *Urthun*, luidde, even als *ertha*, genit. *erthon*. Karol. psalmen, ps. 66, in de Jagers Taalk. Mag. 4. 2. 199. 200. Indien het, even als in het IJsl., van het praeterit. afstamde, zou het eer *werd*, *ward* moeten zijn, en men zou dan de silva *Wuardlo* hierbij willen aanhalen, doch mij dunkt de vorm uit den Heliand beslist voor Urdh, Urth of Wurth, daar ook op de Veluwe Saxische stammen woonden. Eigennamen hiermede zaamgesteld, zijn mij nog niet voorgekomen, evenmin plaatsnamen, tenzij dat *Urdingen* aan den Rhijn hiertoe behoore.

Buiten dezen naam Urthunsula zijn mij nergens in ons land de minste sporen ontmoet van de kennis aan de drie nornen der Skandinaviërs; het eenige, wat eenige overeenkomst daarmede heeft, is het verhaal in den ouden roman van Limborch, B. 4, uit de 14[e] eeuw, waar de ridder Echites, na in een woud zekeren reus Morant overwonnen te hebben, en hem zijn zwaard *Mimminc*, van Wieland gesmeed, te hebben ontnomen, in een *vergier* bij eene fontein uitrust. Hier verschijnen hem *drie meerwiven*, die hem de afkomst zijner onbekende geliefde openbaren, en hem bevelen naar Milaan te trekken, om eener valschelijk beschuldigde

(1) Even als bij Shakspeare de drie tooveraarsters Weirdsisters heeten, naar de voornaamste van haar, zoo spreekt ook het IJslandsche Quidha Sigurdhar van de drie nornen als Urdhir. Str. 6. vs. 1.

gengo thess á milli grimmar Urdhir.

inmiddels gingen de grimmige nornen.

vrouwe bij te staan; eene dezer wordt *tfroede meerwiif* genoemd, even als de *merwip* in de Nibelungen *wisiu wip* heeten, doch deze overeenkomst is naauwelijks in aanmerking te nemen. Verg. evenwel de opmerkingen van Grimm, Mythol. 224.

Bij de Angel-Saxen evenwel is misschien nog een flaauwe naklank van de vereering der drie nornen te vinden; behalve den naam Vyrd, boven vermeld, betrekt Finn Magnusen (Eddalaeren 2. 201) hiertoe de uitdrukking *Neorchna-vang* voor hemel of paradijs, als ware het verblijfplaats der nornen. Ik laat dit liefst onbeslist, maar er is mij in den Beowulf nog eene plaats voorgekomen, die op nornen of parcen schijnt te doelen; daar wordt namelijk de vrouw *frĕodhu-vebbe*, vredeweefster genoemd. In de edda komen de nornen wel niet spinnende of wevende voor, gelijk de parcen of moiren, maar evenwel binden zij de draden des noodlots. Zoo in het eerste lied van Helga Hundingsbana, Str. 3 vs. 1. «snero thaer af afli aurlaug-thatto. Vgl. Regin ok Otrsgiold. Str. 14. vs. 4, en zelfs in de A. S. plaats uit Conybeare, boven aangehaald: me thät Vyrd *geväf.* Eene andere herinnering aan de natuur der Noordsche nornen vind ik in den roman van Limborch, B. 3, vs. 1275, waar van de drie Grieksche parcen gezegd wordt: «dese *sceppen* smenschen leven," eene uitdrukking, die in de edden gewoonlijk van de nornen geldt, gelijk Grimm dit bewezen heeft R. Alt. 750, Myth. 2e ausg. 379. Doch wanneer deze gissing gegrond is, moet evenwel de nornendienst reeds vroeg verloren zijn onder alle Germaansche stammen, daar in de schriften der 6e en 7e eeuw reeds Vyrd op zich zelve staat.

Ik geloof dan eer, dat Wurd of Urdh bij de Saxische stammen, en ook hier te lande, reeds zeer vroeg tot eene godin van het noodlot geworden is, en als zoodanig vereerd en om raad gevraagd. Welligt gaf zij godspraken, even als men dit in Friesland van Stavo verhaalt, en daar in het aangehaalde charter tevens verscheidene wouden weggeschonken worden, op de Veluwe gelegen, is het niet onwaarschijnlijk, dat ook hare zuil in een heilig woud gestaan hebbe, dat naderhand met meer anderen omgehouwen is. Een der opgenoemde bosschen *Vunnilo*, d. i. vreugde-

lo, stond misschien mede tot dezen eerdienst in eenige betrekking. Verg. het Oudduitsche *Wunnigarto* en *Wunnogarto*. *Niutlo* zou van *niutan*, genieten kunnen komen, aan de verklaring der overigen waag ik mij niet.

Digt bij het Engelanderholt vind ik op de kaart van Pontanus een plaatsje *Ourden* aangeteekend, zou dit misschien Urthun-sula wezen? Dan hadden de oude Veluwsche klaarbanken van Engelanderholt waarschijnlijk eenen heidensch godsdienstigen oorsprong. Die plaats is ook voor een heidensch heiligdom zeer geschikt, wegens de vele bronnen, die men er vindt, zelfs is mij door den heer Heldring berigt, dat er onlangs eene warme bron zou ontdekt zijn. De villa *Englandi* wordt reeds in een charter van 801 bij Bondam vermeld. Merkwaardig is het ook, dat volgens de Edda, de Azen bij de Urdharbron gerigt houden. Het verdient navorsching, of men ook in Duitschland bij oude geregtsplaatsen van gouwen, plaatsnamen vindt, die aan Urth herinneren.

V.

VAGDAVERA DEA. Voor eenigen tijd werd in de rivier de Linge bij Hemmen in de Betuwe een koperen voetstuk, naar het schijnt van een beeldje, opgedolven, met dit opschrift:

DE. VAGDAVER. CVSTI. SIM I
CIVS. SVPER. DEC. ALAE. VOCONTIOR.
EXERCITVVS. BRITANNICI.

d. i. Deae Vagdaverae Custius Simplicius Superus, decurio alae Vocontiorum exercituus Britannici. Naar de schriftsoort te oordeelen, die er met een spits werktuig op gepuncteerd is, is dit overblijfsel zeer oud, en naar de gissing van D^r. Janssen te Leiden, welligt tot den tijd van Caesar te brengen, die onder anderen ook Vocontische hulptroepen bezigde, om Gallië te veroveren.

Wat den naam der godin betreft, deze is geheel onbekend, en komt nergens in eenig opschrift of geschrift voor. Men kan zelfs

niet bepalen, of er eene Germaansche of Celtische door bedoeld wordt. De vorm van den naam is mij in het Duitsch nooit voorgekomen, ook bij Caesar en Tacitus trof ik geen soortgelijken aan, zoodat men tot nog toe naauwelijks eene gissing opperen mag. Het ware wel te veel gewaagd, het voor eene geheel verbasterde schrijfwijs van *Deae Victoriae* te houden, door eenen der tale onkundigen werkman? Beter is het zijn oordeel op te schorten, totdat welligt van elders eenig licht opdaagt.

VOORTEEKENS. Zie *Toovermiddelen*.

VROUWEN (WAARZEGGENDE). De Germanen koesterden in het algemeen eerbied voor de vrouwen; zij schreven haar kennis aan het toekomende en in zekere mate verstandhouding met de godheid toe. Tacitus getuigt dit met ronde woorden Germ. 8. «Inesse quin etiam *sanctum* aliquid et *providum* putant: nec aut *consilia* earum aspernantur, aut *responsa* negligunt." Zij waren de wichelaarsters en waarzegsters des volks, die aan hetzelve den wil der goden verklaarden. Reeds Caesar merkt dit op, de B. G. 1. 50. «Quum ex captivis quaereret Caesar, quamobrem Ariovistus praelio non decertaret, hanc reperiebat causam: quod apud Germanos ea consuetudo esset ut *matresfamilias* earum *sortibus* et *vaticinationibus declararent*, utrum praelium committi ex usu posset, nec ne: eas ita dicere, non esse fas Germanos superare, si ante novam Lunam praelio contendissent." (1) Evenzoo Plutarchus van de Keltische (waarschijnlijk Germaansche) vrouwen, de Virtut. mul.: *ἐκ τούτου διετέλουν περί τε πολέμου καὶ εἰρήνης βουλευόμενοι μετὰ τῶν γυναικῶν, καὶ τὰ πρὸς τοὺς συμμάχους ἀμφίβολα δι' ἐκείνων βραβεύοντες.* De aloude eerbied voor de vrouw werd in vervolg van tijd overdreven tot aan afgoderij toe. «Vidimus (zegt Tacitus t. a. p.) sub divo Vespasiano, Veledam, diu apud plerosque *numinis loco* habitam. Sed et olim Auriniam et compluris alias *venerati* sunt, non adulatione, *nec tamquam fa-*

(1) Dit heeft Dio Cassius overgenomen, die het verhaalt Hist. L. 38.

cerent deas," en Hist. 4. 61 «ea virgo (Veleda) nationis Bructerae, *late imperitabat*, *vetere* apud Germanos *more*, quo plerasque feminarum *fatidicas*, et augescente superstitione arbitrantur deas. tuncque Veledae auctoritas adolevit: nam prosperas Germanis res et excidium legionum *praedixerat*." Toen de Keulenaars met de Tencteren een verbond zouden sluiten, bepaalden zij (Hist. 4. 65.) «Arbitrum habebimus Civilem et Veledam, apud quos pacta sancientur. Sic lenitis Tencteris, legati ad Civilem et Veledam missi cum donis, cuncta ex voluntate Agrippinensium perpetravere. Sed coram adire, alloquique Veledam negatum. Arcebantur aspectu, quo *venerationis* plus inesset. Ipsa edita in turre: delectus e propinquis *consulta responsaque*, *ut internuntius numinis* portabat." ibid. 5. 22. «praetoriam triremem, (die buit gemaakt was op de Romeinen,) flumine Luppia donum Veledae traxere." ib. 5. 24. «Veledam propinquosque monebat."

Het gezag, dat deze vrouwen uitoefenden, was, zoo als uit de aangehaalde plaatsen blijkt, zeer groot, maar met dat al zuiver godsdienstig, niet politiek. Zij verklaarden alleen den wil der goden, niet hun eigenen, en schijnen het bestier over den heidenschen almanak, ter verklaring der gunstige of ongunstige tijden en dagen gehad te hebben. Het schijnt, dat er bij de West-Germanen altijd slechts eene zoodanige vrouw vereerd werd, na haren dood door eene andere opgevolgd; zoo had men Aurinia (Farnes. *Fluriniam*), Veleda en *na haar* Ganna. Dio Cassius Hist. 67. 5. Γάννα (var. Γαῦνα) *παρθένος μετὰ τὴν Βελῆδαν ἐν τῇ Κελτικῇ θειάζουσα.* Welligt was ook zekere Catta, die ten tijde van Vitellius te Rome voorspellingen deed, en bij den keizer in groot vertrouwen stond, zoodanige Germaansche waarzegster, ofschoon haar vaderland niet vermeld wordt. Suetonius in Vitellio C. 14. «Suspectus (Vit.) et in morte matris fuit, quasi aegrae praeberi cibum prohibuisset: vaticinante Catta (var. Cata, Chata, Chara, Cara), cui velut oraculo acquiescebat, ita demum firmiter ac diutissime imperaturum, si superstes parenti extitisset." Verg. met deze Catta de Duitsche eigennamen *Cativulcus* bij Caesar, *Catumerus* bij Tacitus, en de latere naam *Hatto*.

Waarschijnlijk waren er, behalve de volkswaarzegster, nog anderen van minderen rang, waarvan Strabo ons een voorbeeld bij de Kimbren opgeeft. Zie *Tempeldienst*. Iets dergelijks berigt Jornandes van zekere vrouwen, die in het Gothisch *aliorumnas*, *alyrumnas*, *aliorunas*, *aliuruncas* geheeten werden, maar vermits dezen slechts als tooveressen of heksen (magae mulieres) geschilderd worden, is daarover op het artikel *Tooverij* gehandeld. In het noorden treft men daarentegen vele voorbeelden van wijze of waarzeggende vrouwen aan, en zelfs ook mannen, gelijk Gripir in den Gripis spá. Grimm, lieder der alten Edda 1. 128 ff, waarover Grimm Myth. 227, verg. 65; eene dezer vrouwen bij Saemund 133. 134, heet *O''lrún* (Aulrún), dat ons Aurinia en de *aliorumnas* herinnert.

Tot deze waarzèggende en heilige vrouwen behoorden ook misschien de op verscheidene monumenten vermelde *Matres* en *Matronae*, waarvan ik afzonderlijk gehandeld heb. Aan de noordzijde der Waal komen zij niet meer voor, evenwel verhindert dit niet, dat er ook in die streken zoodanige heilige vrouwen bestaan zullen hebben. Na de invoering des Christendoms zijn zij geheel van haren invloed beroofd en in verval geraakt, maar het bestaan van heksenfamiliën in het noordoosten des lands, waarvan ik reeds melding maakte, laat haren vroegeren invloed begissen, toen het geloof aan haar en hare kunst door den openbaren godsdienst geheiligd was. De witte wijven schijnen mede tot die klasse te behooren.

VUREN. Zie *Feesten*.

W.

WALDACH (FANNA). Volgens Hamconius was Fanna of Waldach de Friesche boschgodin, Frisia 76ᵃ.

Waldacham a cura sylvarum, credo, Dianam
Dixere, et prisco Frisii cognomine *Fannam:*

23*

Nam septem in sylvis etiamnum virgo videtur
Fanna Deae intactae de nomine dicier huius,
Et Batava urbs, in qua fuit olim culta, *Viana*.
Diva haec, ut referunt, in Trajectensibus agris
Nuper adhuc veteri visa est depicta figura.

In eene aanteek. voegt hij er bij: «Waldach, a Sylvarum cura, quasi *Waldacht* frisice videtur dicta. Ger. Gannam vocarunt," pag. 97 beschrijft hij haar met eenen boog. Ik heb bij geenen anderen schrijver van deze godin melding gevonden, alleen wil Pontus Heuterus (16e eeuw) in Vet. Belg. p. 64, dat Diana te Vianen zoude gediend zijn: «Viana, olim Dianae fanum, en het is hierop, dat Hamconius zich beroept. Ik geloof echter, dat het gezegde van Heuterus slechts eene eigene gissing is, op de geringe gelijkheid in den klank gegrond. Ik zou geneigd zijn Vianen voor eenen Romeinschen of Gallischen naam te houden, omdat men evenzoo twee steden *Viana* in Spanje en Portugal, *Vienne* in Frankrijk en Vianen in België heeft. Wat die naam beteekent, is mij onbekend.

Dat de Duitsche stammen eene godin eerden, met de Romeinsche Diana overeenkomstig, wordt herhaaldelijk door de eerste geloofspredikers en de oudste annalisten verzekerd. Gregorius Turon. Hist. Fr. 8. 15, zegt van het Triersche: «reperi tamen hic *Dianae simulacrum*, quod populus hic incredulus quasi deum adorabat." — In de vita S. Kiliani (bij Surius 4, 133) heet het van den Frankischen hertog Gozbertus: «*Diana* namque apud illum in summa veneratione habebatur." Ook Eligius maakt van haar gewag.

Zoo is het dan op zich zelf niet onaannemelijk, dat ook Friesland eene woud- en jagtgodin gehad hebbe, maar tot nog toe ontbreekt de zekerheid daarvan.

WALHAL. Zie *Hemel*.

WARNS. Zie *Wodan*.

WEERWOLF. Het vermogen dierengedaante aan te nemen, zegt Grimm, Myth. 620, hebben onze tooveraars met die der ouden gemeen. Herodotus 4. 105 verhaalt, dat de Neuren voor tooveraars gol-

den (γοητες) wijl elk van hen zich jaarlijks eenige dagen in eenen wolf veranderde: ὡς ἔτεος ἑκάστου ἅπαξ τῶν Νευρῶν ἕκαστος λύκος γίγνεται ἡμέρας ὀλίγας, καὶ ἅυτις ὀπίσω ἐς τὠυτὸ κατίσταται. Hetzelfde melden Plinius 8. 22, die den oorsprong van dit bijgeloof opgeeft. Pomp. Mela, 2. 1 en Augustinus de Civ. Dei 18. 17. Een mensch, dien dit vermogen aankleefde, heette λυκάνθρωπος, welke vorming geheel overeenkomt met het A. Sax. *verevulf* (leges Canuti, Schmid 1. 148); *werwolf* voor het eerst bij Burchard († 1024). «Credidisti quod quidam credere solent, ut illae, quae a vulgo Parcae vocantur, ipsae vel sint vel possint hoc facere quod creduntur, id est, dum aliquis homo nascitur, et tunc valeant illum designare ad hoc quod velint, ut quandocumque homo ille voluerit, in lupum transformari possit, quod vulgaris stultitia *werwolf* vocat, aut in aliam aliquam figuram." Tot zoo ver Grimm.

Het bijgeloof omtrent weerwolven, dat, gelijk men ziet, overoud en zeer ver verspreid is, heerscht ook bij ons. Volgens Westendorp, N. Myth. 192, gelooft men hier te lande, dat een van zeven zonen een weerwolf is, die eens 's jaars door de bosschen dwaalt, zeer gebeten op de roode kleur (1); op sommige plaatsen wil men, dat zij 's nachts rondom de kerkhoven dwalen; de verhooren in de heksenprocessen melden, dat de verandering geschiedde door het ombinden van eenen haren riem, of het aantrekken van een zwart wambuis.

Zie hier een paar voorbeelden uit de depositiën der tooveraars, getrokken uit Cannaerts Bijdr. tot het oude strafregt, bl. 168. «Voorts dat gij oock bekent, op diversche quartieren gheloopen te hebben in de ghedaente van eenen *weerwolf*, *daer inne gij verandert ofte getransporteert wierdt met het aendoen van eenen riem*, *ghemaeckt van stoffen*, *ghelijck van vellen*, van den duyvel ontfaen. Vonnis van 1657. — ib. bl. 173, A°. 1661." — ghe-

(1) In Oost-Friesland daarentegen gelooft men dit van zeven na elkander uit hetzelfde huwelijk geborene dochters. Grimm Mythol. Abergl. n°. 1121, uit den Westfäl. Anz. 1810, n°. 68—72.

loopen in de gedaente van eenen weerwulf, daer inne u veranderende ofte transporterende, met het aendoen van eenen *riem* van den duyvel ontfangen. Maar in een Arnhemsch proces van 1595 bij van Hasselt, Kron. van A. 244, verklaart de weerwolf «dat so bald hem die bose aentaste, dat hij dan veranderde van gedaente, und dat die aentastingh geschiede gelick als mit een apen handt of clauw. Voorts: «als hij tot een wolff gemaeckt was, dat hij gelickewael menschen verstand behielde, maer niet kunde spreken." — Dit omdoen van eenen riem is een overoud heidensch bijgeloof, vooral in het noorden zeer bekend; zoo hangt ook de zwanengedaante der elvinnen van heure *zwanenhemden* (IJsl. álptarhamir) af. Verg. verder Grimm, Myth. 240. 621.

Als getuigen voor het gebruik van dit woord in Nederland weet ik geene oudere aan te voeren, dan Abrah. Ortelius, Thes. Geogr. en Kilian, maar eene duidelijke verklaring geeft reeds Gervasius Tilb. Ot. imp. 1. 15, bij Leibnitz II. 1. 895. «Vidimus frequenter in Anglia per lunationes homines in lupos mutari, quod hominum genus *gerulfos* Galli nominant, Angli vero *Werewlf* dicunt. *Were* enim Anglice virum sonat, *Wlf* lupum." De Longobardische namen *Garolf*, *Werolfo*, komen reeds in de 9ᵉ eeuw voor.

Wanneer de weerwolf gedwongen is rond te waren, en men kan hem noodzaken binnen te blijven, en zijnen riem, wambuis of vel niet aan te raken, verkeert hij in doodelijke angst, maar te 12 ure 's nachts is hij van zijnen weerwolfstoestand verlost. Evenzoo wanneer men den gordel of het vel verbrandt, zoo lang het brandt moet hij veel lijden, maar is 't verteerd, zoo is hij verlost. Wolf nº. 503.

WERELD. Van de schepping der wereld en van den mensch zijn in de Skandinavische mythologie uitvoerige verhalen voorhanden, maar wat de Duitschers over de cosmogonie dachten, is niet tot ons gekomen. Zeer merkwaardig is daarom eene losse zinsnede, die in een HS. van het Emsiger landregt (het schrift is van de 15ᵉ eeuw) voorkomt en in Richthofens altfries. Rechtsq. s. 211 het eerst afgedrukt is: «God scop thene eresta meneska,

thet was Adam, fon achta wendem (zaken, bestanddeelen); thet benete fon tha stene, thet flask fon there erthe, thet blod fon tha wetere, tha herta fon tha winde, thene togta (gedachte) fon ta wolken, the suet fon tha dawe, tha lokkar fon tha gerse, tha agene fon there sunna; and tha blerem (blies hij hem) on thene helga om (adem); and tha scope Eva fon sine ribbe, Adames-liana." Iedereen ziet dadelijk, dat dit niet uit den bijbel gehaald is, de kenner der noordsche mythologie zal het te huis weten te brengen. Hier is namelijk de noordsche mythe van de wereld-wording omgekeerd. De edda verhaalt, dat de zonen van Bör den wereldreus Ymir versloegen, uit wiens wonden zoo veel bloed stroomde, dat het geheele geslacht der ijsreuzen daarin verdronk, met uitzondering van Bergelmir, die met zijne vrouw in eene boot ontkwam en het jongere reuzengeslacht weder voortplantte. De zonen van Bör sleepten toen het ligchaam van Ymir in den Ginnungagap, en maakten uit hem de aarde, namelijk uit zijn bloed de zee en de verdere wateren, uit zijn vleesch het vaste land, uit zijn gebeente de bergen, uit zijne tanden en kinnebakken de klippen en rotsbrokken, uit zijnen schedel den hemel. Zie Edda Saemundar. Vafthrudnirsm. Str. 21. Grimnismál Str. 40. Vgl. Finn Magnusen, Eddalaeren og dens Oprindelse. 1. 9. Daar nu het Friesch de noordsche mythe omgekeerd heeft, om den mensch als uit de wereld gevormd voor te stellen, zoo moet men wel aannemen, dat de Friezen ook de noordsche cosmogonie gekend hebben.

Met dat al laat ik het onbeslist, want vooreerst deze getuigenis is niet oud (eerst uit de 15e eeuw is het HS.), en men kan er vroeger geene sporen van aanwijzen, zoodat het mogelijk ware, dat het door dezen of genen opgeteekend was naar eene verkeerd begrepene noordsche sage. Ten andere kan het ook van de Noormannen afkomstig zijn, toen zij in Friesland roofden.

Men vindt echter nog eenige andere dergelijke opgaven bij Duitsche schrijvers der middeleeuwen. Zie Grimm, Mythol. 2e ausg. s. 531 ff, maar geene zoo bepaald eddisch als deze, zelfs zou ik die nog niet voor heidensch durven verklaren; de Friesche alleen is, dunkt mij, als zoodanig niet te miskennen.

Wat bij andere Duitsche stammen over de cosmogonie voorkomt, is reeds meer Christelijk, gelijk in Caedmons A. Saxische gedicht en in het Wessobrunner gebed; enkele uitdrukkingen aldaar, gelijk *mittilagart*, *muspilli* wijzen op het heidendom terug. Ik kan daar derhalve van zwijgen. Ook de oude sage van Tuisco en Mannus, uit de aarde gesproten, die Tacitus mededeelt, en de sage van de Saxers, die met hunnen koning Aschan op een groen veld in den Hartz uit de bergen groeiden, alsmede der Semnonen, uit een heilig woud afkomstig, ga ik voorbij, dewijl in Nederland niets dergelijks aangetroffen wordt, en onze volkssage geene aborigenes aanneemt.

WINDSBRUID. Kil. «*Winds-bruyd.* Turbo, ventus vorticosus: typhon, procella: vertex aquarum. Germ. *vvinds-braut:* Sax. *vvinds-brut.*" Grimm, Gramm. 3. 391, Myth. 361 toont, dat deze naam van ouds in Duitschland gangbaar was, hij brengt het een en ander bij, dat de benaming weinig opheldert. In Nederland is dit woord thans niet meer bekend, doch Kilian heeft ook «*Vaerende wijf.* vetus. j. draeijenden wind. Turbo, vortex." Men meende namelijk, dat zoodanige dwarrelwinden door heksen, wanneer zij door de lucht voeren, veroorzaakt werden, en daar dezen duivelsbruiden waren even als de nonnen Christusbruiden, is de duivel in de plaats van den windgod getreden.

Dit blijkt nog uit een Belgisch sprookje, dat wanneer een tooveraar door de lucht varen wil en de wind dit merkte, hij tegen dezen zegt: «Zet u maar op mijnen staart." Wolf, Niederl. sagen s. 688. Vgl. ook *Toovermiddelen* n°. 30.

Een soortgelijk denkbeeld heerscht ook in Schotland, gelijk Mac Pherson opmerkt in eene aanteekening op Ossians Cunlath and Cuthona: «It was long thought in the north of Scotland, that storms were raised by the ghosts of the deceased. This notion is still entertained, for they think that *wirlwinds* and sudden squalls of wind *are occasioned by spirits*, *who transport themselves in that manner*, *from one place to another*." In België gelooft men, dat zoodanige dwarrelwinden door de *varende moeder* ver-

oorzaakt worden, die dan eenen omtogt houdt. Wolf, Niederl. s. n°. 518. Anderen beweren, dat het eene vrouw is, die zonder biecht in het kraambed gestorven is. In den hemel kan zij niet komen, dan vaart zij nederwaarts ter helle, maar vermits zij door de uitgestane smarten reeds genoeg geboet heeft, mag men haar daar niet opnemen, en nu vaart zij rond en zoekt eene andere verblijfplaats op. ibid n°. 519. Ik voeg hier nog eene andere sage bij, die daarmede eenige overeenkomst heeft en in West-Vlaanderen te huis behoort; wanneer de wind erg huilt en spookt, zegt men daar: *hoor, Alvina weent*. Alvina was eene schoone koningsdochter, die wegens een huwelijk van hare ouders verwenscht werd, om eeuwig rond te varen. Wolf, Niederl. sagen n°. 584. Wat de noordsche sagen over de oorzaken van wind en storm opgeven, schijnt mij in de Nederlandsche niet herhaald te worden. De *staart* des winds zou men afkomstig kunnen achten van den reus Hraesvelgr, die in adelaarsgedaante aan 's hemels einde zit, en van wiens vleugels de wind over de menschen komt, maar de overeenkomst is zoo gering, dat eene vergelijking niet te wagen is.

WITTE WIJVEN. *Witte wijven, witte juffers, witte vrouwen,* en ook wel bij verkorting *Witten* genoemd, zijn geesten, die in de gedaante van schoone vrouwen in witte kleeding de landlieden verschrikken en plagen, bij de Latijnsche schrijvers der middeleeuwen *albae dominae* of *nymphae oreades.* Zie de bewijsplaatsen boven op *Matres.* Zij zijn in N. Braband, Gelderland, Overijssel, Drenthe, Groningen, Friesland en het dus genoemde West-Friesland of N. Holland bekend, ook zoo ik meen in Zeeland. In het eigenlijke Holland en Utrecht heb ik daarvan geene sporen aangetroffen, maar bij de meer algemeene beschaving dier gewesten zijn de sporen van zulk bijgeloof eerder verloren gegaan.

De witte wijven (*witte wiven* in de volkstongvallen) wonen in heuvelen, meestal drie bij elkander, somtijds meerdere, zeldzaam ééne afzonderlijk, juist zoo als de matres en matronae; deze heuvelen worden *wivenbelter* geheeten, zij zijn van boven met eenen

crater of ketel voorzien, welke, volgens het zeggen der landlieden, door instorting is veroorzaakt. Halbertsma, over de *Witte Wijven* in den Overijss. Alm. voor 1837, bl. 232. Niet zelden treft men onder deze heuvelen in Overijssel één aan van uitstekende grootte, met drie of vier craters, om welke de kleinere zich in eenen kring sluiten. Deze heuvels zijn aldaar niet verro van de *enken* of *esschen*, (bebouwde markgronden) en dikwijls in de nabijheid eener waterkom of beek." Van de vier begraafplaatsen (tusschen Wilsum en Ulsen op de grenzen van Twenthe, waar zich witte wijven vertoonen) vond men, zegt Halbertsma t. a. p. bl. 252, vond men er twee, ieder bij eene wel, uit een van welken een beek zijnen oorsprong nam." Evenzoo bij de wittewijvenkuil te Barchem bij Lochem. Staring, Kleine Verhalen bl. 73. De meeningen over den aard en het karakter dezer wezens zijn tegenstrijdig. Oudere, vooral geestelijke schrijvers, die deze wezens als booze geesten beschouwden, verwijten haar, dat zij des nachts verdwaalde reizigers en herders, maar vooral kraamvrouwen met hare jonge kinderen roofden en in heure holen sleepten; zoo Kempius de situ et qualit. Frisiae L. 3. C. 31 (uit de 16e eeuw): «Circa tempora Lotharii Imperatoris erant passim in Frisia multa larvarum spectra: quae in parvo quodam supereminentis collis supercilio, subterraneum habebant specum, absque humana ope artificio praestigioso extructum, in quo residebant quas antiqui vocabant *Albas Nymphas* sive vulgari gentis sermone *witte wijven*, harum speciem adumbratam, non veram fuisse constat: quae solebant nocturnos viatores, gregumque et armentorum intentos excubiis, et puerperas cum infantibus saepissime in abdita sua et subterranea antra clanculum abducere, in quibus subinde subterranei murmuris sonus atque etiam vagitus infantium auditi sunt, et praeterea etiam ingens fletus et gemitus hominum et quandoque Musarum concentus et voces dubia aure colligebantur. Qua de causa magna fiebat custodia praegnantium mulierum et parvulorum infantium, ne ab istis Nymphis infernalibus clam abriperentur. Quae omnes daemonum illusiones post agnitum syncerum Dei Euangelium (erant enim tum Frisii Sabellii et Arrii

erroribus dementati) evanerunt et in nihilum redactae sunt. Scripsit enim S. Odulphus contra eiusmodi illusiones daemonum chartam de S. Trinitate, quam per Ecclesias et Parochias Frisiae sacerdotibus misit, ut in populo frequenter publice legerentur." Hetzelfde gevoelen omhelsde de Drentsche oudheidkenner Picart uit de 17e eeuw, die evenzeer aan het bestaan dezer wezens en hunne duivelsche natuur geloofde. Antiq. bl. 47. «Dese *witte wiven* dan, zijn gheweest rechte oreades, Nimphae montium, Bergh-duyvelen, Veldt-duyvelen, Duyvelsche Spokerijen, die door het rechtvaerdig Oordeel en toelatinghe Gods, in en omtrent dese Heydensche begraffenissen, vreemde en onmenschelijcke aenslagen aengestelt, en die Heydensche menschen met haer bedriegerijen jammerlijck betoovert en geblindhoekt hebben. Dese Bergen dan zijn geweest die Antra en spelonckeu, uyt welcken den Duyvel hier te Lande, door dese ghepretendeerde *witte wiven*, zijn Duyvelsche orakelen, en voorseggingen van toekomende dingen verkondight heeft, hoewel de Inwoonders deser Landen deselve waren achtende voor hierlandtsche Sibyllen." — Kilian heeft mede eene ongunstige meening van haar: «*Wit-vrouwe*, *wite-vrouwe*, j. alue, aluinne. Larua et Saga, venefica. vulgo alba mulier, Sibylla alba. Angl. witche. — *Aluen*, inquit Becanus, dicuntur *wit-vrouwen*, j. albae mulieres, nempe albae nymphae diabolicae: Oreades, montium deae. Zie boven i. v. *Alven*. — De volksverhalen stellen daarentegen de witte wiven in een gunstiger licht voor. Zij staan dikwijls hulpbehoevende kraamvrouwen in haren nood bij, (Picart, Antiq. bl. 46), beloonen aan haar betoonde diensten rijkelijk, veelal door goud, waarvan zij eenen onuitputtelijken rijkdom bezitten, (Halbertsma bl. 227 en 245), plagen wel eens de reizigers, maar onschadelijk, tenzij zij beleedigd worden, en snoepen van drank en eetwaren in de huizen der landlieden, echter waar zij gulhartig onthaald worden, zonder dat de voorraad eenigermate vermindert. Van dit alles zijn ontelbare volkssprookjes in omloop, waarvan ik er eenige zal mededeelen, maar vooraf moet ik nog met een woord over haar zelven handelen.

De Nederduitsche benaming kan ik bij geene schrijvers der

dertiende of veertiende eeuw aanwijzen, schoon zij toen gewis reeds bekend was. Het eerst, dat ik die ontmoet, is in een gedicht van Garbrand van Raephorst, monnik te Egmond, op de verwoesting dier plaats, zoo men wil omstreeks de helft der 14ᵉ eeuw geschreven, maar naar de taal te oordeelen, omtrent honderd jaar jonger. Het komt voor in de Kronyck ende Hist. van het edele ende machtige geslachte van den huyse van Egmondt. Alkmaar 1655, vijfde druk, bl. 52.

De kostelicke huysen zijn nu als moord-kuylen en speloncken,
Daer nu wonen de *witte wijven* en nacht-geesten.

hetgeen tevens het aanwezen van dit bijgeloof in N. Holland aantoont. Verder Kempius en Hamconius in Friesland, Kilian, Becanus, van der Schueren (een Clevenaar), Picart wegens Drenthe, in onzen tijd Westendorp wegens Groningen, Halbertsma wegens Overijssel, Staring wegens Gelderland. Nopens Zeeland vindt men, meen ik, iets in den Zeeuwschen Volksalmanak, dien ik thans niet ter hand heb, en nopens N. Braband heb ik voor jaren schriftelijk berigt ontvangen van wijlen den heer van der Willigen, vroeger een inwoner dier provincie. Bij een vroegeren Utrechtschen schrijver, den beroemden Voetius, vind ik daarvan mede gewag. Disput. theol. 1. 753. — «Probl. XV. de albis nymphis, quae et Sibillae, dominae nocturnae, Italis fatae, Gallis feae, Belgis *Wittevrouwen* dicuntur." — Ook bij Bekker, Betoov. Wer. 1. 112. «*Witte wijven* en stalkeersen; daer af plagh in voortijden bij ons volk veel praats te zijn." Echter blijkt hieruit niet duidelijk, of dit bijgeloof toen ook juist in de provinciën Utrecht en Holland bestond. Wier spreekt ook van dezelven ten aanzien van Duitschland, waaronder ik het Cleefsche versta. De Praest. daem. I. 16. «Ludibria insuper quaedam diaboli ad nostrae aetatis crepundia, ante doctrinam Euangelii e superstitionum tenebris minus evolutam repurgatamque in Germaniae nostrae locis plurimis observabantur familiaria adeo, ut publicae lemurum (*albas mulieres* et *Sibyllas albas* vernaculo sermone appellabamus) choreae hoc vel illo loco, celebratae narrarentur. Eratque hoc larvarum genus apprime infestum puerperis et infantibus lactentibus, cunis adhuc inhaerentibus."

In Gelderland zijn mij vijf verblijfplaatsen der witte wijven voorgekomen, te Monferland, te Dieren, te Gorsel op de heide, aan de zoogenoemde Schelleguurkensbelt op het landgoed de Wildenborch bij Lochem, en te Barchem mede in dien omtrek, welke laatste door den heer Staring (Kl. Verh. bl. 73) aldus beschreven wordt: «Volgt een wandelaar de keten der (Lochemer) hoogten oostwaart, tot aan de uiterste palen der buurschap Barchem, zoo doet zich een dal van geringen omvang voor hem op, dat zich trechterswijze verdiept. Dit is de Wittewijvenkuil. Boven vertoont zich, niet ver van zijnen rand, een voorvaderlijke grafheuvel: de Koerbelt. En gelijk in het Zutphensche, ter plaats waar lijkasschen verborgen liggen, ook doorgaans sprookjes van witte vrouwen bij de landlieden in omloop zijn, zoo is zulks hier mede het geval: onze kuil strekte voormaals, naar de volkssage, ter inwoning aan een drietal van deze vrouwelijke wezens, krachten boven het menschelijke bezittend; somwijlen zeer groot van gestalte: slechts bij avond of nacht zich vertoonend: met zeer sobere kost tevreden, maar in voorkomende gevallen eene betere niet verachtend; ter hand gelegen wateren tot baden plegende te gebruiken; voorts luimig, en schoon nu en dan op kinderroof betrapt, toch weder op eenen anderen tijd weldadig." — In Overijssel vind ik de *witte wiven* op de Groot-Driener heide, bij Borne en elders in Twenthe. Halbertsma bl. 241, 243. Vooral in Groningerland zijn zij menigvuldig. Volgens Westendorp, N. Mythol. 1. 172 en 2. 507, vertoonen er zich velen te Groningen zelf, in de oude stad, eene te Eenum, eene bij Godlinse, eene achter Bierum, eenigen bij het voormalige bosch te Farmsum, twee te Heveskes, twee bij Dijkumburg nabij Garshuizen, waar vroeger een slot stond, twee bij een brugje over het Startinghuizer-meer tusschen Garshuizen en Eppenhuizen, die des nachts zamenkomen, om thee (?) te drinken; twee bij Stenhuisweerd in Meedsterbuitendijks langs de Tja-rijt naar den Schapenweg; drie bij eene andere plaats aldaar op het cingel van eene oude burgstede (1); verscheidenen te War-

(1) Van deze burg is het volgende sprookje in omloop: de heer van het slot op zekeren dag te Holwinde onder Rottum te kerk willende gaan, kwam

fum, onder anderen twee, die met een bebloeden zakdoek om eenen boom dansen; twee op de Houw, een gehucht van het kerspel Leens, die aldaar dansen te gelijk met een spokend veulen en een *borries* (spookhond); twee op eenen *heuvel* aan den oever van den Ewerder-togt, ten noordwesten gelegen; drie op de Tuinster of Leenster wierde; en twee op de Elends inwaarts van Ulrum, die zich daar met den borries en twee helhonden vertoonen. — Westendorp merkt daarbij op, dat op verscheidene plaatsen, waar deze witte juffers verschijnen, vroeger burgen gestaan hebben. Dit doet mij aarzelen, om *alle* deze verschijningen voor echte witte wijven te begroeten, althans ééne zoodanige, die W. opgeeft van eene juffer te Zandemeer buitendijks, die wegens misdrijf gedood is, maar wie het vergund is, daar rond te waren, is zeker van lateren tijd; men zal dus eerst de volkssprookjes over elke derzelven dienen af te wachten, alvorens stellig te beslissen, dit alleen blijkt genoegzaam, dat de wittewijvensagen in dat gewest zeer verspreid zijn. Nog andere verschijningen van witte wijven in dat gewest vindt men vermeld bij Teenstra, Volksverh. en legenden bl. 86—91. In zoo verre dus is de bedenking van den heer Dresselhuis (Godsd. der Zeelanders bl. 238) niet ongegrond, maar wanneer op die plaatsen tevens oudheden gevonden worden, dan geeft dit meer grond, om aan overoude traditie te denken.

De sprookjes, die in alle deze gewesten van haar omgaan, hebben eene merkwaardige overeenkomst, die niet aan napraterij, maar alleen aan gemeenschappelijke overoude volkssage toe te schrijven is. Staring t. a. p. bl. 182, verhaalt ons het volgende van die te Barchem: «Een jonge boer ging roekeloos de weddingschap aan, dat hij bij nacht te paard zittend, een haarspit (zeisenambeeld) in de wittewijvenkuil zoude werpen. Hij deed zulks onder het roepen van: Witte, witte, wit, hier breng ik oe en spit! en maakte zich dadelijk weg; maar de witte vrouw volgde hem met vollen ren, onder een plotselijk losgebarsten storm, tot de open-

te laat, en toen de priester voor hem geen tweede vroegmis wilde doen, doodde hij hem, waarop hij bij zijne te huiskomst met zijne burg en al verzonk. Teenstra, Volksverh. en legenden bl. 88.

springende deuren van den dorschvloer aan zijne woning, binnen welke hij zich redde; en zijn haarspit werd hem met onbesuisd geweld nageworpen." — Hetzelfde verhaalt Halbertsma bl. 243 van de witte wiven te Borne in Twenthe: «een knecht ging aldaar met zijnen boer eene weddingschap aan, dat hij in het holste van den nacht naar de belter zou gaan en tergen daar de *witte wiven*. Zoo gezegd, zoo gedaan; de boer leende zijn paard, en toen de maan achter Oldenzaal was opgegaan, reed hij regelregt op de geheimzinnige heuvelen aan. Hier gekomen, duwde hij met eene stoute hand een puntig ijzer (spit of spies) in een der belten, waarop in een oogenblik alle wiven uit dezen en de omliggende heuvelen oprezen, om den vermetele te vermorselen. Doch hij te paard en op de vlugt, vervolgd door al de wiven, die hem zoo na op de hielen zaten, dat hij even voor haar de deur van zijns boers woning bereikte en kon toegrendelen. Dit was hoog tijd; want eene der dames was hem zoo digt aan, dat zij nog met een handbijltje naar hem wierp, doch gelukkig den post van de deur trof, dat er de splinters afvlogen. Het is nog maar korte jaren geleden, dat de sporen van de bijl nog aan de deurpost van den boer zigtbaar waren." Evenzoo van die bij Groot Driene. «Het is immers gebeurd, toen de boer van het erve de Waarbeke eens bij maneschijn te paard over de eenzame Groot Driener heide reed, dat in een oogenblik drie witte wiven uit hare onderaardsche woningen verrezen; maar de boer, gewoon als zijne tijdgenooten, om met deze personaadjen den draak te steken, en door eenen rijkelijken dronk van dik Deventer bier juist in een dichterlijken luim zijnde, sprak haar met de volgende regelen aan:

Witte wiven wit!
'k Wol oe wal broan, moar hebbe geen spit,
En um da'k neet hebbe en spit,
Roop ik moar, witte wiven wit!

Hierop antwoordden de witte jufvrouwen (en tot mijne verwondering in plat proza). «Wacht tot da' wwe deene schoband to eknupt en doare to erukt hebt." Doch de boer, wijzer, had geen tijd om te wachten, en schoon hij in vollen galop heen reed, wa-

ren de witte wiven, die hem nazetteden, schier achter op zijn paard gesprongen." Halbertsma bl. 242.

Te Monferland, een berg niet ver van 's Heerenberg, spookte vroeger eene witte juffer, in het wit gekleed en met een mandje aan den arm. Ook deze was soms weldadig, maar liet zich nooit straffeloos bespotten. Een boer, die te Zeddam des avonds in de herberg zat en naar Beek moest, zeide spottend tot zijne vrienden, die hem noopten nog langer te blijven, dat hij dien avond nog met de juffer van Monferland dansen moest. Hij voer daarop met zijne kar heen, maar nabij den berg komt hem de witte juffer te gemoet, hij versteent van schrik, maar wordt tot den dans gedwongen, met dat gevolg, dat hij drie dagen daarna een lijk was. — Een ander landman, die haar miskend had, kwam eens met zijne vol geladen kar aan den voet des bergs, en ziet, plotseling wordt de kar het onderst boven gekeerd, zoo zacht echter, dat man en paard volstrekt geen letsel kregen. — Gunstig was de juffer daarentegen zekeren boerenknecht; eens terwijl hij op een houthoop nederzat, komt zij naast hem zitten, doch staat spoedig weder op, en stampt een klein eind verder driemalen met den voet op den grond, waarna zij verdwijnt. Bij het graven op die plek vond de knecht een ijzeren kist, met schatten beladen. Geld. Volksalmanak voor 1842, bl. 193, medegedeeld door den heer D^{r}. Jansen.

Wanneer men nu de hier opgegevene bijzonderheden van de Witte Wijven vergelijkt met hetgeen wij van de Matres en Matronae weten, dan vinden wij tusschen deze wezens eene treffende overeenkomst, zoo als ik reeds boven heb aangestipt. Vooral is het opmerkelijk, dat de Witte Wijven, zoo wel als de Matronae en Matres, op eene vaste plaats verblijven en niet verhuizen, en dat men in heure heuvelen dikwijls lijkbussen en oudheden aantreft. Bevatten die urnen de asch van heidensche priesteressen of van hare vereerders? Misschien van beiden. Ik stel mij de zaak aldus voor: op bepaalde plaatsen woonden oudtijds eenige heilige vrouwen afgezonderd, die zich op de kruid- en heelkunde, het verklaren van voorteekenen en dergelijken toelegden, en door de

ingezetenen bij voorkomende gelegenheden geraadpleegd werden, vooral bij kraamvrouwen, bij onzekere ondernemingen, en misschien ook in allerlei voorvallen van het dagelijksche leven; degenen, die daarvan gebruik maakten, betoonden haar zeker hunne dankbaarheid door geschenken, de een gaf vruchten of wild, een ander goud, een derde een deel van zijnen oorlogsbuit, en zoo kwamen zij in den roep van onmetelijke schatten te bezitten. Zoo staat b. v. in een harer heuvelen in Overijssel eene tafel van zuiver goud. De geschenken van vruchten schijnen op de steenen der Matres door hoornen van overvloed en vruchtkorven aangeduid te worden. Maar naderhand verlieten de vrouwen hare woonplaats of stierven, en werden toen geacht als geesten rondom hare vorige verblijven te dwalen. Zij behielden echter steeds haren invloed en hare magt, werden vergood en de geschenken werden offeranden. De plaats, waar heure asch begraven was, bleef heilig, en omdat die er begraven was, bleven zij er spoken, want de geest blijft steeds daar waren, waar het ligchaam rust. Later hebben misschien eenigen zich daar mede laten begraven, opdat hunne geesten met die dezer heilige vrouwen na den dood zouden zamenkomen, en van daar dat op sommige plaatsen verscheidene heuvelen bij elkander aangetroffen worden. Verg. verder het art. *Matres* en *Matronae*.

Van eenen anderen aard zijn de Witte Vrouwen, die op eenige Duitsche plaatsen verschijnen, b. v. te Cleve op den Zwanentoren; deze, in het wit gekleed, verschijnt, gelijk mij verhaald is, slechts zeldzaam en meestal bij dag of des avonds, vooral wanneer er eene of andere gewigtige gebeurtenis op handen is, b. v. oorlog, een sterfgeval of huwelijk onder de vorstelijke familie en dergelijken, zij spreekt niet en beleedigt nooit iemand, maar men weet ook geene voorbeelden, dat zij kraamvrouwen of andere hulpbehoevenden bijstand verleend hebbe. Ook woont zij, in plaats van gelijk de anderen in heuvelen, op den Zwanentoren van het kasteel. Waarschijnlijk is zij de geest van Beatrix, die met Elius Gralius den Zwanenridder gehuwd was, en om hare ontijdige nieuwsgierigheid door hem verlaten werd. Het geloof aan deze geestverschijning

is nog heden te Cleve vrij algemeen. Eenige der Groningsche witte wijven schijnen van gelijken aard te zijn, en hiertoe reken ik ook de witte jufvrouw, die langs den grond zweeft bij de overblijfsels van het oude kasteel ter Lede in de Betuwe. Heldring, Wand. tot opsporing van Bat. en Rom. oudh. 1839. 2. 174.

HET WOEDENDE HEIR. Dit in Duitschland zeer bekende spooksel komt ook in Groningerland voor. Te Zevenhuizen in de veenen, onder de Leek, ziet men nu en dan den wilden jager met honden. Westendorp, Mythol. 2. 513. Volgens Grimm is het oorspronkelijk Wodan, waarom nog de Meklenburgsche landman, wanneer hij dat gedruisch hoort, zegt: *Wode tüt*. In onze overige provinciën is mij hiervan niets voorgekomen, en het schijnt dus, dat dit bijgeloof uit Westfalen overgenomen is. In België is het evenwel niet onbekend. Bij Wijnendael woonde een boer, wiens zoon overmatig op de jagt gesteld was, ondanks alle verwijten, die hij daarover van zijnen vader ontving. Toen deze laatste op sterven lag, liet hij zijnen zoon roepen, om hem nog voor het laatst daarover te vermanen, maar hoewel deze zijne stem hoorde, kwam hij echter niet, maar floot zijne honden en trok het bosch in. Toen ontstak de grijsaard in hevigen toorn en riep: zoo jaag dan voor eeuwig! en hierop wendde hij het hoofd om en stierf. Sedert dien tijd dwaalt de ongelukkige rusteloos in de bosschen rond. 's Nachts hoort men hem dikwijls erbarmelijk roepen: Jakko! Jakko! Jakko! Jakko! en dan dreunt het bosch van gedruisch en geblaf. Anderen willen, dat hij in eenen roofvogel zou verwenscht zijn, die onder het schreeuwen van Jakko! menschen en dieren aanvalt. Wolf, Niederl. sagen n°. 260. Verg. n°. 259. Van gelijken aard is de Westfaalsche Hackelberend, waarover zie Grimm, Myth. 517. In de Ardennen hoort men mede het woedende heir of de wilde jagt, en dan vindt men den volgenden morgen allerlei wild dood liggen, zonder dat het evenwel eenig blijk van verwonding toont. Wolf n°. 516, 517. Hierop schijnt ook eene uitdrukking van eenen ouden Vlaamschen schrijver te doelen, Columbanus Branckx, in zijn' Troost der zielen in 't vaghevier, bl. 58. «Oneerbaer doch-

ters, ende vrouwen, die met priesters misdoen, worden alle 's duyvels *jachtmerryen*." Of zou hij slechts hierdoor heksen verstaan?

Het gevoelen, dat bij dit alles ten grondslage ligt, is het volgende: de oude goden, van den mensch verlaten en uit het rijk verdreven, mogen alleen nog 's nachts rondwaren, van middernacht tot aan het hanengekraai. Alle goden en geesten, en tevens zij, die nog het heidendom aanhangen, sluiten zich aan den optogt aan, door Wodan als het hoofd der goden aangevoerd.

WODAN, WARNS, WALCHER. De voornaamste en meest bekende god der Germanen was Wodan, door de Romeinen Mercurius genoemd, gelijk eenige schrijvers uit den tijd van de invoering des Christendoms uitdrukkelijk getuigen. Zien wij dus eerst de berigten der Romeinen, daarna die der inlanders.

De oudste en voornaamste berigtgever is weder Tacitus; deze zegt uitdrukkelijk Germ. 9. «Deorum *maxime Mercurium* colunt, cui certis diebus humanis quoque hostiis litare fas habent." en Ann. 13. 57 van eenen krijg tusschen de Hermunduren en Catten sprekende: «victores diversam aciem Marti ac *Mercurio* sacravere, quo voto equi, viri, cuncta victa occidioni dantur." — Merkwaardig zegt Caesar evenzoo van de Galliërs (de B. G. 6. 17) «deum *maxime Mercurium* colunt," op welke plaats Tacitus waarschijnlijk het oog gehad heeft. Eenige hier te lande gevondene geloftesteenen met Latijnsche inschriften maar barbaarsche namen, bevestigen het berigt van dezen eerdienst: een zoodanige, op de Winsseling aan de Waal, in den omtrek van Nijmegen gevonden, is door Blesio Burgionis fil. MERCURIO REGI SIVE FORTUNAE toegewijd; op eenen anderen, aan den Hunenberg opgedolven, leest men: MERC. ET SVI (Mercurio et Suis) gewijd door C. MITI (Mitius); op een altaar ter zelfder plaats ontdekt, aan de eene zijde MERCURIO SACRUM, aan de andere MARTI SACRUM.

Gregorius Turonensis de Frankische geschiedschrijver, uit de 6e eeuw, boekt ons eene aanspraak van de koningin Chrothildis aan haren gemaal, bij gelegenheid van Chlodowigs doop, L. II. C. 29—31: «quid Mars *Mercurius*que potuere? qui potius sunt

magicis arttbus praediti, quam divini numinis potentiam habuere." De Indiculus superst. et pagan. geeft op: «VIII. de Sacris *Mercurii* vel Jovis. XX. de feriis, quae faciunt Jovi vel *Mercurio*."

Gelijktijdige schrijvers verklaren eenparig dezen naam door Wodan. Zoo Jonas Bobbiensis Vita S. Columbani (eerste helft der 7e eeuw), bij Mabillon Ann. Bened. 2. 26. «Illi (Suevi) ajunt: deo suo *Wodano*, quem *Mercurium* vocant alii, se velle litare." Hist. Francorum epit. (uit de 7e eeuw) bij Bouquet Rer. Fr. Scr. 2. 406. «ab his gentibus (Longobardis) fertur eorum deum fuisse locutum, quem fanatici nominant *Wodanum* (var. *Wisodano*)." Paulus diaconus, een schrijver der 8e eeuw. I. 8. «*Wodan* sane, quem adjecta litera *Gwodan* dixerunt, et *ab universis Germaniae gentibus*, ut deus adoratur, qui non circa haec tempora, sed longe anterius, nec in Germania, sed in Graecia fuisse perhibetur." Het laatste schijnt met de oud Duitsche Alexandersagen zaam te hangen.

Wilhelmus Malmesbur. († 1143) «erant (Hengistus et Horsa) abnepotes illius antiquissimi *Voden*, de quo omnium pene barbararum gentium regium genus lineam trahit, quemque gentes Anglorum deum esse delirantes ei *quartum diem septimanae* et *sextum* uxori ejus *Freae* perpetuo ad hoc tempus consecraverunt sacrilegio." Evenzoo Galfridus Monmutensis, (omstreeks 1160) L. 6. «Colimus maxime *Mercurium*, quem *Woden* lingua nostra appellamus. huic veteres nostri dicaverunt *quartam* septimanae feriam, quae usque in hodiernum diem nomen Wodenesdai de nomine ipsius sortita est."

Eindelijk vinden wij Wodan genoemd in de bekende Abrenuntiatio diaboli, op het synode te Liptines in 743 voor Duitschers in de landtaal vervat: «ec forsacho allom dioboles vvercum end vvordum, *Thunaer* ende *Vuoden* ende *Saxnote* ende allem them unholdum, the hira genotas sint." Indien men deze woorden met den Indiculus vergelijkt, zoo blijkt het klaar, dat Mercurius door Wodan, Jupiter door Thunaer vertaald wordt, en beiden hunne vierdagen (feriae) hadden.

Het is bekend en wordt ook in de Snorro-edda en andere noordsche schriften gezegd, dat Wodan de noordsche Odin is: «Hans son (namelijk van Finni) Fiarlaf, er ver köllum Fridleif: hann

aatte thann son er nefndr er *Vodinn*, than köllum ver Odinn." Men kan derhalve de beschrijving, in de edda en de overige noordsche schriften van hem gegeven, op enkele bijzonderheden na, op den Duitschen Wodan toepassen. Odin is dus de eerste en magtigste der goden, de wijze, de overwinning gevende, de bestierder der oorlogen; de gesneuvelde edelen behooren hem, volgens sommige berigten, geheel toe (Edda Saem. 77[b]) volgens eene andere plaats echter (ib. 42[a]) deelt hij die met Freya; voorts is hij de vader der wijsheid en der poëzij; hij kent de tooverkunst en is magtig door zijne runen; hij ziet in de toekomst, schoon hij zijn eene oog aan Mimir verpand heeft, om uit diens bron te drinken; hij zetelt op zijnen troon *hlidhskialf*, van waar hij de geheele wereld overziet. Grimm (Myth. 94) ziet dus in Wuotan, Odhinn het almagtige aldoordringende wezen, eene verklaring, die op de afleiding des woords rust, en, gelijk men ziet, physisch is. Hij leidt den naam af van het verbum *watan*, *wuot;* oud noordsch *vodha*, *ódh*, meare, transmeare, van waar ook het subst. *wuot*, even als *μένος* en animus, eigenlijk mens, ingenium, daarna drift (ungestüm) en wildheid uitdrukt. In denzelfden geest oordeelt Finn Magnusen, Eddalaeren 1. 334 ff. Ik kan mij van de juistheid dezer beschouwing nog niet overtuigen, want behalve dat de naam mij van zeer hoogen ouderdom en historisch voorkomt, namelijk in dien zin, dat hij niet ontstaan is, om de eigenschap van den god in één woord uit te drukken, zoo schijnt mij ook de afleiding zelve te gewaagd; indien *wuot*, oud N. *ódhr*, van *watan*, *vadha* afstamt, waarom dan ook niet *muot* van *matan*, *guot* van *gatan*, *bluot* van *blatan?* daarenboven is er een eigen bijv. naamw. van gelijke vorming, dat daartoe waarschijnlijk hoegenaamd geene betrekking heeft: *Codanus*, sinus Codanus, en de riviernaam *Rhodanus*. Liever erken ik dus in dezen zelfs geene gissing te durven wagen.

Even als andere godennamen, is Wodan aan menschen en aan plaatsen toegeëigend, waarvan Grimm vele voorbeelden opgeeft, en de vierde dag der week is naar hem genoemd. De Nederlandsche vorm van dezen naam is *Wuodan*, *Wodan*, *Woden*, *Woeden*, en volgens ons huidige taaleigen *Wooden* of *Woeden*, de *o* toch is, gelijk

men uit de oudere uitheemsche vormen ziet, lang; onze voorouders schijnen het woord, althans in composita, tot *Woen* zaamgetrokken te hebben, zoo als nader blijken zal; de Friesche vorm is, volgens Grimm, *Weda*, waaronder men echter het Noord-Friesch verstaan moet, ofschoon mij alleen vrij nieuwe opgaven van dien naam bekend zijn, waarop wij straks nog zullen terugkomen. In België zegt men ook *Goensdag* (Kil. i. v.); desgelijks vroeger in Gelderland; *Goensdagh* na Pinxten in een Landbr. v. Ooy van Kon. Philips Anni 1580; ook *Guedesdach* in brieven van 1394 en 1404 in de Handv. van Nijmegen 105, 106, en van 1419 in het verv. der H. 52. Zoo had men ook te Nijmegen de *Guedesdachsboeken;* in een ander charter bij v. Hasselt op Kil. aangehaald *Guesdach.* Het oud Friesch heeft *Woernisdaghe*, *Wernisdei*, *Wernsdei*, *Wersdey*, *Werrendei*, *Werndey*, *Warrensdei*, thans *Warnsdey*, *Wânsdey.* (Richthofen altfr. Wb. i. v. Wassenbergh, Bijdr. 2. 56). Het Hinlopensch *Wornsdei*, Halbertsma, Hulde 2. 198, het Noord-Friesch *Weensdi.* Outzen Glossar. i. v.; de Brabandsche en Geldersche vormen komen na aan de Westfaalsche Godenstag, Gonstag, Gaunstag, Gunstag, en de Nederrhijnsche Gudestag, Gudenstag.

Overal is dus in het westelijke Germanië de vierde weekdag naar Wodan genoemd, hetgeen ons magtigt den dienst dezer godheid voor geheel Nederland van ouds af aan te nemen, vooral wanneer wij ons daarbij de boven aangehaalde inscriptiën en de getuigenis van eenen Mercuriustempel in Zeeland door M. Stoke te binnen brengen. Hierbij komen nog andere omstandigheden. Twee N. Brabandsche dorpen leveren ons dien naam op: *Woensdrecht* en *Woensel;* misschien ook het Geldersche *Oensel* bij Hurwen in den Bommelerwaard, en het Limburgsche *Oenzel* en *Veunsel.*

De zeven sterren, welke het gesternte van den beer uitmaken, heetten reeds in zeer oude tijden *de wagen.* Hom. Il. 18. 487.

Ἄρκτον θ', ἣν καὶ ἄμαξαν ἐπίκλησιν καλέουσιν.

In oud Hoogd. gl. vindt men ursa, *wagen.* Jun. 304. Lye Dict. A. S. haalt de A. S. benaming *carles vaen* aan, Eng. *charles wain*, Deensch *karlsvogn*, Zw. *karlwagn;* oud Nederd. heet hij *Woenswaghen;* in een HS. van 1470: «ende de poeten in hueren fabelen

heetent ourse, dat is te segghene *Woenswaghen;*" elders: «daer dit tekin Arcturus, dat wij heeten *Woonswaeghen* up staet; het sevenstarre ofte de *Woenswaghen.*" Zie Huydecoper Pr. 1. 24.

Het schijnt, dat de Germanen hunnen voornaamsten goden eenen wagen toeschreven, althans zoo vindt men dit van Odhinn, Freyr en Thòrr in de noordsche mythologie; van Herthus of Nerthus in Duitschland. Ook in het lied van Phol en Wodan heet het: «Phol ende Wodan *vuorun* zi holza." Grimm heeft daarvan evenwel slechts weinige sporen in Duitschland kunnen opgeven, maar in Nederland, hetgeen merkwaardig is, bestaan er meerderen. Buddingh, Verh. over de N. Myth. bl. 29 en 74 verhaalt, dat de *Irmin* (?) of *helwagen* in de Overbetuwe rijdt; dat dit ook geschiedt te 's Gravenhage, op eenen kruishoek nabij den Wal, aan de Prinsestraat (?); dat te Zwartewaal, niet verre van den Briel, van den *oegstwagen* gesproken wordt, en dat hij in Gelderland meermalen den grooten beer *Woenswagen* of *den wagen* hoorde noemen; de benaming wagen is desgelijks in Holland en Friesland gangbaar. *Indien deze opgaven echt zijn*, is het dezelfde wagen, waarop de gestorvenen naar Hela rijden, en dan bewijst het, dat de noordsche mythe ook hier bekend was, maar tevens is het een blijk, dat het denkbeeld van eenen Woenswagen niet van de Grieken of Romeinen overgenomen, maar inlandsch is, en dat Wodan rondrijdt, om de gevallenen in den slag op te nemen. Hierop meen ik ook de woorden van Tacitus te mogen toepassen, Germ. 7, waar hij verhaalt, dat het in den oorlog den priesteren geoorloofd is, eenen Duitscher te binden of te slaan: «non quasi in poenam, nec ducis jussu, sed velut *deo* imperante, *quem adesse bellantibus* credunt." Verg. hiermede de plaats uit den Beowulf, vs. 3106.

hâlig god
gevëóld vig-sigor
vitig drihten
rodera raedend.

d. i. de heilige god regeerde de strijdzege, de wijze heer, den hemel beheerschend. Wodan bestuurt het lot, van hier dat hij waarschijnlijk als de bestuurder van het spel beschouwd werd.

Henr. Zirebertus heeft in zijne Nomenclat. Belgica: λιχάς, *Woedenspanne* van den *Woenlede* ofte duym en deerste vinger" waarbij een Duitscher opmerkt: «glücklichen laufe das spiel auf dem daumen." Dreyer saml. verm. abh. II. 900 wil, dat elders *de duim wödenfinger*, *wönlett* heet. Deze besturing van het spel vloeit uit Odhinns voorzienigheid voort, welke hij door het *drinken uit* Mimirs bron verkregen had, derhalve laat zich gissen, dat ook deze mythe niet geheel onbekend in ons land was, hetzij dan oorspronkelijk, hetzij door het verblijf der Noormannen (1). Misschien hangt het met het geloof aan Odhinns voorzienigheid te zamen, dat men Wodan hier en daar als den god van den oogst aanroept en offert, in welke betrekking anders aan Freyr hulde gedaan werd. Ynglingasaga C. 12. Adam. Brem. de situ Daniae. Fornm. sög. 2. 73—78. Ook de Zutphensche Derk met den Beer kan op dezen god doelen. Dan Westfaalsche berigten en volkssagen noemen uitdrukkelijk Wodan. Grimm heeft in zijne Mythol. 104 ff. dezelven verzameld, waaruit ik het een en ander bijbreng. Daar pleegt men namelijk eene korenschoof op het veld te laten staan voor *Wodans paard*. In het Meklenburgsche was het in de 16e eeuw nog hier en daar het gebruik, dat de meijers bij den oogst een bos koren ongemaaid lieten staan, hetgeen zij driemaal zamenbonden en besprenkelden, en terwijl zij hunnen hoed afnamen, driemaal zongen:

Wode, hale dinem rosse nu voder!
nu distel unde dorn,
tom andern jar beter korn!

Ook in het Oldenburgsche en Schaumburgsche heeft dit plaats, en zelfs in het noorden treft men daarvan sporen aan; in Schonen en Blekingen bleef het lang de gewoonte, bij den oogst eene gave voor Odins paarden achter te laten. Hiermede verbindt zich eene

(1) Zou misschien hierop de boven aangehaalde inscriptie van Blesio doelen, *Mercurio regi sive fortune Blesio Burgionis fil. v. s. l. m.* Zie in de Betouw, Opschr. op alt. bl. 63. Meestal neemt men in lapidairstijl *sive* voor *et*, maar hier zou het de gewone beteekenis kunnen behouden.

Belgische volkssage, die Wolf ons mededeelt Niederl. Sagen nº. 422, dat namelijk te S. Josse ter Nooden bij Brussel om middernacht de *korenwagen* boven over de toppen der korenaren in de velden heenvaart, met een geweldig gedruisch. Zes paarden trekken den wagen, knecht, koetsier en postillon (latere bijvoegsels) ontbreken niet, en zoo gaat het in volle vaart voort. Het is blijkbaar Wodan, die in Noord-Duitschland te paard, hier op eenen wagen de akkers bezoekt, maar wiens weldadige tegenwoordigheid niet meer erkend wordt. Daar heet hij in die hoedanigheid doorgaans *Wold*. Getuigenissen bij Grimm, Myth. 105. Andere mythen kan ik van hem niet navorschen.

De Noord-Friesche naam van dezen god was, volgens Grimm, *Weda*, volgens anderen *Waeda*, het zal moeten zijn *Wōda*. Ik vind melding van hem gemaakt bij den kronijkschrijver P. Saxe, de reb. Fris. Sept. C. 1, in Westphalens Mon. Germ. ined. T. 1. «Idola Frisica fuerunt vel domestica, Phosetum seu *Waeda* et a Meda nomine parum differens, Phosete seu Fosta, Vestae simulacrum, vel extranea, Jupiter et Vesta praecipue, Dii Romanorum." Ik laat de waarde van dit berigt, ten aanzien der overige goden, daar, en merk alleen op, dat hij Wodans naam naar zijn N. Friesche taaleigen opgegeven heeft. Evenzoo wordt *Weda* gemeld bij Heimrich, Nordfr. Chron. I. 8, die voorgeeft zijn beeld ten jare 1650 zelf gezien te hebben, en daarvan eene afbeelding in zijn werk geeft, die evenwel van Saxes afbeelding verschilt; men zal hieromtrent nog naauwkeuriger nasporingen moeten afwachten, alvorens deze berigten voor echt aan te nemen, alleen schijnt de vereering van Wodan onder dien naam in N. Friesland waar te zijn.

In onze provincie Friesland draagt deze god, volgens de kronijkschrijvers, den naam van *Warns*, en had in het dorp van dien naam, bij Stavoren gelegen, zijnen tempel, en zoo men op den naam alleen afgaan mag, misschien te Warnsveld bij Zutphen (1) en te Warnsdorf in Anhalt, waar in de nabijheid ook een Stuf-

---

(1) Warnsveld bij Zutphen heet in een charter van 1121 *Warnesvelt*, bij Bondam, Charterb. p. 170, uit J. Lindenbornii, Hist. Episc. Daventr. p. 231.

fenberg zich bevindt. Van Hasselt op Kiliaan i. v. dondersteen, haalt een landgoed (in Gelderland?) aan, genaamd *Warnsborn*, «a Warnaro dicta" voegt hij er bij, waar een dondersteen gevonden is. Ik moet omtrent den dagnaam aanmerken, dat, hoewel Wassenbergh als de tegenwoordige benaming opgeeft *Wânsdei*, de oude taal overal de *r* heeft, zoo als ook uit het Hinloopsch blijkt; het kan dus geen dialectvorm zijn van het Saxische *woden*, *wuoden*; daar is ook de vokaal lang; in *warns*, *werns*, *worns* kort. Hamconius leidt van dezen naam het verbum *warnen* af, ik geloof te onregt, reeds in oud Hoogd. oorkonden komt deze naam zamengesteld voor, en moet dus reeds overoud zijn, b. v. *werinpraht*, acc. *werinprahtan*, in het Latijn *Werenbertus*, en daar in deze comp. geene *s* voorkomt, geloof ik, dat de eenvoudige vorm niet *warns*, maar *warn* is, bij Stricker vindt men evenzoo den naam *wernhér*, bij anderen *wernher*, dat ons Geldersche *warner* is. Een schrijver der 8e eeuw heette Paulus *Warnefridus*, al hetgeen de *s* als buigingletter schijnt te kenmerken. Aan de verklaring des woords waag ik mij niet, maar houd het liefst voor eenen bijzonderen naam, die misschien door de Friezen aan Wodan gegeven is, want de echte Friesche vorm diens naams zoude *Woan* luiden. Wist men hoe het dorp Warns in de 7e en 8e eeuw heette, zoo het toen reeds bestond, zoude men mogelijk meer licht in de beteekenis verkrijgen. Hamconius (Frisia 75) beschrijft den god als gevleugeld en met twee slangen: «gemino Warns aliger angue," maar dit houd ik voor een verzinsel, van den Romeinschen Mercurius ontleend. Odin werd als krijgsman en met twee raven afgebeeld.

Nog een andere naam is er te beschouwen. De Zeeuwsche kronijkschrijver Smallegange verhaalt namelijk (bl. 95) op gezag van zeker oud HS., dat Mercurius op Walcheren onder den naam Walcher vereerd werd (1), doch de oude Hollandsche Chronyk,

---

(1) Eindius, Chron. Zeeland, geeft dat verhaal: «ex MS. bibliothecae Corbejensis (Corvey?)" in deze woorden: Testes quoque sunt Ecclesiae, quas per singula loca (Willibrordus) construxit. Et sicut Walacriae idolum Mer-

divis. 2, cap. 24, (Leiden 1517) noemt Walachrius, hertog van Henegouwen, die uit zijn land verdreven, met een schip in Walcheren zoude gekomen zijn, hetzelve bevolkt en naar zijnen naam genoemd hebben, en dit zoude gebeurd zijn ruim 500 jaar voor onze jaartelling. Reigersbergen, die in zijne Zeeuwsche kronijk hetzelfde verhaal doet, beroept zich daarbij op de Lotharingische kronijk van Hugo Floriatensis. Gaan wij het verhaal vooreerst uit het oogpunt der taal na.

Walcheren heette oudtijds *Walchra*, Enhardi Ann. Fuld. ad Ann. 837 (misschien uit den aanvang der 9e eeuw) bij Pertz 1. 361, *Walacria* Prud. Trec. en Ann. Bert. ad Ann. 837 (helft der 9e eeuw) Pertz 1. 430, of *Gualacra*, ibid ad Ann. 842. Dit staat tot den eigennaam *Walcherus* (Chron. Valciod. bij d'Achery 2. 728, en Ann. Vedast. ad A. 892, bij Pertz 2. 206) ongeveer als *Wimodia* of *Wigmodia* tot *Wimod*, *Wigmod* (Altfr. V. Ludg. helft der 9e eeuw. Ansk. V. Willeh. eind der 9e eeuw, bij Pertz T. 2.) In het oud Hoogd. ware de vorm *walahari* (walaheri?) oud Frankisch *Walacharius*, en daar *val*, oud Noordsch *valr*, A. Sax. *väl*, nederlaag der lijken op het slagveld beduidt, en Odhinn in het noorden *valfödhr* heet, omdat hij de gesneuvelden in zijne woning valhöll opneemt, zoude *Walahari* heer der verslagenen kunnen zijn, en dus dezelfde bijnaam, dien hem de Skandinaviërs toeëigenen, evenwel hecht ik weinig gewigt aan dergelijke verklaringen, die meestal zeer gewaagd zijn.

Van dezen Walcher vind ik geene sporen hoegenaamd, en houde het voor een verzinsel der 16e eeuw, maar dat het eiland van zekeren Walcher zijnen naam ontvangen heeft, komt mij bijna zeker voor.

WOUDEN. (HEILIGE) Het is uit Tacitus overbekend, dat de Germanen hunne goden in heilige wouden (luci) vereerden. Germ. 9. «Ceterum nec cohibere parietibus deos, neque in ullam humani

---

curii *Walcher* nomine, rejecit, Ecclesiam Dei consecravit, ut illic Westcapellis, ubi idolum adhuc ostenditur, patet.

oris speciem adsimulare ex magnitudine coelestium arbitrantur. *lucos* ac *nemora* consecrant, deorumque nominibus adpellant secretum illud, quod sola reverentia vident." Desgelijks Germ. 7. 39. 40. 43. Hist. IV. 22. 14. Ann. I. 61. II. 12. 25. IV. 73. Twee dezer opgaven betreffen Nederland, beschouwen wij dezen nader:

Annal. IV. 73 verhaalt de schr., dat de Friezen den Romein Olennius in het slot Flevum belegerden, waarop L. Apronius tot ontzet aanrukte, en vervolgens eenen aanval op de Friezen deed: «mox compertum a transfugis, nongentos Romanorum apud *lucum* quem Baduhennae vocant, pugna in posterum extracta confectos."

Hist. IV. 14. «Civilis primores gentis, et promptissimos vulgi, specie epularum, *sacrum* in *nemus* vocatos, ubi nocte ac laetitia incaluisse videt, a laude gloriaque gentis orsus, injurias et raptus et cetera servitii mala enumerat."

Ofschoon de ligging dezer heilige wouden onzeker is, leeren wij daaruit, dat zij tot volksfeesten zoo wel als tot godsvereering dienden, en vermoedelijk daarin ook de volksvergaderingen plaats hadden, en dezelfde denkbeelden geven ons de berigten der Christenpredikers, waarvan wij er een paar opgenomen hebben, toen wij van de *tempels* handelden. Hiertoe schijnt ook eene plaats uit de Vita S. Meinwerci C. 22, bij Leibnitz Scr. Rer. Brunsv. I. te behooren, waar verhaald wordt, dat bisschop Unwan van Bremen in de elfde eeuw bij afgelegene bewoners van zijn bisdom heilige wouden deed uitroeijen: «*lucos* in episcopatu suo, in quibus paludicolae regionis illius *errore veteri* cum professione falsa christianitatis *immolabant*, succidit."

De volksoverlevering stemt daarmede overeen, en noemt als zoodanig bij ons het *Schakenbosch*, het *Haagsche bosch* (1), het

---

(1) Die Cronycke van Holl., Zeel. ende Vriesl., Leyden 1517, fol. XI[b] zegt: «Want Batavia properlick ghenoemt verliest sinen naem after *theylige bosch, daer nu tsgrauenhage staet.* Evenzoo Hadr. Junius, Batavia Lugd. Bat. 1588. p. 172. Over het Schakenbosch bij Voorburg zie denzelfden, p. 143 en 172, maar ik vrees, dat deze overlevering enkel daarop steunt, dat men *schaken* van *sacrum* afleidde.

Haarlemmer hout en het *Rijkswald* (1). Picart (Antiq. van Drenthe 214) rekent mede daaronder het *Grollerhout* bij Rolde in Drenthe, waar nog in later tijd de stenden vergaderden, en Westendorp, N. M. 291, het *Weerdingerhout* bij Valte, ook het bosch *Essop* op de Veluwe, het *Frewold* (Frewoldia lucus bij Hamconius 76ᵃ), het *Wijbosch*, thans een gehucht van het dorp Schijndel in Noord-Braband (2) en anderen, waarvan echter slechts duistere en verwarde berigten overig zijn. Nog meen ik hiertoe te mogen brengen *Heilgalo*, thans Heilo bij Alkmaar, waar Willebrord op wonderdadige wijze eene bron deed ontstaan, (zie *Bronnen*) en dat door grave Dirk II in de 10ᵉ eeuw aan de abdij van Egmond werd geschonken. Kluit, Hist. Cr. II. p. 120. De naam zelf beteekent heilig woud. Ook *Franlo* in N. Holland. ibid. De *silva Orclo* en misschien den *locus Irmenlo* aldaar, beiden in 855 vermeld. (Zie *Irmin* en *Orc*), eindelijk *Ballo* of *Banlo*, met zijnen kuil en stendenvergaderingen, waarover men Picart nasla, dat zoo het niet van *ban*, (bannum regium) af te leiden is, nog met *Baduhennae lucus* zou kunnen zamenhangen. In N. Braband zoek ik heilige wouden omtrent de dorpen *Eersel* (*Eresloch* in een charter der 8ᵉ eeuw) *Woensel* (Wodanslo), misschien ook te *Arkel* (*Arclo* in 998), te *Oensel* en elders. Bijna zoude men ook geneigd zijn aan het zoogenoemde *woud zonder genade* te denken, indien de sage, die daarvan in de Goudsche kronijk wordt medegedeeld, daartoe genoegzame aanleiding gaf, althans van Velthem (begin der 14ᵉ eeuw) Sp. H. B. III. C. 22 verhaalt, dat koning Eduard van Engeland de inwoners van Wallis in hunne wouden vervolgende, dezelven deed openen en zich over de gesteldheid daarvan en hunne oude wegen en wonderen verbaasde, en zelf nieuwsgierig op kondschap uitging:

Ende oec alre meest om dat
Om dat men seide dat daer ter stat
Die wondere hier vormaels ghescieden

---

(1) Slichtenhorst, B. 1. bl. 37.

(2) Ackersdijck, over Taxandrië in de N. Werken van de M. van Ned. lett. 5. 1. 135. *Wij* kan het O. Sax. *wih* templum zijn. Grimm Myth. 2ᵉ ausg. 58.

Daer die menighe ave bedieden
Van dat gheviel int *felle wout.*
Hier af had coringhe menichfout
Die coninc alse hi dus weghe vant
Die niemen en waren daer becant.
Om dese sticken sonderlinghe
Gheloefdi vele te bat der dinghe
Die men hem seide ende oec der dade
Van den *woude sonder ghenade*,
Wat men hem dicke verstaen dede
Van desen woude wonderlichede.

Daar nu in dit Wallische woud eene heilige bron en andere heidensche overblijfselen gevonden werden, zoude men daaruit besluiten, dat dergelijke overleveringen ook van ons woud zonder genade, dat daarmede vergeleken wordt, te dien tijde bekend waren, en dat men het dus toenmaals voor een heidensch offerbosch aanzag (1).

Behalve de wouden zelven, waren ook sommige boomen den goden toegeheiligd. In het leven van Bonifacius, door Willibald († 786) wordt een «arbor mirae magnitudinis, quae prisco paganorum vocabulo appellabatur *robur Jovis*, in loco Gaesmere," genoemd, die

(1) De overlevering nopens het woud zonder genade komt het eerst volledig voor in de Goudsche kronijk van 1478, daar wordt het in den omtrek van Vlaardingen gesteld. De Hollandsche kronijk uit het midden der 16e eeuw meldt daarentegen, fol. 29a, dat het zich van Doornik tot Nijmegen uitstrekte, doch dit komt met het verhaal niet goed overeen. De sage was reeds in de 14e eeuw wankelend; behalve bij van Velthem vind ik ook nog *dat woud van onghenadicheden* vermeld in het gedicht de Maghet van Gend vs. 241 (eind der 14e eeuw) in Blommaerts Oudvl. ged. II. 108. Deze dichter, gelijk ook de Excell. cron. van Vlaend., Antw. 1531, bl. 3, en van Vaernewyck, Hist. van Belgis, Ghend 1574, bl. 96b, plaatsen het in Vlaanderen. Veldenaer in zijne kronijk, Utr. 1480, fol 247b, *int Oest Vranckrijck, dat nu hollant hiet*, en die Cron. van Holl, Zeel. enz. Leiden 1517, fol. 17b, van Doornik tot aan den Rhijn. «Ende dit casteel (Slavenburg of Vlaardingen) hadde an die oestzide belegen dat grote lange wout ende wildernisse, streckende van doernick of totten rijn, dat na menige iaren hier na van Claudius die keiser genoemt wert, *twout sonder ghenaden.*"

door dezen Heilige omgehouwen is, omdat men daarbij offerde. In de Vita S. Amandi leest men, dat de inwoners van Gend «*arbores* et *ligna* pro deo colerent," ook de capitulariën en kerkelijke verordeningen getuigen dezen boomdienst onder voorvaderen ten duidelijkste: Eligius leert: «nullus Christianus — ad *arbores* — luminaria faciat, aut vota reddere praesumat. — fontes vel *arbores*, quos sacros vocant, succidite." De Indiculus superst. van den jare 743 heeft: «de sacris *silvarum*, quas *nimidas* vocant." Capit. de part. Saxon. (omstreeks 790) C. 21, bij Walter II. 2. 107. «Si quis ad fontes aut *arbores* vel lucos votum fecerit, aut aliquid more gentilium obtulerit et ad honorem daemonum commederit, si nobilis fuerit solidos sexaginta; si ingenuus triginta, si litus, quindecim." Burchard van Worms († 1024) «interrogandum.... si aliquis vota ad *arbores* — faciat. — Pervenit ad nos, quosdam, quod dici nefas est, *arbores colere* et multa alia contra Christianam fidem illicita perpetrare." — Summo studio decertare debent episcopi et eorum ministri, ut *arbores daemonibus consecratae*, quas vulgus colit, et in tanta veneratione habet, ut nec ramum vel surculum audeat amputare, radicitus excidantur atque comburantur." Dit bevel werd dan ook getrouw opgevolgd, evenwel niet zoo naauwkeurig, of hier en daar bleven nog gewijde boomen in wezen, aan welke het volk in het geheim offerde, gelijk Grimm daarvan meer dan een voorbeeld in Duitschland en Frankrijk aanvoert (1).

Bijzonder waren de eik, linde, en misschien ook de olm, eschpijnboom, mispel- en peerenboom gewijde boomen. Van den eik

(1) Van dien aard was ook misschien de zoogenoemde *meineedige boom*, waarvan gewaagd wordt in twee charters der 13e eeuw, bij Jungius, Hist. Com. Benth. Cod. dipl. n°. 37 en 44. «Actum in loco qui dicitur *Menethigen Bome*" (A°. 1268) en «nobilis vir Dominus de Stenvordia in nostra apud *arborem perjuram* constitutus presentia, dictam *Menedigen bom*, — resignavit." (A°. 1293). — Uit het noorden van Frankrijk kan ik de volgende plaatsnamen aanvoeren, die het voormalig bestaan van heilige eiken bewijzen: *Robreuve* (robur Jovis) bij Houdain, *Robreuve* en *Robreuville* zuidwaarts van S. Pol, depart. Pas de Calais.

hebben wij boven een voorbeeld gezien, en van daar dat zij ook op de oude geregtsplaatsen zoo veelvuldig voorkomen, want dezen waren veelal oude offersteden. Te Zutphen op 's Grevenhof werd het leengerigt gehouden onder eenen *eik* en linde. In Duitschland heeft men verscheidene dorpen, die *Siebeneichen* heeten, en even zoo *Seven Eecken* (het eerst in 1220) in Oost-Vlaanderen; zeker oude heilige plaatsen. Ook komt die boom in volkssprookjes voor. Zie hier b. v. een zoodanig uit Overijssel, dat wel niet van eenen offerboom handelt, maar echter opmerking verdient. Het is opgeteekend door Lindeborn, in zijne Hist. Episc. Daventr. p. 421. «Horae spatio hinc (a vico Wyhe) abest arbor, quam *sanctam* (*Rongen* vel *Hilligen Boom*) appellant, de qua nihil habeo praeter vulgatam famam: in proximo castro Wesenburgico famulam a famulo domestico corruptam et occisam fuisse; qui rem patrarat, sceleris accusatum, dum opus in agro facit, arrepto ex curru paxillo eoque in terram defixo, Deum testem invocasse, tam se certo innoxium esse, quam certus sit nunquam ex illo paxillo arborem enascituram. Statim fronduisse lignum et in *quercum* ingentem excrevisse. Locus exinde peregrinationibus celebris fuit. Sacellum in proximo erat, quod cum arbore nuper excisum." Hierbij komen ook de vele Mariënbeelden aan eiken in aanmerking, b. v. te Houtbeverle, Scheutveld, Zoutleeuw, Kortenbosch, Soignies, Geel, waar ook een *quercus diabolica* staat, te Mervelt, te Aarschot en elders in België. In Duitschland en Frankrijk is het evenzoo. Zie Wolf, Niederl. Sagen n°. 167, 168, 172 en s. 684. Nog merkwaardiger is eene andere Belgische sage (Wolf n°. 421): een man ging 's avonds laat van Koeckelenberg naar Molenbeek. Onder weg moest hij eenen overouden *eik* voorbijgaan, waarvan de stam reeds geheel hol was. Daar komende, zag hij eene vlam om den boom spelen, en toen hij wilde zien, wat dit was, hoorde hij eene vreesselijke en holle stem, die hem toeriep: gaat aan! voor u is de dag, de nacht is voor mij! en bij elk woord schoot eene vlam uit den boom. Hier is duidelijk eene herinnering aan de heidensche godheid, die thans van de menschen verlaten, alleen nog bij nacht spoken mag. Waarschijnlijk ziet het op Thunar of Wodan. Ook van Velthem

deelt eene sage mede van eenen kruiswijs gewassenen eik tusschen Diest en Sichem, die door vele zieken bezocht werd, waarna zij dan hunne *scerpe ende staf* als offeranden aan den boom hingen. Eens kwam daar ook een man «ende heeft an den *boem gebeden*, om genesen daer ter stat," vervolgens beval hij zijne vrouw hem eenig *drinken* te halen, maar terwijl zij uit was, kwam een wind en voerde den man weg, zoodat men nooit weder iets van hem vernam. Sp. Hist. B. 4. C. 57. Hier was geen heiligenbeeld noch Christelijke kapel, de schrijver, zelf een geestelijke, noemt de bedevaartgangers *dwazen*, en zegt, *dat zij den boom aanbaden*. De sporen van den heidenschen boomdienst laten zich hierbij duidelijk erkennen (1). De linde speelt in de oude volksliederen en regtspleging eene groote rol. In ons oude lied het daghet wten oosten, vraagt het meisje haren minnaar:

Waar woudt gij mij dan voeren,
Stout ruiter wel ghemoet?

Het antwoord is:

Al onder de *lindeboom* groene
Mijn lief mijn waerdste goet,

en vervolgens ligt hij onder de *linde groene* verslagen. In een ander beginnende: «Dat alle bergen gouden waren," bemint een graaf eene koningsdochter:

Zij namen elkander bij de hand
En gingben onder de lind,

en dit zelfde komt veelvuldig in de liederen voor; zoo komt ook de ridder Walewein in den berijmden roman van dien naam uit

(1) Zie hier nog een Zweedsch sprookje uit P. Kalms Wästgötha och Bahusl. resa. Stockholm 1746. s. 104. In het dorp Ske was een oude eik, dien men als heilig beschouwde: «den enfaldige hopen har trott, at om man gått igenom hagen, der den stod, och icke låtit igen grinden efter sig, så skulle strax stenar kastas efter den samma; plåckade man en ända spån vid Eken, och lade den på elden, trodde de, at både eld, ved, spånor, och huad man hade i spisen, skulle kastas ut på gålfvet."

de 13e of 14e eeuw, bij eene linde in een vrijthof, waar een in eenen vos veranderde prins zijn verblijf hield. Buiten Cleve, aan de plaats *aan de Lind* genoemd, plag weleer een zeer oude en groote lindeboom te staan, dien men voor eenen gewijden boom hield; in het dorp de lage Vuursche, drie uren van Utrecht, in de heide, bevindt zich een heidensch altaar, door drie reusachtige lindeboomen overschaduwd. Te Tilburg staat op een plein, *den Heuvel* genoemd, een dergelijke met horizontaal uitgestrekte takken van onheugelijken ouderdom; een dergelijke bevindt zich te Oisterwijk (1). Ook vind ik in een charter bij Jungius, Hist. Comit. Benthem. Cod. dipl. n°. 38. «Acta sunt anno Domini 1270, in loco et *sub tilia* Timeren, coram viris idoneis." In Limburg heeft men de dorpen en gehuchten *Gen-eyken*, *Ge-linden*, *Ter-eyken*, *Ter-linden*, misschien naar heilige boomen daar ter plaatse benoemd. Over de regtspleging onder linden zie voorts Grimm, R. A. 752.

In Nederland werden de toover- of wichelroeden van hazelstokken gemaakt, op St. Jansnacht gesneden. De olm was voornamelijk in Frankrijk een heilige boom, waarvan de spreekwijs: «attendez moi sous *l'orme;*" maar ook onder de Angel-Saxen; in de Canones editi sub Eadgaro rege C. 16, vindt men van de tooverij, die gepleegd werd: «on *ellmum* and eac on othrum mislicum treovum." De esch schijnt vooral in Scandinavië geëerd te zijn, men denke aan den esch Ygdrasill; de pijnboom in Frankrijk, gelijk blijkt uit Sulp. Severi (begin der 5e eeuw) vita S. Materni, waar de Heilige *arborem pinum*, quae fano erat proxima, esset aggressus excidere, — quia esset *daemoni dedicata.*" Van eenen gewijden mispelboom meen ik sporen te vinden in onze sage van het Geldersche monster, dat onder eenen mispelboom

---

(1) Van dezen Oosterwijkschen lindeboom maakt reeds de geschiedschrijver Symon Pelgrom gewag, die in 1540 den *Oorspronck van 's Hertogenbosch* beschreef, en daarin verhaalt, dat de Gelderschen dien, tijdens de stichting van die stad (d. i. in de 12e eeuw) uit ijverzucht verbrandden. Zie Hermans Gesch. Mengelw. 1. 58.

zich ophield, en om wiens dood de voogden van Gelder, zoo men wil, eene mispelbloem in hun wapen opnamen. Zie mijne Volksoverl. bl. 99. Eindelijk stond eertijds in Auxerre een gewijde peereboom, door S. Germanus († 448) omgehouwen. Zie de plaats aangehaald bij Grimm, Myth. 48. Onder alle dezen komt de lindeboom het meest voor, inzonderheid hier te lande, en moet dus aan eene overal geëerde godheid toegewijd geweest zijn, die tot het regtswezen in betrekking stond; de eik was toegewijd aan Thunar of Thor, kan dan de linde misschien aan Odin of Wodan behooren? ik twijfel evenwel, of men bij de wijding van godenboomen niet meer op de grootte en fraaiheid van den boom zag, dan op de soort, zoodat de linde, die hier te lande goed groeit en zeer lang in leven blijft, wel alleen om die rede zoo veelvuldig gewijd kan zijn, en dan misschien aan verschillende goden; ik geloof ook, dat tot de zoogenoemde *meiboomen* meestal linden gebruikt werden.

Wilgen en *vlierboomen* werden bij bijgeloovige genezingplegtigheden gebruikt (zie hiervoor op *Tooverij* en *Toovermiddelen*) en waren dus misschien mede heilig, althans was de laatste bij de Skandinaviërs aan Iduna toegewijd. Van den wilg geeft Wier, de Praest. daem. 4. 9, nog een bijgeloof op: «ut mille hominibus vel equis cinctus quis appareat, *anniculus salicis ramus* unico inflictu abscissus usurpatur cum exorcismo, barbarorum nominum recitatione et characteribus absurdis." Van de vlier meldt Heldring, Wand. tot opspor. van Bat. en Rom. oudh. Amst. 1839. 2. 168, dat men met eenen vlierstok gewapend, gerust elken weerwolf, elke betooverde kat te lijf kan gaan, terwijl ieder andere stok in stukken springt, onttoovert deze terstond. Misschien staat daarom op vele oude kerkhoven een vlierboom.

WOUDHEER, WOUDMANNEN, WOUDVROUWEN. Kilian: «*Woud-heer; woudt-her.* Sylvarum prefectus, sylvarum dominus: et Sylvanus deus, Faunus. *Wilde woudt-her.* Sylvanus agrestis, Faunus agrestis, Satyrus, Pan. *Woud-her-man, woudt-her-manneken.* Faunus: et spectrum, terriculamentum. *Woud-her-man-*

nekens. Penates, lares." Tuinman, Spreekw. 2. 201. «'t is een wilde *wouter*." Grimm, Myth. 287, verklaart het aldus: «Noch verbreiteter (als Chimke) scheint die gleichartige, ebenfalls niederd. benennung *Wolterken*. Sam. Meiger in der panurgia lamiarum (Hamb. 1587. 4). bok 3. cap. 2 handelt «van den laribus domesticis edder husknechtkens, de men ok *Wolterken* unde *Chimken* an etliken örden nömet." dieser Wolterken erwähnt auch Arnkiel (cimbr. heidenth. 1. 49). In den Niederlanden enz. Wouter, Wolter, ist nichts als der dem Hausgeist beigelegte menschliche eigenname Walther. Es stimmt ganz zu der vertraulichkeit des verkehrs zwischen menschen und diesen geistern, dass ihnen, ausser den üblichen appellativen, auch noch gewisse nomina propria, die diminutivform von *Heinrich*, *Joachim*, und *Walther* gegeben werden." Hoe hiermede echter het epitheton *wilde* strookt, zie ik niet in, en meen dus eer aan eenen woudgeest te moeten denken, den *wilden mann*, gelijk hij hier en daar in Duitschland genoemd wordt, Myth. 520, oudtijds *scrat*, *scrato*, Lat. pilosus, *ein wilder waldschrat*. Barl. 251. 11. A. Wälder. 3. 226. Verg. Myth. 270.

Hierop zinspeelt misschien ook de bijnaam aan Wouter van Egmond in de 13ᵉ eeuw, volgens de kronijken gegeven: *de kwade Wouter*. Onzeker is het, of dit woord met woud, nemus, in betrekking staat, gelijk Kilian wil. Maar in een charter van 1083 bij Kluit, Hist. Crit. II. 122, vindt men eene plaats, *Waldmanne venna* geheeten, welke naam misschien aan fauni doet denken. Woudvrouwen zijn in het Duitsche bijgeloof nog menigvuldiger. Zie *Witte Wijven*. In den roman van Limborch (14ᵉ eeuw) verdwaalt Margaretha van Limborch in een wild woud, hier ontmoet zij eenen reizenden koopman en nadert hem, doch deze keert zich af, omdat hij haar voor een *dul wijf*, d. i. geloof ik, eene boschvrouw hield. B. 1. vs. 216:

en es gheen bejach
Te comene ane dulle wiif.
Ic ben arm ghenouch ende keytiif
Al scuwe ic quade wiif altoes.

Z.

De zon is bij de meeste volkeren een der oudste voorwerpen van aanbidding geweest. Ook naar het schijnt bij de Duitsche stammen. Caesar getuigt dit reeds: de B. G. VI. 21. «Deorum numero eos solos ducunt, quos cernunt, et quorum opibus aperte juvantur, *Solem* et Vulcanum et Lunam." — Tacitus daarentegen, die doorgaans veel beter onderrigt is, meldt daarvan niets, en in de latere tijden vindt men slechts zwakke en twijfelachtige sporen van zoodanigen eerdienst, alleen wordt *Sunna* als de zuster van Sinthgut en als eene godin in het lied van Phol en Wodan voorgesteld.

Het verdient opmerking, dat het noorden eene mythe van de zon kent, die eene dochter van Mundilföri en zuster van de maan was. De IJsl. naam is *sól*, overeenstemmende met het Lat. *sol* en het Goth. *sául;* daarnevens had men *sunna* (maar niet als eigennaam), gelijk staande met ons *zon*, van denzelfden wortel met verschillende vormsylbe *el* of *en*, even gelijk in *mikils* en *megen* = het Gr. *μέγας*, Lat. *magnus*, Goth. *himins*, IJsl. *himinn*, ons *hemel*. De levensbeschrijvers der heiligen zwijgen hiervan ten aanzien van Nederland; het zijn eerst de Friesche kronijkschrijvers der 16e eeuw, vooral Hamconius, Frisia p. 76b en 97, die weder daarvan ophalen. Zij willen, dat de zon onder den naam van *Snein* te Sneek zoude gediend zijn, doch dit is stellig onjuist, want in het oudste Friesch is de naam niet *snein*, maar *sunna*.

In de overige provinciën vindt men evenmin duidelijke sporen; bij Vorden, in het graafschap Zutphen, rijst een heuvel uit het akkerland op, *de Zonnenbelt* geheeten. Staring, Sporen van heid. bijg. in het Zutph. in de Mnemos. Een *Sonnenberch*, in den omtrek van Wageningen, wordt in 1595 vermeld bij van Hasselt, Geld. Bijz. 2. 75. In Zeeland heeft men een dorp *Zonnemaar*, in een charter van 776 (Cod. dipl. Laurish. T. 1. p. 161) *Sunnonmeri*, in een ander van 985, *Sunnemere* genoemd. Kluit, H. Cr. II. p. 59. In Limburg vind ik een dorp *Zonhoven;* doch *Sunno*

komt ook als mansnaam voor bij Gregorius van Tours II. 9, en derhalve is het nog niet geheel zeker, dat de naam dezer plaatsen van het hemelligchaam ontleend is. Wat Botho in zijn Cron. Brunsv. pict. bij Leibnitz Scr. Rer. Br. 3. 282 van den naamsoorsprong der stad Soltwedel verhaalt, is eene fabel, die niets bewijst. Vgl. echter ook het aangeteekende op *Toovermiddelen.*

ZWANEN. Zie *Alven.*

ZWIJNEN. Zie *Spookdieren* en *Tempeldienst.*

AANVULLINGEN.

BADUHENNA. Men zou de gissing mogen opperen, of Baduhenna en Baduhild ook dezelfde naam, slechts met verschillenden vorm ware. Wanneer men denkt aan ons *kind*, OHD. *chind* en het Eng. *child*, het Lat. *sol*, ons *zon;* het Goth. *himins*, ons *hemel;* het Gr. *βελτιων* en het Lat. *bene*, dan is die bedenking niet te ongerijmd. Er is echter niets anders, dat dit ondersteunt. Baduhild was de moeder van Wedege, HD. Wittich, dien Wiland bij haar gewonnen had; deze personaadjen behooren tot de Duitsche heldensage, die met de mythologie zamenhangt, maar van Baduhenna en haren aard is ons niets overgeleverd.

BELEWITTEN. De Hoogl. Kist deelt in het Nederl. Arch. voor Kerk. Gesch. IV. 177, een Bommelsch kinderrijmpje mede; wanneer een hunner iets gevonden heeft, treedt hij in den kring zijner makkers, en houdt het gevondene in de hoogte, onder den uitroep: *Bille-wille-wits, wies goet ist tet!* hetgeen die geleerde tot de belewitten betrekt. Het is mogelijk, maar mij nog niet gebleken.

BRONNEN. In een charter van 1083 bij Kluit wordt in Zuid-Holland een *rivulus Thurlede*, *qui dicitur Hargen* vermeld. Indien *Harago*, zoo als ik meen aangetoond te hebben, heiligdom beteekent, dan zal hier *Hargen* als eenen ablat. moeten beschouwd worden, of de volledige naam moet *Hargenbecchi*, tempelbeek, geweest zijn.

Nog kwamen mij in een charter van 997 bij Bondam I, n°. 59, vier curtes voor, waarschijnlijk bij elkander in de Duffel in Gelderland gelegen: Rinharen, *Helikanbeki* (var. Helikanbel, Helebanbecs, Helchambelo), Luithusen et Reelo (var. *Freckloo*).

HAEVA. Dresselhuis maakt op het voetspoor van Cannegieter de opmerking, dat deze naam welligt verbasterd zij, en men er Hebe door te verstaan hebbe, de gemalin van Hercules. Deze gissing komt mij niet geheel verwerpelijk voor, indien men meerdere voorbeelden kan bijbrengen van geloftesteenen, aan Hercules en Hebe vereenigd, toegewijd. Tot zoo lang echter meen ik aan de boven beproefde duiding de voorkeur te mogen geven.

HERCULES. Onlangs werd er nog een vierde monument aan Hercules Macusanus gewijd, bij Sterling in Schotland ontdekt, met dit opschrift: HERCVLI MAGVSAN. SACRVM VAL. NIGRINVS. DVPLI. ALAE TVNGRORVM. Zie de mededeeling van Dr. Leemans, in den K. en L. Bode voor 1846, n°. 7.

MEDA. Nog eene plaats naar haar genoemd, dunkt mij *Mendonk* in Oost-Vlaanderen. In de Annalen der abdij van S. Pieter komt die ten jare 694 onder den naam *Medmedung*, *Memmedung*, d. i. *Medema-dunc* voor. In 1196 schreef men *Mendunc*, dat ook zamentrekking van Medandunc kan wezen. Zie Willems, Mém. sur les noms des communes de la Fl. or. Brux. 1845. p. 19. Hieruit blijkt tevens, dat de eerdienst dezer godin zich ook buiten Friesland verspreid heeft.

MEERMINNEN. Zij worden ook vermeld in der Minnen loep van Dirc Potter, B. 1. bl. 121.

